

ВАСИЛЬ ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга II-га

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 5 9 —

Василь ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

Права передруку й перекладу застережені

Друковано 1000 примірників

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»

В А С И Л Ь   І В А Н И С

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга II-га

Крижаний похід ген. Л. Г. Корнілова на Кубань
і втеча генерала А. Денікіна під захист німців

**Проект зі збереження
спадщини
української еміграції**

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 5 9 —

ПЕРЕДМОВА

У цій квізі в хронологічному порядку наведені події, — якими відбулися протягом одного 1918 року. Більшість із них мали велике значення не лише в житті автора, а відбили боротьбу з комунізмом, життя Донщини, цілого Північного Кавказу й частини України.

Коротко переповіджено заснування Добровольчої армії генералами Л. Г. Корніловим і Алексєєвим, Крижаний похід на Кубань і зустріч з Кубанським Урядом та його Армією. Розвиток подій на Кубані перед залишенням столиці Краю, Катеринодару. Складення умови ген. Корніловим і Кубанським Урядом. Облога Катеринодару та втрата при цьому ген. Л. Корнілова. Втеча ген. А. Денікіна із залишенням ранених. Вістки про повстання на Дону й появу німців, що зайняли Україну й Ростов. Перебування на Дону фактично під захистом німців. Делегація на Україну й пересправи з нею. Рішення кубанців провадити боротьбу проти комунізму в спілці з Добрармією, а не Україною. Відкинення кубанцями допомоги німців. 2-й похід на Кубань і перші державотворчі акти кубанської влади. Масове повстання проти комунізму на Кубані. Великий мистецький спротив главноверха Сорокіна. Зайняття Катеринодару. Новоросійського, Армавіру й Ставрополя. Звільнення кубанцями цілого Краю від комунізму й початки непорозумінь з командуванням Добрармії.

Кубанська Надзвичайна Крайова Рада й її діяльність. Перші законодавчі акти Ради. Впертий спротив проти рішень Крайової Ради ген. Денікіна і його середовища. Прийняття Конституції Кубанського Краю, земельного закону й становища про свою самостійну Армію. Ігнорування ген. Денікіним і його співробітниками рішень Крайової Ради. Обрання Кубанського Військового Отамана, Законодавчої Ради і делегації на мирову конференцію в Парижі. Завдання делегації й її від'їзд. Боротьба доногамана Краснова проти Добрармії, як репрезентантки Росії.

Для підтвердження всіх подій і виявів окремих представників наводяться питання з актів, із зазначенням джерел. Як учасник цих подій автор висловлює й свої спостереження по-можливості об'єктивні, оскільки це можливо для живих людей при такому калейдоскопі. Здебільшого події обговорюються коротко, щоб лише була зрозуміла дія. Всім, що допомогли порадами чи й матеріялами, найщиріше спасибі.

АВТОР

18 жовтня 1958 року
Торонто, Онтаріо
Канада

Автор

1. Початки Добровольчої армії на Півдні колишньої Росії

Затихла луна гучних патріотичних промов московської державної наради; промайнув розголос про легковажно приправлений патріотичний наступ на Петроград, з нез'ясованим самогубством ген. Кримова; не вдалися червневий переворот большевиків й Керенського наступ на фронті; мізерно випав арешт ген. Л. Корнілова з однодумцями й тримання їх у Бихові; все гучніше стає пропаганда большевиків, яка заглушує урядову; російська інтелігенція розбігається з Петрограду і скупчується в Москві. Зникає з обрії соціалістичний уряд О. Керенського, як купка змовників. Уряд величезної держави самоліквідується. Голова його О. Керенський, згідно чуток, перебравшись жінкою, втік за кордон. Серед таких обставин російські патріоти, переважно конституційно-демократичної партії, в жовтні місяці 1917 р. в Москві організують „Союз спасіння Росії“. Цей союз вступає в згоду з ген. Михайлом Васильовичем Алексєєвим (колишнім, за царя, начальником штабу Верховного Головнокомандувача, проф. Академії ген. штабу). Союз йому доручає „справу спасіння Росії“, обіцяючи моральну й матеріальну допомогу.

Цей вибір був ще невдалішим, ніж призначення Державною Думою першого голови Тимчасового уряду ліберала князя Львова. Він, доводячи, що його кандидатура спізнилася, відмовлявся, бо Росія потребує тепер революційного прем'єра (а не ліберала). Ген. М. Алексєєв був літнім старцем з маркою махрового монархіста й невдаха, бож він до останнього дня був при Миколі II і нічогосінько не вчинив, щоб запобігти такому рапто-

вому перебігу подій. Перший похід в Галичину з заняттям Львова й Перемишля він розробив, але стратегічно чи була потрібна та операція? Як монархіст, він ніяких націй не визнавав, крім російської, а посилали ж його на Дон і Кавказ, де повнісінько сепаратистів. Ген. Алек-

М. Алексєєв — генерал від інфантерії, організатор фінансової справи Добровольчої армії.

сєєва треба було вивезти за кордон і забезпечити пенсією, що він її заслужив. Щоправда, голова донського уряду М. П. Богаєвський закликав Тимчасовий російський уряд на Дон, виславши телеграму до Ставки. Однак О. Керенський проголосив донотамана О. Каледіна

зрадником і наказав командувачеві Московською військовою округою полк. Верховському руйнувати свої війська й навести „порядок“ на Дону.

Ген. Алексєєв прибув на Дон у листопаді 1917 р. і. . розпочав „справу спасіння Росії“. До нього згодом потроху прибували й інші генерали; спочатку головно колишні арештанти в Бихові: Корнілов, Денікін (спершу приїхав на Кубань), Лукомський, Романовський, Ельснер, Марков, Ерделі. Всі мали тавро запеклих контрреволюціонерів. Скоро одначе дійсність розчарувала прибулих генералів.

Як уже говорилося, полки й батерії, що прибували з фронту, так були розагітовані більшевиками, так побраталися з деморалізованими доценту солдатами, заявляючи, що з одного „котелка“ кашу їли і т. інше, що формувати з них якусь нову армію було фантазією. Отож ген. Алексєєв зупинивсь на ідеї організації Добровольчої армії. Контингенти для неї думалось одержати з найздоровіших елементів козацтва й козацьких старшин, що з самодемобілізацією частин ставали „безробітними“, і численного російського офіцерства, що тікало від розправ розбещеної солдатні і масово бігло на тихий ще тоді Дон. Оці сподівання були дуже наївними. Інтелігенція на Дону, особливо не-козацька, визначалась лівим радикалізмом. Почин ген. Алексєєва вона прийняла як реакційну затію, чому допомагало ще оточення його з утікачів кадетсько-октябристського напрямку. Взагалі, Новочеркаськ і Ростов ставали осідками титулованого російського чорносотенства, що шукало захисту у „казачков“. Дивно було ще й те, що північні „ізгої“ не могли налагодити добрих відносин і з ген. Каледіним (донотаманом) та М. Богаєвським (прем'єром), що хоч і були бездоганними російськими патріотами, а все ж козаками. Вони завжди мали, як відмічає Б. Суворін*), традиційне недовір'я до руських — „із Росії“. Донське старшинство, особливо молодше, до росіян (картузників) ставилось з призирством і в Добрармію не записувалось, крім окремих одиниць; російські старшини прогулювали останні гроші по кабаре, але в армію вступали неохоче, а вже цілком рідкісними гостями були рядовики донські чи й російські.

Отже на відозви про вступ до армії відгукувалось дуже мало. Грошей також було обмаль, бо союзники (Антавта) плянували створити другий протинімецький фронт і не знали ще, з ким їм вигідніше те робити, — з

*) Б. Суворін. „За Родину“. 1922. Париж, стор. 146.

ген. Алексєєвим, чи може з Україною, а тому з фінансуванням не поспішали. „Союз спасенія Росії“ скоро сам став фікцією. Думка використати „Положеніє о полевом управленіі войск“ на Дону не пасувала, бож там був налагоджений адміністративний апарат з отаманом і урядом. Зі смертю ж останнього верховного головнокомандувача ген. Духоніна і захоплення Ставки большевиками, обірвалась остання нитка легальної спадкоємності військової влади. Відновити оту легальність не було як. „Союз спасенія Росії“ був лише міжпартійною організацією і ніяких формальних прав ген. Алексєєву надати не міг. Як з самого початку, так і пізніше ніде ніяке народне зібрання, ніякий представницький орган будь-якої частини території Росії ніяким правовим актом не визнали, що проводир (зглядно—рі) Добровольчої армії мають якусь легальну не то що цивільну, а й військову владу.

Отож Добровольча армія була не державним організмом, а лише військово-політичною організацією (до того ж самозванчою), без власної території і ніякого власного населення. Це була організація, яка розпоряджалася лише правом сили, як, зрештою, й большевики.

В перший період свого існування Добровольча армія головним чином звертала увагу на питання військового характеру—відродження російської армії і відбудову протинімецького фронту. Питаннями політичного змісту армія цікавилась настільки, наскільки вони торкалися військових справ. Тоді здавалося, що як пощастить відродити армію, то тим самим уже наполовину, якщо не більше, буде розв'язане й питання запровадження ладу в Росії. Цивільне керування на Дону проводирі Добрармії лишали існуючій там владі, а в майбутньому сподівалися в слушний час ужити оте „Положеніє о полевом управленіі войск“, яке змусить усі органи цивільної влади працювати на армію. Тим же часом вважалося доцільним коритися приписам донської влади, бож не було сили інакше діяти. Часто доводилося бути прохачем у дотатамана й його уряду. Останній давав дещо не охоче, а здебільшого відмовляв.

Часом доводилося „промишляти“ й крадіжкою та гандлюванням: добровольці починали викрадати та купувати у козаків за гроші та горілку гармати, рушниці, набої.*)

Прибуття ген. Л. Корнілова ніби ускладнило становище Добровольчої армії. Для революційної демократії

*) Денікін. „Очеркі русской смуты“, т. II, стор. 201-202.

він був втіленням контрреволюції, але, як козак, міг легше порозумітися з от. Каледіним й його урядом. Серед молодого офіцерства Корнілов був герой, недооцінений О. Керенським, чесний, вважали його республіканцем і таким, що доведе державу до Установчих Зборів. Для рядового козацтва козак Корнілов був свій, а не зайда з російських дворян, як інші генерали-росіяни. Це добре розуміла генеральська кліка навколо ген. Алексєєва. Вона Корнілова, може, і недолюблювала, а все ж не хотіла від себе випустити на Сибір, куди він рвався, як на свою батьківщину. „При відході Алексєєва армія розкололася б, а без Корнілова вона б розвалилася б“, говорить ген. Денікін (А. І. Денікін. „Очеркі русской смуті,“ т. II, стор. 188).

Ім'я ген. Корнілова заімпонувало молоді. Остання почала записуватися в добровольці. Вона була зраджена більшовиками, що розігнали Установчі Збори, і вірила, що Корнілов таки доведе державу до отих зборів, що в ті часи були панацеєю. Між самим Алексєєвим і Корніловим існувала майже одверта ворожнеча*). Вона була в особливостях їхньої вдачі й походження. Для Алексєєва Корнілов був вискочкою, мав більше від нього військових успіхів і нагород, мав авреолу героя і при цьому був великий противник династії Романових та прихильник Установчих Зборів, прибічник децентралізації держави й самовизначень народів, різних автономій. Алексєєв же російський не тільки монархіст, а ще й націоналіст-шовініст, для якого не тільки Україні, а й Польщі та Фінляндії не можна давати усамостійнення. І ці два антиподи були змушені обставинами 27. грудня (ст. ст.) 1917 р., як проводирі Добровольчої армії, оголосити таке її завдання:

„1. Проти німецько-більшевицького нападу на південь і південний схід Росії стати поруч з лицарським козацтвом, по першому заклику його Круга, Уряду і Військового Отамана в спілці з краями й народами Росії, що повстали проти німецько-більшевицького ярма. Всі руські люди, що зібралися на півдні зо всіх країв нашої Батьківщини, до останньої каплі крові будуть

боронити самостійність країв, які дали їм притулок і є останньою опорою російської незалежності. останньою надією на відновлення вільної Великої Росії.

2. Відбудова зруйнованої російської державности. доведення Єдиної Росії до нових Установчих Зборів, перед рішеннями яких мусять схилитися всі класи, партії й окремі групи населення.“

У такій деклярації занадто багато говорення про автономію й оборону самостійности країв, а в 2-й точці

*) Денікін. „Очеркі русской смуті“, т. II. стор. стор. 187, 188, 193, 196, 259

про Установчі Збори цілком не відповідають дорученню від „Союзу спасіння Росії“, що одержав Алексєєв, але, очевидно, іншої редакції Корнілов прийняти не захотів. Сам же Корнілов трохи згодом, посилаючи своїх уповноважених до Сибіру, дає програму, підписану лише ним одним, в якій, між іншим, каже, що

„...Мир треба укласти загальний і почесний на демократичних принципах, цебто: з правом на самовизначення поневолених народів.

„... Зірвані більшовиками Установчі Збори повинні бути скликані знову...

„... За окремими народами, що входять у склад Росії, визнається

право на широку місцеву автономію під умовою збереження державної єдності. Польща, Україна й Фінляндія, що перетворилися в окремі вапівально-державні одиниці, мусять бути широко підтримані урядом Росії в їхніх змаганнях до державного відродження, щоби цим ще більше скріпити вічний і непорушвий союз братніх народів*).

Можна з певністю сказати, що такі революціонери, як Керенський, Чернов, Зензінов, Церетелі, що боронили революцію від контрреволюціонера Корнілова до самої смерті, політично не доросли до його останньої декларації.

В. М. зразу ж побачив в Добрармії поділ старшин на корніловців і алексєєвців, що уже був у Ростові н/Д. і в перші дні „Крижаного походу“.

2. В Ростові над Доном

Похмурий, плаксивий день. Рапєнько виїхали звичайним переповненим потягом (мішочники і розхристані солдати-дезертири, деякі з рушницями, панували). Скиглить якийсь самоук на пошкрябаній з дірками гармонії. Василь Миколович в артилерійській довгій шинелі й чорній шапці з погонами, на які косяться солдати, але не зачіпають, можливо тому, що з кобури виглядає наган. Інженери в цивільних пальтах і капелюхах добрих якостей мало пасують до населення вагонів. Вагон II-ї класи, але то вже були часи, коли не тільки не дотримувались поділу, а більшість сідала без квитків. Всі ставали господарями потягів; кондуктори боязко просили „пред'явити білети“, а їх за це матюком крили нехлюйні солдати, що. . „недаром кров проливали“ Інтелігентніша публіка з квитками тулилась купками в переходах та по кутках, мовчазно слухаючи прокльони й не до друкування лайку. Так минуло 2 години, поки дотяглися до головної станції Ростов н/Доном.

*) „Отчет о командировке из Добровольческой Армии в Сибирь. Приложение И2, Архив русской революции“, т. IX, Берлин, 1923 г.

Тут же довідалися у коменданта адресу для запису в добровольці ген. Корнілова. Трамваем по Садовій доїхали до мало відомого провулка, де містилося вербувальне двокімнатне бюро. Зустріли якогось лисуватого капітана-жоржика (штучно шепелявив і вдавав великого аристократа). Крім їхньої трійці — нікого не було, хоч в Ростові тинялися десятки тисяч старшин, з яких багато вже втекли з півночі від большевиків. Капітан порадив вступити до Корніловського гарматного „зводу“, який саме формується і призначається для спеціальних „відчайдушних“ чинів. В. М. і його колега записалися й одержали адресу Таганрізьких казарм, де формується ця частина капітаном Харьковцевим. По дорозі на „Большом проспекте“ зайшли до Шолковських (пані — рідна сестра дружини В. М.). Господаря, Миколи Івановича, не застали, а Лідія Олексіївна була дуже рада гостям і почастувала добрим обідом. Довідавшись, чого ці гості прибули до Ростова, Л. О. покрутила головою і розрюмалася, доводячи, що Добрармія — купка відчайдухів, що за пару місяців будуть знищені. Таганріг зайняли большевики і під Новочеркаським з Хутунку вже господарюють товариші, — додала. На це В. М. відповів, що „як недоля, то й в каложі потовещ, а доля винесе й з моря!“ Попрощавшись, пішли шукати свою частину.

В казармі зустріли ще молодого капітана з хрестом Юрія, якому й „представилися“. Він прибувших познайомив ще з купкою 30 35 добровольців, на шинелях лівого рукава яких нашіті сивьо-білі відзнаки з написом: „Корніловці“, під яким був череп з перехрещеними двома кістками. Інженерам видали шинелі, черевики й оті відзнаки, які муіли самі нашіті. В. М. одержав тільки відзнаку, бо решту мав своє. Серед „артилеристів“ кидалися в очі добре посивілий, під 70 років Олександр Іванович Ердман — директор Сулінського металургійного заводу, та хлопчик 15-16 років Захарашвілі з Баку. Обидва глибокі цивільні. З обома В. М. здружився: Ердман був відомий інженер, а Захарашвілі добре вихований грузинчик з багатой родини, що ненавидів большевиків за їхній примітивізм, брехню й несамовите хамство та велюдяну жорстокість, а це був і погляд та відчуття В. М. У великій казармі було пусто — де-не-де на сінниках лежали легко ранені піхотинці Корніловського полку, що з фронту похідним порядком прибув в Таганріг. Вони мали згадаві вже нашивки, були простими солдатами, але, захоплені Корніловим, пішли за ним, не зважаючи на ніякі перешкоди. Це були глибоко ідейні люди, які не

були з москалів, а походили переважно із закаспійських народностей: сартів, туркменів, таджиків тощо.

Трохи роздивившись, В. М. та його недавні співробітники-інженери попросили капітана Харьковцева показати гармати й коней. На що одержали відповідь, що нічого ще нема, що коли вазбирається більше добровольців, то вони мусять все відібрати від большевиків, а тимчасом не мають найгіршої шкапи. Така новина дуже засмутила інженерів, В. М. же прийняв її як нормальну річ у тих обставинах і зразу почав шукати виходу з такого ніби безвиглядного становища. В той же вечір він відвідав Михайла Васильовича Леонтієва (головного управителя всіма підприємствами Парамонових), який був недужий, але зрадів цій зустрічі. Він цілком погоджувався з наміром В. М., але тут же зазначив, що Добрармія опинилася в руках добрих солдат, але у неї нема жодного політика і він жаліє, що вона загине. В. М. переказав, як „формується“ „гарматний звод“, до якого записався. На це старенький: „Які ж вони диваки — нема коней. Та на Парамонівському млині більше сотні саме для гармат жеребців. Видайте розписку, що конфіскували, щоб управитель мав виправдання, і забирайте хоч усіх. Всерівно большевики заберуть.“ Так В. М. прогуторив з цим „черчілем“ на цілий Дон увесь вечір. Повернувся пізенько на сінник до казарми. Ранком кап. Харьковцеві переказав, як можна дістати коней. Він зрадів і відразу: ходім до „верховного“ (так називали тоді старшини ген. Корнілова). Пішли до розкішного палацу Парамонова на Пушкінській, тихій, з бульваром посередині, вулиці. Цей великий будинок якось стояв в затишку і не кожний міг звернути увагу, що там перебував грізний генерал Лавр Гергієвич Корнілов із своїм штабом. Вхід з головних дверей-вільний. В передпокою прибулих зустрів літ 40 темний шатен, бездоганно одягнений в чорний цивільний костюм, але військова постава зраджувалась у кожному його русі. Харьковцев відрекомендував В. М., який почув чітке—Романовський. Це був генерал Романовський — начальник штабу ген. Корнілова, його спів'язень в Бихові після походу на Петроград ген. Кримова. Ген. Романовський зразу сказав, що головнокомандувач зараз вільний, гукнув ад'ютанта з розкосенькими, прорізними осокою, очима старшину й сказав, щоб провів до „головного“.

Пройшли трохи коридорами й ад'ютант, з ходою кішки, умовним стуком відчинив двері до невеличкої кімнати, за письмовим столом якої сидів у сіренькому де-

шевенькому костюмчику маленький чоловічок, худий, з смагляво-жовтявою шкірою, розкосими очима, та дротяно жорстким неприлягаючим чорним волоссям. В. М. багато бачив портретів (у журналах, часописах відозвах) цього вже тоді легендарного чоловіка, але всі вони й трішки не були схожі з живим. Може тому, що на всіх портретах він показувався в генеральській уніформі. Це ж він, командуючи Залізною дивізією в Карпатах, стримав навалу німецького війська і дав змогу відійти російській армії з Галичини. Сам, тяжко ранений, опинився в австрійському полоні. Підлікувавшись після декількатижневого блукання по горах і лісах Карпат, дійшов до Букарешту, в Румунії. Звідтам — Петроград, командування цією важливою військовою округою. За революції він арештував царицю, став головнокомандувачем російської армії, рушив корпус під командою ген. Кримова на Петроград, щоб навести порядок у прем'єра О. Ф. Керенського. Самогубство в Зимовому палаці ген. Кримова й арешт його, в'язниця в Бихові і знову втеча на Дон з вірними текінцями.

Коли він підвівся, подаючи руку, то ще більше підкреслилась його фізична неміч. Перед В. М. стояв — „індуський святий йогин“. Харьковцев пнувся (риса піхтура), а Корнілов тихим з заспокоюючим тембром голосом (такі дуже рідко зустрічаються) попросив сісти. В. М. коротко доповів справу, де й як можна дістати коней для батерії. Корнілов, уважно вислухавши, лагідно відповів — „я ж не большевик і не можу займатися експропріацією“. Харьковцев сидів мовчки, ніби проковтнувши патик. В. М. почав гаряче доводити, забувши, що перед ним Корнілов, що коні ті засуджені. Вони не лишаться у власника, бо на другий день, як большевики займуть Ростов, ці коні запряжуть у гаубиці і стрілятимуть по нас. Коли В. М. скінчив, генерал запитав, як довго В. М. у Ростові і чому він думає, що ми залишимо Ростов? Почулась відповідь — два дні і що він чує гуркіт гармат коло стан. Гниловської і навіть від цементного заводу, а це вже відрізало відхід по залізничному мосту, і щось гримить з боку „Вірменського монастиря“, вільний ще лишився шлях на Аксай. Після цього — „добре, візьміть коней, Ви, капітан, видайте розписку управителеві, а пізніше покажіть тих коней мені.“ Подаючи руку В. М., ген. Корнілов запитав: „Ви кубанський козак і міхайловець?“ Почув: „Так, Ваше високопревосходительство.“ Ця його спостережливість вразила обох візитерів.

Того ж дня всі гармаші пішли до млина на березі Дону, видали поквитування й забрали 26 жеребців, які ставали цапки, страшенно гризли один одного, були в прекрасному тілі і застоюлися, бо млин не працював. Деякі з цих прекрасних тварин були трохи важкуваті, але вибрали все найліпше. Там же й фуражу набрали. Але ніякої конюшні не було і довелось прив'язати коней до стовпів так, щоб не діставали битись. Двір коло казарм оживився: різноголосо іржали жеребці. Обслуговувати жеребців було важко, бо багато „гармашів“ боялись підходити, щоб не вдарив чи не вкусив

На другий день на Пушкінську вулицю повели 24-х жеребців, бо два вирвалися і втекли. Вийшов у сіренькому, „як з чужого плеча“ поганенькому пальті „баяр“ (так звали Корнілова його конвоїри-текинці) і перед ним проводили по одному коневі і він робив завваги: „переко-вать заднюю-правую, притянуть переднюю левую“ і т. д. Говорив у формі наказу, але без особливого крику. Але „придбанням“ був дуже задоволений і подякував В. М., за ініціативу, просячи припильнувати, щоб не спали з тіла.

По ночах в Ростові висилалися Добрармією дозори по два чоловіки. В них вазначали й гармашів. В. М. добре знаючи Ростов, декілька разів у дозорах заглядав до барін, шашличних льохів тощо і скрізь бачив „бенкет під час чуми“. По всіх цих місцях було повно офіцерів, напівголих жінок, все пило, танцювало й співало, а в 10 км. боронила цей Ростов жменька старшин, студентів, середньошкільників і трохи солдат-воєнків, що не підлягли розкладові. Здавалося, що люди втратили розум. Слухали висміюючі куплети на генералів і офіцерів, які тут же сиділи без протесту, чи якихось завваг. Ніби не вони 3,5 роки були героями й обороняли державу. Особливо було цікаво, що в цьому содомі на помостах співали й танцювали старшини у військових сорочках чи кітелях без погон, які щойно втекли від большевиків з Москви, Рязані, Орла й інших міст. Молоді, здорові ще вчора хоробрі старшини вважали безсенсовною боротьбу проти зграї кримінальних, без жодної моралі експериментаторів.

Якось В. М. зайшов до давніх знайомих, у яких учив колись усіх 4-х хлопців. Старшого з них, Валентина, застав в уніформі донського хорунжого. Розговорились. Що робити далі? Валентин відповів, що „нам нема вороття, мусимо воєвати далі, я піду з донцями, а Ви з добровольцями на Кубань попрямуєте, але не за-

буваймо, що історія проти нас. Я оце тількищо прочитав історію французької революції і вважаю, що пройдисвіти вас подужають. Нам, хто не загине — вічне вигнання“. Скільки разів В. М. пізніше згадував цього свого учня. Сам він був здібний, але лінивий і через те не скінчив навіть повної гімназії. Доучувався в школі юнкерів в Новочеркаському. Здавався він верхоглядом, а на цей раз прогноз його був вірний. Хто з тих, що в 1918 році почали боротись проти большевицької навали, повернеться? Якась незначна частина — 1%. Чи живе цей „діягностик“, також невідомо.

В Ростові не нагріли місця. Коней дістали, а відбити гармати не встигли, бо й не мали ще досить добровольців у своєму зводі. Коли затихав шум великого міста, все ближче чулися гарматні постріли, а навіть „такання кулеметів“. Потяги якомось проходили лише до Новочеркаського. 9. лютого в казармах всіх підняли на світанку й наказали вишикуватись, роздавши всім рушниці. Дехто вперше тримав її в руці, як інж. М. М. Бібанов, наприклад, Захарашвілі й інші. Виступили в напрямку півночі, звідки чулися поодинокі постріли з гвинтівок. Падав лапатий мокрий сніг. Ішли по четверо посеред вулиці, місячи болото. Вибралися з міста через цегельні, по байраках дійшли до північного цвинтаря і ним, розсипавшись в ріденький ланцюг (було яких 150 людей), стали посуватися повільніше. Так дійшли до північної огради. Розвиднилось. Задзижчали бджоли-кулі, побачили перед собою досить густі лави різноманітно вдягнених людей. Залягли за могилами, а зо два десятка пішли ніби в обхід з лівого флангу. Цей „маневр-дурення“ вдався. Наступаючі почали швидко відходити. „Білі чи кадети“, як їх називали тоді, обережно перелізли через паркан і швидко наступали. Противник тікав. Ті, що пішли в обхід, захопили 2 „максими“ й „лоїс“ та багато скриньок з патронами, що було рятунком для цієї імпровізованої групи, бо їй видали лише по 30 набоїв.

Прогнавши вапасників, зупинились, в яких 2 км. за цвинтаріщем. Заганятись далі було небезпечно. Цей загончик не мав ще ніякого зв'язку зі своїми ні справа, ні ліворуч. Один „максим“ був зіпсутий, для решти двох поробили гнізда й доручили двом легко раненим кулеметчикам. Противник зник. Сніг мокрий — уже по „кісточки“ й падав далі. Лежати мокро. Ніякої кухні й навіть хліба нема (дехто зі старих вояків мав окраєць в кишені). У пополудні знову показався противник. Коли наблизились до визначених білими дистанцій, загомоніли

наші кулемети, і багато падало. Це спинило напасників і вони трохи відійшли. Під вечір наступ поновився, але й надійшов наказ, щоб з потемнінням відійшли до певного місця і там приєднатися до відходячої з Ростова армії. Гармашам вивести всіх коней. В. М. одержав наказ іти з 20 гармашами за кіньми. То було нелегке завдання, не кожний міг узяти навіть двох жеребців, що ніколи в парі не запрягалися і люто гризлися та билися.

Инж. М. М. Бібанов і Г. П. Лапшин вибачилися перед В. М. і пішли в місто ховатися, бо перелякалися першої спроби „воювати“. Вони бачили всю безпорадність білих, а особливо їх вразив хвастун-командир кап. Харичків, що не гнувся, ходив вздовж вояків і пускав матюки та дикі жарти на адресу інтелігентів. Сам він був з піхотної школи, а під час війни за браком освічених гармашів попав у батарею. Був це безперечно хоробрий відчайдух, але безнадійний чорносотенець, антисеміт і ненависник інтелігентів. Вартість людини він міряв погонями, бойовими нагородами й виправкою. Як аматор гармаш, не вмів як слід їздити верхи, а тому схилився перед тим, хто добре сидів у сідлі.

Забравши коней, В. М. рушив на визначене місце, на якому вже не застав армії, а лише зв'язковий показав шлях, по якому вона пішла в напрямку на Аксай. За Нахичеванською півстанцією нагнав т зв. „ар'єрґард“. Вся ж армія вузькою смужкою розтяглася на не повний кілометр. Так 9. лютого 1918 року розпочався 1 й легендарний похід Добрармії під проводом ідеаліста ген. Л. Г. Корнілова, що мріяв спасти Росію, сам не був росіянином, а лише козаком з великою домішкою текинської крові.

3. Перший крижаний похід на Кубань

Темна ніч Сніг вкрив майже по коліна землю і далі падав лапатай. Без дороги, з посланими наперед і з боків дозорами, з аванґардом, головними силами й ар'єрґардом вузькою смужкою повільно посувалися ізгої, що спротивилися північним напасникам. Скільки їх? 2500—3000 осіб у тому пара сот ранених, в обозі цивілі. Спереду, пішки з ціпком у руці, в повній генеральській уніформі важко ступає генерал Лавр Георгієвич Корнілов, коло нього ген. Романовський, за ним несуть прапор старої триколюрової Росії. Ген. Алексєєв їде у фаєтоні. Ідуть тихо, ніде не чути жодного пострілу. Роблять короткі відпочинки. Пройшли Балабанівські гаї, дачні місцевості, в яких В. М. юнаком часто бував на „масов-

ках“ (ілегалічних зібраннях) інтелігентів, студентів і робітників та трохи середньошкільників старших клас. То було після 1 і (1905 р.) революції. Тут відбувалися диспути соціал-демократів і соціал революціонерів, большевиків і меншевиків. Суперечки часом були дуже гарячі, — за теоретичні питання: чи виправдовує себе індивідуальний терор, експропріяція про земельні громади (общини) і т. д. Частіше такі мітинги оточувала поліція й дояські козаки. Присутні розбігалися по дачах і парках, бо їх дуже й не ловили.

За яких 2,5 години заблимали рідкі вогники з Аксаю. Квартир'єри, очевидно, вже там шукають, як розмістити змучену й промерзлу армаду. Обійшли яруги цегелень і вступили від Дону в містечко Аксай, яке легко обстрілювати з Ростова навіть з польових гармат. Шукати якесь помешкання та ще з жеребцями було недоцільно. Тому, знайшовши міцні стовпи, прив'язали до них коней, з яких ще четверо втекло при переході. Самі сховалися на піддаші якоїсь крамниці, звідки було видно коней.

В. М. решту ночі прокалатав на піддаші, роздумуючи над усім, що бачив. Дружина, брат і сестра в годині їзди, але, мабуть, уже під большевиками. Про батьків і інших рідних на Кубаві пару місяців жодних вісток і, можливо, також уже захоплені солдатнею з Турецького фронту. Ні на мить не з'являлася думка про залишення під большевиками, яких вважав звичайними великого мірила розбійниками, а з ними можна лише боротися. Добрармія складалася з відчайдухів, але Корнілов і його оточення були ідеалістами. Може з ними пощастить дійти на Закавказ і навіть до Туреччини. На мить промайнула згадка про Телав і Ніну. Цікаво, як вона тепер подумує, але чомусь певен був, що не пробольшевицьки... Витала думка, що розбійники большевики не справляться з державною організацією. Вони повинні занепасти. Проти фахової армії не встоять. Тоді ще не було й натяку на реставрацію паризму, що ніколи не захоплював В. М. Перебирав думкою старих Ханьківських приятелів, кудю вони зацугують? Невже шукатимуть примирення з червоною нечістю? Згадував городовиків, яких повинно „окозачити“ з наділенням землею.

Так, витаючи далеко думками, В. М. побачив, що вже й на світ благословиться. Місто ожило й заворушилося. Почулися накази шикуватися. Рушали переходити по льоду Дон. Сніг більше не падав і була велика відлига. Лід топився і вкривався водою. Трохи побоювалися, чи витримає лід гармати? Напочатку перевозили їх части-

нами (передок, гармату), а потім і разом благополучно переїхали. Кап. Харьковцев десь довідався, що його дружина, милосердна сестра, відірвалася з частиною санітарного потягу і потрапила до большевиків. Він передав одного жеребця, а сам пішов розшукувати дружину.

До полудня вся армада з обозами переправилася через Дон і заквартирувала в станиці Ольгінській, де люди ставилися не вороже, продаючи їжу й фураж по дешевій ціні, але і без особливої приязні.

4. В станиці Ольгінській (Дон)

У цій станиці Добрармія переформувалася. Надійшли вістки, що Новочеркаськ захопили червоні. На велике здивування В. М., донський уряд самоліквідувався, а члени його врозтіч поховалися. Митрофан Петрович Багаєвський (донський золотоуст), голова уряду також замовк назавжди. Після самогубства отамана Каледіна розгубився й голова уряду. Військовий донський круг вибрав отаманом бойового генерала Назарова, який не створив уряду і лишився з кругом у Новочеркаську. Він зібрав на засідання круг, коли червоні входили до столиці Дону. В авангарді з кінним загonom влетів у столицю військовий старшина (без погон) донський козак Голубов, що до самої революції перебував у „Чорносотенному Союзі Руського Народу“, таяцював перед царем Миколою II, коли той відвідував Новочеркаськ. Він був студентом у Новочеркаській політехніці, на гірничому факультеті, але визначився тупістю. Тепер став „великим революціонером-большевиком“.

Голубов вскочив до залі засідання Д. Круга, підбіг з вуличною лайкою до отамана, зірвав з нього погони, вдарив в обличчя і наказав козакам арештувати. На другий чи 3-й день отамана розстріляли. При цьому переказували таку версію: при розстрілі ген. Назаров сам скомандував убивцям: „раз, два, три—сволоч—плі!“ Пролунала сальва й 2-й пореволюційний отаман Дону впав трупом. Полк. Волошинов, що в перших днях революції обняв до виборів отаманство, також залишився, був застрілений, але невдало, і тяжко ранений доліз до першої хати, а там його видали червоним, які дострілили. М. П. Багаєвського зловили червоні й розстріляли в Балабанівському гаю біля Ростова. Так загинула обрана донцями своя влада, а запанували чужі зайди-комісари. Згодом і Голубов загинув.

Військова ж школа з Новочеркаську вийшла під командою свого начальника, генерала Петра Харитонов-

вича Попова, й отаборилася в ст. Старочеркаській. До них приєдналися деякі козаки, що не підпали пропагандивній отруті червоних, студенти, середньошкільники тощо і десятки цивільних.

У ген. Корнілова була словесна умова з кубанцями, що він до Катеринодару проб'ється й з'єднається з ними для дальшої боротьби. Він хотів збільшити свої сили й загоном ген. Попова (також близько 2500 вояків), але донці не хотіли відриватися від своїх теренів, вірячи в те, що козаки, покоштувавши червоної влади, скоро повстануть проти неї. Тоді ж вони потребуватимуть помочі тих, що вийшли з столиці Дону. Ці пересправи тяглися з 10 днів. Большевики, захопивши Ростов і Новочеркаськ, розгосподарювалися, ліквідовуючи масово „буржуїв“ та „барових“ старшин, а Добрармією та донцями ген. Попова ще мало цікавилися і не переслідували. Переговори, нарешті кінчилися тим, що Корнілов рушив на Кубань, а Попов попрямував в „зимовники“ Сальських степів, де випасалися тисячі коней, рогагої худоби й овець. На зимовниках господарили здебільшого калмики, що були рішучими противниками червоних.

У ген. Корнілова від донців лишився маленький загінчик полк. Чернецова, якого зарубав донський вахмістер Подтєолков. У складі цього загону переважали середньошкільники старших класів. До Корнілова ж пристав світський генерал Афрікан Петрович Багаєвський, рідний брат прем'єра Митр. Петровича, але політично повна йому протилежність. Пізніше він став донським отаманом, виемігрував в Європу й помер в Парижі.

Загалом же, як пише ген. А. Денікін, ген. Л. Корнілов бажав іти з цим загоном на схід (за Волгу), а Алексєєв і Денікін на захід, бо

„... на Кубані*), — каже Денікін, — ми сподівалися стрінати не тільки багато забезпечений край, але протилежно Доніві, співчуваючий настрій, владу, що бореться, і добровольчі сили, які значно перебільшувалися чут-

ками. Нарешті, здавалося, що центр влади, який зберігся від захоплення большевиками Катеринодар, давав можливість почати нову велику організаційну працю. Отже було ухвалено йти на Кубань.”

Остання напочатку причарувала добровольців, для них вона була, як каже Денікін, „землею обітованою“.

„Кубань — наша база, — мріяли генерали. — тут ми знайдемо надійну підпору. Звідсиля можна почати серйозну й організовану боротьбу. Нас — захожих з пів-

ночі, дивували величезні багатства її безмежних ланів, повні хлібом скирти й комори, її череди й табуни. Ситі всі — і козаки, й навгородні, і „хазяїн“, і робіт-

*) А. Денікін. „Очеркі Русской Смути“, т. I. стор. 231, 240

ник. Нас схилила до себе весела одверта «дача кубанських козаків і козачок, яким здавалося,

був далеким, таким чужим большевицький чад...»*)

І всі найкращі прикмети ген. Денікін з отими „захожими з півночі“ протягом одного року змарнував.

Поки переговорювалися й переформовувалися, на недалекому хуторі знайшли польову (точніше кінну) донську батарею, що „тримала нейтралітет“. Вахмістер батареї згодився віддати 2 гармати з набойовими скринями і повними упряжками. Так В. М. також опинився майже в самій офіцерській батареї з двох гармат, командиром якої призначено високоінтелегентного полковника з орденом св. Юрія Третьякова, старшим офіцером став підполковник Машин, господарством керував підполк. Михайлів, за вахмістра був капітан Левашов, а решта старшин і інтелігентів творили: розвідувальників, нумерів, їздових, телефоністів тощо. Назвали цю батарею 4-ю, а дехто додавав ще й Корніловською. Склад її був високоінтелектуальний. Був у ній і осаул (армійський капітан) донець Золотарьов, що, як і В. М., особого призначення не мав. Пристав до неї й капітан, що скінчив Гарматну академію Микола Олександрович Шаколі, що привів з Петрограду юнкерів гармашів.

Із ст. Ольгінської Добрармія Корнілова помандрувала великим, широким (0,5 верстви завширшки) державним шляхом кол. Росії, що на півночі доходив до Петербургу, а на півдні проходив через м. Владикавказ терський до Тбілісі грузинського. Цим шляхом дядьки В. М. до збудування залізниці верхи з двома кіньми мандрували до конвою його величності, а діди (Іванис і Болотенко) чумакували, возячи сіль з Криму та вино з Кавказу. Кого не бачив цей історичний шлях? Ним же ступали великі російські війська, що покоряли Кавказ. Міряли його Л. Толстой, Лермонтов, Грибоедов, Антон Головатий і інші. Не зважаючи на таку важливість, цей шлях не мав ані однієї брукованої верстви. Коли розкисав чернозем, а ще гірше його глеюваті відтінки, то рух по ньому на колесах був жахливий: колеса грузли по самі маточини. Багно замазувало колеса, які заледве крутилися.

На зорі армія рушила При виїзді з Ольгінської на околиці стояв ген. Корнілов з ціпком (йому важко було ходити), з прапором і невеличким штабом. Кожну частину й обоз із раненими командарм привігав, обдивлявся, у якому стані кожна частина. Коли минав і ар'єргард,

*) А. Денікін. „Очеркі Русской Смути“, т. I. стор 231, 240

Л. Корнілов — генерал від інфантерії й організатор військової Добровольчої армії, її перший головнокомандувач.

Корнілов сідав на прекрасну булаву кобилицю, боком ристю оминав всю армію і в голові авангарду спішувався і йшов далі пішки. Початок такого маршу супроводився співом: „так за Корнілова, за родину за славу“.. Цей спів майже не вгавав, коли не було боїв. До ст. Хомутовської щось близько 18 км., але по страшному болоті армія ледве рухалася, відриваючи болото. Найтяжче було з гарматами, що вимагали частих зупинок і зчищення багна з коліс. На половині дороги коні пристали. Довелось підпрягати ще по четверикові, лишаючи на якусь годину по гарматі й з набоями скрині, забираючи їх другою турою. При такому способі руху армія доплелася до Хомутовської станиці, коли вже почало темніти. Командарм всю армію пропустив повз себе і останнім зайшов у станицю. Цей порядок дотримувався точно протягом цілого походу.

5. У станиці Хомутовській (Дон)

Парамоновських жеребців покищо вели в руках, а з гарматами стільки муки, бо запряжені коненята були заслабі. Гостро постало питання використання жеребців. Для них треба було розтягти хомуты й за їздових поса-

дити таких старшин, щоб зуміли втримати від гризні й бійки. Вночі при ліхтаріку з осаулом Золотарьовим В. М. припасували хомути й пішли спати. Але назорі ранком почувся алярм до бою. Всі хутенько повискакували й почули... „так-так“ кулеметів, дізналися, що великими масами кінноти наступає в. старш. Голубов. В. М., ос. Золотарьов і капіт. Масленіков все ж встигли запрягти „вкорінь скажених“ жеребців, самі на них сісти і парами вивезти на позицію на бугор біля вітряка. Полк. Третьяков відразу, без пристрілювання, відкрив огонь і точно вкрив „нормальними й низькими“ кінноту Голубова. Червоні козаки-донці заметушилися, досить було видно, що багато падають, а коні без їздців бігають, як очмавілі. З флангу ж показався невеликий кінний старшинський загін полк. Глазенапа. Це злякало Голубова, що став хутко відходити. Поки стріляли, привели „передні уноси і запряжки“, з яких частина була вже й з решти жеребців. Запрягли вже по восьмеро, на жеребцях сиділи старші старшини, у тому й В. М., що в цей спосіб опинився в їздових на дуже лютих тваринах. В ст. Хомутовську не повернули, а в авангарді посунулися на ст. Кагальницьку. Командарм знову пропустив мимо себе всю армію. В ст. Хомутовській прийняло населення Добрармію з нехиттю. Почувалося, що люди бояться помсти червоних, що незабаром за добровольцями прийдуть. Це натуральне становище з точки зору самоохорони відчувалося в більшості донських станиць, ще виразніше загострено в Ставропільщині і значно менше по кубанських станицях та аулах (черкеси). За харчування й ночівлю на Дону офіцери платили.

До Кагальницької довго місали болото, роблячи часті відпочинки. Червоні не показувалися. Восьмириками гарматні запряжки жвавіше рухалися і не довелося підпрягати. Майже цілу дорогу олив'яне небо сипало спочатку дрібним пронизливим з вітром дощем, а з півдороги поле почало вкриватися білим лапатим снігом. Оця моква розріджувала багно й тягти коням було легше. Однак нещасливим раненим на возах, що не мали доброго накриття, було жахливо важко: не то що зробити потрібну перев'язку, а навіть змінити положення було ніяк, бо на возах лежали по декілька ранених, а до того ж це не були санітарні вози, а звичайні селянські. Мокре ж повітря залазило під „вітром підбиті шинелішкі“ навіть міцних здорових вояків. Але все ж нервове напруження було таке велике, що ніхто не простуджувався — ніякої нежиті, ангін, кашлю не було чути. Від голови ж колони

долітали підбадьорюючі пісні, частіше „За Корнікова, за родину, за славу“. Похідні кухні, якщо й були, то ними не було коли користуватися. Всі сподівалися на їжу в станиці, хуторі, до якого домандрують. Коли б запитати якогось шерегового старшину, куди він іде, для чого місе глеювате багно? Відповідь була ясна й однакова „ідемо за Корніловим“. Всі вірили в його зірку, складали про нього легенду. Так вечеріло (уже темніло), коли підійшли до Кагальницької, донської станиці. При в'їзді стояв командарм з 5-10 помічниками. Розлічення по станиці вже зробили квартир'єри, що висилалися наперед за дозорами, які прощупували, чи нема десь засідки червоного ворога. Останній в ту пору оперував головно вздовж залізниць, на яких контроль робили павцерні потяги, чи доморобно частково опанцерені..

6 Ст. Кагальницька (Дон)

Кожна частина у своїй ділянці так розташовувалась, щоб на хату припадало 2,3 аж 5 людей. Коні ставили по більших подвір'ях, куди завозили й ранених, гармати, обозні вози тощо. В кожній частині виставлялися вартові й ходили дозори. Глибші роз'їзди, навколо поселення були з кіннотчиків: вони нищорили й за... „язиками“, часом добували часописи.

Зайшовши до станиці, по наказу розпрягали й розкульбачували коней, як не було місця в якійсь стодолі чи шопі, прив'язували до стовпів парканів, купували сіно для коней. Частіше сіно, а інколи й овес господарі давали задарма. В хатах приймали мовчки, „надуто“, як татарів, готували, що замовляли, давали за копійки прекрасні білі паляниці хліба, сало, яйця, часто різали курей, за що завжди платилося, хібащо сердечно з образою господиня відмовлялася. Як норма, кипів самовар, але ні чаю, ні цукру, а замість них пропонувалося сушену моркву чи інший сурогат. Що спостерігалось майже скрізь по шляху, то це відсутність фронтників, молодих козаків, що недавно повернулися з фронту бо більшість з них тримали „неутралітет“, а деякі примазувалися й до червових. Майже ворожо ставилися т. зв. іногородні (не-козаки), а особливо ремісники: кравці, шевці, бляхарі або відерники, теслярі тощо. Частіше з них уже була й управа станиці (різні комісари). Хоч ще не було розстрілів по станицях, але владу прибирали до своїх рук не-козаки, а козаченьки потроху смоктали самогон і відпочивали після... „германського“ чи турецького фронту. В. М. зупинявся разом з капіт. А. Ф. Крутіковим (учений

лісовод, син петербурзького професора). осаулем-донцем Золотарьовим, рідше з капітаном Левашовим, що був за вахмістра в батареї. Населення зразу пізнавало (особливо жінки), що В. М. і Золотарьов свої, не москалі і намагалось чимсь прислужитись. З В. М. старпі козаки окремо розмовляли одверто, а як з'являлися Крутіков, чи хто інший, розмова вривалася. Ці, батьки, всі скаржилися на анархію, але додавали, що в їхніх хатах сталі суперечки з фронтовиками, які боронили розхристаних солдатів. „Ми з ними вошей 4 роки годували, з одного „котелка“ кашу їли“ і т. д. говорили фронтовики, а тепер проти них битись—не годиться. Про поділ землі тоді ще й ватяку не було.

В кожній оселі, де бувало днювання, Корнілов скликав збори для розмов. На них здебільшого приходили діди і дехто з армії. Так було і в Кагальницькій. Бесіду починав ген. Корнілов, зазначаючи, що є син козака, ніяких маєтків він не має, чи буде Росія республікою чи монархією він не дбає, бо це справа установчих загальнодержавних зборів. Підкреслював, що він сам арештував царицю по наказу тимчасового уряду. Що він стремить лише запровадити лад у державі і вірить, що само населення установить форму державности. Говорив спокійним, без емоцій, голосом з приємним тембром, вносячи в зібрання заспокоєння. Додавав, що ви (мешканці оселі) зараз хорі, вірите, що агенти вімців, большевики, все вам дадуть задармо: землю, волю й спокій. Побачите, як то буде в дійсності. Коли вам буде тяжко, гукнете на мене і я прийду й допоможу звільнитися від орави авантюриків під червоним прапором. Після Корнілова гаряче промовляв з жестикуляцією полк. дьяець Янів, викликаючи несмак у слухачів, його задавацькі вирази, обвинувачення жидів, що прибрали собі російські прізвища, як Троцький зробився з Бронштейна, Зінов'єв — Ауфельбаума і т. інш. Особливо ж невігідне враження робив матрос Федір Баткін жидівського роду, що з піною на устах говорив про заслуги Корнілова, який є син козака, а дослужився до генерала, втік з австрійського полону, став головнокомандувачем цілої російської армії і т. д. Після цієї промови козаки-слухачі кивали головами, а насамоті В. М. говорили „інавіщо отого „жидка“ з собою возите та й пропагувати ще йому дозволяєте? Таких пропагандистів ми наслухались від червоних. Баткін лише псує враження після Корнілова, який говорив речево й щиро. Корнілову багато й фронтовиків вірить, за ним багато козаків пішло б“. В дійсності ж у добровольці

ніхто не спішив записатися. Всі чекали, що воно їх промине без зусиль і боротьби. Населення мріяло про спокійне життя, а Корнілов проливає кров, не запитавши червоних пройдисвітів, до якого кінця вони прямують.

Із Кагальницької почалися приморозки і тому ранком піхота йшла легко, а пополудні все розкисало. Вирушили головні сили коло 7-ї рано, підбадьорені відпочинком. Перехід до ст. Мечотинської, якихось 25 верстов, відбувся трохи легше.

7. Ст. Мечотинська (Дон)

Добре розвиднилося, як витяглася похідна колова. Верховний з невеликою групкою штабовців вітає кожний відділ, кожний віз з раненими. На свіжому повітрі чувається потреба швидшого руху. Морозець трохи витяг з ґрунту воду і колеса треба чистити не так часто. Шестерики добре тягли від зупинки до зупинки. Ідемо рівнобіжно з Владикавказькою залізницею, на якій між Ростовом і Тихорецькою „господарює“ прапорщик Сіверс. Він виловлює старшин, що йдуть з фронтів, здебільшого знявши погони, обдирає кращу одіж зо всіляких „буржуїв“, обшукуює кожного, що здається йому підозрілим.

Однак армію Корнілова не чіпляє. Всі розуміють, що на Кубань треба буде перегяти залізницю та ще й не один раз. Керівники червоної гвардії, мабуть, як слід до цього приготуються. Та ще й сонечко не сіло, а армія вже входила в Мечотинську станицю велику, багату й ніким ще не ограбовану. Прийняла вона армію привітніше, без ляку большевиків. Тут простояли 2 доби і не тільки відпочили, а й в лазнях вимились. Мечотинці розмовляли охоче, без будь-якого переляку. Вони їздили до залізничних станцій і надивились на соціалістичне „правління“ Сіверса. Самі не припускали, щоб такий хаос міг довше протриматися. Але це були донські патріоти й вони чекали наказу свого уряду. Про те, що його не існує, вони не знали та навряд чи повірили б, коли б їм хтось сказав. Тому В. М. і не пробував про це інформувати.

8. Станиця Єгорлицька (Дон)

Єгорлицька лежала ближче до залізниці (Царицин-Тихорецька) і віддалена одним переходом від Ставропільщини у великому селі Лежанка, в якому розташувалася 39 залізна піхотна дивізія з турецького фронту. Можна було сподіватися й наскоку червоних. Отже виставили

густіші вартівничі пости, а кіннотчики енергійніше зривалися за освітлення тереву. Всі розуміли, що входимо в кут між залізницями Царицин—Тихорецька й остання—Ростов. На обох лініях напевно курсують панцерні поїзди і є більші скупчення військ. Треба було готуватися до переходу тієї чи іншої залізниці й опинитися на Ставропільщині, або Кубанщині. В цій станиці простояли 2 доби, однак без жадних гападів з боку червоних.

Єгорличани були ще більше обережні, хоч їжу продавали за безцінь. Від розмов же ухилялися. Молодшого віку козак поховалися по хуторах і зимовниках (окремі конярські хутори). 39 дивізія ще єгорличан не турбувала, харчуючись за рахунок ставропільців. А на добровольців населення дивилося, як на відчайдушів, що засуджені на загибель. Єгорличани мали відомості про довський загін ген. Попова, вважаючи його ситуацію кращою до розпорошення, бо в нього легший рухомий табір, майже без ранених, яких добровольці мали вже сотні.

Після дводобового відпочинку в Єгорлицькій добровольці рушили напрямком на Кубань, а пізніше балкою повернули на широку шлях на Лежанку. Вийшли із станиці раненько, на світанку, щоб менше бачило і передчувало бій з 39-ю дивізією.

Авангард, що в ньому була й батарея В. М., напівдорозі вступив у стик з частинами 39 дивізії. Скоро підійшли й головні сили і бій розпочався. Червоні мали раніше приготовані окопи і на той бій невичерпні бойові припаси, польові і сталі у (Лежанці) шпиталі. Добровольці мусіли пристосовуватися до тереву й під огнем окопуватися, розпоряджаючи скудненькими боєприпасами, що кожний гарматний набій і патрон для кулемету чи гвинтівки треба витратити ощадно. Червоні пробували захопити ініціативу, намагалися обходити з флангів, але їх зустрічали дуже влучним зливом шрапнель, кулеметів і гвинтівок. Перевага командування скоро виявилася, хоч рядовики 39 і відчайдушно билися. Перед заходом сонця червоні почали відходити, а по їхніх п'ятах натискали добровольці.

Трапилось при цьому декілька трагедій. В одному вітряку засіли кулеметники і вперто перешкоджали на правому фланзі перебристи болотяну річку. Група корніловців обійшла й перебрела річку вище та непомітно з запілля атакувала засівших у вітряку. Ті, у вітряку, боронилися до останнього патрону. Їх було 7-ро — 2-є забито, 3-є ранено і 2-х здорових. Один з них був рідним братом прапорщика-корніловця. Останній, побачивши

брата, приклав карабін до плеча і на місці положив трупом. Це був може перший випадок нестримної ненависти, який почув В. М.

Вигнані з Лежанки, червоні залишили багато боеприпасів і іншого майна. Зайняли на півдні й південному сході оборонні позиції і цілий обоз з равеними в'їхав в село. Корнілов з штабом кроком на буланій також поїхав до помешкання. На широкій вулиці підійшла до нього старенька бабуся й по-українському з слізьми поскаржилася: „Нам казали, що білі не грабують, а якийсь офіцер забив мою єдину гуску!“ „А Ви впізнаєте того офіцера?“ — запитав Корнілов. „Та він замешкав у мого сусіда!“ Корнілов підкликав адьютанта, щось потиху йому сказав, а до бабусі: „Зараз все виясниться і Вам всі втрати повернуть“. Прапорщика арештували, військовим судом судили за мародерство і... була чутка, що... повісили“. Точно про вирок В. М. не дізнався, але що розжалували з старшин до рядовика, то напевно.

9. Лежанка (Ставропільщина)

Під Лежанкою був перший дуже поважний бій з десяти переважачим противником, що до цього ж ще досить заховав військову дисципліну. Однак цю дивізію добре потріпали і на другий день вона і не пробувала наступати, хоча стежі наші дозори зустрічали. Лише на третій день показалися колони червоних, але вони рухалися дуже повільно й якимось зигзагами, часто збігались у більші купи, припускалось, що влаштовують мітинги. Наблизившись, почали ріденько стріляти з гармат, в декількох місцях задокотили кулемети. Можливо, що воєи збідніли на боеприпаси, не встигши вивезти з села. Білі мовчали, сподіваючись на зближення. Та й червоні почали зариватися, а в обідню пору піднялися й посунулися назад і скоро зникли за горбком. Під час цього бою виявилось, що часто не можна відрізнити білого від червоного (особливо при розвідках). Тому видано було наказ на шапках чи кашкетах спереди нашити білу смужку в два пальці завширшки. Це за Корнілова було поміченням, щоб не стріляти своїх. Слід згадати також, що рада виборних Лежанки ухвалила перепустити Корніловську армію без спротиву. Комісар же 39-ї дивізії наказав розбити „кадетів“.

Лежанка показала також те, що селяни (ставропільці) мають гостру ворожість до „кадетів“, чи „білих“, як вони прозивали добрармійців. В селі майже не лиши-

лося чоловіків, включно малих і старих. Щоправда, їх могли дивізійники позабирати живосилом, але село велике, з просторими клунями, коморами, з садами й левадами з бур'янами і заховатися було-де, якби хотіли. До білих залишене населення ставилося занадто стримано, точніше — вороже. Чого не попросиш, нема, або з нехиттю продавали. В Лежанці простояли 3 дні з прекрасною соняшною погодою. Люди відпочили, підремонтувалися. Гармаші перечистили й намазали зброю дьогтем, перевірили відкатку гармат.

У цьому ж селі захопили декілька старшин-перебіжчиків, що сховалися й з'явилися до штабу, їх, перепитавши, приділили по фаху. 3-х попали і до 4-ї батареї. По оповіданню, старшин-офіцерів у дивізії не люблять, але потребують, як фахівців, хоч на кожному кроці підозрюють зраду. Тікати важко, бо й околицьне населення непевне і може видати.

По 3-х днях, обдуривши червоних, ніби наступом по головному шляху, де вони збудували добрі окопи, Добрармія пізенько рушила на захід, на Кубань — вузьким польовим шляшком. За три дні земля протряхла, дорога вакотилася і хоч була як подушка, але не тільки за ногами, а навіть за колесами не бралася. Люди відпочили, йшли весело співаючи, а головне всі говорили, що йдемо на Кубань, край нащадків безстрашних запорожців, мріяли про зустріч з героями-пластунами, про дії яких багато знали з щойно минулої світової війни. Навіть чудовий соняшний день був нагороджений, що Кубань є соняшна країна. В. М. же відчув радість і журбу...

З одного боку не відомо, що є в Настасівській, де була більша частина рідні, які, він відчував, ніколи не підуть за большевиками, а в Новочеркаську дружина й сестра з братом також новим варварам не будуть приємними. Нарешті, за три тижні перебування в Добрармії він зрозумів, що у ній єдності нема: ген. М. В. Алексєєв, з ним частина офіцерства (в тому й А. І. Денікін), георгієвський батальйон, офіцерський полк — були монархічної думки про майбутній устрій Росії, а Корнілов у кожній промові говорив про арешт цариці і кидав думки республіканської концепції. Йому були вірні-корніловський полк з героєм-командиром полковником генштабу Нежінцевим, текінці, 4-та батарея і якась частина кінноти та деякі донці. Голосно про це не говорилося, бо всі почували грізну небезпеку. Однак же шепіт не вгавав, що в армії цей поділ існує. Підсвідомо тоді ж відчува-

лося: запеклий москаль ген. Алексєєв із своїми прибічниками та командарм з національно відрубними ген. Л. Г. Корнілов. Він був козак-текінець, який щиро признавав право на самостійне існування України, Польщі, Фінляндії, він же наказав ген. П. Скоропадському українізувати корпус на фронті. При таких думках не раз згадував В. М. хорунжого В. Гудкова з його „історія проти нас!“.

При виході із Лежанки командарм всіх привітав і поздоровив з походом на Кубань. Тут же, на останньому великому дворищі, побачили стіг сіна й добре годованих 6 верблюдів з двома настобурченими горбами. В батерії заговорили забрати тих верблюдів і запрягти в гармати замість коней. Капітан Левашов підїхав до В. М. і попросив, чи не міг би він зайнятися отими верблюдами. В. М. пересів на коня, взяв з собою двох прапорщиків (Ярошевський і Дворник) і миттю був на дворищі. Всі верблюди були з недоузками й довгими чембурами (поводами), закрученими кругом шиї. Верблюди не були дикі, легко далися порозкручувати чембури й позв'язувати, щоб можна було вести. Але треба було якось сісти на верблюда, а для цього треба б його положити. В. М. довгенько з цим возився, аж, нарешті, ударом підпередню пахву, верблюд ліг. В. М. посадив прапорщиків на верблюдів, давши їм ще по одному поводу ззаду. Сам сів на коня і прапорщиків коней узяв на завод, як коновод. Рушили, коли вже армії не було видно. До цієї кавалькади прибігло ще двох молодих верблюдів. Коні хропли й рвалися втекти від верблюдів.

При виїзді з двору з двох сторін побачили по 3 чоловіки червоних розїздів, які також скоро помітили здобич. І почалася погоня, з глупою стрілявиною на коні на дальшу віддаль. Верблюди стрілявини налякались так що розвинули несамовиту швидкість і дуже швидко зникли за бугром по шляху, яким пішла армія. Коні з В. М., стративши з виду верблюдів, яких вони боялись, також полетіли, ледве торкаючись землі. Кулі ще трохи подзижчали над головою В. М., бо ще один розїзд спереду намагався перетяти дорогу, але й той відстав. Так було захоплено 6 верблюдів, які так налякали коней в обозі й гарматних запряжках, що їх було наказано кинути

10. Плоська станиця (Новокорсунський хутір, Кубань)

До цієї першої кубанської станиці 23 версти пройшли дуже легко, вступивши до неї ще перед заходом сонця. Ст. Плоська є з недавніх переселенців з курінної

станіці Старокорсунської. В ній осіли бідніші й здебільшого невдахи за життя в Старокорсунській. Вони мали великі двори, молоді садки й левади мало загосподарені. До візиту Добрармії поставилися стримано. На віче Корнілова прийшло з три десятки, майже самих старих козаків (молодші, напевно, поховалися). Виступ з демагогічними кличами якогось донця й матроса Баткіна зробили найнегативніше враження. В. М., коли побачили, що є кубанець, потихеньку сказали: „Чого до нас лізуть чорносотенці та ще й москалі? Що ми можемо від них доброго сподіватися?“ — Говорив сивий дідусь. — „Червоних в нашій станиці ще не було, а тепер напевно появляться та ще й покарають.“ — Додав з журбою. Видно було, що це неутралісти. Однак вони були гостинніші, ніж в Лежанці

В станиці мало було навгородніх і це їх злотовувало. В. М. тут же довідався, що й в Катеринодарі до оборони примазалися зайди — якийсь п'янчужка капітан-літун Покровський з компанією. На зовнішньому фронті війни кубанців завжди хвалили, а для оборони себе тепер вони чомусь потребують якихось чужаків. Ця новина гнітюче вразила В. М. Одначе рішив, що то лише долетіли чутки до цього Богом і людьми забутого хуторця.

Добре відпочивши, зі ст. Плоської на другий день рушили в напрямку на Новоіванівську станицю, заселену з курінної великої станиці Іванівської, де були й родичі В. М.

11. Новоіванівська станиця (Кубань)

Це була також невеличка станиця з новими будовами й молодими садками. Однак вона була рішучо проти червоних, хоч останніх у себе ще не гостила...

До них армія прибула в полудень і зробила лише двогодинний відпочинок; спинилися здовж головної вулиці. Не встигли зупинитися, як з кожної хати жінки з'явилися з печеними пирогами, млинцями, оладками, вареними яйцями, яєшнями, смаженими курми, качками, гусями, шинками, холодцями, навіть з борщами й т. інш. За якусь годину 2500 людей було нагодовано так, як до того ніде не траплялося. За все це ніхто не захотів взяти ні одвієї копійки. Багато ображалися, коли їм хотіли заплатити.

У часі цього постою до В. М. підійшла гарненька молодичка й запитала. „Пане старшино, Ви наш чоловік. Ви, Ви... не москаль, з якої станиці?“ Одержавши відповідь, що з Настасівської, вмить наказала дівчинці (як

лялька): „Кишинько, біжи до Хруща й скажи, що тут є їх станишник, на одній нозі!“ Не встиг дізнатися, що у молодички чоловіка-сотника вбито в пластунах під Перемишлем, як з'явився сивуватий дідусь Улян Іванович Хрущ (аптекарь), що дуже добре знав цілу родину В. М. Він зараз же потяг до своєї біленької хати і почав розпитувати, наливаючи різних ґатунків наливки, а дружина й молоденька доня — захищаючи всілякими пампушками і нав'язуючи великий пакунок на дорогу. Дівчатко ж страшенно просило взяти її в армію, що воно „все вміє робити і нікого не обтяжить“. Та почувалась команда по конях і В. М. мусів бігти до свого коня, який був напоєний і з'їв належну порцію вівса. Вся станичка проводжала одних випадково зустрінутих відчайдухів. Москалі не вірили, що можуть існувати ще такі „патріярхальні“ люди.

Підкріпившись фізично, а особливо морально, армія з бадьорим співом за яких 4 години підійшла до ст. Незамаєвської (кол. Запорозький курінь).

12. Станиця Незамаєвська (Кубань)

Незамаєвці вислали до Іванівської делегацію, щоб не обминули їх. Делегати ж були й провідниками Перед входом в станицю армію зустріли „з хлібом-сіллю“. Отаман, його помічники, виборні, школярі. Все то зодягнено святково, юначки та юнаки у вишиваних блюзках і сорочках, старші козаки в мундирах (парадних) полків, в яких відбули військову службу. Після привітань миттю розвели цілу армію по хатах, де вже все було приготовано (гори всякого печива, 20-фунтові паляниці з озимої, як золото, пшениці, якого тільки не було м'ясива: кури, качки, гуси, валашки, телята, скрізь шуміли самовари і, навіть, самогон, хто за ним тужив). Незамаєвці ж запропонували виставити свою охорону з легендарних пластунів і ківних на більшу віддаль. З армії були вислані лише контрольні стежі. До цієї станиці пізніше приписався генерал А. І. Денікін.

До Незамаєвської станиці належав генерал генштабу Іван Омелянович Гулига, командир Пластунського корпусу. Він відмовився бути начштабу при капітані Покровському. Був захоплений Сорокіним, але і з ним не згодився. Червоний Сорокін відвіз його в станицю. Всі в станиці з пієтизмом говорили про батька-генерала. Він пристав до добровольців. На вічі у незамаєвців була одна думка старих і фронтовиків. Близько сотні з них записалося в добровольці. Тут ніяка пропаганда не була потрібна. В цій же станиці Корнілов мусів вирішити, як

обдурити червоних, щоб без страт і клопоту перескочити залізницю Ростов – Тихорецька. Сумніву не було, що червоні досить уважно стежать за рухом Добрармії і на залізниці треба буде відбити не менше як двох панцерних потягів (з Ростова й Тихорецької). До залізниці треба було пройти кругло 30 верстов та на одірвання від неї не менше 10. Це коли не спіткаються перешкоди. Кіннотчики й підривники мали велику й відповідальну працю.

Після дводобового відпочинку, перегляду всіх ранених і недужих, коли вже стемніло, вечором армія рушила на північ, щоб спантеличити червоних агентів, бо потім було взято південнозахідній напрямок на ст. Новолеушковську. Заборонено гучно розмовляти, курити, що вказувало всім на якусь особливу ціль цього переходу, бо ще не було такого способу руху. Йшли з частими зупинками, ніби до чогось прислухаючись. Провідники були знавці терену й вірні. Вони вели вузенькими доріжками, в окремих місцях стежками.

Перед світанням треба було переїхати вузенькою греблею, покладевої з гною через невеликий лиман чи розлитий доплив р. Єї. Найтяжче було з гарматами, які ледве проходили по ширині греблі. Ця переправа забрала більше години, а найкращий жеребець з корня сковзнув у лиман. В. М. встиг швидко його розпрягти (зняти посторожки й нашійник). Води в лимані було по груди, заріс він грубим очеретом (дударем). Шкода було кидати цього „парамонівця“ і В. М. з осавулом М. І. Золотарьовим (донцем) влізли в крижану воду (по берегах лиман був вкритий кригою). Почали рубати грубий очерет й підмощувати під жеребця. Він спочатку лише стогнав, а потім почав рухатись.

Вже на сході показалаь біленька смужка, почулося декілька вибухів з боку залізниці. То підривники в декількох місцях зірвали залізничні рейки. Останнім через греблю переходив Корнілов. Побачивши возню у воді, наказав кинути цю працю й наганяти батарею, але жеребця вже на якийсь метр підпхали до берега й шкода було кидати. Тому провозилися ще з півгодини і врятували жеребця. Посідали на коней і галопом (на дворі був морозець), щоб нагрітись, почвாலали до першої порожньої хати в царині, біля якої була солома й сіно. Наносили соломи й затопили піч. Жеребця віхтями висушили від води; роздяглися догола повикручували білизну, шкарпетки й верхні штани та куртки і трохи підсушили на вогні. Поки все це робили, стратили з очей

армію, хоча вже добре розвиднилося. Рішили їхати до ст. Новолеушковської і там довідатися.

Полевим галопом знову почали ваганяти своїх. Доскочили до станиці і перша молодиця відповіла, що недавно пройшла армія і вказала напрямок, яким пішла, попереджуючи, що з Ростова до зірваних нашими торів підвезли багато червоного війська (яких 6 верстов на північ від станиці). Подякувавши за вказівки й молоко, яке вона миттю принесла, далі почваланали доганяти своїх. Вискочивши на горб, побачили в 2—3 верствах ар'єргард армії, в якому була і 4-а батарея. В ст. Старолеушковській був довший відпочинок, де врятованого жербця знову запрягли в корінь.

13. Станиці Старолеушковська й Ірклієвська (Кубань)

Перша велика станиця по обох берегах р. Челбас з багатими забудованнями, садами й городами. Армія зайшла в неї несподівано і населення якось розгубилося. А все ж за пару годин настороженість зникла й гостинність і тут вибухла раптово. Армія була нагородвана, одержала безкоштовно фураж, опіку над раненими і в дальшу путь рушила задоволеною. Вона перейшла через Новотитарівський хутір й зупинилась в ст. Ірклієвській. Остання (курінна станиця) простяглася по обох боках впродовж степової тихої річки Бейсужок.

І ця станиця, як Незамаєвська, ще не мала „візити“ червоних, жила патріярхальними нормами. Добрармію прийняла, наче свою „рідну“ організацію. Поводження добровольців з місцевими звичаями й людьми часто було огидне. Вони себе вважали вищою кастою, а населення приймалося за нижчу расу. Оту нечувану для москалів гостинність вони приймали як доказ нижчости, а себе вважали вищими призначенцями.

В районі розташування 4-ї батареї прапорщик Бабакін попросив у молоденької молодички води напиться. Та бігом принесла відро і склянку (рос. стакан). Набравши стакан, подала прапорщикові і поклонилася, приповідаючи. „Доброго здоров'я пивши!“ Бабакін із сміхом також поклонився їй. Це дуже вразило молодичку. Вона спаленіла, вилила відро і, козою перестрибнула через перелаз. Це бачив В. М. Він „згорів“ від сорому, вилаяв останніми словами хама й домігся, щоб він пішов до молодички й вибачився, що не знав місцевих звичаїв. Таких непорозумінь було більше і В. М. щоразу бачив, як високо стояли морально кубанці у порівнянні з мандруючими москалями і скільки в останніх зарозумілості.

В Іркліівській також простояли 2 доби, розвідуючи терени й вибираючи шлях дальшого маршу. Тимчасом маневрування було на Катеринодар, в якому, згідно останніх відомостей, ніби ще тримався Кубанський уряд. До останнього із штабу вислано офіцера з інформаціями і намовлянням залишитись в Катеринодарі до приходу Добрармії.

З Іркліівської виходили не поспішаючи, бо якое „розлежалися й розлінилися“, а до ст. Березанської близько 20 верстов гладенької дороги. Про спротив уже забулося, сподіваючись і в цій курінній станиці зустріти лише приємну гостинність.

Як завжди, Корнілов всіх оглянув, привітав, а потім на буланій обігнав колону, зліз і повів піхотою. За пару годин показалися димарі Березанської. Несподівано скоро, 1. березня, дозори донесли, що перед ставицею окопи, в яких ріденько лежать вояки.

14. Станиця Березанська (курінна, Кубань)

Враз подали булану й Корнілов випередив авангард і сам оглянув обставини. На плято перед ставицею (в яких 3 х верстах від неї) рівнобіжно її північносхідньому контурові протяглися мілкі окопчики (для стріляння лежачи). Коли піхота білих наблизилася, почувлися поодинокі постріли з гвинтівок, непевно ліниво зацокотів кулемет, але гармати не відгукнулися. Білі, при підтримці рідкою прапнелею, швидко наступали і майже без страт з обох сторін змусили червоних тікати. Це був перший спротив на Кубані. Як виявилось вже в станиці, його зробили іногородні солдати та молоді фронтовики-козаки. Але населення було настрашене всілякими плітками про звірства „кадет“. В станиці був лише спочинок (2—3-годинний).

Корнілов скликав козаків станиці, як звичайно, промовляв до них і за спротив наклав на них „контрибуцію“: велів забрати з станишного правління коней, фураж, більше фір для ранених. Діди скаржилися на фронтовиків і просили покарати їх канчуками. За вказівками старих козаків захопили з десятків фронтовиків і вищороли — по 20—30 ударів. Це зробило на В. М. дуже сумне враження, бо опріч негативних, дуже перебільшених чуток, ця езекуція нічогосінько не дала.

В правлінні цієї станиці стояв у конюшні прекрасний, чистої арабської крові жеребець, якого добровольці боялися взяти, бо решту коней і зброю розхапали. Командир батерії попросив В. М. спробувати взяти цього

жеребця, бож большевики однаково його знищать. Без захоплення В. М. поволі пішов до конюшні, де побачив старенького дідуся, а в одній із кліток прекрасну білу тварину з великими очима, сухими ногами, вповодж яких видно було „мотузки“-жили, з тоненьким хвостиком і такою ж гривкою. Жеребець не був прив'язаний, вільно ходив по клітці й дзвінко іржав, скучаючи за забраними кіньми. При поворотах він ставав цапки.

В. М. увійшов до клітки. Жеребець став цапки, а В. М. поплескав його по шиї, дістав з кишені цукор і дав йому з'їсти. Після цього жеребець став лащитися, брав губами за рукави В. М. Старенький все спостерігав, а потім звернувся до В. М. з проханням собі взяти жеребця, бо „Ви, мабуть, козак і шкоди йому не зробите“. Але не було ні вуздечки, ні недоуздки, бо все порозтягали білі. Старенький скоренько знайшов кусень мотузки, якою він носив в'язки сіна й соломи. В. М. зробив з поданої мотузки вуздечку, загнуздав жеребця, вивів з конюшні, миттю сів верхи, попрощався з дідусем і, танцюючи з іржапням (вся площа кишла підводами з кіньми, на яких лежали ранені й скудне майно армії), виїхав з воріт правління, простуючи до вулиці, де спинилася батарея.

В останній всі були зачаровані такою шляхетною тваринкою. В. М. попросив командира батареї передати жеребця осаулові М. Золаторьову, який, як козак, зуміє їздити на ньому і доглядати. Той відразу на це пристав, бо сам В. М. ще мав клопотатися з парою парамоновських жеребців в запряжці в корені. До ст. Березанської Добрармія зробила 250 верстов.

15. Журавський хутір

По короткому перепочинку того ж дня армія з Березанської рушила, простуючи на Журавський хутір (15 верстов). Хоч і незначний спротив Березанської, а зробив трохи сумний вплив на настрої. Співали через те, що така вже була звичка. В Журавський хут. увійшли 2 березня, коли Венера вже з'явилась і почало темніти. Багато з населення повтікало з хутора. Перед білими були тут червоні, що нарobili досить бешкету, а головне, що вони дуже настрашили людність пропагандою про жорстокості добровольців, які „багато порозстрілювали, ще більше покарали биттям, всіх ограбували“ і т. інше.

В Журавському простояли день, шукаючи шляху на Катеринодар. Треба було перейти через залізницю Тихорецька—Катеринодар. Вдень В. М. пішов розглянути

хуторянські установи: правління, школу. Тут, хоч і не було спротиву, однак поводження застосовано, як у Березанській. Забрали коней (громадських), з громадського складу поповнили фураж тощо. В правлінні В. М. взяв для батареї півкровоного вороного „англіка“, який часто кусався і до запряжки не надавався. В школі повний погром: бібліотечні шафи поламані, парти й стільці також здебільшого без ніжок, на підлозі валялися книжки, зошити учнів. Побачив пошматовані томи „История Кубанского Войска“ Ф. А. Щербини. В такому ж розстріпаному стані валялись на підлозі „Кобзарі“. В правлінні знищено архів. Це була, як сказав В. М. учитель, „праця“ червоних. Білі до такого вандалізму ще не дійшли, хоча потроху мародерство то сям, то там помічалося. В. М. був переконаний, що вживати на Кубані карні санкції було помилкою. Це насторожувало, а інколи й відштовхувало порядних козацьких та навгородніх господарів. Вони тужили за... „законом“, як вони висловлювались, хотіли спокою після трьох з гаком років війни. За цю світову війну Кубань, як адміністративна одиниця імперії, чи не найбільше постраждала: могили її синів від Карпат, Перемишля до турецьких Ерзеруму, Трапезунду і, навіть, до Месопотамії (теперішнього Іраку). Було за ким плакати і заслужено бажати спокою, й ще раз спокою. Та „безкровна“ заглиблювалась і вимагала все більших і найжахливіших жертв не лише воєнків, а всього населення, незалежно від статі й віку. Скоро на Кубані не лишилося ні одного селища, де б не гуля гармати й не цокотів кулемет.

16. Станиця Кореновська (Кубань)

Ще з Березанської один загін вийшов з демонстрацією на станицю й станцію Виселки, які з великими втратами зайняли. З Журавського продемонстрували й на хут. Мальований. А головні сили призначалися на станицю (й станцію) Кореновську. Остання була при залізниці (Тихорецька—Новоросійськ) і вєславилася як торговельно розвинений осередок. В ній набудували великих збіжжевих маґазинів, тут же відбувалися відомі цілий Кубані кінські ярмарки. Коли в кого вкрали коні, то найчастіше продавати їх вели до Кореновки. Населення психікою й способом життя більше нагадувало міщан, ніж козаків. У Кореновській жило багато греків, що скуповували збіжжя з широких околиць. Для червоних це був сприятливий пункт.

Після теплої дощу на світанку, 4. березня 1918 р., головні сили армії обережно наближалися з Журавського до Кореновської (віддаль 12 верстов). В яких 4 верстах від Кореновської загули червоні гармати й заклекотали з рясних гнізд кулемети. Видно було, що недруг підготувався не на жарти і легко з позицій не поступиться. Відразу гарматні гостинці зав'юкали з двох панцерпотягів: з напрямку Тихорецької й Катеринодару.

4-а батарея була в авангарді й зайняла позицію в центрі, трохи правіше станиці. Біля неї знаходився й Корнілов з адьютантом і парою зв'язкових. Позиція цих двох гарматок була під горбком, передки відтягли на пару сот метрів у долинку. Жеребців прип'яли до протилежних коліс, щоб не жерлися й не іржали. Обоз ранених лишився трохи позаду. Завдання 4-ї батареї полягало в недопущенні панцерних потягів з Тихорецької й Катеринодару наблизитись до ст. Кореновської; зірвані по обох боках залізничні рейки противник скоро направив.

Полковник Третяков першими ж пострілами покрив своїми ґранатами обидва потяги (пристрілюватись він не потребував). Потяги зразу почали повною парою тікати. Однак загули наземні гармати, сховані за станицею, чи в станиці, намагаючи позицію добровольців. Вони з трьох сторін рили мокру землю навколо 4-ї батареї. Відповідати їм Третяков не міг з-за браку набоїв. Він посилав лише пару ґранат, як пробували наблизитись панцерники. Вся площа навколо батареї була зорана, але, дякуючи Богові, ранених не було.

Скоро виявили, що керує стрілявиною декілька осіб на дзвіниці церкви. Третяков просив Корнілова дозволу дати пару пострілів по дзвіниці й одержав відповідь: „Я не большевик і не безбожник, щоб стріляти по церкві!“, — сказав надзвичайно спокійно, хоч і його шинеля, як і всіх гармашів, уже добре була обляпана багном, що викидали ґранати противника. Та зараз же після цього діалогу одна з ворожих ґранат зачепила шинелю Корнілова й він упав ниць, а вона вибухла під землею позаду, далі.

Підводячись, витираючи лице й обтрушуючи шинель від землі, Корнілов дуже спокійно сказав Третякову: „Дозволяю стріляйте полковнику!“ Сам він не відривав далековида від очей. Після двох черг по дзвіниці наступила тиша. Ворожі батареї замовкли. Панцерники також якось відійшли. Можливо, що їх настрашили кіннотчики-підривники, загрожуючи відрізати від баз. Со-нечко вже котилося наниз, а лише лівий фланг білих

трохи підсунувся до залізниці, а центр і праворуч все ніби залякло.

При такому ставі до Корнілова прибіг з правого флангу із загону Чернецова хлопчина років 15 і відрпортував: „Ваше високопр-во! На нас сувають великі маси чорноморських матросів у безкозирках, а ми не маємо патронів, негайно пришліть нам патрони!“ Корнілов, по такій доповіді, до Третьякова: „Патронів не маємо, беріть впередки і повним алюром до цього відтинку, спасайте ситуацію!“ — „Слухаюсь!“ — відповів. Дві гарматки з майже порожніми скринями „повнесли“ важковозами до чернецовців. За 15 хвилин гарматі побачили стіни здорових у чорноморських матросках лави чудового війська.

Відкритий по них швидкий огонь низькою шрапнелею так прорідив їхні шерехи, що вони шарпнулися тікати в захистний лісок вздовж залізниці. Батерія ж останніми набоями підганяла їх. Чернецовці й собі з галасом „ура“ бігли за утікаючими. Останні ж з розгону перескакували паркан цвинтаря і в паніці, втративши лад, бігли поміж могилами й деревами, кидаючи навіть гвинтівки. Скоро вони пробігли цвинтар за станицею і зникли за овидом за грядою.

Батерія бралася в передки, як під'їхав Корнілов і трохи голосніше сказав: „Дякую Вам, панове артилеристи! Ви сьогодні розбили фельдмаршала-фельдшера Сорокіна!“ Дехто відповів — „рад старатися“ і засміявся, але більшість не втішилася цим порівнянням. В. М. же був здивований, що таке міг сказати Корнілов. Воно було хвалькувате, передчасне й недоречне для людини, що мусіла знати, хто були маршали Наполеона. Не встигли це поздоровлення перетравити, як з могили (в 50 кроках від місця, де стояли) прибіг текінський офіцер і сказав, що з заходу сунуть густі лави якоїсь кінноти. Корнілов і більшість офіцерів поспішили на могилу. Вони побачили рівний, як стіл, степ, по якому посувалися лавами великі маси кінноти. Це була не абияка несподіванка. Та тут, з могили, побачили — по глибшій долині якусь кінноту, що їхала трійками. Коли під'їхали ближче, передній наметом гідлетів до Корнілова і відрпортував: „Брюховецький полк в кількості 400 шабель прибув!“ Корнілов запитав, чи давно відпочивали, чи коні не перемучені та чи козаки не голодні й здатні до бою? Прибувший відповів, що у них є гвинтівки, шаблі й патрони і вони зараз можуть іти в бій. У ст. Брюховецькій були заховані всі кубанські регалії.

Тоді Корнілов показав на лави, мабуть те ж козаків, але червоних, і запитав, чи може він їх атакувати? „Коли накажете, В. Вис-во, зараз розверну лаву і поведу!“ „З Богом“, сказав Корнілов, „і додаю вам свій конвой текінців“, що щойно під'їхали. То було несамошите явище. Прибувші брюховетчани прекрасно одягнені, озброєні, на чудових кабардинцях, але ж їх жменька. Сонце котилося до обрію, коли брюховетчани почали наступ. Воно світило їм в очі, а ворожі лави мали сонце за собою. З затамованим віддыхом всі стежили за цим наступом. Бачили, як їхали ристю, піднялись в галоп, блиснули шаблі, взяті „до бою“ й ось, ось почнуть рубатись. І... диво, ворожі лави повернули і ристю почали відходити. Брюховетчани зупинились. Скоро недруги заховалися за обрієм. Сонце заходило і брюховетчани повернулися, стверджуючи, що то були козаки. Кореновську большевики покинули і Корнілов поспішив на околицю, щоб продивитись армію після такого тяжкого дня. Погуркотіла й 4-а батарея „додому“, який мали майже щодня в іншому селищі. За останні бої армія втратила вбитими й раненими близько 400 осіб.

Про ворога, що так ніби ганебно втік від жменьки брюховетчав, В. М. довідався аж майже через рік, як побував у рідній станиці. То була армія, зібрана в Таманському відділі, складаючись в більшості з козаків-кіннотчиків. Вони ультимативно домагались, щоб ними командували два вахмістри, що мали „повний бант“ св. Юрія, — Браїло й П. Задорожній. Останній був племінником В. М., що колись лікувався в Ростові від ранення скаженою собакою. Вахмістри ж ці згодилися при умові, що до загону заберуть і „смертників“ (дядька П. П. й Сеню — брата В. М., п. К. Погорілого й ще декого, що засуджені на страчення), бо вони не вірили, що їх не постріляють, як вийде зі станиці загін. Комісари погодились і цей загін з в'язнями від станиці до станиці зростав. Пляували комісари йти на Катеринодар, але спізналися (кадети його залишили до їхнього приходу). Тоді рушили проти „контри“ Корнілова.

Під Кореновкою вахмістри відразу побачили, що у білих зовсім слабенькі козачі сили і вони стали доводити, що у Корнілова десь мусять бути заховані великі сили, що вдарять збоку, або й з запілля, а тому краще не вв'язуватися у бій. Комісари злякалися й наказали відступати. Потім вони пересварилися й цілий загін розпався, а в'язні втекли й коло 3 х місяців ховалися по плавнях, аж не прийшли 2 м походом свої козаки. Доля

тих вахмістрів, що пізніше були в кубанських частинах, точно невідома.

В Кореновській на станції знайшли вагони з набоями й патронами та гвинтівками, якими армія збагатилася. 4-а батарея переїхала станицю й залізницю і розташувалася на околиці в районі великих „зсіпок“ (великі дерев'яні маґазини на збіжжя, що належали переважно грекам), які здебільшого мали розбиті замки. Фуражу для коней (вівса й пресованого сіна) на двірці й маґазинах було більше потреби.

Стомлені війська й ранені повечеряли й рано пішли спати, виславши більші дозори й охоронні пости. В одній лише кімнаті, з повіваючим російським прапором біля дверей, блимало світло цілу ніч. Там сидів Корнілов над картою Кубані, шукаючи, куди тепер вести свою армаду?

В Кореновській з большевицької газети дізнались, що Кубанський уряд залишив Катеринодар і вийшов за Кубань в гора. Де з ним зустрінутись — стало загадкою. Бій під Кореновською показав, що противник має і добрий людський матеріал і досить зброї, а добровольці за неї мусять платити кров'ю, якої ставало все менше, а вози з раненими збільшувалися. Запаси медикаментів зменшувалися і медперсоналу вже було мало для перев'язувань і найпростіших операцій.

Населення Кореновської тримало „неутралітет“, відмовляючись від плати, все даючи, але мовчазно, насуплено. На В. М. цей день зробив глибоке незабутнє враження: по дворах, великих і багатих, ні єдиного молодшого чоловіка — самі дідуся та старші жінки. Шукаючи розгадки, В. М. таки знайшов пластуна — 3-го розряду з 3-го пластунського батальйону ще в Телаві. Він пригадав з тих часів В. М. і почав відверто оповідати.

Сам він недавно прибув з шпиталю. Кореновська не один раз уже бралася „кадетами“ з Катеринодару й большевиками з Тихорецької. Побудуть тиждень, чи й декілька днів, понапиваються, а противна сторона викриває такий стан, пару десятків уб'є, а решта втече. Обидва „визволителі“ поводитися з населенням майже однаково: конфіскують, що кому подобається (коней, ліпшу козацьку зброю — шаблі й кинджали, одягу й т. інше), п'ють, гуляють, молодших жінок чіпляють. Через це населення в страху ховається. Він чув і про Катеринодар, що там уряд ніби козацький, а військами командує якийсь зайда літун, п'янюга. Подобиць він не знав.

Після цього В. М. пробував розговоритися з греком,

що працював прикажчиком при зсипках. Він хитро посміхався і лише підтверджував те, що говорив пластун.

В Кореновській армія мала 1 день відпочинку, але вже на зорі гармати вивозилися на позиції й зрідка пострілювали, відганяючи панцерні потяги. Офензиви ж піхоти не було, але почуття було, як на розпеченій жаровні... Багато дізналось і від мешканців, що Катеринодар в руках большевиків.

17. Марш за Кубань (ст. Роздольна й Усть-Лабінська)

Відпочивши добу в Кореновській, з темнотою 5. березня армія тихо, без співів рушила добре стверднувшою дорогою на ст. Роздольну по далеко простеленій рівнині Чорноморії, рухалися швидко, з меншими відпочинками. 4-а батарея їхала в ар'єргарді, вона в Кореновській поповнилася одним юнаком-добровольцем. Та не встигли дійти до станиці (12 верстов), як почався гарматний обстріл ззаду. Щоправда, набої розривалися дуже високо, не спричиняючи шкоди.

Ст. Роздольну пройшли без зупинки, поспішаючи до ст. Усть-Лабінської (ще 20 верстов). День був ясний, — пахло весною. Та для армії знову було важке завдання: треба було перейти залізницю, форсувати Кубань і переправитись через неї. На залізниці знову гуляли два панцерних паротяги з Катеринодари й ст. Кавказької. „Опікуватися“ ними, щоб не підпустити до ст. Усть-Лабінської, як і цією станцією, наказано полк. Третьякову. Останній це блискуче виконав, не змарнувавши ні одного набою.

Коли на станції почала вивантажуватися якась піхота, 4-а батарея прищедро їх покропила і не дала можливості мати якийсь лад, а змусила ховатися поза будинками й вагонами. Це дало можливість піхотинцям-добровольцям близько полудня зайняти цю важливу станцію і 4-а батарея зайняла біля неї позицію, надобре відігнавши ще перед тим обидва панцерні потяги.

Вже низенько й косенько кидало сонечко проміння, як прийшло повідомлення, що зайнято й міст через Кубань, яким переправлялася кіннота, доганяючи без ладу втікаючих червоних. І тут на ст. поповнилися набоями, яких взято запас і на підводи. В час затухання стрільби гармат, В. М. пішов глянути на станційні будови й потяги. Скоро надійшов і полк. Третьяков. Він з почуттям фахівця почав показувати трупи, на яких виразні були рани гарматних гранат, із гордістю сказав В. М., що не змарнували набоїв. Він забув за людей, а думав лише як фа-

хівець. Обоє після цього пішли до гармат. Полк. Третьков був придобрий чоловік, що не зарізав би курку, а фох і з нього робив нечулого до людського лиха.

6. березня 1918 р. догоряла вечірня зоря, як одержали наказ знятися з позицій і їхати на переправу. Загуркотіли пукалки й скрині. Перейшли велику ставницю понад збіжжевими зсипками та якихось рундуків і дуже круто почали спускатися до мосту вже каламутної Кубані. Гальм не мали, а вставляли дрюки між шпидцями, а головне в корнях були ще в доброму тілі жеребці, що привчені до спусків у Ростові. За батареєю йшло з 50 віхтурів-прикриття.

Перейшовши міст, армія залишила багату й гостинну Чорноморію, а опинилася на біднішій Лівії, з якою В. М. вперше зустрівся. На лівім березі Кубані батарея зупинилася біля самого мосту, ніби на його охорону. Було холоднувато, провизував вітер з морозом. Зголоднілим за цілий день старшинам великої приємності не було, хоч над ними світили ясно, ясно, як ніде в Росії, зорі. Багато з цих північних ізгоїв говорили, що вони вперше бачать такі ясні зірки і синє аж чорне небо. Коло півночі одержали наказ переїхати до ст. Некрасовської, що була за 8 верстов на правому березі красуні Лаби, що вливалась в Кубань. З двобічним боєм і переправою через Кубань за день армія пройшла 46 верстов.

18. Станиця Некрасовська (Кубань-Лінія)

Коні рвалися, застоївшись і нахоловувши, хоч вони досхоchu були нагодовані й напоєні (вівса й сіна було вволю). В Усть-Лабияській не трапилось ні з ким із станишників і поговорити, бо через станицю переїздили з поспіхом і пізно, коли мешканці поховалися. До Некрасовської доїхали за півтори години й при вїзді зупинились чекати квартир'єрів, що мусіли провести до призначеної дільниці. Молодші прапорщики побігли погрітись до першої хати. Один скоро повернувся й сказав, що в хаті повно чехів. В. М. зацікавила ця вістка й він пішов подивитись, чи не зустріне там знайомих з фенолової фабрики. Відчинивши двері, зразу наткнувся на В. Й. Н. — лабораторного інженера з названої фабрики. Він, як мала дитина, кивувся цілуватися з В. М. і з плачем почав варікати на ген. Корнілова. З ним чехи склали в Ростові умову, що в поході будуть лише технічно помагати (направляти містки, дороги тощо, але не воювати. Тепер же посилають їх у дозори й на охоронні пости ставлять. В. М. запитав: Коли чехи прибули до

Некрасовської і чи вже вечеряли? — „Перед заходом сонця і нагодували нас добре“ — була відповідь. Тоді В. М. зазначив, що його „батерія цілісінький день стріляла і ще rischi в роті не мала і зараз ще стоїть і чекає на квартир'єрів. А по розташуванні вона мусітиме виставити вартових. Маємо несамовито важку ситуацію і лише залізна дисципліна та Божа допомога врятують нас. Коли ж ви, чехи, відстанете, вас місцеві червоні комісари перестріляють“. В. Й. трохи заспокоївся, а В. М. покликали їхати на квартиру. Їхали мимо хати з прапором, у якій світилося, хоч було далеко за північ. „Корнілов шукає стежку“ — подумав В. М.

Не зважаючи на пізній час, козачка з невісткою на п'ятьох гріла вечерю й самовар та приправляла постіль у найбільшій кімнаті. За кіньми господар просив не турбуватися: він сам напoe й нагодує.

Ледве забіліла смужка на сході, як одержано наказ, стати на позиції. Знизу з долини почулися дзю, дзю гвинтівок, такання кулеметів і бухання гармат. Але все те нервувало головно станишників, бо стрілянина була далеко й не шкідлива. 4-а батерія розставила гарматки по одній у дворах і за день зробила декілька пострілів.

Ст. Некрасівська стояла на високому правому березі Лаби, кручею спускаючись до неї. Теренове положення панувало над долиною по обох боках прозорової Лаби, цим найдовшим допливом Кубані. В Некрасовській переночували двічі. Тут було досить і прибулих з фронту козаків, що одначе в добровольці ще не записувались. Вони чекали розпоряджень свого Кубанського уряду, хоч і знали, що він залишив Катеринодар.

Дуже нарікали козаки на селян (навгородніх), що їхні села й хутори під загальною назвою, Марухинських, займали велику долину вздовж Лаби. Оті селяні, як скаржилися козаки, навіть великі багатії, всіма способами помагали большевицькій голоті. Остання їм „давала“ рівноправність, а козаки їх „гнобили“, хоч у цьому випадку селяни мали власну землю й самоуправління.

За темноти 8. березня армія почала спускатися з Некрасовської по дуже крутому спуску й переправлятися на другий беріг Лаби по довгому з кругляків збудованому легенькому мосту (все то нагадувало клявіатуру). Гармати довелося переправляти частинами (передки й гарматки окремо). Все те затягалось, а з самого початку в'юкали кулі з усіх сторін, крім Некрасовської. Пукали й ворожі гармати, але все з високими вибухами, що крім гуркоту не робили шкоди. Ціла стрілянина свід-

чила про слабенську організацію противника й відсутність поважних фахових гармашів. Легко ж було наперед визначити віддаль до мостів і знищити їх до переправи.

Кіннотчики й піхота переправилися зершими й чути було їхні короткі кулеметні черги та рідку гвинтівков стрілявину.

Коли дійшли до Пустоселівського, побачили, що хати, комори, клуні горіли. В. М. спершу сприйняв що пожежу спричиненою стрілявиною, але скоро переконався, що й сусідні хутори горять, де нема стрілявину. Запитав у офіцерської георгієвської роти, що то є? Відповіли, що Корнілов наказав покарати за те, що все населення повтікало і стріляє з ворожого табору. Таку розправу В. М. вважав помилковою, бо це підтверджувало большевицьку пропаганду, що „кадети“ все нищать. Виправданням було пекло, в якому опинилися. Цілу долину з півдня закривали більші горби, з-за яких вискакували вершники ворога. Тут довелося В. М. побачити стрільбу вже згаданої офіцерської роти з гвинтівок. Коли на горб виїхав один вершник, командир роти капітан (прізвище забув) скинув гвинтівку і сказав. „Промахів не сміє бути!“ Вершник злетів, а кінь побіг назад. Слідом вискочили 3 кіннотчики, й їх той же капітан з 2 ма офіцерами скинули з сідел. За ними з'явилося 7 — і всі попадали з коней від семи стріляючих. Нарешті вискочила лава з 100 відчайдухів, але ні один не встиг з'їхати з горба, як був звалений з коня. Декілька коней побігли в бік білих, що їх ввіймали й поповнили скудні кінські парки. Ці хутори вемоктували всю армію без останку. Особливо несамовито билися на лівому крилі, де большевики обороняли наступ на м. Майкоп.

4-та батарея зайняла позицію в більшому хуторі, чи селі Еленське, перед лісом, на яке большевики пробували наступати. Всі хати були порожні. Гармати поставили на городах, а спостережні точки були під дахами клунь. Прикриття складалося з сотні піхоти з 1 кулеметом. Противник розпоряджав значно більшими силами, але, як тільки він хотів перейти в атаку, кулемет і „швидкий огонь“ (по 3—4 набої) лякав і заганяв назад. Так протрималися до вечора. При цьому осаулові Золаторьову, що сидів з В. М. на спостережному пункті кулькою пробило надбровну дугу й залило ціле обличчя кров'ю. Він зліз і пішов до сестри. Перед заходом сонця одержали наказ якнайшвидше відходити до певного збірного пункту.

Деякі панікери намовляли кинути все, а з кінсьми втекти, бо червоні насадали і їхні кулі дзижчали скрізь,

як роззлючені джмілі. Але В. М. сів на „парамонівців“ і парою повитягав гармати та скрині з м'яких городів, зваливши загорожу з лісок (сплетевих з лози) на дорогу, де вже підкинули по четверику уносів і поїхали в указаному напрямку. Дорогою В. М. почув якесь важке дихання у темно-гнідого жеребця, на якому він сидів. Коротко спинив, випріг і передав у завод, а гармату повезло п'ятеро.

Приєднавшись до головної колони, пізно вночі прибули до села чи хутора Пилипівського, в якому не було ні душі населення. Тут довідався В. М., що осаулові, дякуючи Богові, лише зшкрябнуло, а око не тронуло. Після промивання і заліплення ранки на другий день він був при батареї. Коли розпрягли й упорали коней, голодні гармаші, виставивши охорону, метнулися за харчами. Хліба знайшли досить, роздобули сало, а прапорщик Дворник звайшов пілу макітру солодкого, як мед, але якийсь інший смак. Боявся їсти й приніс запитати В. М. Останній пояснив, що то кавунячий мед. Нагріли окріп і напилися „чаю“ з „кубанським“, як вони назвали, медом. Спали одягнені, як зайці, не відаючи, що позаду, спереду й боків.

Жеребець В. М. тоненько іржав і важко дихав. При ліхтарці знайшли нарешті кулеву ранку Установили, що не може спустити моч. На ранок покликаний ветеринар установив, що пробита нирка. Наступного дня на поході жеребець упав і його дострілили, щоб не мучився. На ранок на місце велетня запрягли дрібненьку конячину і Корнілов, пропускаючи батарею, сумно похитав головою.

Вночі трапилася така пригода. В. М. ліг відпочивати на сні біля гармат і раненого жеребця, що не захотів ні вівса, ні сіна, не пив і води. Сон не приходив, хоч вдень і було багато клопоту. Дижурним старшиною по батареї був підполк. Михайлів. Заплющивши очі, В. М. не спав. Одна за іншою пливли думки. Навколо мертвотиша й собаки не гавкали. Коли це щось клацнуло. В. М. розплющив очі й бачить підполк. Михайліва, який виїняв замок з гармати й швидко підсунув його під стіжок соломи, що стояв поруч із скиртою сіна, на відрізаний й надібраній частині „прикладку“ якої лежав В. М. Сховавши замок, підполк. Михайлів зник, як тінь. Було ясно, що вартовий прапорщик десь дрімав, а підполковник хоче його віддати під військовий суд. В. М. тихесенько встав, забрав до себе замок, а перед світанком, коли вартовий відійшов на другий бік, непомітно вставив замок в гармату. Підйом був пізньенький, із сходом сонця. Підполк.

Михайлів встиг докласти комбатерії полк. Третякову, що на варті такого то прапорщика вкрадено з 1-ї гармати замок. Покликано прапорщика, а за ним ще двох, що його змінjali, як вони того не бачили? А поручник останньої черги заявив, що замок є. Командир, підполк. Михайлів і ще дехто кинулись до гармат. Все знайшли в порядку. Полк. Третяков напівжартом сказав підполк. Михайлову, щоб він „краще висиплявся, бо в моїй батерії сплюх під час служби нема“. Одначе це дало привід до різних „здогадів“, що то якийсь большевик пожартував і т. інше. І ніхто не дізнався, як то сталося. Нікому не прийшло до голови припущення про такий жарт В. М. Він же під старшинське слово чести розповів лише командирові і той подякував за таку прислугу.

За ніч багато, головно старих, людей повернулося. Почали поратись біля худоби, що ревом і меканням нагадувала, що хоче їсти чи пити. Ранок був чудовий — з маленьким морозцем. І ні звідки ні одного пострілу. Неначе вчорашнього пекла й не було. Селяни були мовчазні. Один дідусь розговорився з В. М. „як із своїм чоловіком, що й говорить по-нашому“. Він оповів, що їхні хутори не хочять бути ні червовими, ні білими, вони хочять мати свою самостійність. Не шанують вони й козаків, що „забагато хвастаються, а поділитися земелькою з безземельними навгородніми не хочуть.“ На зауваження, що то все прийде, треба почекати, дідусь сказав: „Може й так. але якби ж хоч приобіцяли. Гаятися за вами наші вояки не будуть, наша територія до бугрів лише“ і показав „Та й чосу ваші дали страшного — скільки вбитих і по всіх хатах ранені, коли вони позализують ті рани? Довго пам'ятатимемо якогось страшного азіята-генерала“. В. М. згадав, що доброзичливих чорноморців бл. 2 млн., лінєйців менше 1 млн., а навгородніх понад 3 млн.

Рух був у напрямку бугрів, що показав дідусь. Корнілов стояв на другому боці гірської з камінцями, що шелестіли, річечки, яку перебродили. В. М. передав свого коріня, бо лишився лише 1 парамоновець. Їхав тепер на жеребці з Хомутовської, що невмілих у поводженні кусав і за це його „збракували“. Була ж це прекрасна піванглійська ворона, як галка, тварина. Як згодом дідалися, армія посувалася на станицю Рязанську, до якої було 11 верстов.

19. Станиця Рязанська (Закубання)

Маршували дуже повільно з частими й довгими відпочинками. День був соняшний і теплий. Земля парувала.

По балках сіруватою плахтою простилася туман. Відпочивши, добровольці бадьоро знову співали... „За Корнілова, за славу“. В. М. їхав і згадував учорапній день: на Марухинських хуторах ніде не примітив церкви чи порядного будинку школи, а на Чорноморії в кожній станиці найліпші будинки з цегли — школи. Може ті хутори яни й темніші від решти кубанців? Проносилася думка, а що ж то за станиця із зрусифікаційною тенденційною назвою — „Рязанська“? Пригадувалось, що то мусить бути з недавнього переселення з Чорноморії.

Скоро передні стежі передали, що в станиці ніяких большевиків і населення повно. Десь у полудень спокійно в'їхали в Рязанську і стали на декілька годинний відпочинок. Розтяглися по головній вулиці. Населення, ніби демонстративно, особливо жінки, говорять по-українському і щиро виносить хліб, яйця, пиріжки, ковбаси, кендюхи й інше, не бажаючи брати платні. Багато старшин запитують один одного, чому вона „Рязанська“, коли самі „хахли“. Навіть рогата худоба сірої масти, як на Чорноморії, лише трохи дрібніша. Станиця була на правому високому березі припливу Кубані Пшиш, за якою починалася земля черкесів з їхніми селищами-аулами і своєрідними хатами-саклями. „Чурек і сакля-все твоє“... ірвізує Т. Г. Шевченко в поемі „Кавказ“. Землі черкесів починалися великою низинною-долиною з мочарами, з лозами, вербами та вільхами.

Вечером „наблизились“ гори і з заходу насунулась темна хмара. Господині швиденько заганяли свою худібоньку до своїх приміщень. Раптом залопотіли великі краплі дощу. Армія рушила в дальшу путь. Крутеньким спуском з'їхали до ріки і з провідником вузькою доріжкою між вільхами до неглибокого броду, яким і перебрали на лівий берег Пшиша. Майже зразу в'їхали в аул Табукай, точніше в його колишню територію. Всесь аул большевики спалили, ні однієї будівлі не лишили і все розграбували. Недобите населення втекло до інших аулів. Тут армія знайшла лише одного старого черкеса. Неприємність ще збільщувалась дощем та темнотою ночі. Дощ після зливи дрібно сіяв, а вітер пронизував до кісток. В Табукаї не спинилися, а попрямували до аула Несшукай.

20. На черкеській території

До Несшукаю було 11 верстов, але яких? Купиння, баюри, якісь розливи, з соломи й гною вузькі греблі. На кожній купині міг перевернутись той чи інший віз з ра-

неними Останні стогнали, а інколи й кричали. Для гармат дороги були вузькі, треба було хмизом, соломою домощувати, щоб переїхати весняного розливу лиман, що потім висихав. Добре розвиднилося, як заболочена армія підшла до аула Несшукай. У цій оселі ще стояла загальна огорожа, сплетена з лози височиною з півтора фута і широкими ворітьми. Оті огорожі до революції ввечером зачінялися. Хто з невірних християн до заходу сонця заїде в аул, він користується не тільки недоторканістю, а й гостинністю, його привітають, нагодують і дадуть переночувати, а зі сходом сонця він може вільно далі мандрувати. Того ж, що до заходу сонця не в'їде до аульної території, а зупиниться на почівлю збоку шляху, того по традиції можуть пограбувати, а навіть забити, як невірного (не-мусулманина).

В аулі Несшукай зупинилися на декілька годин, щоб підтяглися, хто відстав, перев'язати ранених, нагодувати й напоїти коней. Всі відчули, що це вже не заможні й доброзичливі станиці. Ніхто не вийшов зустрічати, хоч всі черкеси (крім рідких одиниць) антибольшевики. Однак вони бідні, примітивні, мають невеликі забудовання, по десятку рогатої худоби, овечок, кіз і пара, рідше більше коней. Їдять вони мамалигу (з кукурудзи), цілком мало хліба, овечий солоний і специфічно запашний сир, п'ють чай. Старших жінок, молодиць і дорослих дівчат (крім підлітків) не побачити.

В. М. з кап. М. Ф. Крутиковим зайшли до мули. Він мило прийняв, але міг почастивати в чоловічій (герамлик) половині парою яєць, гарячою мамалигою з соняшниковою олією (масла не мав). До жіночої половини (селямлик) ніхто не смів заглянути. Купили декілька курей для ранених. Їли за низеньким столиком (сирном, як і в Чорноморії часто трапляється), сідаючи на підстилки, вишлетені з рогозу, чи на низенькі ослінчики. Посеред кімнати більше вогнище, дим з якого відводиться досить просторим чотирикутним, спленим з лози і в середині обтінкованим глиною димарем. Знадвору саклі нагадують козачі хати, хібащо довші. Господиень у черкесів не відчує чужинець, а лише жінка може виказати повну гостинність. Без мами, чи сестри добросердечної гостинності не може бути. При найбільшому бажанні черкесів виказати свою приязнь і гостинність вони через свій побут не могли.

Для коней також важко було купити вівса. Полк. Машин (завідувач господарством батареї) просив В. М. взяти під свою опіку фуражировку, але то була важка

справа по аулах, що таке-сяке сіно ще мали, а вівса цілком обмаль. Ще, дякуючи Богові, що відірвалися від боїв. Сутячки чулися на далеких стежах. Однак уже до відалися, що в 40—60 верствах є Кубанська армія.

Випроставшись і відпочивши, армія рушила в аул Понежукай, в 3—4 верствах із якого дозори донесли, що він від большевиків вільний. Перестав сіяти дощ і дорога потвердішала, менше баюр і гребель, хлопці заспівали: ... А там підняв занавіску голубеньких пару очей“...

Та ось і Понежукай. Перебрили невеличку гірську річечку з сльозяво-чистесенькою водою й отаборилися наніч. Квартир'єри, не поспішаючи, розвели всіх по дворах і саклях Ранених зняти з возів нікуди Аул був на підвищеній гряді, мав трохи багатші забудовання, але їх небагато. Головне ж, що майже по всіх аулах не було більших громадських будов, як по станицях — управлінь, шкіл, кооператив тощо. Все в аулах містилось у звичайних саклях. Не було й більших stodол, складів, маґазинів. Розквартирувати військові частини не було де. Обмаль також мали аули поживи для людей і коней. За добу 2500 людей і пара сот коней все об'їдали і мусіли шукати інше пристановище. Якщо хто шукав струнких минаретів махоммедянських мечетів, то в аулах Кубані їх також не існувало.

В аулах всі відчули ізольованість від світу. Поза своїм аулом ніхто нічого не знав і мало кого цікавило, що творилося в сусідів. Армія ж шукала Кубанську армію, яка, припускалось, повинна бути десь у цьому районі. Станиці були частіше поінформовані, що діється в сусідів; звідкілясь діставали газети, в кожній з яких повідомлялося, що „кадети Корнілова в кільце!“ Про це „кільце“ (перстень) всі звикли читати, починаючи з Лезжанки. В аулах же й про „кільце“ перестали чути.

Переночувавши в аулі Понежукаї, подякувавши за гостину, армія рушила до аулу Вочепшій, що лежав в 11 верстах і також був вільний. Повітря мокре, але за ковнір не лило і дорога стужавіла — колеса не вгрузали. Залувала пісня „За Корнілова“... А він спереду мовчки диб'ає з ціпком і дає частіше й довші відпочинки.

Та ось і квартир'єри повернулися. Кажуть, що весь Вочепшій списали крейдою, означуючи, де якій частині зостановитись. Для ранених також знайшлося більше місця. Ще перед заходом сонця випрягли коней і дали їм сіна, вершники порозсідлували. Самі почали митись у гірській річці Псекупс, до якої притулився правобіч аул. Тут розташувались краще, бо кіннотчики розлізлися

ще далі на дві верстви в аул Гатлукай при зливі двох річок Четчк і Диш.

По вечері, — невідмінною мамалигою, овечим сиром і чаєм по обістях, що здебільшого були порожні, купками повиходили добровольці, вслуховуючись, чи не загремлять десь гармати. В Гатлукаю один черкес сказав, що в аулі Тахтамукай (за яких 40 верстов) перед двома днями були якісь... з погонами. Однак навколо панувала тиша, ніби про нас забули.

Перепочили ще один день. В. М. обійшов аул і зауважив, що ні один двір не має більшого саду, як то було на Чорноморії, чи навіть на Марухинських хуторах. Там при кожному дворі овочеві сади (яблуні, вишні, черешні, сливи, жерделі й інше), добрі городи (картопля, огірки, буряки, помідори, кабаки, квасоля, кавуні). В аулах у черкесів просторі двори, заросші шпоришем, але з одним, двома овочевими деревами і зовсім малими, або й без них городами. Не було й вітряків, а коло кожної станиці на толоці вітер крутив 5, або й більше вітряків. Ніде не зустріли найпримітивнішої цегельні. Не натрапили ні в одного черкеса на модерну с-господарську машинерію (дво-, трилемішевий плуг, залізну борону, добру віялку, травокоску, крилату-збіжжеву косарку, сівалку, сортувальню, не кажучи вже про молотарку), якої повно в кожному дворі станиці на Кубані. Не в кожному аулі була кузня, де можна було б підкувати коней.

Всі ці спостереження В. М. з сумом занотував, що черкеське населення в культурному, чи точніше цивілізаційному відношенні дуже, а дуже відстає від козачого, чи навіть селян з окремих сіл. На Чорноморії вже вся тяглова робота переведена на швидкішу — кінну, а черкеси вовтузяться з дрібненькими (у них своя, не черкаська порода) бичками, запрягаючи їх у примітивні „марма“ (ярма) возів, що часто їздять на не окованих колесах (без шин). Серп і коса у черкесів ще не заступі, а на Чорноморії вже наніч траву косили косарками (парою коней). Дуже вбогі, рідкісні, звичайно російські, школи.

21. В аулі Шенджій

Після більше добового відпочинку армія рушила в напрямку аула Шенджій. Сипав дрібний холодний дощ. Розкисле багно чвіркало з-під коней вище їхніх голів. Ішли понуро, перебрели малу річку і вечером 13. березня

примандрували до наміченого аула, зробивши близько 25 верстов. Шенджій більша черкеська і, мабуть, найвпорядкованіша оселя. Тут довідалися, що 7.—8. березня 1918р. в Шенджії була кубанська армія, яка відійшла на південь. А на другий день 14. березня 1918 р. полк. ген. шт. Барцевич повернувся із ставиці Калузької, де він знайшов розташованих кубанців. Настрій добровольців піднісся, хоча перебування в аулі, об'їдженому попередніми „візитерами“, було не з приємних. До цього небо було олив'яне й безугавно кропило перемучених мандрівників.

14. березня до Шенджію прибув ген. Л. Покровський, командарм Кубанської армії з нач. шт. військовим старшиною В. Науменком. Їх супроводили конвойні сотні козаків і черкесів на прекрасних конях і добре зодягнених в бурках та башликах. Приємно було дивитися на ці частини, в яких чоловік „злитий“ з конем, кожний рух того й другого гармонійний, без найменшого напруження й примусу. Рухаються, бо... так треба. Ні в одного в руках канчука, вони заткнуті за пояси.

Розмовляють прибувші з добровольцями неохоче. Почувалась начебто у простеньких козаків нехоть до „картузників“. В. М. також у бурці й шапці стояв коло тину, любуючись своїми земляками і вслуховуючись у їхні відповіді добровольцям. Він бачив, як дехто з прибулих скося зиркав на нього й потім щось шепотів сусідові. Один, трохи старший, козак підійшов до В. М. і запитав — чи він „з Добровольчої армії, чи відбився від них?“ В. М. пояснив, що в Добрармії з Ростова, але сам походить з кубкозаків ст. Настасівської, і спитав, чи нема когось з станишників в Кубанській армії „Ні, з такої не чув, та це ж аж за ст. Слав'янською. Може начштабу військ-старш. Науменко кого знає, бож він із ст. Петровської. А як вас приймали станиці на Чорномор'ї і чи Ви не кіннотчик?“ В. М. коротко оповів про похід армії і де були більші бої, зазначивши, що сам є гармаш. Козак здивовано запитав, чи армія не розколювалась, чи від неї не відходили частини, як у них? З Кубанської армії аж дві групи, Бардіжів і полк. Кузнецова відірвались і пішли самостійно,—додав козак. Він тихіше сказав, що у них якийсь „картузник-приблуда“ за командуючого, що був літуном, а тепер в кіннотчика грається. Станишника ще цікавило, чи правда, що Корнілов козак? На підтвердження В. М. він гордо: „Ну, тоді повоюємо!“ У цей час В. М. з протилежного рогу вулиці покликав полк. Машин, який завідував господарством батерії. В. М. попрощався з козаком і підійшов до гукаючого.

Полковник досить доброю українщиною слитав, як В. М. подобаються оці орли, вказуючи на конвой. В. М. здивовано запитав, звідкіля той знає вкраїнську мову. „Та я ж родився й виріс на Херсонських степах“. Після цього вони частіше говорили українщиною насамоті. В. М. переказав полковникові інформації козака Машин також уже дещо чув неприємне, особливо щодо Покровського, якого знали, як відважного літуна з орденом св. Юрія, капітаном, а як він став командуючим і дійшов аж до генерала, було загадкою. Дивувало також, як кубанський військ.-старшина генштабу Науменко погодився бути начштабу при капітані-літуні. В. М. міг лише підтвердити, що Науменко походить з сусідньої його станиці Петровської та що звав, мабуть, його сестру Ларису Григорівну, що вчителювала в ст. Слав'янській. Далі Машин попросив В. М. взяти на себе клопоти по фуражуванню коней батареї, бо урядник, що те робив, часто не вправлявся як слід.

Та раніше, ніж переказати про зустріч ген. Корнілова з Покровським і вступ на ст. Новодмитрівську, треба зупинитись на подіях на Кубані. Ці відомості подаємо коротко за П. Сулятицьким, що жив у Катеринодарі й був деяким учасником кубанських дій*) та іншими джерелами, які довелось занотувати.

22. Революція на Кубані

Революція для Кубані була громом з ясного неба. Всі молодші чоловіки на фронті. Кубанські козаки поставили 37 полків кінноти, 22 батальйона пластунів, 9 батарей гармашів і 37 запасових составів поза полками (П. Сулятицький, цит. праця, стор. 67), а разом це виносило близько 200 000 чоловік молодших генерацій. Трохи меншу кількість солдат видали кубанські навгородні та до 3-х—4-х тисяч черкеси й карачаєвці. Кубанці вважалися стійкішими військами, а через це їх перекидали на найнебезпечніші фронтів дільниці: вони йдуть в авангарді в Галицькому поході, беручи Львів і Перемишль, відбивають Саракаміш, беруть твердині Ерзерум і Трапезунд і вони ж пробиваються до Месопотамії, „підбадьорюючи байдужих бритів“. За це кубанці мали найбільше нагород (цілі шереги їх мали найвищі ордени св. Юрія, а багато й всі 4 степені), але й найбільше несли втрат убитими та раненими. Перед революцією все більше було

*) П. П. Сулятицький. „Нариси революції на Кубані“. Прага, 1925 р., стор. 70-150.

вдовиних ланів пшениці, що сусіди допомагали косити й молотити, але ні одна смужка не лишалася склякати й висипатися. Люди стали виrozumілишими, зважаючи, що сьогодні її чоловіка чи сина вбито, а завтра — мого. У ці роки все менше було непорозумінь і з навгородніми. По станицях все більше з'являлося калік козаків і навгородніх (без руки, ноги, з одірваними пальцями). Господарства все ж трималися зразково, добробут був надзвичайний, бракувало часом деяких сортів текстилю, шкіри, чаю. Приїздившого царя Миколу II вітав Катеринодар гостинно, але в станицях не був.

Серед таких обставин: Державна Дума перебрала владу, цар зрікся трону. Жалоби ніякої, але коротка розгубленість. Вища адміністрація, від Наказного Військового Отамана, кубанського козака ген. М. П. Бабича, злякалась і не знала, що діяти. Російська й зросійщена інтелігенція по містах (урядовці й вільні професіоналісти, як адвокати, лікарі) вважали, що революція зміцнить міжнародне становище Росії. Городовики також були вдоволені, сподіваючись якогось поліпшення, а козаки виявили спокій, як ніби нічого не сталося. Захоплення революцією у них не було. Населення міст і городовики, що жили в станицях, здатні були з зброєю в руках захищати „революцію“, „здобутки революції“, „волю“, а козаки воліли б тримати неутралітет і почекати, що далі буде.

Політичне життя на Кубані тоді було на світанку свого розвитку і то лише по містах. Організації російських політичних партій склалися майже виключно з зайшлих людей, прибуд-русифікаторів і не мали ґрунту серед населення. Українські партії цілком не мали ніяких організацій і були представлені лише поодинокими особами, розкиданими по містах і станицях. Таким чином, населення Кубані не мало політично-громадських організацій, що обґрунтували б його бажання і тому воно відгукувалось на події революції напівсвідомим рухом, окремі моменти якого наважувалися використати представники тієї чи іншої політичної групи.

Зайшла російська інтелігенція й її революційна демократія дивилися на Кубань, як на звичайну російську губернію. Революція, на їхню думку, мусіла знищити ті особливості, які відрізняли Кубань від губерній Рязанської, Тамбовської, Московської і т. д. Вони вважали, що на Кубані живуть „руськіє люди“, частинно одягнені в черкески. В цьому краї вони почували себе як дома і через це вважали нормальним втручатися в місцеві спра-

ви, навіть домагалися ставати на чолі громадсько-політичного життя краю. Пересякнуті централістичними тенденціями, ці „проводирі“ й думки не припускали про можливість організації на Кубані державного організму, хоча б і в складі федеративної Росії. „Земское самоуправление“ на демократичних підвалинах, як у російських губерніях — це, на їхню думку, головніший „здобуток революції“ для Кубані. Бажання кубанців організувати життя в своєму краї, як вони самі хочуть, для російської інтелігенції вважалося „зрадою Росії“.

Провідники росіяни в перший рік революції стояли на чолі городовиків і провадили вперту боротьбу з козаками, гадаючи, що останні тримаються виключно за особливості козацького життя в цілях зберегти свою українську національність. Деякі з них, роздивившись добре й побачивши, що городовики також „не русськіє мужики“, а „хахли“, дали спокій городовикам і стали допомагати козакам російської орієнтації в їхній боротьбі з городовиками й козаками української орієнтації.

Представники виключно козацької інтелігенції в значній більшості „республіканці“ й „демократи“, „автономісти“, „федералісти“ й „самостийники“ — всі разом дбали про інтереси „Кубанського Козачого Війська“. Для них особливу роль грало зберегти козачі привілеї. Поступитися городовикам і, борони Боже, поділитися з ними землею ці козаки не хотіли. Лише одиниці думали про таке зрівняння. Незначна кількість козаків і городовиків орієнтувалися на ідею союзу народів Росії. Остання течія вважала, що на Кубані не повинно бути постійного поділу населення на стани. Вони гадали, що в інтересах Кубані треба зрівняти в правах і обов'язках городовиків з козаками, а українському і черкеському населенню дати повну можливість жити національним життям. Кубань — федеративна частина федеративної російської республіки, зрівняння в правах з козаками городовиків, забезпечення інтересів робітників, передача землі хліборобам і скасування національного гвіту. Такі були загальні бажання отієї найменшої групи Несчисленна інтелігенція горян, головно черкесів, майже завжди підтримувала козацьку інтелігенцію.

Та всі ці настрої не були зафіксовані якимось сталими програмами, якимось політичними партіями. Інтелігенція на Кубані, як і народні маси, творила нове життя, керуючись інстинктом, симпатіями, а інколи й особистими цілями. А деяка козацька інтелігенція навіть вихвалялася відсутністю серед козаків партійно-громадсь-

ких об'єднань. („Ми козаки, у нас партій нема“) Підставу тих чи інших настроїв, для тієї чи іншої думки місцевої інтелігенції давали настрої мас. Здебільшого йшли за юрбою, а не вели її.

Коли б наказний військовий отаман, генерал від інфантерії М. П. Бабич, повівся як у 1906 р. отаман ген. Михайлів, що скликав раду, — і собі скликав з населення Кубанську раду, склав перед нею булаву, — то такий вчинок козака прикрасив би його історичну постать і спричинився б до скорої організації влади по революції на Кубані. Сталося інакше. По одержанні перших вісток з Петербургу, представники міського самоврядування, партійні, професійні і взагалі громадські організації (головно росіяни) негайно створили громадський виконавчий комітет. Призначений цим комітетом комісар поліції „вчений табаковод“ Сімановський з портфелем під пахвою прийшов до грізного ще вчора генерал-губернатора і наказного отамана Кубанського Козачого Війська ген. Бабича, арештував його й заборонив давати будь-які накази та розпорядження. Той же комітет цьому старому козакові-чорноморцеві дозволив покинути Кубань і переїхати на Терек, де його літом 1918 р. зарубали большевики. Слідом за Катеринодарським комітетом утворився тимчасовий кубанський комітет і зорганізувалися совдепи: робітничий, солдатсько-козацький, а трохи згодом і совдеп солдаток.

Головою громадського комітету був адвокат С. Г. Турутін, що незадовго перед революцією прибув з Петрограду, належачи до соціал-демократичної партії. З цього комітету вилонив і обласний, який також очолив Турутін. Обласний комітет 22. квітня 1917 р. скликав з'їзд з усього населення краю. З'їхалися на нього представники козаків, навгородніх, черкесів і карачаївців. Цей з'їзд виразно показав, що Кубань ве Саратовська чи Пензенська губернія. Але російська інтелігенція не хотіла цього бачити й не зачепили ні одного питання з життя Кубані. На ньому головно були провідниками зайшли росіяни, які важливі питання, як земельне, переклали на всеросійські установчі збори, що мали скликатися тимчасовим урядом. Одна ж примітка до параграфу статуту обласного виконавчого комітету, що звучала, що „козацькими військовими справами має завідувати комісія при Обласному Комітеті, на чолі якого став Турутін“, була недо перетравлення козакам. Вони скорше б згодилися якось поділитися землею, а впустити порядкувати їхніми військовими справами росіянина-

приблуду — вони погодитись не могли. Через те, коли від'їхали депутати-городовики, козачі й черкеські депутати залишилися і вже самі почали нараджуватися. Прийшли до проголошення себе „Військовою Радою“, яка вибрала „Військове Правительство“ з 7 осіб, що були й членами обласного комітету від козаків. Цьому правительству наказано було дбати про військо. Почалися непорозуміння між обласним комітетом, очолюваним адв. Турутіним і військовим урядом з головою-монархістом полк. О. П. Філімоновим.

Розхождення розросталися, аж 4. липня 1917 р. військовий „совет“ проголосив, що Кубанський обласний комітет більше не існує, що владу перебирає військовий „совет“ і військове правительство, і пообіцяв увести на Кубані безстанову демократичну самоуправу. Цей державний переворот санкціонував і комісар тимчасового уряду К. Л. Бардіж.

Та обласний комітет, стративши козаків, що з нього вийшли, все ж продовжував вважати себе владою і тому постало на Кубані двовладне правління, змушуючи козаків шукати порозуміння з навгородніми. Почалися довгі часом демагогічні пересправи, в яких навгородні весь час трималися за всерос. установчі збори, до яких не слід говорити про федерацію.

Нарешті в січні 1918 р. була выбрана законодавча рада на паритетних началах в складі: 46 козаків, 46 навгородніх та 8 горян (яких кількість була непропорційно велика). 25. січня створили також паритетний крайовий уряд в складі: 5 козаків, 5 навгородніх і 1 горян. Головою його був козак Л. Л. Бич. Ця мішана законодавча рада 16. лютого 1918 р. прийняла формальний акт, в якому без будь-яких застережень Кубань проголошується: „Самостійною Кубанською Народньою Республікою“. Через декілька днів на приватній нараді членів законодавчої ради ухвалюється резолюція про прилучення Кубані на федеративних підставах до України, про яку вже було відомо, що вона відокремилася від Росії (П. Сулятицький. Цитована праця, стор. 123).

Дуже важливим моментом в цей час на Кубані було обрання відповідного отамана. В усіх радах більшість т зв. самостійників, переважно чорноморців та черкес і карачаєвців, які постійно трималися сепаратистів. При виборах же військового отамана самостійники переважно не мали одного кандидата. Голоси розбивалися й проходив випадковий кандидат, яким частіше був полк. О. П. Філімонов.

Генерал-лейтенант О. Філімонов — отаман Кубані

Останній — військовий юрист, працював на адміністративних посадах, не нюхаючи пороху. Революція застала його на посаді отамана Лабінського Відділу. Полк. Філімонов був дуже спритний інтриган, без обтяження будь-якими моральними мотивами, ніби росій-

ський патріот і монархіст, але точніше він найбільше дбав про власну особу.

При потребі він розігравав ролю великого демократа, а навіть кубанського самостійника. Ця людина по революції була обраною першим військовим отаманом Кубані.

Кубанське військо було майже все на фронті. На нього дуже розраховував Кубанський уряд, — що прибувши з фронту полки й батальйони підтримають порядок у Краї, не даючи розпаношуватися деморалізованій солдатні, що валом заливала Кубань з турецького фронту: з Новоросійського, Туапсе й Владикавказькою залізницею. Але прибуваючі частини були під впливом лише большевицької пропаганди. Що діялось на Кубані, які заходили зміни, — вони не знали. Для всіх частин треба було дати широке й глибше роз'яснення, — що діється в Росії та яку долю мусить виборювати Кубань. Потребувалась ідейна пропаганда, а її Кубуряд не приправив. Козаки звикли до точних, ясних і виразних наказів. Так було в них на фронті до останнього дня. Офіцерів козаки шанували, майже не було випадку, щоб кубанці зневажили свого офіцера. Коли ж козаки прибували тепер на Кубань, ними не опікувалися, як раніше, і наказів простих та ясних новий, вибраний куботаман та його уряд не видавали. Більше ж їх намовляли („уговорювали“), що психічно козаки не могли сприйняти.

1-й Чорноморський полк військового старшини М. Бабієва опанував ст. Тихорецькою й Кавказькою і роззброював солдатські ешелони. За останніх заступився 22-й пластунський батальйон і чорноморців розпустили, а батальйон сам розійшовся по домах.*) Випадок цей пройшов безкарно, а через те почалися повторювання невиконання наказів.

Уряд мав військове міністерство, штаб, але вони працювали архаїчними способами, не пристосовуючись до моменту. А події щодня приходили нові. Лише в кінці листопада наказом військотамана було створено посаду командувача військами Кубанського Краю. Командувачем призначено ген.-майора ген. штабу Чорного, а начальником польового штабу війск.-старш. ген. штабу В. Г. Науменка. Цей польовий штаб міг розробити найкращі пляни, але він не брав під увагу нові обставини, новий моральний і психічний стан людей.

*) В. Мельниковський. „Из недавнего прошлого Кубани“. „Казачьи Думы“, 1923 г ч. 7, стор. 3.

Скоро виявилось, що кадрова військова сила Кубані втрачена й уряд задумав рятуватися добровольцями, почавши формувати добровольчі частини. А агент Добрармії ген. Ерделі також хотів організувати добровольчу армію. Щоб не виникло конкуренції, Кубуряд заборонив ген. Ерделі провадити свою роботу.

Кубанські добровільні частини з початку грудня 1917 р. організував кубанський військовий старшина Галаєв, а пізніше армійський капітан Покровський. Ос-

Кіндрат Лукич Бардіж — осавул, член 4-х державних дум від Кубані й активний громадсько-політичний діяч Краю.

тавній — капітан-літув (освіта — Павлівська піхотна школа в Петрограді та авіаційна в Севастополі) в Катеринодар прибув в листопаді 1917 р. з тим, щоб формувати відділи „Оборони Установчих Зборів“. Він мав рекомендації до відомого нотаріуса Н. А. Подушки з партії кадетів. Ця партія і фінансувала перші початки капітава, спиритного провідства, на підтримку якого вона притягла свого члена осавула К. Л. Бардіжа.

За браком інших частин, 8 січня 1918 р. Кубуряд скористав з Покровського, доручивши йому обеззброїти

запасову пішу 223 донську дружину, що стала хилитися в бік большевизму. При цьому сконфісковано скарбницю дружини, де було 3 000 карбованців і на 150 000 карб. процентовими паперами, які негайно зреалізував сам Покровський, оминаючи завідуючого фінансовою частиною Зальцмана (Сулятицький. Цитов. праця. стор. 126). Загін капітана роззброїв також 2 солдатських ешелони на ст. Тимашовська. Ці два випадки кадети роздмухали, роблячи з Покровського майже героя.

К. Л. Бардіж пробував створити коші вільного козацтва, які на Чорномор'ї якийсь час підтримували лад, але потім розлізлися по теплих хатах. Один із цих кошів під командою осавула Адамова взяв пізніше участь у Кубанському поході.

Крім добровольчих частин Кубуряд розпоряджав кубанським гвардійським дивізіоном, двома запасовими частинами і черкеським полком з командиром полковником Султан Келеч Гиреєм і Кубанською військовою школою, яку заповнили прибулими з Києва Костянтинівської піхотної школи та 1-ї й 4-ї київських шкіл прапорщиків.

Зростання добровольчих частин одначе посувалось дуже мляво: на початок 1918 р. у військ. старш. Галаєва було 200 шереговців, а у кап. Покровського лише 60. Козаки з зневагою дивились на „добровольців“ і „партизанів“ і не вступали до них. Втікачі з Росії також ухилилися від цих формувань. Заповнювали їх майже сама міська молодь—учні старших клас.

Ген. Чорний, не вірячи, що без козаків можна оборонити Край, демісіював з командувача. На його місце призначено кол. комбрига пластунів ген. генштабу М. А. Букретова, але й він через пару днів наслідував ген. Чорного. Спорожнене місце зайняв ген.-лейт. генштабу І. О. Гулига, кол. командарм пластунського корпусу на турецькому фронті. Він був трохи старенький, щоб командувати занадто рухливими добровольцями. Коли Кубуряд довідався, що 39 дивізія має намір вирушити на Північний Кавказ, то попросив командуючого турецьким фронтом кубанського ж козака ген. Прживальського не пускати її. Але той не міг це виконати, а лише прислав один пластунський батальйон на Кубань. На цей батальйон положено було завдання обеззброювати ешелони 39-ї дивізії. Та він не був у стані це виконати. Отже 39 дивізія розташувалась як хотіла. Захопила Владикавказьку залізницю від ст. Кавказької через Тихорецьку аж до Ростова і сама почала роззброювати козачі частини.

Край з кожним днем все більше наповнювався озброєною солдатнею. Зв'язки Уряду з дальшими провінціями обривалися. Солдати все сміливіше творили свою владу в захоплених місцях. Козаки-фронтвики своєї обіцянки на Крайовій Раді в грудні місяці стати в обороні Краю, не виконали і на заклики Уряду не відгукнулися. Щоправда, проти Уряду вони також не виступали. Вже в середині січня під большевицьку владу попали: Туапсе, Новоросійськ, Тамань, Анапа, Темрюк, Приморсько-Ахтарська, Єйськ, Тихорецька, Кавказька й Армавір. З усіх боків підсувалися до столиці краю — Катеринодару.

Найближче ж підійшли з боку Новоросійського (8—15 верст). В ст. Георгієво-Афіпській зайняли позиції збільшені війська в кількості понад 4 000 вояків, а війск. старш Галаєв командував 600 добровольцями з бідненьким озброєнням і декілька десятків загону кап. Покровського. 22.—24. січня під Єйнемом, не дивлячись на таку перевагу, Галаєв розбив на голову напасників. Все тікало в безладді, загубивши главковерха, юнкера Яковлева, і комісара прапорщика Серадзе; кинувши 16 гармат, 34 кулемети й декілька потягів з набоями, амуніцією, провіантом та санітарним майном. Та в кінці цього бою сталася велика втрата в урядовому загоні, — командувача військ. старш. Галаєва вбито. По його смерті команду обняв кап. Покровський, що й перейняв усю славу переможця. Військотаман Філімонов підніс рагту Покровського до полковника. 26. січня „герой“ Покровський тріумфатором повернувся до Катеринодару.

Цей випадок дав нагоду Покровському перевести агітацію серед офіцерства й політдіячів, щоб замінити ген. Гулигу на „заяснівшу зірку“ Покровського. Філімонов всіма силами підпірав Покровського. Твердо вороже до нього поставився міністер військових справ полк. генштабу М. М. Успенський, заявивши, що він Покровському не віре, й як що його призначать, — він залишить свій пост. Так на чолі військ „везалежної Кубані“ на сором її проводирів опинився зовсім чужий чоловік, що всього 2—3 місяці як з'явився на цій території, не відповідаючи ні військовою освітою, ні досвідом тим завданням, які мусів розв'язувати командувач військами. Вся ця історія перешкодила виконанню наміченого плану ген. Гулигою захоплення ст. Кавказької і ліквідації в районі Тихорецької ядра 39 дивізії.

Після розбиття під Єйнемом з Новоросійського напрямку рух большевиків утих. З Темрюка й Приморсько-

Ахтарської також ворог великої активності не виявляв. По Закубанню бездоріжжя перешкоджало наступові. Лишались дві головні артерії — Кавказька—Катеринодар та Тихорецька—Катеринодар. На першій залізниці успішно відбивав напади полк. ген. штабу Лісевицький, що до Єйнемського бою був ген.-квартирмістром кубанського польового штабу. На другій залізниці оперував спочатку Покровський, а пізніше полк. Іп. Кам'янський. Лісевицький стояв твердо і навіть проганяв ворога, а Покровський—Кам'янський все відходили, змушуючи до відступу й Лісевицького.

Як Кам'янський, так і Покровський з штабами пиячили й гуляли. До того другий політиканствував, бо його вже роля командувача не задовольняла. А фронт підсувався до Катеринодару. Козаки, бачучи в керівництві безлад, покидали урядову армію й розходились по домах. Вони були не вдоволені й млявістю Уряду і не розуміли, чому він не наказує, а... просе. Почувалась якась павіка перед кожним нахабою, що ліз у хату. Діти-учні середніх шкіл гинули на фронті, а місто було переповнене офіцернаю, як і в Ростові, що не вилазили з ресторанів, кафе-шантанів, горланячи: „Боже царя бережи!“

Активне офіцерство, політично-громадські діячі трапили віру, щоб Покровський міг справитися з покладеним на нього завданням. Убік відійшов полк. Султан Крим Гирей, популярний серед черкесів і горців взагалі (пізніше його захопили большевики й живцем спалили), теж зробив К. Л. Бардіж, що з двома синами й старим батьком верхи виїхали пробиратись до Грузії. Їх у Туапсе на молу розстріляли большевики.

Законодавча рада скликає в ст. Брюховецькій Чорноморську Раду (15.—17. лютого), яка висловила від 62 станиць за продовження боротьби. 22. лютого 1918 р. військ. отаман скликав ширшу нараду з військових, Уряду й політдіячів. Одні радили потиху вийти з Катеринодару й розпилитися, але чорноморці (Рябовол, Бардіж, Галушка й інші) відстоювали думку організовано відступити і перечекати в Закубанні, поки очманілі козаки прокинуться й хапнуть за шаблі. Друга думка перемогла. Рішили організовано залишати Катеринодар. 23. лютого припинили сесію Законодавчої Ради, щоб позбавитись городовиків. В похід рішили виходити самі козаки. В наступних нарадах участь беруть лише козаки й горяни. Полк. Філімонов збоягузничав і заявив про зречення з отаманства й хотів повернути булаву, але члени

Ради й Уряду спротивились, вважаючи такий крок дезиртирством. Довелось переляканому отаманувати далі.

25. лютого до Катеринодару прибув від штабу Добровольчої армії офіцер, просячи „сфери“ зачекати в Катеринодарі, аж надійде Добрармія. Але цей посол і ген. Ерделі несподівано зникли з Катеринодару. Про стан на фронті урядові чинники перестали інформувати населення. 28. лютого військотаман, члени Уряду, крім городовика Турутїна, члени Ради (козаки, горяни й декілька городовиків) та трохи цивільних вечером тихцем залишили Катеринодар. Залишено безладно. Урядовцям ніяких інструкцій не дано. В останню хвилину Уряд розкидав по місту таку відозву:

„Громадяне Кубані! Ми: Кубанська Законодавча Рада, Кубанський Крайовий Уряд і Військовий Отаман Кубанського Козачого Війська, вирішили без бою покинути з урядовими військами Катеринодар—столицю Краю.

Ми примушені були це зробити під натиском большевицьких банд, які поставили собі ціллю зруйнувати наш благодатний Край, нашу рідну Кубань, вносячи в її межі баламутство, криваву анархію й братовбивчу війну.

Ми це мусіли зробити поперше тому, що оборона Катеринодару на підступах до нього уявлялася справою дуже важкою, і, подруге, тому, що ми не хотіли наражати міське населення на небезпеку боротьби на самій території міста, не хотіли допустити, щоб лють большевицьких банд, підогріта газардом боротьби, вишала на голови ні в чому неповинного населення.

Ми пішли з Катеринодару. Але це не означає, що боротьба скінчена. Ні! Ми перейшли лише на інші більш вигідні для нас позиції.

Ми вдуховлені ідеєю оборони республіки Російської і нашого Краю від загибелі, яку несуть з собою загарбники влади, що називають себе большевиками. Ми знаємо, що тяжка хвороба державности, що зветься большевизмом, незабаром мине, і народ скине з себе ярмо больше-

вицького срамовища, очевидячки, побачивши, до чого ведуть його проводирі большевизму. Суцільне срамовище, безиравність, зубожіння, руїна, грабунки, душегубство—ось що чекає вас, козаки, горяни, іногородні.

Будуть затоптані у багно всі здобутки революції, всі свободи, ваша честь, ваша незалежність.

Ми вам давно вже казали про це, ми вас кликали до боротьби з анархією і руїною. Але на нещастя, ви, козаки й іногородні, оцутані зо всіх боків брехнею, провокацією, одуреві красивими, але отрутно брехливими словами фанатиків і людей підкуплених, ви своєчасно не дали нам належної допомоги і підтримки справі святої боротьби за Установчі Збори, за врятування Вітчизни і за наше право самостійно залагоджувати долю рідного Краю.

Ми вибрані вами. Ми мали право вимагати від вас реальної допомоги, бо ви нам доручили боронити Край від вступу насильників. Нам боляче казати про це, але це так: ви не змогли боронити своїх вибранців.

Ми знаємо, що ви, козаки, позбавившись волі, землі й свого добра, ви згодом зрозумієте свої помилки й будете оплакувати їх.

Ми також знаємо, що ви, козаки й горяни, не зможете знести срамовища й руїни, ви підніметеся проти насильників і їх прожинете. Але цю боротьбу вам

Л. Бич — перший прем'єр, політичний дороговказник Кубані

буде вести важче, тому, що ви будете зруйновані й дезорганізовані. Коли в'ям стане дуже важко, коли ви будете примушені взятися за зброю, ви повинні пам'ятати, що ми існуємо, що ми з нашим відділом дамо вам допомогу.

Ви ж, однаки, горді козаки, горяни й іногородні, що не хочете лизати п'яти тому, хто гнобить вас, ви йдіть до нас, вступайте в наші відділи. Ми з вами утворимо силу, яка розжене й розтопче насильників, які посяг-

нули на наш Край, ва славу й волю козацьку, на волю всіх громадян Кубані.

Військовий Отаман полковник Філімонов.

Голова Законодавчої Ради Рябовол.

Голова Кубанського Крайового Уряду Бич.

М. Катеринодар. 1 березня 1918 року".

(П. Сулятицький. Цит. праця, стор. 141, 142. Підкреслення також його.)

Відозва занадто академічна, а не революційна, без динамізму й посилок на історію і чомусь на перше місце висунута льяояльність до Росії. Відозва свідчить, що

обвинувачення росіянами Уряду Бича в сепаратизмі не має слушности.

Вийшли з Катеринодари близько 3000 вояків і близько 2000 невійськового люду, що боялись лишатись під большевиками. І зразу ж у війську запанувала нездорова атмосфера заколоту та змов. Офіцерство не було спокійне. Призначення командиром Кубанського стрілкового полку, де була зібрана вся піхота, полковника Туненберга, зрусифікованого німця — бентежило офіцерство, хоча він був добрий військовик. Не подобався офіцерству завжди п'яний командувач Покровський і військотаман, що за нього чіплявся. З цивілів Д. Філімонів висунув пропозицію миритися з большевиками, — коли зайшли в ст. Пензенську. залишену населенням, а в ст. Саратовській розташувалися великі сили большевиків.

У цей час черкеси принесли вістку, що зі сходу чути гарматний гул. Не перевіряючи, Покровський рішив, що то йде ген. Корнілов і кинувся назад, захопивши Пашківську переправу через Кубань і утримуючи її два дні. „Гул“ гармат зник і Покровський відходе до аула Шенджія.

Ця метушня викликала велику зневіру, пішов шепіт про розпорошення. Почали відходити окремі люди, а потім пішов геть і цілий загін найкращої кінноти з командиром полк. Кузнецовим. Біля Туапсе цей загін був розбитий большевиками, Кузнецов розстріляний, а багато офіцерів, у тому й військ. старш. М. Бабієв, опинилися у в'язниці Майкопу, де випили не один келих лиха.

Спробували йти на Баталпашинськ та в аулі Гатлукай наткнулися на великі сили большевиків і змінили напрям на Чорноморщину і побережжям до Грузії, та на другий день в ст. Калузській їх стрінули більші сили большевиків, ухилитись від бою з якими не було як. Покровський пролежав у курені, закутавшись у бурку, а команду перейняв полк. Туненберг. Бій тягся цілісінький день і не було ознаки на перемогу. Та пополудні несподівано з'явилися нові густенькі лави, що склалися з членів Ради, Уряду (Бич тягнув тяжкого кулемета Максима) й легше ранених і атака полк. Улагая рятує ситуацію. Протиник почав відходити, а надвечір з Шенджію прибігло декілька черкесів з вісткою, що до того аулу прибув ген. Корнілов. Це ще більше підбадьорило кубанців і з темнотою вони ввійшли в станицю, населення якої не тікало, що було доброю ознакою.

Уряд, Рада розквартирювалися в просторій школі. Принесли торби, дехто й сідло, дістали хліба, зварили

окріп і „задавили голодного червяка“, як казали. Блима-ла на велику залю лямпа (гасова), ледве помітна надворі.

Та забреніли струни наладжуваних бандур. Скоро залунало тріо бандуристів (Шеремет та два брати — Конон і Никон Безщастні) „Ти, Кубань, ти наша Родина“... всі встали й підхопили гимн, який проспівали до останньої строфи. А далі тріо вдарило по струнах і сумно, сумно понеслося: „Ой, чого ж ти почорніло“... „Ой, з-за гори, з-за лимаву кругом січі Запорожжя москаль облягає“... „Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче“... Всі уважно слухали, дехто підспівував, бандуристам, а експансивний член Ради Степан Манжула перебив, скликаючи Івана, Петра, Грицька, Кузьму Якимовича й інших до бандуристів і високим тенором починаючи: „Закувала та сива зозуля“..

Так співали далеко за північ. Дехто й не одвусльозу пустив, пригадуючи, як на фронті в 1-шу світову війну після тяжких боїв пластуни завжди співали, одрізняючись від „круп“ (солдат), які частіше проклинали все на світі в такому випадку

Ввечері прибула від Добрармії чата полк. Барцевича, а на другий день до Калузської прибув більший відділ з цієї армії. 11. березня Законодавча Рада ухвалила доручити військотаманові, голові Уряду, голові Законод. Ради й його товаришові Султан Шагим Гирєєві, як представникові черкесів, оформити згоду з Добрармією. 14. березня Покровський, якого Філімонов „за удачне соєдінєніє с Армією ген. Корнілова“ (так сказано в наказі, що підписав і Бич) підвищив у ген.-майори, виїхав в аул Шенджій для побачення з ген. Корніловим.

23. Зустріч в аулі Шенджій

Корнілов зустрів Покровського в приявності ген. Алексєєва, Денікіна, Романовського, Маркова, Ерделі й Гулиги. Алексєєв висунув 3 точки, на яких мусіли з'єднатися Добрармія з кубанцями: 1. Скасування Уряду й Ради, 2. Підлеглість військового отамана командувачеві Добровольчою армією і 3. Влиття кубанських частин у Добрармію. Однак Корнілов зовсім не торкнувся ні Уряду, ні отамана, ні Ради, настоював лише на цілковитій підлеглості кубанських частин і влитті їх у склад Добр. армії. Видно було, що зговорення Алексєєва з Корніловим не було. Покровський (Денікін. „Очеркі Русской Смути“. стор. 273) „скромно, але вперто відповідав: Кубанська влада бажає мати свою власну армію, що є

згідним з „Конституцією Краю“, кубанські добровольці поріднилися із своїми частинами, звикли до своїх начальників, і будь-які зміни можуть викликати заколот у військах. Він пропонував збереження самостійного кубанського відділу й оперативну підлеглість його ген. Корнілову.

Алексєєв скипів, говорячи: „Годі, полковнику, — вибачте, не знаю, як Вас і величати. Війська тут не причім, — ми добре знаємо, як вони ставляться до цього питання. Просто Вам не хочеться поступитися своїм самолюбством. Корнілов сказав статечно й різко: одна армія й один командувач. Іншого становища я не припускаю. Так і перекажіть своєму урядові“.

Корнілов після цього в Шенджієві умовився з Покровським шляхом комбінованого наступу кубанців і Добр. армії зайняти ст. Новодмитрівську. Наступ призначено на другий день. Табір з раненими добровольцями мусів переїхати до ст. Калузської. Покровський одначе не взяв участі в цій операції, а добровольці в несамовито тяжких умовах мусіли вибивати великі большевицькі сили з Новодмитрівської.

24. Захоплення станиці Новодмитрівської

Ледве забіліла смуга на сході, 15. березня 1918 р., як Добрармія вийшла з Шенджію. Була жахлива ожеледиця, що вкрила скляною, слизькою плівкою землю. З олив'яного ж неба сипала дрібна крупа й краплі дощу, що на одязі замерзали. До цього ж із свистом гуляв по полю вітер, а згодом почав надати лапятий сніг, що вмить покрив поля й дороги грубезною масою. Розгулялася заметіль, за якою світу Божого не видно. При такій негоді повільно посувалися колони добровольців в замерзлих шинельках, місячи сніг з глеюватою землею. Та скоро передні стежі наткнулися на передні ворожі дозори. Задзижчали кулі й заклекотали скоростріли, почувлися вибухи гармат і в небі-біленькі хмаринки від вибухів шрапнелі. Подали Корнілову булану і він миттю розвернув свою армадку. Щастя, що не було обозу ранених. До малесенької річечки Безики ворог швидко тікав, а за нею перед самою станицею відкрилося плято, по якому були викопані глибокі декілька рядові окопи. З багатьох місць бухали гармати, строчили кулемети, що були добре пристріляні по лінії річки, густо дзижчали кулі гвинтівок. Ніхто, одначе, на всі ці страхіття не зважав, бо сніг зліплював очі, змерзлі поли шинелів у вояків потворили „криволіни“. Пальці рук застрякали й ними важко було тиснути на спуски гвинтівок. Мрією для

всіх була тепла хата ставиці, не заняти яку було не можливо. Без цього всі замерзли б.

З двох флангів стали переходити річку, спочатку майже перестрибували, потім переброджували, під кінець вона так розбухла, що треба було й плисти. Гармат лишили половину на тому боці річки. Багато ранених. По річці пливе крига. Всі переправлялися через неї. Аж як почало темніти добровольці пішли на багнети, а ворог почав відходити до ставиці. До неї ж на карку ворогів бігли й добровольці.

В. М. ввесь цей день перевозив на коні вояків через річку, аж кінь так змерз, що почав труситися. Тоді В. М. зліз, почав між лозою рвати посохлу довгу траву й нею витирати кова і той потроху став менше тіпатися. Коли рушила гармата й зарядва скриня, запряжені восьмириками, за ними пішов і В. М. Пішов, ведучи за повід коня, бо... не міг на нього сісти (шинеля, шапка — все змерзло й зацупіло, як залізна бляха, не прилягаючи до носія, і не вистачило сили зігнути й сісти в сідло. Це В. М. перший раз в житті таке трапилось).

Нарешті в станиці. Чути стогін. То велика маса большевиків влізла погрітися до хат, а добровольці за ними та багнетами й прикладами давай їх викидати. Ворог був так заскочений, що не встиг робити спротив, а озвірілі добровольці багнетами пороли животи, проламували голови та мертвих і півживих викидали з хат. Широка вулиця застогнала конаючими. Інші добровольці гнали перед собою тих, що в хати не встигли вскочити і змусили їх стрибати з високого правого берегу р. Пескупе, до якої притулилася станичка. І ця річка страшенно здулася та бурхливо несла каламутну, майже жовту, воду, підхоплюючи й багато солдат, що в неї стрибали.

Пізньою порою замовкли дзижчання куль і рідше чулися зойки ранених. Рани їхні замерзали, а самі вони скоро вкрилися не припиняючим падати снігом. Під цією крижаною білою покривкою багато, багато знайшли свій кінець... без журби й віддиху.

При в'їзді в станицю гармата з зарядною скривею зупинилися. Спробували зайти в перші хати, а вони так набиті добровольцями, що більшість стояли, біля дверей валялися трупи. Випрягли, але коней ніде сховати. Іздові здебільшого поставили по дворах біля з лози сплетених парканів і підкинули якогось сіна чи й соломи.

В. М., пройшовши трохи далі, знайшов якийсь критий закамарок біля комори. Знайшов запашне сіно і в са-

петі трохи вівса, але жеребець не хотів їсти. Жмутами витер його від снігу й води. Знайшовши якісь старі рядна, вкрив ними безвинну тварину.

З одежі й шапки капала вода. Знявши шинелю й шапку, заліз до комори, де сів на дошку від стругального варстату, на якому зістругають з дерева кору. Намацав якісь порожні міхи і закутався в них. За якийсь час почув, як жеребець хрумає сіно й овес і не лягає. Очевидно зігрівся. Коли підійшов до нього, тихенько заіржав. Це вже було доброю ознакою, що промерз, але не змерз. Шукати господарів цього двору, очевидно, не було коли, хоча вони, перелякані, все ж лишалися в станиці. В. М., сидячи, продрімав до ранку.

Це були жахливі обставини бою. А до цього ще зрада Покровського, що через погану погоду не прийшов на допомогу з кубанцями. Такий, гідний покарання, вчинок, підніс поставу Добрармії, а під знак запитання поставив Кубармію, як спільника в бою. Без сумніву, це було на шкоду Кубуряду в наступних пересправах двох контрагентів.

25. Станиця Новодмитрівська

Вдосвіта другого дня червоні знову повели густими лавами наступ з-за р. Псекупса, але відпічнувши добровольці, маючи ще й ліпші позиції, майже без страт не підпустили перейти ріку. Більше тижня перебули в цій станиці під безупинним обстрілом.

Новодмитрівська станиця невелика й заселена козаками з Чорноморії (тобто українцями). Вони були дуже налякані масакрою, що вкрили їхні вулиці трупом, але не тікали і добровольцям сприяли. У них без порівняння було ліпше, ніж по черкеських аулах. У великій школі можна було влаштувати ранених, харчів і фуражу також легше було дістати.

Коли ж перестав падати сніг, а його покривало за день розтопилося, то по вулицях утворилася грязюка до колін. Від раптового холоду у Добрармії вигинуло 2/3 коней, що стало великою перешкодою для дальших операцій, особливо для гармашів, що не мали чим вивезти гармати. Але слід зазначити, що вояки не простудились, навіть нежеті не набули. Мабуть надзвичайне нервово напруження рятувало цих відчайдухів, в лавах яких були й 70-літні, як інж. Ерлман у батерії.

Ст. Новодмитрівська у визвольних змаганнях кубанців за свою самостійність стала історичним місцем. В ній зустрілася кубанська державна влада з ген. Кор-

ніловим та його армією. Ця зустріч ще закінчилась і спеціальною військовою угодою.

26. Новодмитрівська угода

17. березня куботаман, Уряд і представники Законодавчої Ради прибули до ст. Новодмитрівської. Ген. Корнілов і взагалі генералітет Добрармії в розмові з командуванням кубармії почували себе колосальними авторитетами, бо то були дійсно звані в цілій Росії командувачі, а в кубанців капітан-летун та ще й не кубанець і жовторотий, жіночого обличчя, військ старшина Науменко. Як зазначає ген. Денікін (цит. праця ст. 278), частина кубанської армії переказала ген. Корнілову, що вона підпорядкується лише йому і самовільно перейде, коли б кубанська влада й командування не домовились з Добрармією.

„Почалися“, як каже Денікін, „зморні, довгі, нудні балачки, в яких одна сторона вимушена була доводити елементарні основи військової організації, друга ж в противагу висувала такі аргументи, як „Конституція суверенної Кубані“, необхідність „автономної армії“, як підпори уряду і т. д. Вони (кубанці) не добалакували ще одного мотиву-страху перед особою Корнілова; як би вкупі з кубанським відділом він не проковтнув і їхню мрійну владу, за яку вони так учеписто трималися. Цей страх просвічував в кожному слові.

... Корнілов категорично заявив, що він не згоден командувати „автономними“ арміями, і нехай у такому випадкові вибирає іншого. Кубанський уряд погодився, нарешті, на з'єднання армій, але устами Бича заявив, що він усувається від дальшої участі в роботі й складає з себе будь-яку відповідальність. Корнілов скипів, стукаючи об стіл пальцем, з надітим на нього перстнем,—його характерний рух — сказав:

— Ну, ні! Ви не смієте ухилятися. Ви зобов'язані робити й помагати всіма засобами командувачеві армією.

... Кубанські представники попросили дозволу переговорити між собою. Ми вийшли в іншу кімнату і, накидавши там проєкт умови, послали його кубанцям“.

Більше вірогідно про все це (відповідає поведженню Корнілова на інформаційних зборах по станицях) подає якийсь „Нік. Туземцев“*.)

„... Корнілов заявив:

*) Ник. Туземцев. „Донская волна“ ч. 18, 1918 г.

— Я влади не шукаю й не хочу. Бажаєте об'єднання обох армій під моїм командуванням — чудово; а ні, так я не настоюю і зовсім відмовляюся стояти на чолі такої армії. Вибирайте, кого хочете. Після втечі з Бихова я зібрався від'їхати до себе додому, в Сибір, і цілком усунути від політики, але на Дону мене умовили залишитися, і я залишився.

Звертаючись до ген. Покровського, ген. Алексеєв, що досі мовчав, сказав:

— Ваше Превосходительство, залишіть ваше самолюбство.

Після заяви ген. Корнілова і фрази ген. Алексеєва представник горян Султан Шахим Гирей заявив ген. Корнілову від імени черкесів, що черкеси всі, як один, пориваються під головне командування ген. Корнілова. Представники куб. уряду, беручи під увагу настрої кубанської армії, що складалася головним чином з черкесів та добровольців не-козаків, незадоволеної ж до того головним командуванням ген. Покровським, відчули, що в них усе одно не залишиться потрібної їм реальної сили, й погодилися на з'єднання армій під єдиним командуванням ген. Корнілова. Ген. Корнілов у свою чергу обіцяв отаманові і представникам уряду, що зараз же після звільнення Кубані від большевиків буде скликано Крайову Раду.

Ця, друга, версія ближче відповідає характерові поступовань ген. Корнілова. Про перший вилам Султан Шахим Гирей з загально кубанських політичних позицій В. М. пізніше не раз чув від М. С. Рябовола, що жартиливо кидав своєму черкеському другові „азіятський зраднику“. Ця коротка угода була написана у вигляді протоколу, який подаю в українському перекладі (П. Сулятицький. Цит. праця, стор. 153).

Протокол наради

17. березня 1918 року в станиці Новодмитрівській. На нараді присутні: командувач Добровольчою армією генерал від інфантерії Корнілов, генерал від інфантерії Алексеєв, помічник командувача Добровольчою армією генерал лейтенант Денікін, генерал від інфантерії Ерделі, начальник штабу Добровольчої армії генерал-майор Романовсь-

кий, генерал лейтенант Гулига, військовий отаман кубанського козачого війська полковник О. П. Філімонов, голова кубанської законодавчої ради М. С. Рябовол, товариш голови кубанської законодавчої ради Султан Шахим Гирей, голова кубанського крайового уряду Л. Л. Бич, командувач військами Кубанського Краю генерал-майор Покровський.

ПОСТАНОВИЛИ:

1. З огляду на прибуття Добровольчої армії в Кубанську область і здійснення нею тих же завдань, які поставлені кубанському державному заговору, для об'єднання всіх сил і засобів визнається необхідним перехід кубанського державного заговору в повну підлеглість генералові Корнілову, якому дається право реорганізувати загін, як це буде визнано потрібним.

2. Законодавча Рада, військовий уряд і військовий отаман продовжують свою діяльність, всемірно сприяючи військовим міроприємствам командувача армією.

3. Командувач військами Кубанського Краю з його начальником штабу відкликаються в склад уряду для дальшого формування сталої кубанської армії.

Генерал Корнілов, генерал Алексєєв, генерал Денікін, військовий отаман полковник Філімонов, генерал Ерделі, генерал-майор Романовський, ген.-майор Покровський, П. голова кубанського уряду Бич, голова кубанської Законодавчої Ради Рябовол, товариш голови законодавчої ради Султан Шахим Гирей".

Цей документ змістом і формою далекий від досконалості. Зміст дуже загальниковий і головний сенс полягає в повній підлеглості кубанської військової сили ген. Корнілову, але лише йому і ні кому іншому, ніякому наступникові. Кубанська законодавча й виконавча влада має лише обов'язки „помагати головнокомандувачеві“, але важливо те, що ген. Корнілов визнав потребу цієї влади і ні про яке скасування, як говорив в Шенджії ген. Алексєєв, її не домагався. Цікаво також звучить те, що ген. Покровський і начштабу його Науменко повинні були „формувані сталу кубанську армію“. Не зрозумілі й численні підписи під цим документом. Коли говориться лише про командарма Корнілова, то хіба не вистачило б підпису Корнілова й його начальника штабу ген. Романовського з боку Добрармії? При чому тут підписи ген. Алексєєва, Денікіна, Ерделі? З боку Кубані, здавалося, вистачило б підпису військотамана й голови Уряду. Л. Бича, може ще від черкесів Султан Шахим Гирей, а вервечка інших є зайва.

Пояснити всі дефекти документу можна хіба тим, що відбувалося все під свистом куль та з гулом гармат, але не всі ж там були страхополохи? Мабуть багатоголовий підпис викликаний не повним довір'ям як поміж двох сторін, так і в середині кожної групи. Корнілов ніяк не міг погодитися з ліквідацією крайових установ (ради, уряду), про що мріяв Алексєєв і його однодумці, як, наприклад, Денікін; Філімонов лякався чорноморців (Рябовола, Манжули, Безкровного), щоб не віддали Кубань Україні. Слід згадати, що Корнілов тоді ще возив з собою революціонерів, як матрос Баткін і інші, яких хотіли б повішати монархісти.

Об'єднавши армії, Корнілов розпоряджав 2770 з Добрармії і 3150 з Кубанської, разом 5920 офіцерів і вояків. Гармаші—майже самі офіцери. Велике обтяження для армії був табір ранених близько 1000 людей, що рухалися на простих різно пристосованих возах.

Не гаючи часу, головнокомандувач приступив до переформування армії — створив 2 бригади. Першою командував ген. Марков, а другою — ген. Богаєвський — донський козак. Найтяжче була справа з постачанням боєприпасів, джерелом яких був ворог. Що відняли від нього, тим стріляли, доки знову не захоплять вагонів з боєприпасами. Таке ж положення було з медичними інструментами та ліками.

В Новодмитрівській же виявилось, що за браком коней нічим урухомити гармат. У козаків станиці всіх кращих коней забрали большевики. Наказано найти волів і до них старих козаків (власників) погоничів, яких при першій зупинці звільниться, а візьмуться інші.

У Новодмитрівській Корнілов усіх юнкерів військових шкіл (переважно з Петрограду з Констянтинівської воєн. гарм. школи) підніс у прапорщики. Це було перше й останнє піднесення ранг ген. Корніловим. З цього приводу він висловлювався, що громадянська війна є важкий обов'язок ідейних людей і за це ніхто не сміє сподіватися якихось нагород. Інакше на це задивлялися його наступники — Денікін і особливо Врангелі.

У цій станиці В. М. пробував знайти старих знайомих кубанців і намарно—інтелігенція трималась якось замкнено. Почувалося підозріння до добровольців, а у В. М. на рукаві шинелі ще й емблема була — „Корніловці“. Лишилося почекати, коли зустрінеться добре знайомий кубанець.

27. Станиця Георгіє-Афіпська

Ще не розвиднялось, як кіннота 25. березня заатакувала ст. Сіверську, зачіпаючи і ст. Ільську, роблячи велику демонстрацію. Головні ж сили направлено на велику ст. Георгіє-Афіпську зі станц. при залізниці Катеринодар—Новоросійськ. Сипав дрібний холодний дощ, який пополудні перестав іти і трохи розпогодилося. Ворог же все підвозив з Катеринодару й Новоросійського свіжі сили. Терен перед залізницею вкрився більшими й меншими калюжами, по яких вояки мусіли брѳохати, здебільшого маючи подерте взуття. Та коло полудня добровольці захопили залізничний міст, перейшли залізницю і вдерлися в станицю, яка особливої оборони не

мала. Велика незручність була з волами в гарматних запряжках, що не були підковані і сковзалися по мокрих глеюватих стежках. В цій станиці перепочили лише до вечора, забираючи з вагонів набої 700 штук й патрони.

Сонце не сіло, як В. М. ще з одним старшиною й двома провідниками-черкесами вирушив шукати можливих шляхів для гармат у напрямку аулів Новий Бжегокай і Панахес. Всю цю путь перетинали багато єриків і рівчаків, наповнених водою, через які треба було брести. Часто було води по черево коневі, а іноді й вище. Та згасла зоря і наступала темна, кубанська ніч. Місяця не було, але зірки горіли ярко, ярко, як то буває на Кавказі. Це ніби трохи розсувало темряву. Але головна надія на черкеських провідників, які часом спивялися й вслухувалися. Ця „прогулька“ була тим небезпечна, що по всій царині за Кубанню шастали ворожі роз'їзди. Тут В. М. вперше переконався в надзвичайній орієнтаційній здібності черкесів. Вони в цій несамопитій темряві ні разу не стратили польових доріжок. Часом зближались до Кубані й добре бачили вогні міста (тоді ще не знали затемнювання).

А в Катеринодарі були й рідня й багато добрих знайомих.

Так доїхали до Нов. Бжегокаю.

28. Аули Новий Бжегокай, Панахес

Перший мав віддаль від ст. Георгіє-Афіпської яких 5 верств, але, шукаючи мілкіших та твердіших бродів через єрики, В. М. з своїми попутниками досяг його лише по півночі. Аул простягся вздовж річки і в ньому панувала цілковита тиша, ні один пес не гавкнув.

Під'їхавши до третьої саклі, один з черкесів потиху свиснув. Зразу з'явилася якась тінь і підійшла до вершників. Це був черкес, який сказав, що невеликий кінний загін большевиків вчором виїхав у напрямку Панахесу — 11 верств далі.

Старшина з одним черкесом повернули назустріч батерії, а В. М. з другим черкесом помандрували далі до Панахесу, минаючи Катеринодар і наближаючись до ст. Єлисаветинської на другому боці Кубані. Польова доріжка покращала, ставала дедалі твердішою й піскуватішою. Їхали ходою, вслуховуючись в кожний шерех. Часом черкес зупинявся, злавив з коня, присідав і прислухався до землі. На сході забіліло, коли під'їхали до Панахесу. Черкес попросив В. М. стати за кущі лози, а

сам поїхав до дворища першої саклі. Скоро він покликав і В. М.

Старий черкес попросив заїздити в двір, де в повітці сховав коні, не розсідлюючи, і показав позаду хвіртку, якою можна втекти. Старий просив лягати спати на сіні, а він допильнує коней і своєчасно розбуде, якщо б хтось загрозив.

Не треба казати, що прибулі після проведеної в напружені ночі поснули, як мерці. Та скоро з'явилась ківна стежа добровольців і розбудила. Старшини стежі повідомили, що треба якнайскорше захопити ст. Єлисаветинську на другому боці Кубані і наладнати до неї переправу. Почали підходити авангардні частини 2 і бригади (ген. А. Богаєвського).

Кубанські кіннотчики на зорі захопили порон з двох байдаків, переправилися ним до ст. Мар'янської, зайняли її й з налету захопили ст. Єлисаветинську. До останньої пригнали порон і швидко наладнали переправу ним. Обидві станиці були безборонні, бо цей маневр большевики видно не передбачували. Козаки ж, особливо ст. Мар'янської, прийшли з допомогою, вступаючи добровільно. Аул Панахес був одним з більших і він став місцем для резервів равених, обозів. В ньому вичікували переправи. Остання, хоч і працювала без упину, була дуже повільною. В першу чергу переправлялися бойові частини. Кубань ще мала середню воду, не встигла здутися і без льоду. Деякі кіннотчики-козаки перепливали з кінями, тримаючись за гриву.

29. Станиця Єлисаветинська

Ця станиця стала базою для наступу на Катеринодар, до якого було 18 верстов небрукowanego шляху, що вже протрях і скоро накотився. Станиця була велика й багата. Мала добрі школи, добре забудування в управлінні (аж два подвір'я через вулицю. Не бракувало всілякої їжі і фуражу. Психічно станиця одначе була роздвоєна: з неї вийшов Павло Христюк, що був студентом Київського університету, по революції став товаришем міністра УНР, на еміграції написав під керівництвом проф. М. Грушевського 4 томи „Революція в Україні“ (чи не найповніша довідковими матеріялами), повернувся з професором в Україну й загинув в концтаборі. Цей юнак мав у станиці приятелів — свідомих українців.

А з другого боку з цієї ж станиці походили брати й дружина одного Олена, Полуянови — ідейні больше-

вики ще до революції. Вони були дуже активні політично і мали в станиці також своїх прихильників.

Таким чином, станиця трималася дуже обережно, матеріально ні в чому не відмовляючи, але без „ентузіязму“. Вона навіть виставила кількість десятків добровольців, які при залишенні Катеринодару повернулися додому.

Як тільки переправлялася кіннота (ген. Ерделі) й 2 га бригада — почався швидкий наступ на столицю краю Катеринодар. Кіннота захопила двірць Чорноморсько-Кубанської залізниці, відрізаючи напрямом з Тимошівської, Кушівки, Приморсько-Ахтарської й Кримської. Головний же двірць і всі лівії Владикавказької залізниці лишалися у червоних. Покровський у ближчих станицях пробував притягти добровольців з козаків. Пощастило здобути лише якусь сотню. Козаки не хотіли йти з картузником. Перші два дні бою під Катеринодаром пройшли ніби вдало і в ньому ген. Казанович зайшов аж на Сінну площу (великі базарі) (29. березня). З'явилися ознаки метушні і ніби підготовка до евакуації.

Самовпевненість добровольців спочатку була велика. Кліка Алексєєва вже готувалась до адміністрування; вже був ніби ген. Денікін призначений губернатором Кубані, а щоб позбавитись кубуряду й Ради, то зі штабу наказано при атаці на столицю ці установи пустити йти спереду військ. Це ніяк не згоджується з поведінкою Корнілова при підписанні умови, де він твердо заявив про співпрацю з ним кубанських уставов. Можливо, що Корнілов був так поглинений військовими операціями, що й не знав про такі плянування. Денікін звертався до кубуряду з проханням „дати йому в допомогу досвідчених громадських діячів“. Уряд глушливо вказав йому на вигнаного старорежимного поліцмайстра і кубанську розвідку. Та всі ці заходи були діленням шкіри ведмеда, якого не вбито.

Вже на другий день всезупинилося. Перша бригада лише частково брала участь, бо $\frac{1}{3}$ армії з ген. Марковим охороняла ранених, поки всіх не переправили в Єлисаветинську. А в цей час підосаул Сорокін („фельдмаршал-фершал“, передчасно названий Корніловим) набілізував пластунів і їх поставив під своєю командою в найтяжчих місцях. Вони відбивали страшним вогнем атаки офіцерських рот і Корніловського полку. Гармати також не потребували ошаджувати набоїв.

Берегом Кубані в перших атаках добровольці захопили цегельні, гарбарні й гарматні казарми. Площу ж перед казармами ніяк не могли пройти. В цьому місці

ріденько стріляла одна польова гарматка 4-ї батареї, біля якої був і В. М. Коли трохи затихало, він оглядав захоплений терен. В цегельнях навколо Горфанських печей большевики залишили з сотню добрих волів, які були прив'язані. Досить було й возів з сіном. Це дало змогу відпустити волів з Новодмитрівської і запрягти „власні“, до яких знайшлися й погоничі. Серед захопленого терену догоряла й гуральня, на якій В. М. бував з екскурсією ще середньотехнічної школи. Його потягло подивитися, що там скоїлося. Обійшов корпус гуральні з покоребленим залізом і догоряючими балками. З домику дах зірвало, мемблі поламали. В одній із кімнат стоять майже повісінькі чоботи, а у В. М. вже видно палці. Пріміряв, великуваті, але знайшов ганчір'я на онучі і взувся — „помародерствував“.

Взагалі ж, в захоплених місцях населення боялося показуватися надворі, де безупинно дзижчали кулі. На третій день большевики так були підсилені і так пристріляли гармати, панцерні потяги, кулемети, що без тяжких втрат не можна було ворухнутися. А у добровольців маліла кількість набоїв, гарматам дозволено стріляти вряди-годи. Таке ж було з кулеметами. Піхота й спешена кіннота гостро відчувала брак достатньої вогневої підтримки. А від ворога все нахабніше під'їздили панцерні авта. На 4-й день переправа закінчилась і майже вся і 1-а бригада, з ген. Марковим на чолі, була на фронті.

Та було запізно. Вояки охляли й збайдужіли. З ночі в мілких окопах і пробах вдерлись до міста — потягли за собою багато вбитих і ранених. Погода всі дні була чудова, тепла, лише ранками стелився туман по низинах, але він швидко зникав. Отже бойові дні були довгі. Постачання харчування ввесь час відбувалося під гураганним вогнем гармат.

Мабуть було помилкою Корнілова наперед пустити ген. А. Богаєвського з 2-ю бригадою. Цей командир не вважався за бойового, а був скорше сибарит-барин. Старшина й вояки його не цінили. Тоді як ген. Марков був душею армії. Це був той, що при всіх боях не залишав шеревів піхоти, підбадьоруючи вояків своїм прикладом. Він би міг розпочати наступ з далеко більшим успіхом, ніж „мямля“ Богаєвський. Поява ж Маркова, коли люди стомилися й збайдужіли, вже не рятувала ситуації.

На 4-й день (30. березня) кіннота ген. Ерделі (також більше добрий ціяніст, а не партизан, яким повинен у цьому випадку бути) не тільки не перерізала залізницю

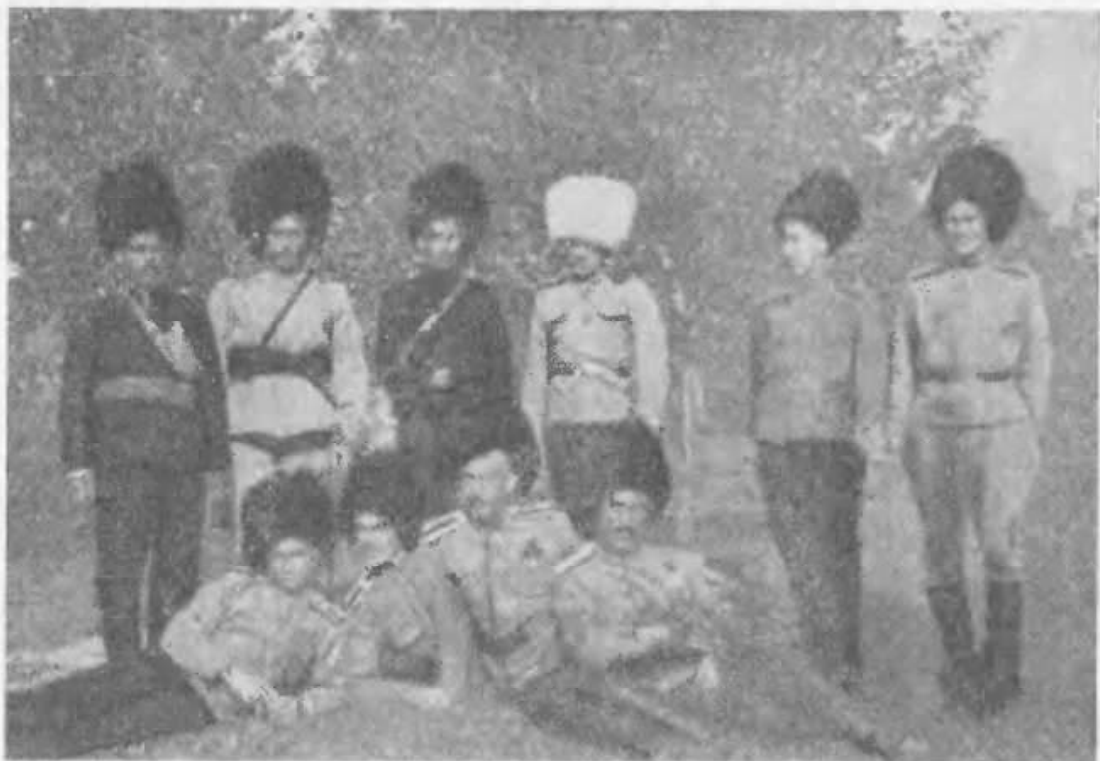
Тихорецька—Катеринодар, а залишила частину „садів“ на сході міста. Полк Нежінців водив своїх корніловців багаторазово в атаку й різні обходи, поніс великі втрати, а нарешті й сам поліг цього дня. Це була знову тяжка й нелегко замінима втрата. Шанси на перемогу з години на годину маліли. Вояки знесилювалися, але віра у Корнілова не послабла. Вся надія була на нього. Тому,

„Фарма“ (X кімната ген. Корнілова)

коли вечером одержано наказ ранком, 31. березня, атакувати, всі прийняли до виконання без найменшого колівання чи критики. Мабуть більшість приправлялось до смерті, а все ж „за Корнілова, за славу!“, Не треба було бути великим стратегом, чи політиком, щоб відчувати, що при цій атаці можуть бути всі перебиті, або, як візьмуть Катеринодар, то нічим буде його обороняти. Але наказ вродженого, не декларованого, диктатора з ласки Божої, яким він сам себе не вважав і ніколи не називав, справив на цю групу воїнів враження, що їх кличуть на безсмертне геройство. Геройство, що запише історія золотими буквами. Та доля судила інше...

На шляху з Єлисаветинської на високому березі Кубані, що звався „Бурсаковською скачкою“, в 4 5 верстах від Катеринодару лежала невелика агрономічна дослідча фарма міста з єдиною біленькою селянською хатинкою, що її добре видно з Катеринодару. В цій хатинці зупинився ген. Корнілов з своїм прапором. Большевики відразу відгадали, чи дізналися про місце його перебування і з першого дня безупинно стріляли по біленькій

Текінці

хатинці. Вони буквально зорали двір і цілу фарму важкими й меншими гранатами, як риють свині картоплиння. Намір цієї стрілянини був завадто ясний кожному, хто бував на фармі. Корнілова багато благали залишити місце й перейти деінде. А фаталіст лише трохи посміхався.

На якусь 1 верству спереду в долинці стояли дві гарматки, при яких був і В. М. Уже 30. березня вони викинули лише з 8-10 гранат, а їх обкидали болотом від вибухів бомб з панцерних возів ворога.

Удосвіта 31. березня почався гураганний гарматний вогонь на фарму. В. М. поїхав до штабу довідатися про якісь накази. При в'їзді в ворота почув вибух бомби, що поцілила в стелю хатинки, в якій сидів над картою Корнілов. Цей вибух був останнім і смертельним для легендарного полководця. Вибіг сполотнілий ад'ютант текинець, щось крикнув і 4-ро старшин на бурці винесли безвладне тіло командарма. На високому березі Кубані спробували знизити голову, щоб викликати прилив крові, але прибувший лікар констатував невблаганну смерть. Сталася вона у 7.30 ранку 31. березня 1918 року.

Так закінчив життя сибірський козак, що створив цілу низку легенд, якого О. Керенський та його кліка залічили до найстрашніших контрреволюціонерів. Фактично ж ген. Корнілов був далеко більшим демократом, ніж соціялісти типу Керенського. Був він і приятелем

поневолевих народів, а не неділимцем, як то зазначено в його листі до адм. Колчака.

Текінці

По його смерті зникли ліві елементи, як матрос Батків, при ставці, моментально від'їхали й його конвоїри текінці, що за свого „баяра“ віддали б життя. Патріотизм ген. Корнілова був більше до поневолевих народів, ніж до єдиної неподільної Росії.

Варто згадати, що при реорганізації армії в ст. Новодмитрівській Корнілов 4-у батарею з'єднав з 1-ою, головний елемент якої складали юнкери, що їх він підніс у прапорщики. То були юнаки, що „бойове хрещення“ закінчили в „Крижаному поході“. Командиром з'єднаної батареї залишився полковник Міончинський (видимо польського походження). З 4-ї батареї до нього прийшли переважно старші старшини віком і титулами. Полк. Третьяков перейшов до спеціальної частини кіннотчиків, що займалася дальньою диверсією (підривала залізницю, інколи мости). Кап. Левашов, що виконував функцію вахмістра в 4-й батареї, теж перейшов в якусь іншу частину. Вахмістром з'єднаної батареї став донський осавул Золотарьов, полк. Машин прийняв далі завідування господарством батареї.

Відкомандирування полк. Третьякова в усіх, хто до нього приглянувся, викликало смуток, бо полк. Міончинський ніяк не був краще нього в усіх відношеннях. Ос-

кільки полк. Третьяков являв собою усміхнений спокій, незрівняного фахівця і приятеля усього персоналу, — остільки полк. Міончинський був нервус, керував стрільбою далеко від досконалости і кричав на своїх новоспечених прапорщиків з лайкою. До цього ж полк. Третьякова всі вважали „щасливим“ командиром — за півтора-місячний найстрашніший похід у нього не тільки не було ні одного вбитого, а навіть поважно ранених (дряпнуло осав. Золотарьова та шкрябнуло ногу телефоністці). А у Міончинського за два бої одному поручникові одірвало набоєм голову, Захарашвілі вирвало око і більше інших легше поранило. Незграбний, дуже довгий на вороному худуватому коні Міончинський був улюбленицем ген. Маркова.

Зі смертю Корнілова, очевидно, втратила сенс Новодмитрівська угода з Кубурядом, але в тих обставинах ніколи було щось заявляти. Головнокомандувачем став помічник Корнілова ген.-лейтенант Антон Іванович Денікін, що його невелику присадкувату постать в цивільному пальті й смушковій сивій шапці бачили частіше в обозі. Новий командарм наказав приправитись, щоб з наступленням темноти припинити облогу Катеринодару й зібратися в призначеному місці для швидкого нічного відходу.

ВТЕЧА ГЕН. ДЕНІКІНА ПІД ЗАХИСТ НІМЦІВ

Втрата ген. Корнілова відчулася враз всіма: ніхто більше не проводжав і не вів армію. Замовкли співи її. Накази давала таємнича „ставка“, а хто нею керував, багато не знало. В темряві зійшлися всі частини і тихо з заборною курити, як зайці, швидко почали відходити в північнозахідньому напрямку. Всіх ранених залишили у ст. Єлисаветинській (при Корнілові ні один не був залишений). У своїх спогадах Денікін пише, що зроблено це через брак підвод, але він же у другому рядку признається, що він про залишення в Єлисаветинській ранених довідався вже в поході. Головне, що він ними не цікавився, бо підводи знайшлися б і на місці та в ст. Мар'янській. Після другого походу довідалися, що всі ранені в Єлисаветинській були розстріляні червоними. Спаслися — випадкові одивиці.

Відхід був пригноблюючий і занадто швидкий з малими зупинками, люди (піхота) вибивались із сил, спали на ходу. За ніч зробили понад 40 верств і вже добре розвиднилося, як зайшли в чепурненську нову станицю Андріївську, де відпочили довше. Станиця прийняла мандрівників дуже гостинно, годуючи щиро всім, що вона мала. Допомогла й підводами.

30. Німецька колонія Гначбау

Ця колонія лежить при степовій річці Повурій в яких 12 верстах від ст. Андріївської і мала пару тисяч населення німців колоністів. До неї армія прибула ще перед полуднем 1. квітня. Всі двори заповнилися вояками, підводи ж цивільних і трохи ранених заповнили вулицю. Тут пішов шепіт, що генерали збираються „розпилятися“. За колонією на ниві похоронили Корнілова й полк. Нежінцева. Корнілова положили в домовину в повній генеральській уніформі, що полегшило знайти його.

Як після другого походу на Кубань довідалися, тіло Корнілова було вирито на другий же день. Його червоні

відвезли в Катеринодар і там тягали по вулицях, хвалячись перед юрбою, що найстрашнішого контрреволюціонера вбила „рука пролетаріату й вірних матросів“. Тіло вішали на стовпі проти готелю Губкіна. Наглулумившись, тіло ніби спалили. Оце нехлюйство з тілом великого покійника лишній раз підкреслило, що росіяни при счасінні себе не дбають більше ні про кого. Морально за цю ганьбу відповідає Денікін.

За наказом скоротили ще на дві гармати цього бідненького парку: одну з осавул. Золотарьовим з 3-ма набоями при сотні кінвотчиків вислано для демонстрації на захід від місця переходу залізниці з тим, щоб після 3-х вистрелів забрав замок, а гармату з греблі вкинув у лиман; другу гармату, вийнявши замок і порубавши колеса, лишили в Ігначбау. З останнього від'їхали пробиватися текінці, були й поодинокі відходи, як матрос Баткін і інші. Та вже в полудень червоні почали гураганним вогнем бити по колонці. Підводи з раненими довелося ховати за хатами й стодолами. Смеркло й насунулась чорна хмара, з якої почав йти теплий дощ. В авангарді пішла 1 бригада ген. Маркова, що завжди був життєрадісний, — у білій шапці й канчуком у руці, яким він шльопав себе по правій халаві. Він всіх бадьорив і ліз вперед в найнебезпечніших місцях.

Другу ніч ішли без сну, по Старо Величківському шляху. Довгих зупинок не можна було робити, бо багато посуло б Довгенько за ними летіли й гарматні подарунки, але вони не спричиняли більших втрат. Ішли в північносхідньому напрямку від р. Повури до більшої тихоплавної Кирпилі. Біля неї розкинула свої просторі левади ст. Медведівська. Понад останньою пробігала залізниця Тимошівка—Катеринодар. Через неї треба було перейти. Віддаль з колонії до цієї станиці — 30 верств, що й забрали на марш цілу ніч.

31. Рятунок в стан. Ведмедівській

Ще тільки засірило, як піхота авангарду перейшла залізницю, а гармати були в яких 20—30 метрах від неї. В цей момент повною парою до переїзду під'їхав червоний панцерний потяг. Капітан О. М. Шаколі несамовито закричав „з передків“ і номери зняли хобіт. Шаколі прямою наводкою без панорами вистрелив в котел панцерника пробив його і потяг заляк. Другою картечю він покрив плятформу з гарматною обслугою. Ген. Марков з криком „за мною“ вскочив у пасажирський вагон при панцернику і почав з револьвера стріляти всіх, кого там

знайшов, а за ним вскакували старшини й помагали. За 5 хвилин потяг був унешкоджений. З нього забрали всі боеприпаси й кинулися на двірць, з якого червоні в паніці тікали. На станції, крім боеприпасів, було багато вагонів з кіньми. В. М. і кап. Крутиків з декількома прапорциками почали викидати коні задом, бо вивантажної плятформи не було. Поки господарили на двірці, всі обози й ранені перейшли на другий бік залізниці й зупинилися на початку станиці на відпочинок.

Цей випадок Денікін, мабуть за рапортом, ген. Маркова приписує полк. Міончинському, який як командир батареї, з'явився, коли Шаколи вже вистрелив. У цьому бою, видимо свої, з другого боку залізниці погано ранили в руку Шаколі. Він з батерійним обозом був привезений на Дон і лікувався в Новочеркаському. Отож кап. Шаколі, а не хто інший врятував армію від розпилення, а може й загибелі. Ген. Денікін про нього не згадав. В. М. з другими знімав лафет передка.

Ст. Ведмедівка велика й багата. Люди доброзичливі. Але червоні швидко отямалися й почали наступати від залізниці. Ставка наказала коротко відпочити й рушити в дальшу путь. У Ведмедівській була більша гарбарня з запасом готової шкіри. Власник її вавгородній, якого в станиці підозрювали в симпатіях до червоних. Цього вистачило, щоб добровольці „експропріювали“ досить готової шкіри. Це був перший випадок і початок сваволі в армії, на яку ніякої реакції ставка не виявила. На ст. Ведмедівській захоплено 400 гарм. набоїв і близько 100 000 гвинт. патронів.

Після вдачі в ст. Ведмедівській настроїв в армії піднісся. Всі відчули, що ще чотось варті. До того ще й розпогодилося, хмари розсунулися й показалося синє, присинє небо. Шлях протрях, лише був м'ягкуватий, як подушка. В цій станиці В. М. з капітаном Крутиковим ледве не попали в лапи большевиків. Вони привели зі станції коні й передали в батерію, а самі в бічному провулку зайшли до якогось кравця, надівши коням торби з вівсом. Попросили нагріти чаю. Сіли коло столу і... поснули. Батерія рушила а за них забула. Якась молодиця вскочила до хати й, очевидно з метою, крикнула, що большевики вже зайняли головну вулицю. Це почули сплячі і вмить вискочили до коней. Сіли й по вказаній молодницею попід вербами вулиці пустилися щодуху тікати. Перебрели Кирзилі і вискочили на горб за станицею. Тут за ними погналися, з стріляниною з карабінів, з десяток червоних кіннотчиків. Одначе, відпочівші трохи

добрі коні винесли з цієї халепи. Нагнали батарею аж біля двох могил ліворуч.

На цей раз 1-а бригада призначена в ар'єрґард. Довідалися, що йшли в ст. Дядьківську на р. Бейсужок, в 17 верстах від Ведмедівської. По обидва боки дороги — зелені килими озимої пшениці, жита, що вже добре закущилися, натуральні великі сінокоси. Від усього цього пахло весняною цариною перед її посвяченням за нормальних обставин. В декількох місцях бачили стрибаючих зайців, що вже вивели малят. При спостереженні цього бігу полк. Машин жартівливо сказав: „Дивіться, є ще такі, що й нас бояться“.

32. Станиця Дядьківська

Це велика курінна станиця, заснована 1792 р. обгорнута з трьох боків закутом р. Бейсужок. Двори великі з садками й городамн. Школи й управління мають просторі впорядковані будови. Сирти прекрасного пахучого громадського сіна, й великі інбарі повні вівса. Головне ж добрячі, предобрячі люди: кожний бажав, щоб у нього хтось загостив; сама станиця виставила свою охорону; ранених зняли з підвод і добре примістили в шпиталику. Станиця лежить у затишку від залізниць, а червоні тоді ще неохоче відривалися від цих артерій, на яких досить курсувало дебрих і імпрізованих панцерних потягів з солідними запасами набоїв. У цій станиці мандрівники дійсно відпочивали й висиплялися за всі недоспані ночі. Спочатку було дивно, що нізвідки жадного пострілу. Всім було затишно і приязно з боку станишвих господарів. Кіннотчики й гармаші перекували коні, воли в гарматах проміняли на коні й припасували до них хамути.

Султан Келеч Гирей з черкеським полком та осавул Золотарьов, що посилалися для демонстрації, приєдналися ще перед Дядьківською. Їхня роя, за словами ос. Золотарьова, була непотрібна, бо саме там большевиків і не було. В Дядьківській станиці відпочивали 4 чи 5 днів. Тут ставка вирішила посадити й піхоту на підводи, щоб швидше могли тікати.

Та в пій станиці ставка зробила й дуже сумне потягнення. Вона одверто рішила лишати ранених з деяким медичним персоналом й грішми під захист большевика Лиманського, якого взяли і возили як закладника Кубані. Тепер на його чесне слово залишали ранених 119 чоловік, що він їх охоронить розстрілу.

Коли вдруге прийшли на Кубань, то дізналися, що Лиманський дотримав слова і в Дядьківській нікого не розстріляли. Хто по видужанні залишав станицю, той міг бути деінде розстріляний. Та при другому приході добровольці знову арештували Лиманського й тримали ув'язненим, аж до останнього (1920 р.) залишення Катеринодару.

Таке ставлення до ранених дуже пригнітило, хоча і добре відпочилих, вояків. Ніхто не мав певности, що при пораненні його не кинуть у першій станиці і вже без безпеки. В армії заговорили... порівнюючи з Корніловим, при якому люди йшли сміливо в бій, бо знали, що ранених підберуть і візьмуть з собою, а не кинуть. Це призвело до психічного заламання офіцерів і шереводців, які почали оглядатися при зустрічах з ворогом. До цього ще ширше не знали, хто дає таке розпорядження; рідко хто знав керівництво ставки. Денікін їздив у цивільній одежі і ніби ховався, щоб не дізналися, що він головнокомандувач.

Отже, добре відпочивши, посадивши піхоту на підводи, кинувши важко ранених (ті, що були при частинах, здебільшого легкоранені, їхали на підводах частин), з незабутньою вдячністю Дядьківській, раненько рушили в дальшу путь. Напрямо взято на Журавську (23 верстви). Погода гарна. Скоро шлях простягся понад Мальованими хуторами, які розтяглися довгим ланцюгом. Ворога не чути.

На цих хуторах вперше появилася „молочна кіннота“. Остання спершу складалася з людей на конях, але в більшості не приділених до якихось частин. Вони забігали до хутора напитися молока, кисляку, з'їсти пиріжка, бо вже забувався страх потрапити ворогові в лабеті, який ніби зник. Згодом оці „кіннотчики“ молоком не задовольнялися, а замінювали своїх коней на ліпших. Так з'явилося в армії мародерство. Ще пізніше оті „ловкачі“ (їх і так називали) і кіньми не задовольнялися, а ще й до скринь почали заглядати.

Під час цього маршу В. М. з кап. Крутиковим виїхали з квартир'єрами, щоб заздалегідь приготувати коням фураж, бо в цій станиці ночувати не збиралися, а лише мусіли мати довший відпочинок. Оминаючи понад шляхом групу вершників різного віку, але їхавших у ладу, з цієї групи хтось гукнув привітання В. М. Останній зупинився і до нього під'їхав О. Балабась — на рік молодший колега по міській школі в ст. Слав'янській. Привітались і лише встиг сказати, в якій частині він є,

бо В. М. мусів поспішати. Але Рада й Кубуряд переважно бували з 2-ю бригадою, а В. М. був у 1-й і ніяк не вдавалося розшукати, бо і на зупинках батарея все мала займати якусь позицію.

До ст. Журавської прибули пополудні і почали розташовуватись ніби надовше, але керівники відділів потиху попереджали, що буде ночний марш. Коли стемніло, армія потиху рушила й перейшла залізницю Катеринодар—Тихорецька понад Мальованими хуторами. До залізниці було близько 10 верстов і через те відпочивші коні за дві години вже були на другому боці залізниці. Перестрибнули цю важливу залізничну артерію як зайці, без єдиного пострілу, й підтюпцем поїхали далі до хуторів на Бейсужку, — і до самої ст. Бейсугської, куди прибули ранком і зупинилися на довший відпочинок, зробивши 65 верств за добу.

На цьому шляху, крім дальших кінних дозорів, також ворога не зустріли. До останньої станиці від залізниці проїхали 15 верств, роблячи зупинки. Почуття військової небезпеки в масі вояків потроху втрачалось. Створювалося враження якихось маневрів. Хто вів, кому треба завдячувати за вдалі запобігання військових сутичок — загал не знав. Ні при в'їзді до більших постойів у станицях, ні при виході з них нікого не бачилося. Прапор возився згорнутим. Одного ген. Маркова в білій шапці, коротенькому пальті з погонами з канчуком у руді на кожному марші бачили всі. Він завжди усміхнений кидав жарти чи в авангарді, чи їдучи позаду.

33. Ст. Бейсугська, хутори Володимирський і Хоперський

Мало було чути й за Кубуряд, але втримування цілої армії на території Кубані лягло на плечі цього уряду. Він дав 1 мільйон карбованців у казну Добрармії, а потім за сіно, овес, за коней платилося реквізиційними поквитуваннями Кубуряду. Денікін назвав це „трохи допомогли“ (цитована його праця, т. II, стор.315). Оце „трохи“ в дійсності зняло економічний клопіт з плечей ген. Алексеєва (скарбника армії). Підводи також брали по станицях і хуторах іменем Кубуряду. Звичайно, підводи брали від однієї до другої більшої зупинки, де замінювали на нових, а старі відпускалися. Коли ж нових не хватало, то старі підводи гналися ще на один марш. Слід ще зазначити, що в підводи брали більше навгородніх, яких трактовано в армії симпатиками, або й большевиками.

Цим поводженням уже в цьому відступі створювано незадоволення, а може й ворожість навгородніх не тільки до Добрармії, а і до Кубуряду. Як свідчить Денікін (цит. твір т. II, стор. 315), „Між Кубаяською владою і ним установилися відносини сухі, але цілком коректні. Отаман, Уряд і Рада ні разу не зробили спроби порушити прерогативи командування“. Очевидно, що без Кубуряду становище Добрармії на Кубані було б незрівнянно ускладненішим і тяжчим. Цього ген. Денікін не зазначає. Прихильність населення по всіх станицях і хуторах також треба пояснити присутністю представників кубанської влади. Слід згадати, що в той період і козаки ще трималися „нейтралітету“ й до армії не йшли.

В ст. Бейсугській на р. Бейсужок перепочили довше, замінили підводи, але по полудні рушили далі до хут. Володимирського на р. Бейсуг. який лежав на віддалі 26 верств. На Володимирський хутір доїхали пізенько ввечері й заночували. Хутір невеликий і простягся на впливі р. Бейсуга. Зичливе населення здебільшого говорило російською мовою (лінейці) і кубансько-патріотичне. В. М. випадково почув тут відповідь жінки чоловікові: „Что ж, что кадеты, а они вместе с кубанским нашим правительством“. Добровольців хутір не дав, але всі потреби з ночівлею, забезпечення людей і коней, заміною підвод виконав до дрібниць.

З цього хутора треба було розвідати, де і як перескочити через залізницю Тихорецька—Кавказька, що була опанована 39-ю дивізією. До залізниці треба було проїхати з 14 верстов, а до наступного хутора Хоперського з 5 верств за залізницею.

Знову нічною порою, без курення цигарок і голосних розмов, лише шепотом пересікли залізницю, а на ранок опинилися в Хопрах — багато хуторів, що розтяглися вздовж малої тут степової р. Чолбас. Хутори багаті й зичливі, але занадто близько від залізниці. Через те, виспавшись і нагодувавши коней та замінивши підводи, армія покотилася добре накоченою дорогою до ст. Ільїнської, до якої було 25 верств. Їхали без пострілу, віддаляючись у глухий кут, куди, хоч і заскакували невеликі червоні загони, але отаборюватися ще боялися. Заселені ці станиці лінейцями з меншою домішкою навгородніх.

34. Станиця Ільїнська

Це велика лінійська станиця на заболоченій малій річечці Калали, до якої виходили великі городи. Вулиці

широчезні, козаки заможні. В ставиді вперше з'явилися чутки, що в Лабинському відділі проти большевиків повстали козаки. Кубуряд звернувся до Денікіна з проханням організувати якийсь загін, щоб він міг стати ядром для повстанців. Денікін виділив декілька сотень козаків і черкесів у розпорядження Покровського. Останній захопив був ст. Дмитрівську (віддаль близько 10 верств від Ільїнської) з якої червоні видимо повтікали равіше, і дійшов до ст. Расшеватської, — ще 22 версти, а далі кіннотчики відмовилися з цим командиром іти. Всі вони приєдналися в ст. Успенській до головних сил.

У ст. Ільїнську з'явилися також донські козаки з вістками про повстання на Дону і проханням допомогти повстанцям. Денікін вислав розвідати на Дон полк. Барцевича, а армію перевів ще далі (28 верств) — в лінейську станицю Успенську.

35. Станиця Успенська

Успенська належить до великих, добре господарених степових станиць Кубані. Одначе її віддаленість від залізниць затримували проникання большевизму. Населення станиці у момент приходу Кубуряду й Денікіна ще легенько було зачеплено червоними і тому воно, коректно ставлячись до прибулих, не вбачало потреби готуватись до боротьби і вступати в армію. Воно ще впевнено говорило: „Наша станиця скраю“. Мабуть при проголошенні урядом мобілізації відповідні річники виконали б свою повинність, але в ті розхристані часи ще всі покладалися на добру волю й свідомість мас. Чомусь ні Денікіну, ні кубанській інтелігенції не приходило на думку, що свідомість мас завжди зазізнюється і приходить, коли важко буває організувати рятунок.

В Успенській, нарешті, армія побачила свого головнокомандувача ген. лейт. А. І. Денікіна в погонах. Це був грубенький, скорій низького зросту, чоловік, що на коні не сидів вліто, як Корнілов. Денікін перевів формальну парадну військ, що пройшли мимо нього без будь-яких зауважень, як то робив Корнілов. По параді головнокомандувач виголосив до війська промову. Остання не була довгою і визначала автора, як досвідченого „батька-командира“ без ставлення крапок над „і“. Ніякої згадки про установчі збори (очевидно російські), ідея яких вмерла з похороном в Гначбау Корнілова. Політично думаючі слухачі зрозуміли, що говорить ліберал, який за своє завдання ставить реставрацію не тільки „єдиної неподільної Росії“, а ще й монархічної.

В бік кубанського козацтва кинуто кілька похвальних фраз, але як до „козачків“, що здобули таку, чи таку позицію. Про якусь угоду не згадано. Це була декларація для кубанських політиків. Вона виразно зазначила, що шляхи кубанців (чорноморців чи лінійських демократів) не збігаються з мріями командування Добрармії, яке вже цупко тримало і кубанських вояків. Кількість останніх уже в ті часи була бл. 2/3 армії. Цікаво, що станишники далеко тепліше прийняли свого отамана, Уряд і Раду, як Денікіна. Полк. Філімонов, Л. Бич, М. Рябовол закидалися запитами про Кубань.

За пару днів, зробивши 200 верств, до Успенської повернувся полк. Барцевич з сотнею донців, стверджуючи факт великого протибольшевицького руху на Дону. Керівники Добрармії рішають повернутися на Дон. Про це Денікін повідомив представників кубанців, які, як він говорить, „вислухали це з сумом, але без протесту, висловлюючи лише побоювання, що при залишенні Кубані якби кубанські козаки й черкеси не залишили лав армії“. Заспокоєння, за тим же автором, внесла заява ген. Денікіна: „Кубані я не кину; військово-політичні обставини уявляються мені в такому вигляді, що армія найближчого часу буде зосереджена безпосередньо поблизу від Кубані і виконуючи загальноросійське завдання, при першій можливості подасть збройну допомогу для звільнення Кубані“ (Денікін. „Очер. Русск. См.“, т. II, стор. 320).

36. Перетинання залізниці й Горькобалківське село

В ст. Успенській армія пробула з 5 діб. В перші дні був спокій, а під кінець все більше обстрілювалася гарматами. Довелося займати позиції і відбиватися, але все ж до останнього дня кулеметним і вогнем гвинтівок станиця не обстрілювалася. І в цій станиці були залишені ранені. Вийшла армія в дальший марш пополудні 16. квітня з темнотою і рухалася на північ, пересікаючи залізницю Тихорецька—Царицин (понад 20 верств від Успенської) поміж ст. Ея і Біла Глина, східніше ст. Новопокровської на Горькобалківський хутір (з 5 верст за залізницею) аж до (ще з 5 верст) Горькобалківського села. Їхали манівцями. Трохи й блудили, але залізницю перетнули за темноти й на зорі дійшли до Горькобалківського хутора, що був збільшевичений і здебільшого кинутий населенням. Залізниця в декількох місцях була зірвана полк. Третяковим, але по армії стріляли з далекосяжних гармат з панцерників. За цю добу з боями відмахали 70 верств. Гармати сягали аж до села Горькобалківського

Тут куснем ґранати забило сестру батерії, яку тут же й поховали. В. М. це в перший раз був на церковній відправі за весь час походів. Панахида відбулася під густими вибухами гармат, що набоїв не ощаджували. Населення села (навгородне) до армії вороже, обмаль чоловіків і то старшого віку. В деяких знайшли зброю. Схопили гарячих юнаків. Були й безсудні розстріли.

В полудень залишили це дикувате, можливо обдурене, село, але формально його не покарали. Дальша путь простелилася для 1-ї бригади на пройдений з Корніловим шлях на ст. Плоцьку й Лежанку на Ставропільщині. Кінний полк полк. Глазенапа рушив на ст. Єгорлицьку.

37. Станиця Плоцька й Лежанка

Залишивши Горькобалківське село, армія досить швидко вийшла з-під гарматного обстрілу й опинилася в безтурботному стані. Так надвечір (перехід 15 верст), при добрій погоді й накоченій дорозі, армія в'їхала в станичку Плоцьку, що її ще звали Старокорсунський хутір. В ній замкнулася вісімка з Крижаного походу Корнілова і втечі ген. Денікіна. Це була перша кубанська станиця, що до неї прибув ген. Корнілов і остання — залишена ген. Денікіним. Багато, багато вже не було тих, що вперше сюди заходили.

Тут армія заночувала. Населення мовчазно приймало до себе постояльців Готувало для них страву, чай, але теплоти-приятні не було. Воно, населення, скорше з жалем ставилося до невдах, які „з мітлою пнуться на місяць“ ..

В. М. з кап. Крутиковим це помітили і.. журилися, що ліпше було оминуть оцю станицю. Та, дякуючи Богові, на другий день ранком армія рушила на знану з першого походу Ставропільську Лежанку.

Лежанка далі лишалася висунутим форпостом 39-ї дивізії, яка даремно позицій не віддає. Все ж на цей раз бій не був затяжний. По декількагодинному наступі Добрармія зайняла село. Можливо, що поява в Ростові німців прохолодила революційну гарячку червоних. Ночували з добре виставленою охороною, бо червоні далеко не відходили і довго, до темряви, щоправда не дуже шкідливо, частували „кадетів“ ґранатами. Тут, властиво, почували, що Ростов зайняли, ніби, німці.

Новий ворог тепер для більшости старшин, не кажучи вже про козаків, здався „союзником“. Всі відчули відпруження, — що створилося запілля і то надійне.

Психічно здавалося, що війна проти німців закінчена і з ними можна домовитися. Про якусь боротьбу проти німців поважно не могли думати й Денікін з Алексєєвим. Отже добровільно Денікін опинився під захистом німців. Таку ситуацію він використав на другий же день. Ген. Денікін 2-у бригаду ген. Богаєвського спрямував в запілля большевиків, і з ними ж була кіннота Ерделі. Обози цивільних і ранених післав до ст. Мечотинської, де вже не було поважніших большевицьких загонів. Туди ж поїхали й Кубуряд та Рада, вперше йдучи на вигнання за межі Батьківщини. 1-а бригада ген. Маркова, залишена боронити Лежанку, не заганялась далі. Ген. Маркову довелося відбивати напрям на Єгорлицьку, який червоні намагалися перетяти.

День перебули під гарматним обстрілом і відбивали спроби ворога влізти в село. Коли стемвіло, наказано відходити з Лежанки. Відступали двома шляхами: головним, яким ішли з Корніловим, та вузьенькою по межах доріжкою. Останньою гуркотіла й батарея, де був В. М. Як тільки спустилися в балку, замовкли ворожі гармати й тріскотня кулеметів.

У спокої доїхали до ст. Єгорлицької, земля якої межувала з Ставропільщиною. Кропив ріденький теплий дощик. Було біля півночі, коли батарея вїхала на головну площу коло церкви. Зупинилися. І в цей момент з притвору церкви почули потужний спів хору: „Христос Воскрес!“ Як одян скинули шапки, хоч багато не розуміли, чому цей спів ллється? А то був 1-й день Великодня й 1-й обхід навколо церкви перед утренею. Багато старшин, припнувши до найближчого паркану коня, в тому й В. М., поспішили до церкви, яка виповнилася вщерть. В. М. гаряче, може як ніколи, молився. І це був перший раз, що старшини з армії потрапили на службу Божу. За 2,5 місяці блукання ніде не відправили для війська літургію чи молебень. Щоправда, „набігу“ декого поховали з священником. А між тим в армії більшість старшин була релігійна.

38. Станиця Єгорлицька

Вийшовши з церкви, побачили вже розписані крейдою приміщення. Населення радо зустріло мандрівників, як охоронців, бо до них уже частенько навідувалися червоні, які ревізували що потребували. До цього — ж 1-й день свят: всі христосалися і закликали до себе розгівлятися.

Генерал Марков — найактивніший генерал Добрармії.

Охорона, очевидно, була виставлена, але ні дивізійники з 39, ні інші не наближалися. Ставка розташувалася в ст. Мечотинській. Туди ж переїхав Кубавський Уряд, Законодавча Рада з їхнім апаратом. В Єгорлицькій правив ген. Марков—висококультурна людина, але й великий неділимець. Козаки його любили за військову відвагу й привітність та приступвість. Він був лектором історії в Академії генштабу, був педагогом, начитаним і психологом. Він відразу орієнтувався, про що з ним можна говорити. В. М. під час спокійних переходів з ним їхав поруч і про різне розмовляв.

З першого ж знайомства з В. М. ген. Марков жартівливо назвав його „самостійником“, цебто лайливим з його погляду словом. Марков навіть калмиків називав руськими. В. М. він частенько казав: „Визволимо Вашу Кубань, а Ви тоді мене з неї проженете.“ Все говорив з жартом, посьміхаючись, але ці думки його видимо турбу-

вали. Кубанських козаків, як вояків, Марков ставив найвище. До донців ставився скептично. З їхньої самостійності, коли вибрали військотаманом ген. П. М. Краснова, він сміявся, називаючи її сезоною, а кубанської самостійності боявся. То, на його думку, було щось інше.

За якийсь тиждень перебування в Єгорлицькій приїхав ген. Денікін і скликав старших начальників. Він у школі говорив до них, накреслюючи віби політичну програму. Остання складалася з повторення виступу в ст. Успенській. Про установчі збори згадав, як про минуле, забуте Добрармії. Головним завданням армії ставив: „... боротьбу за цілість розрізненої, врізаної, приниженої Росії, боротьбу за російську культуру“ (Денікін, цит. праця, т. II, стор. 342). Цю відозву походна друкарня Кубуряду видрукувала, а штаб розповсюдив в околицях, Ростові, Києві і навіть Москві.

Оце видрукування виявило непослідовність Кубуряду, що проголосив незалежність Кубанської Народньої Республіки, конституцію якої возив з собою. Пізніше, перед залишенням Катеринодару, Рада прийняла рішення — федерація з Україною, а тепер неділимська російська держава. Було вад чим думати. В. М. у вільні часи замислювався вад отим вигнанством. Коли йшов з Корніловим, то це слово не приходило до голови. А поблукавши по степах і ставицях Кубані, В. М. відчув велику втрату, що він тепер на чужині.

Осавул Золотарьов, що був за вахмістра, взяв відпустку. Заступити його попросили В. М. Почав упорядковувати господарство батерії—дістав похідну кухню, колонку для варення окропу, переглянув, підремонтував зброю при гарматах і таке інше.

Та до Єгорлицької почали все частіше прибувати повставші кубанські козаки. Були то десятки й сотні козаків на добрих конях з прекрасною зброєю, але озброєні лише карабінами і то не завжди всі. Командирами оцих повстанців були вахмістри, хорунжі, найстарше сотники (по-армійському — поручники). В. М. з великою цікавістю майже щодня сідлав коня й виїздив назустріч повстанцям. Він бажав розпитати їх перед тим, як їх „оброблять“ добровольські агітатори, про що вони думають. Частіше ці люди були налякані і треба було трохи побути з ними, щоб довідатися, чого вони шукають. Отже всі говорили, що вони шукають Кубанське Правительство, а не Добрармію. Кожна група розпитувала про німців, де вони, чому Правительство не зговориться з ними, щоб допомогли повганяти голоту з Краю? Коли ж

поживуть під командою добровольчих старшин, то стають такі мовчазні, що нічого від них не можна довідатися.

Осавул Золотарьов повернувся з відпустки з дуже піднесеним настроєм. Він запевняв, що Дон назавжди проголосив себе самостійною державою. Отаман ген. П. Краснов мобілізує й вишколює молоду донську армію. Німеччина визнала незалежність Донської держави і далі умовлених місцевостей не посунеться без згоди отамана. Дивізія полк. Дроздовського, що прибула з румунського фронту, перешкод з боку німців не мала. Однак це невелика допомога і роля Добрармії, як мандруючого об'єкта, донськими політичними колами оцінюється не високо. Німецьке командування тим часом заховується з добровольцями по-джентлменськи. Сам він приїхав попрощатися і повертається до Новочеркаського, де, мабуть, візьме участь в організації самостійної донської армії. Донське старшинство зневажливо ставиться до офіцерів Добрармії, що досі згори дивляться на... „казачков іррегулярних“ і мріють про монархію й єдину-неподільну. З розмови з осавулом В. М. зробив висновок, що Донщина вже інша, ніж була за Каледіна і при залишенні ген. Корніловим та що постала значно скомплікованіша ситуація.

39. В Новочеркаське

Нарешті й В. М. узяв двотижневу відпустку й виїхав підводою до ст. Мечотинської, а далі до Новочеркаського. В Мечотинській В. М. пробував відшукати О. Балабася, але він саме десь виїхав. Довелося змінити підводу й їхати далі. Ці подорожжування не були цілком безпечні, бо по степу ще подекуди гуляли большевицькі роз'їзди і радилося їхати більшими групами. В. М. мав лише одного супутника — кап. Крутикова. Так на 3-й день доїхали до ст. Ольгінської, що її зайняли німці. Вони навколо побудували солідні окопи і в'їзд до станиці охороняли вартові. Останні глянули на папір, куди їдуть, і пропустили. Переправившись через Дон, опинилися на Аксайському вокзалі, з якого вже випадковим потягом доїхали до Новочеркаського. В столиці Дону відчувалася війна: скрізь вешталось багато війська частинами й поодиноко, але ніякої стрілянини не чути.

Дружину В. М. застав на старому помешканні, але ограбованому. Після зайняття Новочеркаського, большевиками дуже швидко приїхали з фабрики якісь робітники і з чекістами явилися на помешкання В. М. Всі його речі, — сідло, старовинні рушниці, привезені з ту-

рецького фронту, одержу, а найголовніше бібліотеку, — вони забрали, але кабінету дружини (дантистка) не рупили. Зрозуміло, що погроз і найбруднішої лайки дружина, сестра (курсистка) й братік (гімназист) В. М. наслухалися. Такі обшуки повторювалися декілька разів: вони не йняли віри, що В. М. нема в Новочеркаському. Виявилось, що й на фабриці, коли В. М. від'їхав, вже за годину за ним прийшли червоної гвардії представники, але бібліотеку й речі встиг заховати солдат Хачересів, що мешкав у Нахичевані біля Ростова. Видимо їх більше цікавив В. М., а не його речі. А Хачересів усе переховав і, як прийшли німці, привіз дружині В. М., лишивши свою адресу. В. М. побував у цього вірного чоловіка й віддячив. Тоді не вірилося, що ще залишилися такі порядні люди.

В шпиталику, що організували жінки з участю й дружини В. М., були зібрані всі ранені з його батареї. Через це він на другий же день побачив кап. Шаколі й інших, як також відпустників, які всі там з'являлися. Однак ні Шаколі, ні хто інший не мали уяви про ситуацію. Не чути навіть гармат, а тому большевики далеко, говорили. Про якісь перспективи ці люди не думали.

Спробував В. М. побувати у професорів політехніки, знайомих інженерів і скрізь зустрів переляк та розгубленість. Дехто має надію на отамана Краснова, а про Добрармію сподіванок було найменше. Головне ж. що всі ще підходили до майбутнього з думкою про цілу якусь змінену Росію. Що творилось в Україні, в Польщі, на західному фронті — відомостей не було. Більше розповідали про льокальні випадки арештів, розстрілів М. Богаєвського й інших. Але й це все були лише чутки. Німців у Новочеркаському не було, а про Ростов також ніяких інформацій. Особливої ворожості до німців уже не почувалося. Скорше на німців покладали надію, що вони наведуть лад, але більшість інтелігенції лякалась у цьому признатися.

На кожному кроці почувалася рука адміністратора: вулиці, вокзал повичищені після засмічення червоними, яким „все можна“...

Дружина В. М. й сестра з захопленням розказували, як вперше з'явилася дивізія полк Дроздовського, від якої червоні панічно втекли. Це був 1-й день Великодня. Дроздовський виїхав на площу перед собором, де зібралось маса народу, і наскільки міг голосно привітав: „Христос Воскрес!“ З радости багато людей плакало.

Але за пару днів з'явилась адміністрація донських козаків, а дроздовці кудись зникли.

Аж у Новочеркаському В. М. зустрів О. І. Балабася. Розговорилися й В. М. дізнався, що співбесідник є член Ради від ст. Слав'янської. Він, здавалося, мусів багато знати про події на Кубані й дальші пляни. Одначе Балабась обережно „прощупував“ В. М. і цідив слова крізь зуби. По декількох зустрічах вдалося дізнатися про договір з Добрармією (не з Корніловим, як було в дійсності), про те, що всі кубанські частини в цілковитому розпорядженні ген. Денікіна, що Рада вишле делегацію до Києва, що на Тамані повстали козаки, попросили німців допомогти і вже звільнили від большевиків півострів (6 станиць) і що він з членом Ради Федоренком їде на Тамань. Балабась же познайомив В. М. з членом Ради П. Л. Макаренком, що Кубурядом був призначений представником при донському отамані й уряді.

П. Л. Макаренко — вродливий брюнет з великими вусами, з семінарською чи вчительською інститутою освітою. Мешкав він у „Великому Московському готелі“ на Платовському проспекті. Тримався цей дипломат хитренько. Він на другому побаченні просив В. М. довідатися, що то за виріб у Новочеркаському кустарним способом патронів для гвинтівок, який організував військово-промисловий комітет. В. М. з місця зазначив, що він спробує дізнатися, але наперед каже, що то має бути мізерія. Завідував тим доморобством добре знайомий В. М. інженер і тому легко було принести цей „секрет“ і дипломатові. Взагалі ж П. Л. Макаренко не був цікавий інтелектуал і через те В. М. обмежився з відвідинами його.

Наближався кінець відпустки, а що собою реально уявляє Кубань на вигнанні, В. М. не дізнався. Не почув нічого конкретного і про будь-які територіяльні формації кубанських полків, батальйонів, батерій, як то було в Добрармії. Військово виходило ніби гірше становивше, ніж було в царській армії. Про події на Кубані взагалі, її перші політичні кроки В. М. довідався повніше пізніше, коли наслухався повстанців та під час 2-го на Кубань походу.

Так кінчилася відпустка, й В. М. мусів повернутися в батерію до Єгорлицької. Їхав підводою з кап. Левашовим і новою сестрою. Погода стояла прекрасна, в степу пахло свіжими квітами й зеленню. Співали жайворонки. Кругом тиша. Наче всі зайняті приправою до косовиці сіна й близьких жнив. В. М. почував марнування часу

на якесь сидіння в глухій станиці і не бачив краю цьому. Для солідної підготовки не було матеріялу: амуніція стара, бідність боєприпасів, які треба було далі добувати від багатших на них червоних, батарея далі лишалася старшинською, але останніх ставало все менше.

40. Знову в Єгорлицькій

Повернувшись до Єгорлицької, В. М. довідався, що приїздив ген. Денікін. Скликав старших чинами добровольців і промовляв про завдання Добрармії в нових досить скомплікованих умовах: приявність німців і окупація ними України й частини Донщини, скликання на Дону „Кругу Спасіння Дону“ та обрання ним військовим отаманом ген. П. М. Краснова, створення донського уряду й ухвалення про створення самостійної, „Всевеликого Війська Донського“, держави. Добровольцям ніби зайво перебувати по донських станицях, але з німцями вони не сміють будь-що говорити.

Незадовго після приїзду, В. М. з іншими старшинами знову були покликані до школи, де промовляли ген. Денікін і Алексєєв, а після них ген. Марков. Завданням визначалася єдина-неподільна Росія. Але з великим огірченням Алексєєв говорив про сепаратизм Дону та його співпрацю з командуванням німців, і закликав ні в які найменші стосунки не вступати з німцями, що надалі лишаються ворогами, хоча битись з ними тим часом і неспроможні. Ген. Марков саркастично з презирством говорив про Донську державу, осмішуючи її деякими дотепами, але слухачі реагували стримано. Щоправда, ніхто не виступив з якоюсь конкретною ідеєю, що речево можна робити. Зачепили й кубанців дуже обережно, у формі запиту, чи й вони застосують подібну Дону нові самостійність...

Військові дії майже припинилися. Большевицькі загони скоро зникли із Задоння, де активно діяли донські повстанці, добровольці (головно кіннота) і майже пасивно трималися німці. Із Єгорлицької час від часу займали позиції в напрямку станції Цілини (на перехресті залізниць: Тихорецька-Царицин та галузки Батайськ—Цілина), але за день—другий большевики зникали. Більша операція й єдина за сидіння на Дону була зроблена для захоплення станц. Сосика, через яку багато пересувалося військових матеріялів. Денікін вирішив поповнити свої засоби. Для цього 25. квітня обидві бригади добровольців рушили проти ст. Сосика. Наступ був блискавичний. З Єгорлицької й Мечотинської обидвома бригадами з піхотою на

підводах нічною порою зробили близько 40 верств і на зорі розпочали добру атаку на Сосику з гарматною підготовкою. У ворога були панцерні потяги й польові гармати, якими він на цей раз вдало оперував. Однак на зорі 26 квітня ген. Богаєвський, Марков і Ерделі захопили цілий район. Відпочивші козаки за яких 3 години зайняли не лише Сосику, а й великі станиці Катеринівську, Криловську, Новолеушковську, Павлівську. Прем'єр Л. Л. Бич, як козак ст. Павлівської, звернувся до своїх станишників з закликком до боротьби. Але не встигли павлівці оглянутися, як експедиція рушила через ст. Катеринівську на старі квартири. У цьому поході поповнили запаси ліків, ґвинтівок, кулеметів і інших боєприпасів.

Після Катеринівської бригади розділилися. 2-га бригада з головнокомандувачем Денікіним та командиром ген. А. Богаєвським (це був його останній похід в Добрармії, бо він скоро став головою донського уряду) і Кубурядом повернулися до Мечотинської, а 1-ша бригада з командиром ген. Марковим повернула на старі квартири в ст. Єгорлицькій. Похід цей підбадьорив, хоча під кінець лив великий дощ.

Щоб легше зрозуміти події, треба, бодай найкоротше, познайомитися з тодішнім становищем на Півдні: на Дону, Україні, Кубані та відбутих дипломатичних заходах ген. Денікіна, донського й Кубанського отаманів та їхніх урядів між собою й з Україною й німцями. Це все М. В. подає з різних джерел і своїх спостережень.

41. Добровольча армія і кубанці на Дону

По одержанні в ст. Успенській відомостей про великі повстання на Дону, ген. Денікін поспішив на ці терени не тільки з метою допомогти, а й щоб зміцнити своє політичне становище „придбати народ“. Було відомо, що по залишенні Новочеркаського, страчені військовий отаман, голова уряду, який зник, — розійшовся й парламент-круг. Здавалося, що на Дону можна буде при звільненні завести й свою адміністрацію, яка працюватиме для відбудови єдиної невідомої Росії. Пожежа повстань охопила весь Дон, який вичищався від червоних дуже швидко без допомоги частин Добрармії. До цього повстанці мали досить своїх генералів і офіцерів ген. штабу й зовсім не зверталися в цій справі до Добрармії. Повстанці зразу ж відчували й смак власної влади: при перших же вибухах повстань на початках квітня відбувалися з'їзди, що пробували організувати місцеву владу. Коли ж Добрармія

розташувалася в ст. Мечотинській і Єгорлицькій, то почувала, що в Новочеркаське з ст. Старочеркаського прибув і діє „Круг Спасіння Дону“. Він обрав отаманом ген. П. М. Краснова, утворив уряд і гарячково працював над організацією життя в краю, взоруючи на незалежну державу.

Верхівка Добрармії добре розуміла, що для скидання большевиків треба на когось опертися, — треба мати людей, зброю, амуніцію й економічні ресурси. Україна з її великими ресурсами та зброєю південнозахіднього та румунського фронтів була від большевиків звільнена, але від неї щось одержати важко. З Доном в часи отамана ген. О. Каледіна відносини з Добрармією утворилися холоднуваті при наявності козака ген. Корнілова, а тепер закидалося на погіршення. Операції Добрармії в Задонні мали більше значення для неї самої.

„Круг Спасіння Дону“ на другий день засідань 29 квітня 1918 р. ухвалює організацію власної сталої армії. І хоча тоді було звільнено всього бл. 10 станиць, а в Новочеркаському чути гудіння гармат, постановив:*)

„Верховне командування всіма без винятку військовими силами, що оперують на території Донського Війська, мусить належати Військовому Отаманові, або, як в даному разі, походному Отаманові“.

А 4 травня цей же круг ухвалює основні закони (конституцію) цілком незалежної держави. Стало ясно, що Дон рішив іти шляхом самостійного будівництва, не зважаючи на Добрармію й її командарма Денікіна. В спогадах ген. Краснов (наведена праця, стор. 198) говорить: „Ці постанови показали, що Дон не визнає Добрармію за Росію і ген. Денікіна за свого диктатора“. Круг був сірий, його члени прибули з станиць та хуторів, а через те оті постанови не були абстрактними формулами інтелігентів, а правдивою думкою станишників, які їх вислали.

Отаман Краснов відрізнявся темпераментністю, ініціативністю, посідав великі здібності організаційні і самостійної влачі. Він був монархіст, але ще за царя насмілювався виступати проти армійської кінноти, яку боровив Микола Миколайович, дядько царя, ставлячи на перше місце іррегулярну кінноту-козаків. У нього прокинулися мрії відновити козацьке: „Здоров був, Цар-Государ, в кременній Москві, а ми, Козаки на тихому Дону“. Це був чоловік праці, що не вживав алькоголю.

*) П. Н. Краснов. „Всевеликое Войско Донское“. Архив Русской Революции, т. V, Берлін, 1922 р., стор. 192.

Тодішній представник Добрармії в Новочеркаському, ген. Кисляков у листі до Денікіна так делікатно означає ситуацію (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. II, стор. 338):

„Уряд і Отаман не вважають можливою підлеглість Донської Армії Командувачеві Добрармією. Мотиви такого рішення—надзвичайні побоювання, що така підлеглість не своєму (козацькому) генералові може стати приводом до агітації, яка матиме сприяючий

ґрунт серед козаків. Заявляють, що прибуття нашої армії на Дон дуже бажане, і що спільні дії з козаками послужать до зміцнення бойового духу останніх. Словом од підлеглості відмовляються, „унії“ дуже бажають“.

По такій інформації Денікін пробує особисто вплинути на отамана Дону ген. П. Краснова. 15 травня в ст. Маничській він зустрівся з отаманом, головою донського уряду ген. А. Богаєвським (щойно залишившого 2-у бригаду Добрармії), ген.-кварт. донської армії полк. Кисловим, куботаманом полк. О. Філімоновим, генералами Алексєєвим, Романовським і полковниками Раснянським, Евальдом і Бикадоровим. Денікін пробує гостро говорити з Красновим, як командарм фронту до комбриґади, але той відразу дав зрозуміти Денікінові, „що він (Краснов) уже більше не бриґадний генерал, яким знав його ген. Денікін, а представник п'ятимільйонного народу, і тому розмова повинна вестися трохи в іншому тіві“ (П. Н. Краснов. „Всевеликое Войско Донское“. „Архив Русской Революции“ т. V, Берлин, 1922 р., стор. 192).

Денікін проковтнув таку репліку й почав вічливіше та лагідніше говорити про єдине командування та щоб донські частини вступили в склад Добрармії. Отаман відповів на це, що єдине командування можливе лише при умові існування єдиного фронту. Якщо ген. Денікін вважає можливим залишити зі своїми добровольчими частинами Кубань і податися до Царицина, то всі донські війська Нижчечирського й Великокнязівського районів будуть автоматично підлягати ген. Денікінові.

„Я ні за що не піду на Царицин“, — категорично сказав Денікін, — „тому що там мої добровольці можуть стрінути німців. Це неможливо“ — „Але ручуся Вам.“ — відказав Отаман, — що німці далі Усть-Білокалитвінської ставині на схід не пішли і без мого дозволу не відуть“ — „Все одно, на Царицин я тепер не піду“, — вперто вимовив Денікін, „я зобов'язаний раніше визволити кубанців — це мій обов'язок і я його виконаю“. Алексєєв, підтримуючи Денікіна,

заявив: „Напрямок на Царицин дійсно утворює єдиний фронт, але вся біда в тому, що кубанці з свого війська вікуди не підуть, а Добровольча Армія безсила будь-що зробити, бо в складі її усього бл. 2500 багнетів. Їй треба відпочити, зміцнитися, одержати постачання, і Військо Донське (розуміти треба німці, що розпоряджали тим повстанням) повинно їй у цьому допомогти. Кубань хоч і піднялася проти большевиків, але дуже потребує допомоги добровольців. Якщо

залишити кубанців самих, то можна побоюватися, що большевики подолають їх, і завілля Донської Армії буде загроза з боку Кубані" П. Н. Краснов. Цит. праця, стор. 201, 202).

Наведена цитата й особливо заява Алексєєва ясно говорять, що Денікін без кубанських козаків являв собою малопомітну військову групу, а тому він плянував марш на Кубань, де він сподівався створити поважну Добровольчу армію за рахунок Кубані. „Обов'язок перед кубанцями“ є лише зручним словесним викрутасом. На цій нараді вирішено, що Добрармія піде вкупі з кубанцями на Катеринодар і тільки по його звільненні зможе допомогти донцям в операціях на Царицин. За отам. Красновим кубанський отаман ніякої ролі на нараді не відігравав. Голова ж Кубуряду Л. Л. Бич на так важній нараді не був прийнятний. Отак на цей раз Дон вислизнув із рук російських патріотів. Останні по цій невдачі цупкіше вхопилися за кубанців, тримаючи їх у сфері свого впливу. Краснов видав наказ, щоб усі донці, що були в Добрармії перейшли до донської армії, як чернеповці тощо. При цьому, як свідчить сам Денікін (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 130-131), і добровольці пережили кризу. Невеликі її частини переходили в донську армію, де перспективно здавалися кращі умови, а досить було й таких, що тікали до Ростова, де формувалися при цілковитій толеранції німців монархічні відділи „особого призначення“.

Намірові йти за Волгу перешкоджала ще й перспектива зустрічі з демократичною Росією, де боролися проти большевиків під прапором „Всеросійських Установчих Зборів“, які тутешні патріоти зі смертею ген. Корнілова попелом притрусили. „Переважаюча більшість командного складу й офіцерів була монархістами“, як признається Денікін. У цих частинах були таємні монархічні організації. Багато добровольців демонстративно співали царський гімн, носили романівські медалі. Ген. Алексєєв в листі до В. Шульгіна (цього стовпа монархістів) 5.6. 1918 р. говорить:

„Відносно нашого гасла — Установчі Збори — необхідно мати на увазі, що висунути його нас примусили лише обставини. В першому ж оголошенні, яке ми зробимо — згадуватися про нього уже пілком не буде. Наші симпатії повинні бути для Вас ясні, але виявити їх тут відверто, було б великою помилкою, бо насе-

лення стрінуло б це вороже. Попереднього гасла ми зрікаємось. Для проголошення ж нового потрібні відповідні обставини й насамперед підвладна тільки нам територія. Це буде, як тільки ми перейдемо до ваших активних плянів“ (Денікін. „Очерки Русской Смугы“, т. III, стор 86).

Цей лист свідчить, що вже на Дону патріоти Добрармії пішли на обдурювання народу, який „стрінув би їхні правдиві наміри вороже“. Для них єдиним виходом стало спертися на козаків (тим часом лише кубанців) і з ними почекати, поки широкі маси російського народу почнуть видужувати від хвороби большевизму. Ці провідники виявили цілковите незнання російських мас. Вони не розуміли, що комуністичний анархізм не є хворобою російського народу, а одна з найміцніших рис його вдачі. Російський народ не жалкував за загубленим, зруйнованим ладом, за яким мріяли вожді добровольців.

42. В стані кубанців на Дону

Для кубанців ніби все було ясно, кудю далі ступати. Їм треба було продовжити працю над утворенням самостійної Кубані в спільці з найбільше спорідненими протибольшевицькими силами, власне продовжувати те, на чому зупинилися в лютому в Катеринодарі. Умови на Кубані цьому сприяли. Хвилі незадоволення й повстань на Кубані підносилися все вище. Населення вже шукало протибольшевицького об'єднуючого центру керування, почали згадувати про свій Кубанський Уряд, а не Добровольчу армію. Щораз більше прибувало ватаг кубанських повстанців переважно до ст. Єгорлицької. З.б. прибув цілий полк кінноти, а через 2 дні ще 11 сотень. З таких утікачів та козаків, мобілізованих Куб. Урядом, створилася була й бригада Покровського, особистому ніби впливу якого Денікін приписує це утворення (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 134). Але це не відповідає правді, бо станиці Покровського тоді ще не знали. Кубуряд же і Раду станиці знали, ставився до них з пошаною, їх слухали й вітали.

Станиці не тільки виконували накази про мобілізацію, яку вони вітали вигуками „ура“ (ст. Дядьківська), а йшли й добровольцями (ст. Павловська при зайнятті Сосики). При переході ст. Успенської скликали сход. Промовляли ген. Алексєєв, Денікін, Марков і Романовський. Чулися вигуки „ура“. Коли ж стали промовляти голова Уряду й Ради, пояснюючи значення походу, то сход просив показати весь Уряд і Раду і зустрів їх оваційним довгим „ура“, ніби підкреслюючи російським патріотам, що їм свої установи найдорожчі. Трапився й такий випадок. Під час походу на ст. Сосику й Павлівську захопили комісара одвієї з станиць. Член Ради ст. Старолешковської Ковган знав цього комісара за нешкідливого чоловіка і випросив його звільнити з тим, що він його

(Ковгана) проведе в рідну станицю. Через якийсь час, уже на Дон, Ковган привів 300 козаків, що він їх мобілізував у своїй станиці наказом Уряду.

Потрібна була якнайбільша ініціатива й інформативна праця Уряду, бо всі прибуваючі повстанці шукали за своїм Урядом, а його представників саме в ст. Єгорлицькій і не було. Козаки „оброблялися“ добровольськими агітаторами проти їхнього Уряду, а підносячи вождів Добрармії Без винятку прибуваючі розпитували за німців, Україну, що ніби в Ахтарях висадила гайдамаків і з незадоволенням слухали вороже ставлення Добрармії до німців. Досить було й офіцерів, навіть добровольців, що вважали найдоцільнішим порозумітися з німцями. Оцих провімецьких настроїв особливо боялися керівники Добрармії. Ген. Марков в розмові з старшинами добровольцями часто висловлював побоювання, що кубанці можуть лишити Добрармію й піти з Україною.

Все частіше відбувалися бесіди з старшинами, на яких майже завжди бував і В. М. Йому мотиви вірності союзникам (Антанті) здавалися непереконливими, бо ж ходило розбити ворога, що загрожував існуванню людей і створеної ними культури, треба було спинити найдикішу юрбу, яка з корінням винищувала все інтелігентніше й краще. Самі ці бесіди провадилися якось однобічно: говорив більше ген. Марков чи інший генерал, а решта слухала, не висловлюючи своїх думок; дуже рідкі були запити. Тематика стало оберталася навколо проблеми Росії, яку хотіли мати вільною, але з яким режимом — ще не говорилося. Ворожість до німців, висміювання Донської держави В. М. з кап. Крутиковим вважали грубо вельояльним, бо німці за тиждень могли ліквідувати Добрармію, а вони не перешкоджали навіть вербуванню старшин до неї. А Дондержава дала притулок цій армії, що відпочивала й ще нічого не робила. Кубанських старшин, особливо старших ранг, в Єгорлицькій майже не було, але вже в 2-му поході В. М. при різних зустрічах дещо довідався.

Кубанські старшини, як дехто із цивільних осіб, принципово співчували Добрармії, але їм було образливим підрядне їхнє трактування. У світовій війні вони цього не відчували так, бо там були всі рівними. Кубанська Рада й Уряд призначенням командувачем Покровського також вразили кубанських старшин. Серед соток кубанських старшин не знайдено одного, щоб був кращим прибуду-літуна в ранзі лише капітана?! Кубанські старшини мали підстави до незадоволення Радою, Урядом і

особливо отаманом полк. Філімоновим, з якого глузували, що булаву возить Покровський. Такий настрої добровольці підхоплювали й роздмухували, додаючи ворожі байки про Раду й Уряд.

Ставка використала також і „генерала“ Покровського, змінивши відношення до нього по смерті Корнілова. Вона його „приголубила“ й стала давати різні доручення, щоб виправдав своє генеральство й вірність новому панові, зраджуючи попереднього Коли Кубуряд зажадав усунення Покровського від командування кубанськими частинами, обвинувачуючи його в розтраті військових сум під час його командування, то Денікін відмовив, вважаючи обвинувачення „не досить обґрунтованим“. За признання головнокомандувачем „філімоновської рани“ генерала“ Покровський став вірним виконавцем волі Добрармії серед кубанців, її слухняним, ревним агентом

Як у кожному середовищі, так і серед кубанського старшинства знайшлися зрадники свого Краю, що пленеталися за Покровським. між ними й військ. старшина генштабу В. Науменко. Але, як свідчить сам Денікін (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 204), в масі кубанське офіцерство було зовсім не по боці Добрармії. „Тільки Отаман та Уряд трималися Союзу з Армією, не бажаючи ризикувати ним для нових комбінацій“.

Поважно допомагали Добрармії зв'язуватись з Кубанню пп. Філімонов, П. С. Сушков, Д. Є. Скобцов і інші. Вони всемірно працювали над російською, а не кубанською справою. Вони мріяли не за „дрібною“ справою Кубані, лише за відродження Росії. Студент Д. Скобцов та вчитель П. Сушков намірялися стати постатями у всеросійській історії. Психологію цих кубанських ренегатів добре відгадали й розраховали керівники Добрармії й їхні агенти. Так виникло завдання добровольчої агентури поглибити прірву між лінейцями й чорноморцями. До цього часу ці два поняття мали географічне значення, констатуючи, де хто живе. Жадної ворожнечі між ними не було. Всі почували себе кубанськими козаками — дітьми одного краю. У висліді ж пропагандивної праці Добрармії лінейці стали „руськими людьми“, а чорноморці — „хахлами“, що хочуть продати Кубань Україні, яка продалася німцеві. Ця примітивна пропаганда почата ще на Дону й велася до катастрофи цього руху.

Протибольшевицьке населення на Кубані все виразніше переказувало, щоб закликали німців, а там, де була можливість, — на Тамані, воно само закликала їх. Німці

з більшовиками воювали, але кубанського кордону не переступали. На Дону зайняли територію, на яку дав згоду донотаман П. Краснов.

Від Кубуряду, що був в ст. Мечотинській (декілька годин їзди до Ростова), де була ставка німецького командувача фон Анріма, ніяких заяв до німців не було. Та, нарешті, фон Анрім не витримав і сам запропонував Кубурядові посунути декілька німецьких дивізій на Кубань і звільнити її від більшовиків. На це Кубуряд відповів, що прийняти допомогу німецького війська він не може. Мало цього, Кубуряд післав до Ростова делегацію висловити німецькому командуванню протест з приводу десанду на Тамань. А по звільненні Катеринодару всіх кубанських офіцерів, що з німцями звільнили Тамань від більшовиків, віддав під суд за „державну зраду“. Історично це засліплення не має собі виправдання.

Німці за два місяці звільнили велику, Україву, а вдесятеро меншу Кубань вичистили б за 2 тижні, може 3. Це б зберегло Кубанському Краєві тисячі від смерті — від більшовицьких куль, та скільки замучили, повісили й розстріляли невинних такі „визволителі“ Кубані, як Покровський, Раздеришин і інші. Звичайно, й більшовики при таких заходах менше б повищили людей та майна, як при довгому поході Денікіна. При звільненні з німцями Кубанський Край мав змогу забезпечитися мобілізованою армією 100—200 тисяч козаків, одержавши зброю з колишнього російського фронту.

Такий плян давав Кубурядові змогу об'єднатися з усіма антибільшовиками, які не раз називав голова Л. Л. Бич — Україною, горянами Північного Кавказу, Азербайджаном, Грузією, Вірменією, Білоруссю, можливо Прибалтицькими державами. Це урятувало б Кубань від боротьби з Денікіним і проти нього. Цей же шлях об'єднав би без великих втрат Кубань з Чорноморщиною й Ставропільщиною. Володіючи ж Новоросійським, Кубуряд сам би прийняв представників Антанти, а не Денікін, як то сталося з Грузією й Батумом, де англійці заступили скапітульованих німців. Таке ж бо сталося у Фінляндії й Прибалтицьких державах. При варіанті закликання німців Денікін мав би з добровольцями йти за Волгу спасати Росію, або бути інтернованим на Дону чи Кубані, як то сталося з ген. Юденічем в Латвії.

Про пронімецькі настрої в Кубанському Краї Уряд добре знав. Голова Л. Л. Бич говорив ген. Алексєєву: „Кубань більше чекати не може. Катеринодарська інтелігенція звертає погляди на німців. Козаки й інтеліген-

ція звернуться й запросять німців“ (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 155).

43 Загострення відносин Добровольчої армії з Доном

Провідники Добрармії бачили, як дуже швидко зростає самостійний Дон. Отаман Краснов показав себе талановитим і працьовитим організатором, адміністратором і політиком. „Краснов“, признає Денікін, „правив владно, з великою енергією і не розбираючи засобів, виявляючи не абиякі здібності й твердість волі“ (Денікін. „Оч. Русск. Смуги“, т. III, стор. 59) Краснов не тільки швидко дав відповідний військовий лад козакам, що повстали проти большевиків і боролися з ними, але приступив до утворення й навчання, згідно з приписами військової науки, цілої постійної армії з осіб призовного віку без різниці між козаками й не-козаками. У звільнених від большевиків місцевостях зразу відновляв правний лад, даючи можливість нормально функціонувати судовій і адміністративній владі. Приступив до створення свого донського сенату. Життя населення починало швидко входити в норму й добробут. Розуміючи велике значення грошового обороту для розвитку краю. Краснов відновив друкування донських грошових знаків, що було розпочато ще за часів от. Каледіна.

Щоб морально виправдати в очах населення боротьбу з большевизмом, Краснов розбуджує місцевий донський патріотизм, намагається створити все своє донське. В Новочеркаському поспішно друкуються свої військові устава, пишеться географія Дону, складається своя донська читанка для шкіл, серед населення розповсюджується історія Дону, яку вчать у школах, де щодня слідом за молитвою співається донський гімн. Над отаманським палацем майорить свій донський прапор.

З Україною й Німеччиною налагоджуються приязні відносини.

Все це кололо очі керівникам Добрармії, які не зносили донського прапору, донський гімн для них був простою козацькою піснею і вони глузували над „вигадками“ отамана Дону. Самі вони не були здатні до організації упорядкованого життя населення, як то виявилось трохи пізніше, але всюди сіяли анархію — цю найпитомішу прикмету москвинів, що в цілій своїй історії управлялися здебільшого зайдами, з окраїн, як Корнілов, Пржевальський, Драгоміров, Віте (німець з Одеси), Мищенко,

Каледів, Родзянко, у большевиків у першій організаційній розбудові 90% жидів і т. д.

„Розлад між Доном і Добровольчою Армією“, — каже Краснов*), — „почався з дрібниць, але набрав тяжких форм в наслідок крайнього самолюбства Денікіна. Його постійно дратувала думка, що військо Донське зваходиться в добрих відносинах з німцями, і

що німецькі офіцери бувають в Отамана. Ген. Денікін не думав про те, що дякуючи цьому Добровольча Армія невідмовно одержує зброю, набої, і офіцери їдуть до неї через Україну й Донщину вільно, але він у цьому вбачав зраду союзникам“.

Звичайно, все це знав Денікін, фарисейські заплющуючи очі, виправдовуючи себе тим, що німці дають не своє майно, а російській армії. Непримиримий до німців і України, він розмовляти з ними не хотів, але військове майно, що було в їхньому розпорядженні, якого йому бракувало, він з жадобою брав. Виставляючи себе чистим і вірним союзникам, незаплямованим зносинами з ворогами-німцями й зрадниками (Україною й Доном) Денікін все потрібне одержує від донського отамана й гетьмана П. Скоропадського. За свідченням колишнього представника німецького командування на Дону майора Кохенгаузена**), Добрармія одержала від німців через кубанців 20 000 карабінів і 10 000 000 набоїв, а Краснов від них же дістав зброї і всякого майна військового на 150 000 вояків. За даними ж полк. Добриніна***) кількість вояків у донській армії не перевищувала 52 500 осіб.

Як історик, Денікін написав*). „Навряд чи історія з точки погляду російської національної ідеї осудить ген. Краснова за те, що він р. 1918 визнав Донщину „невоюючою“ проти німців стороною, скористувався забезпеченням

німцям західніх кордонів області й набував за їх посередництвом військові запаси колишнього російського південнозахіднього фронту. В тодішньому положенню Донщини іншого виходу не було“.

Отам. Краснов тодішне поведження ген. Денікіна характеризує так:**) „Ген. Денікін хотів, щоб військо Донське було Донською Областю, з деякою автономією: він не погоджувався визнати Донську Армію, але бажав мати донські полки там, де вони будуть потрібні; він рішуче йшов до того старого режиму, про який

в обставинах сучасного моменту Отаман не міг і заїкнутися, і Денікін став у ворожі відносина до Отамана, вважаючи його головним винуватцем шовіністичної політики Дону. Але поки у Донського Отамана на фронті була 60 000 армія, а в нього вкупі з кубанцями нараховувалося 12 000, поки все постачання йшло

*) Краснов. „Архив Русской Революции“, т. V, стор. 204.

**) „Противобольшевицкий рух в південній Росії“. Берлін, тижневик „Діе Вохе“, 1919 р. ч. 40

***) „Борьба с большевизмом на Юге России“. Прага, 1921 г., стор. 111.

**) Ген. А. Деникин. „Очерки Русской Смуты“. т. III, стор. 66.

**) Краснов. „Архив Русской Революции“, т. V, стор. 204.

через Донського Отамана, що взявся бути посередником між Україною й німцями з одного бо-

ку, й Добрармією з другого, Денікін мовчав“.

На жаль, про суд історії ген. Денікін заговорив трохи пізно, — аж на еміграції. Коли б він про нього пам'ятав ще на Дону, то може б якось втихомирив своє офіцерство, яке, годуючись донським хлібом, маючи безпечність на ньому, глузувало з його назви, обзиваючи „всевеселим Військом“, замість „сєвєликого“, утворювало п'яні бешкети і т. інше. Донське старшинство відплачувало своїм призерством до добровольців, називаючи Добрармію мандруючими музикантами (вираз командувача донською армією ген. Денісова). Констатуючи цей факт, ген. Денікін каже, що „для такого відношення були підстави в поведінці частини добровольчого офіцерства: в їхній нескромній самооцінці, в напівпризерливому відношенню до донських частин, нарешті, в настирливих вихваляннях монархічними ідеями“ (Денікін. „Очерки Русской См.“, т. III, стор. 125).

„Монархічні вихваляння“ за ген. Корвілова не могли бути, бо цей сморід ішов від голови. Пізніше дійшло до того, що при прибуттю союзників штаб Денікіна характеризував військо донське як повію, що продає себе, хто їй заплатить. Довідавшись про це, згаданий донкомандарм з гострим язиком Денісов переказав добрармійцям, що коли військо донське проститутка, то Добрармія є кіт, що живе за рахунок проститутки... Таких епітетів було більше і розходження Добрармії й Донщини отамана Краснова ввесь час поглиблювались.

44. Відносини з Україною

Для розпочаття нового походу Денікін потребував гармати, набой і іншу амуніцію та медичні засоби. Дещо давав Дон, але того було мало та і відносини з ним так надружувалися, що це джерело не можна була вважати безпечним — кожної хвилини воно могло припинитися. Україна мала змогу користуватися запасами колишніх російських армій, які були в тій ситуації для Добрармії невичерпними. Але в Україні самостійницький уряд і протекторат німців. Ні з тим, ні з другими Денікін не хотів говорити. Україна для цього фанатичного патріота була невід'ємною частиною єдиної Росії, а німці — вороги, бож треба було заховувати вірність союзникам. Останні ж намовляли Леніна з Троцьким створити фронт проти німців і пропонували кубанським більшовикам допомогу, якби вони виступили проти німців. „В кожному разі, не

спонування альтруїзму“, — говорить Денікін („Оч Русск. См.“, т. III, стор. 75), — „а збіг обставин відкинув союзників до протибольшевицького табору“.

Для одержання амуніції з України керівники Добрармії рішили використати кубанців, хоч і було лячно пускати їх до розмови з українськими сепаратистами. Отже шукалися заходи, якими б зближення кубанців з українцями не ставали небезпечними. В цій справі в ст. Мечотинській відбулася нарада генералів: Алексєєва, Денікіна, Романовського, Маркова й Богаєвського з кубанським Урядом, Радою й командним складом. На ній ген. Алексєєв заявив, що йому відомо, що серед кубанців є „украївофільські“ течії, але на самій Україні вони дуже слабкі. Його приятель В. В. Шульгин свідчив, що там „мазепинці“ (теж „украївофіли“) складають лише 5% усього населення та й ті підплачені німцями. Не мевш ворожим до України був і Денікін, який літом 1917 р., як головнокомандувач південнозахіднього фронту, суворо заборонив військовим будь-які зносини з Військовим Генеральним Комітетом України („Оч. Руск. См.“, т. I, стор. 131), і в українізації 34 корпусу, що наказав верховний головнокомандувач ген. Корнілов провадити ген. П. Скоропадському, вбачав страшний злочин. Ген. Алексєєв заодно вилаяв Дон за сепаратизм, а большевизм, на його думку, був наслідком праці „всесвітнього жидівського кагалу“. Заківчив же він типовою для росіян юродивою улєсливою заявою: „Ми люди — військові, а ви, Рада й Уряд — політики, від яких ми чекаємо відповідних розважливих кроків..“

Вислухавши такі „напучування“, кубанські політики відразу пригадали собі, що їм нема чого шукати. Законодавча Рада вже проголосила Кубанський Край державним формуванням — Кубанською Народньою Республікою і до здійснення цього треба прямувати. Шлях же до цього є єдиний — об'єднання з іншими державними формуваннями Росії, неросійськими народами, тимчасово заховуючи незалежність унутрішнього управління й самоврядування на підставах, висловлених у декларації крайового Уряду, що 28. січня 1918 року Законодавча Рада одноголосно затвердила. Очевидно, для кубанців не було байдужим, якою має стати майбутня Росія, членом якої вони ще себе вважали, а тому гасло всеросійські уставовчі збори ще лишалось маяком, на який орієнтувалися. Щоб пришвидшити виявлення народньої волі, кубанці, тодішнього складу, стреміли до об'єднання на півдні вільних від большевиків країв, що вже утво-

рили державні формування. Багато ж з цих державних утворів для безпеки від большевиків увійшли в згоду з німцями (Україна, Дон, Прибалтицькі держави, Фінляндія, Грузія, Азербайджан). Але кубанці далі трималися проти умов з німцями. 2-го (нов. ст. 15) Законодавча Рада ухвалила*):

„Кубанська Законодавча Рада гадає:

1. Що першим і основним завданням Кубанського Уряду мусить бути, як і раніш, очищення Куб. Краю від большевицьких банд і інших анархістичних елементів і відновлення на його території твердого державного ладу.

Для цієї пілі необхідне продовження героїчної діяльності Добрармії, діючої в повній згоді з Куб. Урядом.

Беручи під увагу той факт, що оздоровлення й відбудова держави Російської неможливі без попереднього установлення ладу на півдві. Рада висловлює побажання, щоб Добрармія вкуї з кубанськими військами приступила в першу чергу до звільнення від советської влади Куб. Краю.

2. З приводу питання про відносини до Австро-Німеччини в

зв'язку з опануванням м. Ростова на Дону німецькими військами, Рада вважає, що в цей час збройна боротьба з центральними державами уявляється ведопільною, але разом з тим гадає, що в ім'я свободи й незалежності Кубанського Краю необхідно взяти всіх заходів, щоб запобігти можливостям посунення німецької армії в межі крайової території без згоди на те Кубанського Уряду.

3. Для успішної боротьби проти анархії й установлення загальних відносин з Україною й Німеччиною необхідне цовне єднання з Доном і іншими південними країнами.

4. Для утворення союзних відносин з Доном, висвітлення цілей німецького руху й визначення відносин з Україною — Рада вважає необхідним вирядити в Новочеркаське, Ростов на Дону й Київ делегації, надавши їм відповідних уповноважень“.

Ця постанова Кубанського Парляменту в першому екзилі вражає якоюсь наляканістю і незаслуженою заповідливістю перед Добрармією, коли остання нераз уже шкірила зуби проти „казачков“. Всі ці парламентаристи знали, що в Добрармії кількість козаків уже далеко сягнула за половину і з кожним днем зростала, а добровольчих старшин досить відходило до донської армії й монархістичних формувань у Ростові. Почувався брак власної ініціативи, нестача мужности, як у отамана Краснова, спертися на своє населення, а не триматися, як малі діти, спідниці Добрармії.

Незрозуміле також оте особливе піклування долею Росії. З одного боку говорилося про незалежність Кубані, а з другого — в установленні ладу на Кубані вбачалося оздоровлення й відбудова Росії, чим мотивувався похід Добрармії насамперед на Кубань. З реальним же

*1) Кубанець. „Кубанцям не з руки“. „Українська трибуна“. Варшава. ч. 66. стор. 47.

чинником — тодішньою Україною парламент обходився більше ніж обережно. До Німеччини специфічне ставлення, хоча пастрої населення були аж ніяк неворожі до німців. Не було сумніву, що для такої постанови серед членів Ради попрацювали як агенти Добрармії, так і відданий їй куботамаман полк. Філімонов. Мабуть і кубанські самостійники більше мали в собі хрящів, ніж твердих кісток.

Відповідно до постанови була особливо пересіяна делегація на Україну. Більшість делегатів В. М. близько пізнав пізніше і означив би їхню таку властивість: М. С. Рябовол — голова Ради — українець, що постійно намагався „просвітити“ лінейців, а навіть україножерів; К. Я. Безкровний — безкомпромісовий українець, що за царя двох своїх дітей вислав учитися до Перемиського ліцею, щоб не знали російської мови; Султан Шахим Гірей — черкес, що завжди підтримував кубсамостійників (чорноморців); Каплін — адвокат і глибший російський патріот; Д. Є. Скобцов — незакінчений студент з претенсією стати великим російським діячем (Кубань в його очах — маленька провінція) і Г. В. Омельченко — з університетською освітою в той час орієнтувався на Росію. Отже делегація побудована так, що одностумного рішення не могла винести, а українська її частина була під чуйним доглядом проросійських членів. Слідом за делегацією приїхав також І. Макаренко, що також був тоді прихильником рятування Росії. Та все ж провідники Добрармії не покоїлися за можливий тісвіший контакт Кубані з Україною.

Треба зазначити, що багато кубанських старшин, особливо старих кадровиків, ще жили мрією повернення монарха, а тому свої рада, якийсь там уряд з цивільних людей не були їм приємні. Цим старшинам імпував військовий стан, а особливо старші рангі та з високими бойовими відзначеннями. Вони були дуже незадоволені, що не мали ким командувати, хоч Кубуряд, як і отаман у цій справі не брали участі. Ген. Денікін же скрізь пхав росіян, яких у той час ще вистачало. Оці незадоволення добровольці хотіли використати, щоб звести нанівець кубвладу.

Добровольці порадили Філімонову, щоб він змусив змінити Конституцію, поширити права військового отамана, а обмежити чинність Законодавчої Ради й Уряду. Філімонов, користуючись з постанови Ради про вислання делегації в Україну, зібрав 30. травня 1918 р. в ст. Мечотинській офіцерів і скаржився їм на своє безправ'я,

що Законодавча Рада й Уряд „відняли“ в нього отаманські права. Це була чистісінька свідомо демагогія. Одначе з цієї скарги до якогось рішення, тим більше чину, не дійшло. Все обмежилось поодинокими нахваляннями: „давно б слід їх перебити, переколоти“.

Більшість офіцерства отамана не підтримала. Але Кубуряд чомусь зареагував. Денікін про це так оповідає (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 139): „Пізно вночі до нього прийшли цілком збентежені Л. Л. Бич — голова Уряду і полк. Савицький — член Уряду по військових справах; вони заявили, що готові відійти, якщо їхня діяльність визнається шкідливою, але просили захистити їх від самосуду, до якого отаман підштовхує офіцерство“. Оце звернення ганебне для козаків, а тимбільше, що вони знали, що в цьому „вмочує пальці і Денікін“. Як до цього дійшов Денікін — незрозуміло.

Та, очевидно, неодностайність кубофіцерства ускладнила справу державного перевороту. Частина офіцерства, і то більша, особливо молодшого, була за Урядом, вона потягла б за собою козаків. На них Уряд міг опертися і, формально незв'язаний з Добрармією, звернувся б до німців і українців. Це ж би цілковито відрізало шлях Добрармії на Кубань. На жаль, це швидко зрозумів Денікін і тієї ж ночі порадив Філімонову припинити акцію і „не ускладнювати і без того серйозну кризу Добрармії“. Ясно, що Денікін намірявся таким способом приборкати кубсамостійників, а потім раптом усе припинив. Безвольний же боягуз отаман Філімонов не міг пізніше стриматися і не раз жалівся: „Я хотів ще в Мечотці покінчити з Урядом і Радою, та ген. Денікін не дозволив“ (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 141).

Мусимо констатувати, що кубанська верхівка не була єдина ще на Дону і Денікін це використовував, як тільки міг. Але це був також дрібненький політикан, що лякався найменшого ризика. Можливо, що його стримував старий хитрун Алексєєв. Добровольче керівництво добре розуміло, що розростись зможе лише при участі кубанців, які давали себе легко дурити, як чесні „служачки“, політично не вправлені.

Найгірше було те, що вони по собі судили й вірили Денікінові й взагалі росіянам. Самі вони так виховувалися, що в поважних речах ніколи не обманювали, а особливо старші віком, що вважали неправду страшним гріхом

Представники ж Добрармії частіше послуговувалися неправдою. Скажімо, коли добровольчі головачі починали

говорити про похід за Волгу, то кубанці сприймали те „за чисту монету“, а в дійсності, то не була правда, бо з ким і чим вони могли туди рухнутися? Таких викрутасів було більше, а кубанці їм вірили, як американці й західній світ большевикам.

Кубанську делегацію в Києві прийняли тепло. Та дуже швидко виявилось, що урядові українські кола дезорієнтовані в кубанських справах. Взаємини, що могли б установитися поміж Україною й Кубанню, в Києві уявляли цілком фальшиво. Ясновельможний гетьман П. Скоропадський спочатку був готовий призначити на Кубань якогось генерал-губернатора. Довелось кубанцям вчити історії Ясновельможного, що кошового отамана на Запорозькій Січі вибирали козаки, а не призначав гетьман. Військовий же отаман по ідеї наподоблює кошового й є вибраною особою вільними голосами ради

Скоро відповідними інформаціями кубанці довели офіційним проводирям України, що ґрунт для взаємовідносин можна знайти. Представники українського уряду хотіли б бачити Кубань автономною, або навіть федеральною частиною України. А кубанські делегати настоювали на федеральному зв'язку. Одначе непримиримого розходження чи суперечок не було.

Незалежно від остаточного формального визначення форм співжиття між Україною й Кубанню, не вимагаючи ніяких гарантій, український уряд тепер же, негайно, давав кубанцям відповідну кількість гармат, набоїв до них, ґвинтівок і патронів. Українці навіть обіцяли допомогу живою військовою силою, шляхом висадки десанту на Тамань. Для цього малася на увазі дивізія ген. Натієва.

Такий оборот лінійським делегатам, як російським патріотам, Каплінові й Скобцову, не сподобався. Вони поспішили повернутися на Дон, де повели шалену агітацію серед кубанців проти спілки з Україною і за союз з Добрармією.

Крім зазначеної делегації, безпосередньо з Кубані прибула делегація від свідомих кубанських українців. Вони, залишившись під большевиками, мали змогу спостерігати розвиток подій і відносин в Краю. Вони добре бачили, що поворот Добрармії на Кубань значно загострить відносини між кубанськими українцями й росіянами, зміцнить т. зв. ура-козаків і загальмує процес пробудження національної свідомости місцевого українського населення. Ця делегація привезла також відомості про настрої населення на Кубані, яке покладало надію

лише на Україну і нетерпляче чекало допомоги з її боку. Про Добрармію населення й не згадувало, бо вона промайнула фюєрверком лише по деяких ставицях Кубані.

Друга делеґація була від Української Кубанської Національної Ради, яку очолив С. О. Ливицький, що перед приходом большевиків був особистим секретарем голови Уряду Л. Л. Бича. Ця делеґація виступила цілком незалежно від делеґації від Законодавчої Ради, прибувшої з Дону. І цій делеґації в Києві обіцяно прислати допомогу на Кубань. Щодо федеральних ідей для майбутньої Росії, то це данина часові. Навіть народи колишньої Російської імперії на їхньому з'їзді в 1917 р. в Києві висловились за перебудову цієї держави на федеративних основах.

45. Постанова кубанців у Новочеркаському

Повернувшись з Києва, по ознайомленні з становищем на Україні і знаючи, що вона може дати Кубані, делеґація Ради повідомила про це Уряд і дораджувала йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаського. В останньому за цією порадою, не підлягаючи впливам Добрармії, остаточно можна було вирішити справу з ким Кубань має в'язати свою долю надалі. Одначе, щоб не залишати козаків самих з отам Філімоновим і його оточенням, яке могло б знову пвстити чутки, що Уряд і Рада покинули козаків, а тому знову спробувати робити державний переворот, — Рада уповноважила розв'язати це питання київській делеґації з додачею декількох нових обраних делеґатів на чолі з прем'єром Л. Л. Бичем. Так в Новочеркаському зібрались: делеґати, що повернулися з Києва — К. Я. Безкровний, П. М. Каплін, Г. В. Омельченко, Д. Є. Скобцов (Рябовол і Султан Шахим Гирей ще залишились у Києві), представник Кубуряду при донському отамані П. Л. Макаренко і прибувші з Мечотинської — Л. Л. Бич, Г. А. Білий, С. Г. Білий, С. Ф. Манджула і черкес А. А. Наміток (член Уряду й Ради). Здебільшого настрої зібраних членів був про Добрармію й проти України. Остання ніби, на їхню думку, „мало давала“ Кубані в політичному відношенні (чомусь сподівались лише на автономію, що треба було „йти під німця“, що в Україні була недемократична влада ген. П. Скоропадського і що Україна не могла негайно допомогти живою силою, бо сама її не мала, Добрармія під рукою й наготовівлі, може вирушити в похід кожної хвилини (командування вимагало лише негайного рішення).

Опріч цього дехто знову лякався Філімонова, що лишався з Радою й козаками і при рішенні в бік України може при активній підтримці Добрармії вчинити державний переворот.

На цю нараду (23. червня 1918 р.) з'явився „опікун“ кубанців ген. Алексєєв. Він відразу заявив, що не допустить об'єднання Кубані з Україною. і якщо це станеться, то це буде зрада. Навіть ставши приватною людиною, в разі справа Добрармії ляснула б, він ніколи цього не забуде. Об'єднання Кубані з Україною змусить Добрармію податися геть за Волгу, де союзники сподіваються створити новий східний фронт, і боротьба проти німців все одно буде продовжуватися на російській території. Тому він не радить кубанцям вступати в будь-які балачки з німцями. Якщо ж того вимагатимуть обставини, то слід обмежитися лише торговельною умовою, але ні в якому разі не торкатися ні політичних, ні територіяльних питань. Щодо Добрармії, то вона ні за яку ціну не стане говорити з німцями. Так напучував москвин в генеральських погонах кубанців, які його про це й не просили. Розрахунок генерала на психіку „служак“ виявився правильним.

Прем'єр держави Л. Л. Бич на цей виступ відповів, що кубанці не зрадники, що вони дбають про відбудову Росії тільки іншим шляхом, ніж думає це зробити Алексєєв. На їхню думку, треба відбудувати й об'єднати спочатку Кавказ, Кубань, Україну, потім ще які частини Росії, поки не постане вона вся. Ця відповідь є ніби виправдуванням за якийсь недобрий учинок. Здавалось же, що генерала слід було чемненько попросити залишити самих кубанців вирішувати їхні справи, бо ж вони є вибранці народу, а він лише втікач без будь-якого мандату.

При голосуванні тільки три особи: козаки — К. Я. Безкровний і С. Ф. Манджула та черкес — А. А. Наміток стали на бік України. Більшість же на чолі з Л. Л. Бичем голосували за спілку з Добрармією, а між тим лише двоє було лінейців з походження не-українців. Це було найважливіше рішення для Кубані й України. Головну роль звичайно відіграв Л. Л. Бич, бо при його тодішньому авторитеті більшість ішла за ним. Коли б він голосував за Україну, то більшість була б за нею.

Наведені мотиви проти України були неповажні, бо про форму зв'язку можна було настояти на федерації, а крім цього малося діло з великою державою з власною територією, населенням, грішми, великим військовим

майном і військом декілька разів більшим від Добрармії. Остання ж була без території, населення, грошей, зброї. Крім 3500 офіцерів і вояків вона нічого не мала. Про німецьку небезпеку вже говорилося, хіба варто додати, що навіть добровольці (молодші) тоді вже не вважали їх за ворогів, а говорення ген. Алексеєва про східній фронт союзників було більше, ніж наївним і не переконливим. Якщо Україна давала навіть автономію, то Добрармія й цього не визнавала за Кубанню, рахуючи її областю. Вона явочним порядком загарбала кубкозаків, не турбуючись складанням якогось письмового документу. Недемократичність влади ген. П. Скоропадського,— а що собою уявляли добровольці, що при кожному приводі горлали „Боже царя хорони“. Кому кланявся Алексеєв? Отже це голосування було історичним, за яке найбільшу відповідальність несе перед населенням Кубані Л. Л. Бич. Все, що сталося після цього на Кубані, було наслідком отого нещасливого голосування.

Денікін, ніби побоюючись, щоб кубанці не перерішили, на другий же день 24. червня 1918 р., рушив у 2-й кубанський похід В. М. досить докладно про все довідався від ген. Маркова під час походу по зимовниках, де 2 дні йшли по безкраїх сінокосах, не зустрічаючи ворога, і тому був час для розмови.

46. Доно-Кавказський Союз

Ще до голосування в Новочеркаському донський і кубанський уряди порозумілися між собою: визнали взаємно існуючий між Кубанню й Доном кордон і зобов'язалися один одному допомагати. Завданням вони ставили боротьбу з большевизмом на своїх територіях з тим, щоб відновити тверду власну державну владу й забезпечити на майбутнє політичні й економічні свободи народів, що заселяють Кубанську й Донську області. Для здійснення цього мусіла б створитися спільна рада, яка розробила б план боротьби з большевиками і керувала б військовими операціями. Отаман Краснов добре розумів, що боротьба проти большевиків щойно починається і мусить стати зтяжною та вибагливою не лише на людські сили, а й на найрізніші військові постачання, що для цього Дону й Кубані мало, а треба об'єднувати всі південні території. Так з його ініціативи визнано необхідним утворення на півдні Росії міцного державного формування на федеральних підставах. У склад цього

утвору повинні б увійти Дон і Кубань, як повновласні члени федерації*).

Коли ж Краснов поставив реально це питання, то кубанці почали хитрувати й зволікати, бо проти цього був ген. Денікін. 28. червня 1918 р., коли вже почався 2-й похід на Кубань, Краснов скликав нараду з таких представників: Дон — Краснов, А. Богаєвський, Єпіфанов; Кубань — П. Л. Макаренко; горяни Північного Кавказу — адвокат Коцев (голова уряду); Астраханщина — князь Тундутов і його помічник. На цій нараді Краснов доповідав ідею створення такого союзу. Дехто з членів наради заявив, що складання про це договору зайве, бо існує договір Дону з Кубанню з приводу боротьби з большевизмом. Особливо виступав проти представник Кубані. В наслідок цього Краснов відверто заявив, що організувати південносхідній союз неможливо, бо цього не бажають кубанці. І нарада скінчилася нічим.

За тиждень, 4. липня, Краснов знову скликав під своїм головуванням нараду в складі: проф. Овчинников, кн. Тундутов, Добринін, П. Макаренко, голова астраханського уряду Криштафович, начштабу астраханського війська Решетін і Коцев. Але з самого ж початку П. Макаренко заявив, що він в імені Кубані не може санкціонувати тих рішень і постанов, які може ухвалити зібрання. Коли було заслухано першу частину декларації, він же додав, що „Кубанський Уряд і Отаман застерігають собі право погоджуватися з текстом декларації в цілому, чи внести в неї ті чи інші зміни й поправки, як по суті так і в деталях“. (Денікін, „Сч. Русск. См.“, т. III, стор. 67). Присутні вимагали, щоб кубанці визначили термін, коли вони дадуть відповідь. Одначе П. Макаренко відмовився подати термін, зазначаючи, що кубанський Уряд, як і донський є гарячим прихильником організації на півдні Росії міцного державного формування (Покровський. „Денікінщина“, стор. 28—30).

Макаренко за всяку ціну хотів не допустити до остаточного рішення, бо це висувало перед кубанцями нову ділему: з ким рвати — з Добрармією, чи з Доном. Уже на поході в селі Пісчаноокопському (в Ставропільщині біля кордону Кубані) 21. червня куботаман в присутності Уряду заявив ген. Денікінові, що Краснов уже двічі викликав його й голову Уряду телеграмою для підпису умови про Доно-Кавказький Союз. Денікін на це відповів (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 69): „Проти Доно-Кубанського об'єднання і Доно-Кавказького Союзу

*) Покровський. „Денікінщина“, стор 25.

в принципі нічого не маю, але звільняти Кубань для того, щоб вона стала в васальну залежність від Німеччини, я не згоден. Якщо хочете — їдьте. Але тоді завтра ж я поверну Добрармію з Катеринодарського напрямку на Царицин“.

Кубанці не поїхали. Це був другий після Новочеркаської постанови шантаж Денікіна. Дуже швидко кубанці почали „жати посіяне в Новочеркаському“. Нема сумніву, що на Царицин Денікін не пішов би, бож козаки відмовилися б. І на нараді з Красновим цей же Денікін вперто заявив, що на Царицин він не піде. Сумно за кубанців, що давалися так себе дурити й зневажати. Такого безчестя вони напевно не зазнали б і від німців.

За кілька днів вироблено проєкт конституції союзу, що мусів називатися Доно-Кавказьким Союзом. У вступній декларації до нього говорилося, що — „з огляду на державну необхідність Отамани Всевеликого Війська Донського, Кубанського, Війська Астраханського, Війська Терського й представники Союзу Горян Північного Кавказу, беручи на себе всю повноту верховної державної влади — цим проголошують суверенність Доно-Кавказького Союзу“.

У цей паперовий союз входили самостійні держави: Всевелике Військо Донське, Кубанський Край, Військо Терське, Військо Астраханське, Союз Горян Північного Кавказу й Дагестану та земель, які не мали власного державного устрою й не брали участі в уряді союзу — це Ставропольська й Чорноморська губернії, Сухумська й Закатальська округи та частини Воронізької й Саратовської губ. Очевидно, вони мусіли бути поділені між вещьезначеними повновласними членами союзу. Очолювати союз мала верховна рада з отаманів і голови Союзу Горян. При раді функціонував би парламент, що виробляв би загально-державні закони, які затверджувала б рада. Союз мав би спільну армію й флоту, гроші, поштові марки й тарифи, свій прапор, свою печатку, свій гімн, а також відповідних спільних міністрів. Союз є держава неутральна, що бореться лише проти большевиків на власній території, не допускаючи на неї ніякі чужі війська. Кубанці, проволікаючи справу, висовували свій витвір — „південно-східній“, проти якого був Краснов. що не вірив у його життєздатність*).

Очевидно тут не йшлося про авторське самолюбство, а в тому, що Південно-східній союз не розривав з Росією. Його метою було перебудувати Росію на феде-

*) Краснов, „Казачья самостийность“. „Двуглавый орел“. Берлин, 1/14. лют. 1922 р. вип. 25, стор. 23.

ральних підставах. Кожний член мусів до нього ввійти, як окремий штат. А ближчим завданням було — допомогти центральній російській владі, якою мостилася стати Добрармія.

Доно-Кавказький Союз же мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федеральною державою. В ньому про Росію не згадувалося і про відбудову її не турбувалося, кажучи, що він бореться лише проти тих большевицьких військ, які знаходяться на його території, і відносно всіх держав перебуває в стані неутралітету. Ця концепція в тодішніх обставинах психологічно була для козаків найзрозумілішою: боротьба лише за впорядкування власного краю і жадного зазіхання на впорядкування Росії, чи яких інших держав, з якими дотримується неутральности. Звичайно, Добрармія з цього союзу виключалася, як претендентка головно на рятування Росії.

Кубанців же в'язала неписана угода з Добрармією, яка ще й втручалася в її внутрішні справи. Якби Кубань вступила в склад Доно-Кавказького Союзу, на що формально мала всі права, то Добрармії нічого не лишалося робити на Північному Кавказі, або російським генералам і офіцерам треба було йти в найми до козачих самостійників, або довелось б мандрувати деінде. У той час Кубань була для Добрармії все і вона цупко тримала біля себе кубанських провідників, не пускаючи в Союз, вигадуючи, що то твір потрібний німцям, з якого вони якусь там користь матимуть. Це байка, що росіяни ще досі „пускають“, що Україну виградали німці. Але незрозуміла ненависть до німців офіційних провідників Кубані, вірність їхня союзникам. Оце нещасне „службацтво“ перед генералами запаморочило кубанців цілком і був втрачений останній шанс розірвати проти природний симбіоз Кубані з Добрармією.

28. липня 1918 р. кубанський отаман Філімонов поспішив передати Денікінові проєкт декларації й конституції Доно-Кавказького Союзу „для ознайомлення“, з запобігливою заявою, що коли Денікін заперечить, то він їх не підпише. Звичайно, що той заперечив і Доно-Кавказький Союз лишився на папері.

За думкою Денікіна (Денікін. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 247—248), деякі тези цього акту були цілком не сумісними з ідеологією Добрармії. Створення „суверенної держави“ в основі суперечить ідеї єдиної Росії. Утворення збройних сил „союзу“, які мають завдання „боротьбу з большевицькими військами лише на його терито-

рії“, позбавляло будь-якої радії жертви добровольців, які приносилися в ім'я рятування Росії... і т. д.

Для ще яснішого розуміння Денікіна й дійсної ролі Краснова та його поведінки є цікавий лист Денікіна до голови донського уряду ген. Богаєвського з 23. серпня 1918 р. з приводу декларації Доно-Кавказького Союзу, й уваги Краснова до нього.

„Створення в жовтві 1917 р. Південно-Східнього Союзу в дійсності залишилося на папері, — пише Денікін*)

Успіхи большевиків, розвал козацтва на Дону й Кубані, а також боротьба, що виникла на Теречі, не дали можливості перевести в життя утворення Південно-Східнього Союзу. Нині обставини знову дозволяють вернутися до думки утворити міцний і дужий союз, який міг би відвернути нові муки.

Зміною обставин Дон і Кубань зобов'язані в значній мірі Добрармії, при допомозі якої виганяються большевики й нищиться влада черні.

Добрармія, яка має своїм завданням відродження єдиної великої Росії, кров'ю своєю споріднилася з Доном і Кубанню й далі, перед виконанням свого основного історичного завдання, вона допоможе й Тереківі звільнитися від большевиків (заувага Краснова — армія „поза політикою“).

При створенні Південно-Східнього Союзу в жовтні 1917 р. ніхто не мав ніяких сепаратистичних змагань, і автори ідеї Союзу гадали, що утворення Союзу необхідне лише тимчасово, до відбудови єдиної Росії.

Складена нині урядова декларація Доно-Кавказького Союзу викликає найсерйозніші заперечення:

1. Перш за все, створюється враження, що мова йде про створення постійної федеральної держави, цілком самостійної на взірць „самостійної“ України. Автори цієї декларації ніби думають

про узаконення розчленування Росії, а не про її об'єднання (заувага Краснова: „Це неправда“).

2. Цілком ігнорується Добрармію, яка допомагала Донові й Кубані в боротьбі з большевиками. Навіть більше: т. XIII дає право думати, що й Добрармія, яка перебуває на території Союзу, може бути визнана ворожою (заувага Краснова: „При чому тут Добрармія?“).

3. Включення в склад Доно-Кавказького Союзу Ставропільської губернії, в якій уже заведено лад на підставі розпоряджень Командування Добрармії, без окремого представника від губернії, є недопустимим.

Ця губернія може бути включена в Союз лише як повноправний член Союзу, бо й по розмірах і по значенню вона є значною, і інтереси її й Добрармії мусять бути цілком забезпечені окремим її представником у Верховній Раді.

4. Т. IV вводить окремий прапор держави в той час, коли наряд чи допустимо мати будь-який інший, помима рідного Російського (заувага Краснова. „Згоден“).

5. Декларація ве може включати в собі такі точки (пункти), як XII, XIII і XIV, які в'язуть дальшу політику держави, провадження якої покладається на Верховну Раду.

6. Точка XV особливо підкреслює змагання до „самостійности“ й до дальшого розчленування Росії (заувага Краснова: „Нічого подібного“). В наслідок всього, що викладено, не заперечуючи користи створення Доно-Кавказького Союзу, вважаю необхідним:

*) Лукомський. „Архів Русской Революції“, т. VI, стор. 99.

1. Виразно зазначити, що Союз утворюється **тимчасово** до відбудови Росії (заувага Краснова: „Само собою розуміється“).

2. Включити в склад запроєктованої Верховної Ради представників Добрармії й воєнного генерал-губернатора Ставропільської губернії (заувага Краснова: „Можна“).

3. Командувачем збройними си-

лами Союзу визначити Командувача Добрармією (заувага Краснова: „Ніколи“).

4. Остаточна редакція декларації мусить бути вироблена після скликання великого Круга на Дову й Ради на Кубані, при участі представників Добрармії, ігнорувати яку недопустимо (заувага Краснова: „Цілком вірно, але при чому тут Добрармія?“).

Лист цей характеризує Денікіна не лише як патріота, а й фанатичного шовініста до дрібниць. Для якого самостійність України може бути лише в лапках, в Ставропільській губернії він уже посадив генерал-губернатора, хоча ця територія далеко ще не вся була звільнена від большевиків. Він на місце „влади черні“ відразу саджає губернатора, бо це найпростіше, але йому забезпечує вже місце в Дово-Кавказькому Союзі, що створюється з виборних осіб — отаманів тощо. Особливий же в ньому переляк викликає натяк на розчленування Росії. На недосяжну височінь він висуває Добрармію, а що його самого врятували козаки, дали спроможність утворитися цій армії й якраз у той час складали 90% її, про це й не заікнувся.

Кубанці-самостійники дуже багато покладалися на свого прем'єра Л. Л. Бича, вірили йому й слухали, а він виявився занадто боязким і національно невиробленим, а може в той час ще не вивітрилася з нього „плекханівщина“ (про нього частенько було чути, як про меншовика-плекханівця).

Отаман Краснов також не був безоглядний самостійник, а лише використовував настрої козаків, що гостро й вороже ставилися тоді до всіх росіян, як таких, що занадто носилися, крім одиниць, з своєю „блаквтною“ кров'ю та на кожному кроці лізли з повчанням, перешкоджаючи нормальному розвитку протибольшевицьким настроям. Частенько оте задавакування добровольців відштовхувало козаків від участі в боротьбі проти червоних. Краснов також не хотів бути зняряддям у руках Денікіна, що прагнув монополізувати право на відбудову Росії. Яке він намірювався сам собі присвоїти.

Мрія Денікіна про диктатуру була смішна, бо сам він по вдачі аж ніяк не виглядав на диктатора: був сибарит, удавав „барина“, що не завжди добре виходило. Краснова влучно характеризує ген. Лукомський з оточення Денікіна*).

*) Лукомський. „Архів Русской Революції“, т. VI, стор. 87.

„Донський Отаман ген. Краснов, вступаючи в згоду з німцями, вів подвійну гру й, страхуючи Дон від будь-яких випадковостей, лише „тимчасово“, „з стратегічних (як він сам висловився) міркувань“ хотів приєднати до Дону частину сусідніх губ... почувалося, що він врешті-решт не відділяє Дону від Росії й на боротьбу з Радянським Урядом до кінця піде й поведе за собою Дон.“

Сам же Краснов про себе каже:*)

„Отаман знав, що всі козаки на Москву не підуть. Отаман відчував, що у нього нема сили примусити їх піти, і тому робив усе можливе, щоб вони пішли самі.“

Старий Алексєєв також краще від Денікіна розумів Краснова і намагався стримувати свого впертого самозакоханого співробітника від загострення відносин з Доном, доводячи тодішню залежність Добрармії від нього.**)

„Мушу одверто сказати Вам“, — писав він 30. червня Денікінові, — „що загостреність (між Красновим і командуванням Добрармії), яка доходить до крайньої межі й менш усього оснований на суті справи, ніж на характері зносин, на тонні ваперів і телеграм, цілком паралізує будь-яку працю. Ми ще багато де в чому залежимо від Дону... Якщо не одержу грошей (від союзників), то єдине джерело — знову звернутися до Дону, бо Ви знаєте, що на Кубані нічого не можва

одержати. При наших відносинах не знаю, яким шляхом доведеться мені йти, щоб забезпечити існування ще на місяць, необхідний для обов'язкового нашого виходу на Волгу. Тільки там я можу сподіватися на одержання засобів. Залишаючись у глухому кутку Кубаві, ми мусимо через 2—3 тижні поставити безповоротно питання про ліквідацію Армії. Мій особистий висновок такий, що заглиблення наше на Кубані може привести до загибелі, що обставини кличуть нас ва Волгу“.

Треба відзначити, що сам Алексєєв, придивившись до кубанців під час походу, не покладав на них великих надій щодо повної слухняності й безумовної підтримки Добрармії. Цього погляду він не змінив навіть під час успіху. Перед самим захопленням Катеринодару Алексєєв Лукомському висловлює таку думку:**)

... сумнів, чи вірно вибрано напрямок. Один час він невідступно відмовляв від цього ген. Денікіна, настоюючи на необхідності вийти на Волгу. Тепер, звичайно, говорити про це важко, бо з огляду на обставини, що утворилися, Добрармія надовго буде прив'язана до півдня Росії, але він особисто незабаром переїде до Сибіру“.

*) Краснов. „Архів Русской Революції“. т. V, стор. 223.

***) Лукомський. „Архів Русской Революції“, т. VI, стор. 84.

З цього можна припускати, що коли б кубанські політики так міцно не хапали за поли ген. Денікіна, то може б Алексеєву таки пощастило намовити його йти за Волгу, а це дало б південним народам багато, багато полегшень, і напевно міцнішу перевагу над загарбниками з московського центру.

47. Перед 2-м походом на Кубань

Але цього не сталося і таки в день рішення кубанців в Новочеркаському виданий наказ про 2-й похід на Кубань. В похід вирушили такі сили Добрармії: 5 полків піхоти, 8 полків кінноти й 5½ батерії, — разом близько 9 тис. багнетів та шабель і 21 гармата; не менше 75% цієї армії складала кубанці. Денікін поспішав з цим походом ще й тому, що могли на Кубань посунути українське військо, незалежно від початку переговорів між Кубанню й Україною.

Українське командування призначило для десанту на Кубань дивізію ген. Натієва, якій було наказано стягтися до залізниць. Висадись ця дивізія на Тамані чи біля Новоросійського, вона мала коротший шлях до Катеринодару, ніж Добрармія із ст. Єгорлицької й Мечотинської. Про цю підготову й проукраїнські настрої на Кубані командування Добрармії добре було поінформоване. Поява ген. Натієва на Кубані унеможлиблювала б похід Добрармії. Останній тут допоміг одив із високих урядовців українського військового міністерства. Він справу десанту дивізії Натієва так затримав, що коли вона, нарешті, одержала можливість вирушити, то Добрармія брала Катеринодар і наближалася до Новоросійського. Тому цей десант було відкликано.*)

Большевики, захопивши владу на Північному Кавказі, приєднали до Кубані Чорноморську губ., а згодом приєднали Ставропільщину і Терщину та всю територію назвали „Північно-Кавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка“ з столицею в Катеринодарі. На початку тут створився свій „совдеп“ і ісполком головно з людей місцевого походження: Я. Полуян, Олева Полуян (учителька — жінка одного з братів Полуянів), Вигріянів, Б. Мальцев (студент I курсу), Марочкін (робітник), Дувін (лікар), Гуменний (фельдшер), Чорний (студент), Сорокін, Автономів (єдиний не-кубанець, а донець).

*) Д. Дорошенко. „Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р.“ „Хліборобська Україна“, р. 1920—1921, зб. II—IV, стор. 56—57.

Але дуже швидко місцевий елемент втратив вплив, а на його місце прийшли чужі Кубані люди, зайди, що швидко створили „пятерку“, а саме: Рубін (голяр з Керчі), Рожанський (студ. з Ростова), Крайній та Дунавський (студент з Катеринодару) і Патнікер. Нові правителі насамперед скасували органи міської й станишної чи сільської самоуправи, натворили совдепи, ісполкоми, комісаріати і різні трибунали та народні суди. Все зводилося до владина місцях. Ввели новий стиль і в цивільне подружжя. Скасували власність на землю, фабрики, заводи, будинки, націоналізували банки, почали розмови про єдину трудову школу. Але всі ті проголошення не встигли зреалізувати. Скоро довелося боротися з різними повстанцями, Добрармією, трохи з німцями тощо.

Все це „правління“ здебільшого базувалося на кримінальному елементі, випущеному з в'язниць, було примітивне й жорстоке. В самому Катеринодарі за перший день ця влада своєю солдатнею зарубала й розстріляла на головному лише двірці понад 300 людей різного стану (буржуїв, пролетарів, козаків і навгородніх). На Кубань насунуло тоді багато солдатів, крім Кавказького фронту, з України, що тікали від німців, і чорноморські матроси, і багато тікало з Ростова й околиць, як туди дійшли німці. Ввесь цей елемент Сорокін намагався організувати в певні військові частини. Всього назбиралося тут близько 100 000 озброєних людей з солідними запасами амуніції, панцерними потягами, парками вогнеприпасів по відділових станицях. Отже сили ці на початку 2-го походу перевищували Добрармію вдесятеро. Військове керівництво, крім Сорокіна, мало донця Автомова, лотиша підполк. Кальніна, начштабу ген. штабу офіцера Балабіна, військового комісара Сілічова (морський офіцер комуніст) і „воєнрука“ Сосновського (ген. ген. штабу).

Незадоволення большевицьким правлінням було не лише на Кубані, — воно скоро постало й на Ставропільщині та Чорноморщині. Під час перебування на Дону, декількаразово приїздили делегації до Денікіна і з Ставропільщини з своїми вимогами до боротьби, щоб вона була під прапором російських установчих зборів, а монархістськи наставлене старшинство уникало виразно про це проголосувати. Так усі ці розмови зійшли нанівець.

Добрармія починала похід на Ставропілля, як на ворожу країну. Перед самим виходом ген. Денікін видав наказ по Добрармії, що ставропільські селяни чомусь до цієї армії ставляться вороже. Як кару за це, нака-

зувалося за постачання харчів й фуражировку коней на території Ставропільської губернії не платити. Так поблагословив мародерство на Ставропільщині сам головнокомандувач ген. Денікін. А перші наступні бої були саме на цій території.

Цей наказ просте вояцтво і розбещене офіцерство зрозуміло, що всі ставропільці большевики й з ними можна робити все, що кому забагнеться: коли можна брати хліб, яйця, молоко, овес, то чому не можна забирати коней, возів, стріляти кожного селянина, на якого вкаже сусід, що він є большевик, гвалтувати жінок і т. д.

Так почалася Денікініяда, що майже 3 роки топтала в болото найліпші стремління всіх не-російських народів! Коштувало це сотні тисяч, або й мільйон невинних людей!

ДЕНІКІНІЯДА

48. Похід по Донщині й Ставропільщині

9. червня (ст. ст.) 1918 р. розпочався 2-й похід. Дивізія ген. Маркова, до якої була приєднана й офіц. батарея полк. Міончінського, де залишився і В. М. (в ролі вахмістра) мала завдання на лівому фланзі очищати Задоння від дрібніших большевицьких груп і перетнути залізницю Царицин—Тихорецька. Рух відбувався по безкраїх сінокосах і пасовиськах т. зв. зімовниках. 2 доби брели по високій зеленій соковитій траві, роблячи рідкі спочки. Де-не-де натрапляли на „журавлі“ колодязів з великими коритами для водопою коней і рогатої худоби. Іноді попадалися невеликі латки засіяного збіжжя (частіше вівса). На декількох зімовниках зустріли порожні хати, стайні й конюшні, в яких тинялися покалічені коні. Панувавши тут з табунами коней і чередами худоби калмики, в більшості позагнані мандруючими військовими загонами большевиків у малопрístupні закутки трав'яного моря.

За дві доби батарея не займала позицій, бо поважніших загонів противника не натрапляли. Якщо де показувався з-за обрїю червоний роз'їзд, то з ним дуже швидко справлялися кіннотчики. Ніч провели в степу. На 2-й день наблизилися до залізниці поблизу ст. Шаблійовки. Отаборилися біля зімовника Попова з добрими, але порожніми забудованнями.

При злитті 4-ї батареї з 1-ю з новопідвищених у прапорщики юнкерів один був кубанський козак Голіцинський із ст. Старокорсунської. Він, на здивування В. М. відрізнявся якоюсь особливою нехлойністю: одіж на ньому висіла, чоботи покривлені, кінь брудний, кінці попруг тіліпаються. Сам був малого зросту й негарний, а особливо ніс мав подібний до сливи. Він би найліпше підійшов до большевиків, але всі його вважала відчайдухом, що не зважав на ніяку небезпеку. Цей прапор-

щик, довідавшись, що В. М. кубанець, прийшов, познайомився і за весь час спільного перебування радився і слухався В. М. Останній потроху змінив його вигляд і наряд на коні був вичищений, пригнаний, а кінь завжди чистий і нагодований.

В Єгорлицькій же прийшов до батареї козак-кубанець Пархоменко із ст. Єлисаветинської. Він попросив В. М. взяти його до батареї, хоч він сам був з останнього конвою при царі Миколі II. Це була протилежність прап. Голіцинському. Пархоменко був вродливий, чистий — завжди виголений, пострижений, набір і кінь блистять. Він формально не був призначений, але фактично з охотою й делікатністю виконував ролю „вістового“ В. М. На нього можна було цілковито покладатися. Він тримав і коня В. М. й наряд, як і свої, в найліпшому стані. Не було випадку, щоб він щось забув, чи не зробив.

Побільшилася й кількість жінок в батареї. Полк. Міончинський одружився з молоденькою панною — донькою старшого полковника, яка пішла в похід (спершу їздила з обозом, а потім поганенько навчилася їздити верхи). Крім неї розвідча команда побільшилася двома жінками, що перейшли з черкеського полку. Одна була старша, друга здається Алла Товстоп'ят, молоденьке дівчатко. Обидві кубанки прийшли елегантно одягнені в черкески і в сідлі трималися не гірше багатьох молодих старшин. Обидві були дуже відважні й лізли на кулемети, під гарматний обстріл, залюбки. Була з прекрасної статі ще сестра — дуже простенька жінка. Кубанки трохи фліртували, але з оглядкою на В. М.

49. Шаблійовка

До 11. (ст. ст.) червня дивізія Маркова пройшла й прочистила від бродячих банд большевиків простір між Юлою й Маничем і підійшли до залізниці й ст. Шаблійовки, яка займалася поважною частиною з гарматами та панцерними потягами. Налетом узяти її не пощастило, хоча кубанський стрілецький полк (здебільшого пластуни) й офіцерський, — гордість Добрармії, — наступали бравурно. З світанку 12. червня почався наступ і гарматний обстріл, але останній був слабший від червоних, які ґранатами зорали весь сінокос перед і на ньому — зімовника Попова, що за ним стояла батарея з спостережним пунктом на горіщі будинку, де був і штаб ген. Маркова.

Вже сонце котилося до заходу, як панцерники стали відходити й піхота хутко посувулася назад. Куб-

стрільці й офіцери почали наступ. Марков, Міончинський злізли з горища й ще дехто з гарматних і піхотних старшин, між ними й В. М., більшою групою пішли зеленою травою за наступаючою піхотою. Відходячі панцерні потяги почали посилати свої останні гостинці в ішовпу групу. Деякі гранати почали влучати, тяжко ранили кап. Дурасова, а передостаннім пострілом поцілило Маркова, вирвавши у нього ключицю. Обливаючись кров'ю, він упав непритомний. Шаблійовка зайнята, але якою ціною?

Марков досі був душею Добрармії. Він був найініціативніший, освічений і люблений всіма. Денікін в екстазі написав, що весь 1-й Кубанський полк ридав, віддаючи останню пошану. Марков прийшов до свідомости, поблагословив цей полк, а про загальні ридання В. М. вперше вичитав, хоч був близько до події. Шаблійовка швидко була зайнята й противник відходив, тиснутий ще з інших сторін.

За пару годин прибули до Шаблійовки з Торгової, що вже була взята, ген. Денікін, Ерделі. Переночували. Ранком померлого вивезли до Торгової, де відправили заупокійну літургію і двома тягаровими самоходами під офіцерською охороною відправили до Новочеркаського, де була родина, й там поховали.

Командиром 1-ї Марковської дивізії призначено полк. Кутепова, колишнього командира Преображенського полку, без генштабу, твердий і суворий. В Шаблійовці марковці і 1 ша батарея пробули 1 день, готуючись до наступу на ст. Великокнязівську з іншими групами — полк. Дроздовського й донцями.

В околицях Шаблійовки розвідники захопили табун прекрасних верхових донських коней, який загнали до „базу“ (загорожа з соломи з гноєм). Однак багато з тих коней покалічено, поранено, понатирано сідлами, а найбільше з розтягненими сухожиллями, що було невилікувальне. Батерія відібрала з 10 з цих коней, узяв собі й В. М. одного. Решту передапо кіннотчикам.

Наступ на Великокнязівську марковці вели з півночі. Перебрівши болотяну Юлу, між очеретами, батарея займала декілька разів позиції, мало стріляючи, і в'їхала в уже зайняту станицю — столицю калмиків. Це степове місто розкидане з величезними дворами, з садами й левадами. Старовинні порослі мохом хати з віконницями знадвору. Мужський навгородній елемент майже весь повтікав, залишивши на господарствах дідів і старших жінок. По двох днях відпочинку знову повернули на захід.

50. Біла Глина

19. червня рушили з кіннотою Ерделі на с. Іванівське, яке зайняли після короткої стрілянини. Село — розтяглося. Народ здебільшого повтікав, але все ж найбільші позалишалися й почали були показуватися. Але на двох якийсь сусід показав, що вони большевики й їх черкеси розстріляли (вони охоче це робили). По цьому випадку люди зникли. В селі харчі, фураж брався безкоштовно, але дещо лазили й по скринях, але батерійці грабіжкою, окрім їжі, майже не цікавилися. Була тут гарна молода молодиця і навколо неї багато фліртувало, але, мабуть, без глибшого успіху. Та і пробула батерія в Іванівській неповний день. Скоро рушили на с. Павловське з дальшим напрямком на Білу Глину, де засіла головню з місцевих людей „залізна“ дивізія Жлоби, як казали, близько 10 000 вояків.

Павловське зайняли без особливих страт і більших клопотів. Лише довжелезні обхідні марші польовими доріжками, а то й сінокосами по траві, майже до пояса, або по покосах, забирали багато часу и мучили коней, хоча погода була добра.

Ночною порою 23. червня дивізія марковців підійшла з півдня, батерія, як стало лише сірті, зробила декілька черг і піхота ввійшла в село, де була надзвичайна паніка: солдати масами кидали рушниці й тікали в очерети, а їх там, як горобців стріляли. Особливо цим „мисливством“ займалася поручник Зубак'на з розвідників дивізії. Настільки створився хаос, що батерія в'їхала в село, а на неї з заходу йде більше сотні піхоти і... складають рушниці. По площах кинуті кухні, фірманки й прив'язані коні. Тут батерія відразу набрала полонених 112, — більше свого складу, — і кожний старшина міг мати вістового, але лише декілька взяли собі. В. М. мав Пархоменка. Цей козак був дуже вродливий, стрункий та високий і до того делікатний, що В. М. затримав його при собі, бо... піде в кінноту і коли не зарубають, то скалічать. Він був при В. М. до відходу з батерії і найменшого незадоволення ніколи не викликав.

У Білій Глині біля одного воза, який захопила батерія, стояв великий, не ясної раси презлющий жеребець, що його ніхто з охочих батерійних прапорщиків, розвідників не міг узяти. Кусався й бив передком. Підійшов до В. М. Пархоменко й показує на невеличкого солдата, якого хотіли за щось покарати (нечистий по большевизмові, могли застрелити). В. М. велів його покликати. Узнав, що він справжній кіннотчик і тоді запропо-

нував йому об'їздити дикого жеребця — за це йому все проститься. Той згодився. Вправно підтяг жеребцеві до полудрабку голову, загнуждав і прив'язав аркан, який передав Пархоменкові. Поки жеребець стрибав і бив задніми ногами, на ньому опинився солдат і він відв'язаний, але на аркані (корді) у вправного Пархоменка та з поводами в руках солдата. Почувши на собі їздця, жеребець став ставати цапки, давати козли, кидався бігти — поводи й корда обмежували біг по колу, по якому він літав, кидаючи задніми ногами. З рота потекла кров з піною.

Таке шамотіння тяглося 2 години. Солдат також став мокрий. З жеребця все мило зійшло і він почав здавати. Принесли сідло. Дався осідлати. Сів і відв'язали корду, охляв і йде в поводах та шенкелях. Багато з молодих старшин і навіть цивільних людей надивилися на цю надзвичайну й небезпечну їзду. І коли солдат підвів до В. М. цілком спокійного жеребця, той під оплески багатьох потис йому руку й назвав козаком, почувши у відповідь — український.

Цей солдат прив'язався до В. М. і просив його взяти до себе. В. М. використовував його при виїжджуванні молодих коней, запряжок і він був при батерійному обозі й не тікав аж до Новоросійська..

Біла Глина — велике село з цілими лиманами й очеретами посередині. По тих очеретах багато поховалося солдат, що були мобілізовані, а молодші може розагітовані й пішли добровільно. Значна ж частина борадачів, батьків багатьох дітей, безперечно обдурених, мобілізованих і тепер головно ховалися по очеретах. Їх викликали, вишукували й коли тікали впритул розстрілювали. Так у Білій Глині було багато по людській гарячковості зайвих і шкідливих жертв. За них прийшли помсти. На ці жертви вказували, як на живі приклади варварства „кадетів“. Дітям вказували на смерть батьків з рук білих „кадетів“!.. На стор. 168. „Очерки Русской Смуты, т. III, Денікін скаржиться, що полк. Дроздовський, після знайдення на тілі Жебрака 17 багнетних ран і змасакрованих багатьох добровольців, розстріляв багато полонених. Денікін викликав полковника й наказав, щоб цього більше не повторювалося, бо це шкодить армії. Але треба було видати наказ, широко його розповсюджуючи, що безсудні розстріли суворо каратимуться. Починалося брати полонених і треба було, відпускаючи їх, показати правове відношення, що тут не так, як у боль-

шевиків! Що як він невинний, то його не розстріляють з примхи першого прапорщика чи й добровольця.

До такого наказу державного мужа ген. Денікін не піднісся. Він залишився лише месником за якісь образи, а не творцем нової держави. Таким же ватажком — Жлобою, лише в золотих погонах! Останні ж приваблювати могли, і то подекуди, козачків, а не Іванів. Відходячий з полону бачив безправ'я, пияцтво й Пугачовщину! А полонених з кожним разом ставало більше не через „еволюцію духа“, як думає ген. Денікін, а через способи й мірило боротьби, що розгорталася. Отже пропаганда розходила по всіх усюдах, залітаючи в найприхованіші кутки. Очевидно, допомагали цьому ще й спритні вкриті агенти поміж добровольчого старшинства, яких з поширенням терену ставало більше. Отаке поготівля було до вступу в Кубань — землю обітовану...

51. На Тихорецьку

Поки почалася операція проти Кубані, в ній настрій навіть прихильного навгороднього населення до большевиків різко спадав. Большевицький історик Ладоха про цей момент каже:*)

„Советську революцію перевела на Кубані ініціативна меншість... Глитайська частина козацтва та навгородніх була ворожою революції. Перевага опинилась на боці советів завдяки

тому, що маси середнього козацтва та заможної частини навгородніх стали на позицію сприятливого неутралітету супроти советської влади“.

Однак повна невдача большевицьких заходів у розв'язуванні земельного питання принесла свої наслідки.**)

„У квітні 1918 року большевики проголосили були на Кубані соціалізацію землі і передавання вільних і взагалі придатних до хліборобства земель у користування групам найбільшого населення, що об'єднане в товариства чи комуни, а потім уже окремим хліборобам. Але „інструкції“, розпорядження і взагалі всі законодавчі заходи ку-

банського комісаріату хліборобства переводилися на місцях дуже поволі, або й цілком не переводилися. На місцях відбувалося розкрадання реманенту, неврегульоване свавільне захоплення землі, земельне безладдя: безкочевні земельні сварки та позови йшли слідом за всіма спробами установити нові форми земельних відносин“.

Не ліпше було в царині поривань економічного будівництва***) і промисловости.****).

*) Г. Ладоха. „Очерки гражданской борьбы на Кубани“. „Буревестник“. Краснодар, 1923 VI, 122, стор. 100.

***) Н. Гольдентул. „Земельные отношения на Кубани“. „Буревестник“. Краснодар, 1924, XI 96 VIII, стор. 53.

****) Г. Ладоха, Цитований твір, стор. 195.

*****) Г. Ладоха, там же, стор. 96.

„Складність обставин. відсутність сил і досвіду в роботі, несталість воєнного становища краю відбилися на характері економічного будівництва. Воно не визначалося системою. ледве захоплювало станицю, своєрідно переломлювалося на місцях“.

Хаос же, про що той же Г. Ладоха говорить на стор. 96—97, у всьому розплющили очі й найбільшим прихильникам большевиків і широкі маси населення Краю переконалися, що від таких господарів нічого доброго сподіватися не можна. Вже цитований Г. Гольдестул у тій же праці стор. 54 говорить:

„Неорганізованість влади. нетактовні вчинки, а часто-густо зловживання й насильство окремих агентів советської влади, безконечні виступи та грабунки окремих відділів обурили ту

„В сфері промисловости заходи органів радянської влади мало мали пляномірний характер, що пояснюється як відсутністю сил і досвіду, так і неможливістю звернути належну увагу на промисловість краю“.

частину населення станиці, що раніше була нейтральною й викликали охолодження з боку тієї частини, що прихильною раніше була“.

Замість обіцяних миру, спокою, найширших прав працюючим та зрівняння городовиків з козаками, московська большевицька влада принесла на Кубань терор і зрівняння всіх громадян — козаків і городовиків — у цілковитій безправності та безпорадності проти нечуваних насильств і сваволі своїх представників. Той же Г. Ладоха (стор. 81, 89) таке говорить:

„Серед агентів влади траплялися невідповідні люди... На поверхню випливають часто-густо

авантюристи, честелюбці, злочинці, що присмокталися до революції“.

На початку панування нової влади по станицях, інколи, з метою самоохорони, можна було використати приналежність до городовицького стану, але після навали большевиків, що їх витиснули з України німці, нікого й ніщо вже не рятувало: нові зайди вже не відрізняли городовиків від козаків і грабували всіх однаково.

Про армію Г. Ладоха (стор. 108) каже:

„В Армії не було організовано правильного постачання харчами, амуніцією і зброєю. Перехо-

дячи станиці, вояки захоплювали коней і харч. Справа реквізицій не була упорядкована“.

До всього треба додати, що козаки й городовики, що були в червоній армії, не панькалися з сидячими дома. Для більшості городовицького населення постало скрутне становище й безпорадність: вони проклинали большевиків, мріяли, щоб якось їх позбутися, повороту Уряду й Добрармії лякалися, бо большевицькі агенти розпускали чутки про криваву помсту з боку добровольців усім тим, хто так чи інакше виявив свою прихиль-

ність до совєтської влади, чи навіть критично поставився до „кадетів“. Гайдамаків же з України, що нічого спільного з кадетами не мали, все не було й не було, „вони чомусь загаялись“...

Міцніші й виразніші були настрої козацтва. „Зрівнюючи“ насильства большевицької влади, зневажливе нехтування нею козаками та відібрання від них зброї, примусило замислитись і найбільше запаморочені козацькі голови. А проголошена большевиками мобілізація майже цілковито протверезила фронтове козацтво, яке ще недавно гадало, що воно триматиме собі „нейтралітет“ та дивитиметься, як різатимуться „товарищі“ з „кадетами“ та „буржуями“ (козак, що посідав і не аби яке майно і що наймитів мав, „буржуєм“ себе не вважав). Отож козаки схаменулись і пожалкували, що не послушали у свій час свого Уряду. Ради та батьків...

По цілій Кубані йшли чутки про гайдамаків, німців. Козаки їх чекали, сподівалися з дня на день, чекали й виглядали, але вони „щось забарилися“. Згадали козаки й про Уряд та Раду. По станицях пішла чутка про те, що „наше правительство найняло добровольців воювати з большевиками.“ „Кадети“ добровольці козакам уже не здаються осоружними, бо вони були ворогами остогидлих большевиків. Почали козаки розпитувати, де ж тепер „наші“. Довідаються, де вони саме, повстають і спочатку по одивці, потім десятками, і, нарешті, пілими загонами тікають до „своїх“. Оці козаки, власне творили силу, на яку командування Добрармії розраховувало, розпочинаючи операції на Кубані й цілу свою акцію.

На Тихорецьку наступали, оточуючи цей вузол. Марковська дивізія з командармом Кутеповим 1. липня наступала з півночі. Йшли по дозріваючим прекрасним пшеницям. До полудня зайняли станицю Тихорецьку. Піхота залягла на півночі станиці у великому лані пшениці, трохи окопалися. Батерія зайняла позицію на краю станиці. Завдання було — відганяти панцерний потяг на Ростов і помагати піхоті. При батерії полк. Кутепов із штабом. Якийсь час затихло було.

З боку ворога по пшениці проліз якийсь кооператор, як він себе назвав, добре одягнений в чесучовий костюм. Він явився до штабу і щось пробував казати. Кутепов передав якомусь молодому старшині і за декілька хвилин почувся постріл. Трохи згодом В. М. в балочці під залізничним насипом побачив труп щойно прибулого чоловіка. Так починали похід на Кубань.

Сонечко почало знижуватись, а наші стрільці-кубанці ніяк не могли рухнутися — косили кулемети. По широкому шляху до станиці почало розгулювати панцерне авто, вахабно доїздило до наших стрільців і строчило по них вповдовж окопів, змушуючи відсуватися. Так воно проробило декілька рейсів. Нарешті навідник 1-ї гармати прапорщик Трепке прямою наводкою всадив гранату в авто, почувся вибух, хмара чорного диму, нікого живого, а стрільці перейшли в атаку, яка продовжувалася до пізньої ночі.

З батареєю в'їхали пізньою ніччю в селище при станції. Спали, не роздягаючись. Покропив маленький дощик. Ранок чудовий і повнісінька тиша. Розгромлено якихось 30 тис., 24 гармати, 3 бронепоезда, главковерх Калнін утік, залишивши потяг. Крім відкриття залізниць у 3-х напрямках, зв'язок з Торговою й запіллям (залізничний), велика кількість вагонів і всілякого майна: 3 панцерних потяги, літак (перший), панцерні авта, 50 гармат і до цього й морські, далекобійні, багато рушниць, кулеметів, набоїв, патронів і досить інтендантського майна. Успіх цей рознісся по Кубані, підбадьорив козаків до повстань. Станиці Успенська й Ільїнська своїми силами боронили наступ з півдня. Піднялися пластуни й сіли на коні станиці: Новопокровська, Незамаєвська, Калниболотська, Новолеушковська, Тихорецька.

Та знову вилізли й тіні цього руху. В. М., оглянувши батарею, пішов подивитися на двірець, на якому стільки разів їв бутерброди з кав'ярем, чомусь то була спеціальність станції. На коліях безліч вагонів. А у вхідних дверях величезний жандарм з новісінькими червоними аксельбантами. Не встиг В. М. оглянутись, як до жандарма підбігає капітан з батареї Харьковцев і цілує, голосно викрикуючи, що жандарми спасуть Росію. Ця „емблема“ й теляче захоплення капітана, якого В. М. добре знав, все зіпсули і довелося кинути далі розглядати й похнюпившись іти додому.

Того ж дня той же Харьковцев з групою молодших старшин на мешканню одного з них зустріли молодого поручника, що щойно записався в Добрармію. Харьковцев зірвав з нього погони й ударив по обличчю за те, що він раніше не вступив в армію. Офіцер — зник, очевидно ставши смертельним ворогом армії. Крутиков на це В. М. сказав — різні ідіоти бувають...

Тут же довідався про накладення в Ставропільщині контрибуції: Шаблійовка й Катеринівська заплатили разом 50 тис. рублів, Біла Глина — 2,5 мільйона і т. д.

Мабуть матеріально це не давало великого ефекту, а морально воно адміністратора-Добрармію робило каруючим загоном, що висилалися царським урядом після 1-ї революції й вішали селян на скарги поміщиків оті Муравйови-вішателі.

52. На Кушовку, боротьба з Сорокіним

Після 2-денного відпочинку дивізія Маркова одержала завдання зайняти разом з дивізією Ерделі й ватагою Покровського (називаю ватагою, бо в цього типового большевика по психіці невідомо скільки кожного разу було війська, воно мінялося — прибували повстанці й відходили порядніші, коли ознайомлювалися з його гультяйством) Кушовський вузол, що тримав главковерх кубанський підосавул Сорокін з приблизно 30 тис., займаючи від ст. Кагальницької під Батайськ. Це була найкраще організована й керована група і при цьому найбільша. Мала вона 3 бронепотяги, багато артилерії, а головню частину козаків і навіть пластунів, що патронів не марнували, а кіннотчики своєї сотні рубати не давали. Та все ж гроно її творили кашоїди. Але були ще чорноморські матроси — добра піхота. Командував же „фельдмаршал-фельдшер“... (див. 1-й похід під Кореновкою).

Крім бойового завдання, треба було широко розпрагувати й підняти як найбільше повстанців. Ерделі порівнюючи легко рухався від ст. Старомінської до Сосики, яку взяв, потім залишив, посилаючи людей й намовляючи до повстання. По станицях почали на зборах відверто закликати до зброї. В квітні повстали станиці: Ольгінська, Ясенська, Бриньковська, Привольна та Копанська*). У першій половині травня піднімаються станиці: Старомінська, Новомінська, Ново-Дерев'янківська, Рогівська. На козацьких зборах виголошуються промови, каже Г. Ладоха (Цит. праця, стор. 101), з закликом повстати проти совєтської влади й об'єднатися з „братами“, що йдуть з німцями на поміч. Ген. Ерделі опинився серед повстанців і зростав у кількості, як свігова баба. 6. липня він уже зайняв відділову Єйську стан. Уманську, яка також дала велику поміч.

Найтяжче завдання випало Кутепову з його орлами — Кубанським стрілецьким полком і 1-ю батареєю, які йшли вздовж залізниці на Ростов і 5. липня, маючи пе-

*) Е. Ковтюх. „От Кубани до Волги и обратно“. Госвоєн. Издат. Москва. 1926.

ред собою 4 батальйони большевиків, 4 гармати й 3 панцерних поїзда, розкидав їх і знову зайняв ст. Сосику. Одначе права частина від ст. Катиринівської мала великий опір і через це ст. Криловську пощастило зайняти лише пополудні, а навколо бої продовжувалися до пізньої ночі. Головне, що ген. Покровський загуляв і дуже спізнився з своєю кіннотою. Довелось почувати в степу, відпустивши попруги. А на ранок ворог зник в напрямку Кущовки, злякавшись, що звідтам посунулася кіннота Покровського.

7. липня наступ, узгіднений з Покровським, підійшов до ст. Кисляківської, за яку мали жахливий бій стрільці й батарея, яку засипали гранатами й картечою з двох панцерників і батарей. Коло обіда стрільці зайняли станцію і під нею батарея зайняла позицію. Большевики тікають, поїзди від'їздять із закруту шлють свої вже мало небезпечві гостинці. Та ось появилися нові густі колони, розвертаються в лави, йдуть бравурно в наступ. Змучені кубанці, поливані, як градом, кулеметами, починають відступати. Довелось дві гарматки взяти в передки й відвезти через переїзд, а одну — 1-шу з прапорщиком Трепке трохи затримали при готовій тут же під акаціями запряжці. Деякі шерехи піхоти вже минають гармату, виразно бачимо ворожу піхоту. Один з панцерників ось-ось в'їде на двірець. І... диво! Останнім пострілом з гармати прап. Трепке влучив прямою в склад набоїв потягу — вибух, хмара чорного диму, а потім самостріляння на всі боку. Панцерник загорівся. Піхота швидко в безладді тікає. Посилаємо за гарматами й посипаємо втікачів біглим — підганяємо. Перед станцією велике поле скошеного сіна, по якому бігають, падають люди. Ніякого ладу й не видно якогось начальства. На жаль, кіннота спізнилася й прорідила їхні ряди, коли вже повечеріло. Після таких тяжких двох днів переїхали наніч в ст. Кисляківську, де батарею станишники прийняли, як найрідніших братів. На ранок призначена атака Кущовки і всі сподівалися тяжкого бою.

На світанку 10. липня наступ на Кущовку. Коли все вишикувалося, В. М. з Крутиковим разом з розвідниками вирушили швидшим алюром вперед. Переїздять деякі хуторки. Веселі молодичі жартують, що товариші втекли на Кущовку, а там їм самі козаки дали чосу. Чим далі, тим тихіше і, нарешті, кроком під'їхали до Кущовки (28 верств), далеко залишивши колону. В перших дворах тихо й людей невидно. Поселення велике — до залізниці дуже рідкі двори. На станції також не чути руху.

В'їхали далі. Побачили дідуся й молодичку. Запитали, чи є большевики. Тихенько відповіли, що цілу ніч була стрілянина з гвинтівок і кулеметів, а хто кого подужав — не знати. В'їхали далі і побачили десятків зо два в добрих нарядах (козачі сідла) коней і коло них групки козаків в гарних черкесках. Крутиков спинився й сказав: „Ще зарубають!“. В. М. ще придивився й радить їхати, то наші. Крутиков лишився. В. М. під'їхав і трохи здаля гукнув: „Доброго здоров'я!“ Весело відповіли: „Здоров'я бажаємо, пане старшина!“ „Звідки Ви?“ Розмовилися. Це були повставці, які вночі напали на ночуючих і проходивших червоних. Трохи побили, захопили 7 комісарів, яких посадили в правління. А в цей час із-за Єї підійшли козаки ген. Покровського, який уже, ніби, є за греблею на „Хуторі“...

В. М. підкликав Крутикова. Зачекали на інших розвідників і попросили, щоб скорше прислали квартир'єрів. Поїхали до правління. Показали арештованих з яких один заявив, що він з доручення Л. Л. Бича їздив до Москви й саме тепер повернувся. Одягнений чепурно в бешмет й видно козак. Решта — перелякані і ніякого цікавого враження не зробили, як видно — з низових елементів. За пару годин почали надходити й колони, відпочивші від учорашнього вогненного пекла. На другий день Добр-армія зірвала міст через Єю, щоб трохи безпечніше було від недалеких німців.

Стали на відпочинок і В. М. з Крутиковим поїхали по хуторах та маєтках пошукати коней. Їхали польовою доріжкою й дивилися на жнива прекрасних озимих пшениць і рослих ячменів, що в деяких місцях аж повилягали. Косили скрізь крилатками молодіці й хлопчачи поганенькими 4-ками, а іноді й трійками. Заїхали в якийсь більший двір з більшими забудованнями й панським будинком. Зайшли до хати, Зустріли їх старший пан і вродлива з семітським одливом пані. Вони ограбовані буржуї з Петрограду. Коні й худобу також забрали. Два сини не відомо де. Здається, це був донський сенатор Денісов, що його жінка мабуть бесідниця, за царизму ніби мала з міністром Касо роман, за який син-студент ударив міністра. Дальша розмова ніби це підтверджувала, хоча Крутиков жер очима пані, а нічогосінько не пам'ятав з минулого (нюня). Коли ж виїхали й В. М. розповів, то він захопився повернутися й попроситися на ночівлю, але страх, що вночі можуть наскочити большевики й зідрати шкіру, переміг.

Це подружжя почастивало прибулих чаєм з елегант-

ським ще посудом і серветками багатого дому. Під час чаєпиття пані дуже багато розповідала про дикунства Добрармії, про безсудні розстріли вішання й т. д. За Покровського казала, що він набивав пляшок у землю, прив'язував на перекладині вниз животом большевика й наказував гойдати, щоб живіт різало шкло, поки не вмирав з вивернутими ногами й руками. Сказала, що вже й оті 7 у Кушовці повішені без суду. Старшини, як могли, заперечували, особливо Крутиков. Пані це зауважила й питає В. М., чи він не кубанський козак? Почувши так, притишено з притиском сказала: кубанці людяніші, а оті, з півночі — страшні. Інтелігенти також, додала, на запит Крутикова.

Пізенько повернулися без коней і надій щось знайти. Дізналися, що 7 повішено й цілий день висіли. Ніби суд був. В станиці спокій, а дивізії ніби обіцяно довший відпочинок. В. М. пригадав, що ще нічого не писав дружині й рідним. Запитав у штабі — прийняли за жарт, які можуть бути листи? А через пару станцій Ростов, а звідтам 2 години до Новочеркаського. Видно, що ніхто про якесь культурне життя ще не думав, хоч був залізничний зв'язок через Торгову з Новочеркаським.

53. Андрій Григорович Шкура (Шкуро)

За цей час ген. Боровський зайняв вузол Кавказької, захопивши й ст. Тифліську, а вже 8. липня полк. Андрій Григорович Шкура (козак ст. Пашківської, що назвав себе Шкуро) без бою зайняв Ставропіль. Подія ця дуже показна й характерна для Шкуро й ген. Денікіна, і на ній варто зупинися.

У травні в Кисловодську большевики арештували полк. Шкуру і перевезли до Владикавказу. В останньому за допомогою ген. Мадритова, що мав добрі стосунки з „советом народних комісаров“, Шкуру не лише звільнили, а й дозволили повернутися до Кисловодська. На початку червня повстання охопили цілі райони Баталпашанського, Лабінського й Катеринодарського відділів.*)

Шкуро кішкою, захопивши зі собою талановитого начштабу полк. Слацова, вилазить з прекрасних курортів до баталпашинців і лабинців і в декілька днів організовує полки з бідненькими командирами, молодими хорунжими, прапорщиками й вахмістрами — з іржавими в

*) „Путь комунизма“, кн. III, Краснодар. 1922. „Буревестник“, 182, стор. 21—22.

усіх гвинтівками, з однією гарматкою, розпускаючи поголоски про надзвичайні сили. І в середині червня, як грім серед ясного неба, з'явився під Кисловодським і взяв його, щоб поповнитися старшинами і дещо ухопити з боєприпасів. Затриматися довше в такому місті не міг, бо не мав чим і не хотів розкривати свою пророблену рекляму. Ніби під великою навалою большевиків залишає Кисловодськ і пішов у баталпашинські станиці, шукаючи зв'язку з Добрармією.

Його виступи спровокував повстання терських козаків, що за це багато втратили голів найактивнішого елемента.

Поповнившись по станицях, Шкуро побачив, що боєприпасів треба шукати по великих центрах, а не в глухому Закубанню. Тому він безшелесно перестрибнув залізницю й вийшов у безкраї степи Ставропільщини, мріючи захопити місто з його ґарнізоновими запасами. Для цього розпускає несамовиті чутки про страшні сили ватаги, незмінні вдачі „отамана“ і його безоглядно жорстокі розправи із зайшлою советською владою. Пропаґандивна зброя у дійсно модерного ватажка була не гірша, ніж у большевиків. Він потурав селянським мріям і створював у них свою популярність, — не розстрілюючи полонених і тих, що не йшли за ним. Це було те, що мусіла робити Добрармія. А закостенілий на старих методах позиційної війни на всьому готовому Денікін не розумів обставин і психіки збудженої маси населення. Останнє Денікін брав не таке, яким воно ставало після революції, а спотворював уявну психіку козаків і особливо селян та навгородніх.

Так підготовленою пропаґандою Шкуро добився того, що коли він поставив містові ультиматум про вихід із нього в певний термін червоноармійців, бо інакше він почне обстріл „важкими гарматами“, то комісари й начальник ґарнізону Ставрополя Шпак 8. липня добровільно звільнили місто. Населення останнього від радості п'яніло, засипало переможця і його більше, ніж скромні полки квітами й різними дарами. Дещо Шкуро поживився й складами боєприпасів, яких ґарнізон не встиг вивезти. Перед цією „штукою“ Шкуро побував у Добровольчій армії, заявляючи про свою підлеглість.

Денікін („Очерки...“, т. III, стор. 188) дає таку характеристику Шкуро: „В Тихорецькій я перший раз побачив цього офіцера, якого Кубань довго вважала своїм національним героєм (це було

лише в Хопрах, Баталпашинського відділу, а на Чорноморіі його відразу не полюбили за пристосування до доброволії). Тоді щойно починалася сходяча лінія його кар'єри і складалися

перші легенди. Молодий, нервовий, безпечний, підкупаючий своїми вдачами й безшабашністю, — словом тип дійсного партизана. Його загін складався приблизно з 4-х полків, і через те я Шкуро

приблизив після реорганізації й постачання йому гармат і технічних частин, розвернути в дивізію, зберігаючи за ним командування“.

Ген.-лейт. А. Шкуро — партизан Кубанщини

Через декілька днів із Ставрополя надійшли непокоючі чутки. Загони Шкуро, варті для наскоків, мало були придатні для довшого бою на підступах до Ставрополя. Ватага не була дисциплінована, піячила й часом

кривдила населення, ділила склади з захопленим добром. Шкуро, за Денікіним, не стримувався від чарки і панібратничав з козаками, бо головком не розумів, що в старшин-кубанців поза службою відношення без титулів, але й неподобострастні, з камінцем за позухою, як у москалів. Кубанський отаман, як написав Денікін, ватагу Шкуро також не вподобав, бо й він лінєєць та ще й нестройовик, „димар“, як прозивали таких козаки.

Через таку ситуацію Денікін командировав до Ставрополя полк. Улагая, назвавши його достойнішим, і доручивши йому дивізію, що називалася 2-ю Кубанською. У ній Шкуро короткий час був бригадним. Скоро ж він, Шкуро, створив Кубанську партизанську окрему бригаду і став її командиром, виконуючи самостійні завдання, піднімаючи закубанські станиці на флангах Добрармії. До Ставрополя послано підкріплення полку з батареєю й броневиком, але Шкуро все ж відкинув большевиків за Кубань.

Шкуро був типовий кубанський старшина з надзвичайними організаційними здібностями й ініціативою, що за одну ніч формував полки, батареї і мав надзвичайний нюх у підборі старшин. Умів обходитися з людьми. Надзвичайно швидко організовував хори, оркестри, театральні вистави, де тільки він попадав. Він умів бути паном, меценатом, панібратом робітників у Донбасі і мистцем, кохався у всьому гарному, завжди веселий і жартівливий. Денікін його зіпсував і перешкодив вийти на широкий шлях, бо це був той, що опановував масами, імпував їм, йому все вдавалось і люди з першого разу до нього липли, вірили в нього більше може, ніж він вартував. Це був старшина революції, який з ласки Божої водив, відповідаючи часові, а не закляк на приписах з часів царату, як Денікін, Казанович, Кутепов, Міончинський і їм же не було числа в Добрармії.

Оці рутенери знали лобову атаку, муштру й селян приймали за безсловесних тварин, якими треба керувати батою і терором. Без губернатора з жандармами й поміщиками та столітніми єпископами, з обов'язковим використанням для політичної контролі сповіді, оті „державники“ не уявляли суспільного життя. Слідів революції ці люди не спостерігали й коли щось вискакувало несподівано, вони старалися замазати й за всяку ціну звалити на дикість простолюття, жидів тощо. В'язниця для інтелігенції вважалась нормальним станом для напучування...

54. На Катеринодар — столицю Краю

У напрямку на Катеринодар обережно посувалася 3-я дивізія Дроздовського, не зустрічаючи великого спротиву і розпорошуючи слабенькі частини ворога. 9. липня з серйозним боєм він опанував ст. Виселки, 10. — Кореновську, а 13. — станицю й станцію Пластуновську, віддалившись 90 верств від Тихорецької й наблизившись на 37 верств до Катеринодару. В цей день, 13. 1-ша дивізія й батарея в Кушовській навантажилися на потяг і переїхали через Тихорецьку аж до станиці й станції (остання перед Катеринодаром) Дінської (батьківщина М. С. Рябовола). 14. прибули на цю станцію, вивантажились і перейшли у велику станицю й стали на площі з висохлими баюрами й колочками. 1-у дивізію перебрав ген. Казанович, славний лобовими атаками та частими невдачами й жахливими завжди втратами. Сам дуже відважний, але людей не шкодував і не був шанований. Кутепов прийняв бригаду. Через декілька годин вирушили похідним способом назад з великим темпом. Дізналися, що Кореновську зайняв Сорокін, сильно потріпавши 3-у дивізію й одрізавши ці дві дивізії від Тихорецької, в якій лишилося 2 батальйони, що формувалися й зо 2 сотні кінноти та конвой командарма. Ці дивізії втратили зв'язок і з кіннотою Ерделі. Дроздовський в Дінській захопив 3 ворожих гармати, 600 полонених і велику здобич у різному майні.

Виявилося, що Сорокін з 10 днів уже спрямовував повозки з Тимашовки в Катеринодар і переправляв їх через Кубань. То були валки з награбованим майном і різними біженцями та дезертирами. Денікін же від своєї розвідки одержав відомості, що армія Сорокіна зосереджується в Катеринодарі, а тому найголовніший удар він направив на це місто, сподіваючись швидко його взяти. А Сорокін, відправивши обози, головні сили направив на прорив біля Кореновської. 14. липня він захопив Кореновську, перебивши та полонивши добргарнізон. Так створилося дуже загрозливе становище для Добрармії. Цей маневр Сорокіна з силами близько 25—30 тисяч Денікіна означив так (Денікін „Очерки...“ і т. д., т. III, стор. 192):

„У кожному випадку весь плян свідчить про велику сміливість і мистецтво... Якщо взагалі ідейне керівництво в стратегії й тактиці за часи північно-кавказької війни належить самому Сорокіну, то в його особі фельдшера-самородка совєтська Росія втратила великого воєначальника“.

Сорокін

До цього можна лише зауважити отой нерозумний глум підкресленням „фельдшера“, тоді як Денікін добре знав, що Сорокін є кубанський підосавул, маючи за собою прискорений курс військової школи й участь в 1-й світовій війні. А скільки в Добрармії було на високих постах менше, ніж Сорокін кваліфікованих командирів?

Ця операція загрожувала самому існуванню Добрармії. Перед цим 1 дивізія захопила південніше ст. Дінської монастир „Покровська община“, де мали довший відпочинок і взяли в полон зо 2 десятки китайців. Останніх же, як і лотипів, по наказу Добрармії нищилося на місці. Китайці стали в ряд і по черзі підходили до колоди, клали на неї голови, а черкеси їх рубали. В. М. був вражений тим спокоєм, з яким вони віддавали життя: ні сліз, ні прохань, ні одного звука. Ті, що мали коси, самі підносили їх, щоб не завважали рубання. Масакраця була огидна і робилась вона поруч з розташуванням батареї. В. М. з Крутиковим відійшли, щоб не бачити тієї різанини.

Поспішаючи до Кореновки, 1 дивізія їхала (піхота на підводах) вповдовж залізниці з південного боку. Скоро побачили тіла змасакованих добрстаршин — з виколотими очима, відрізаними вухами, переламаними руками і

т. інше. Більшість трупів, печених на дровах, мали великі пухирі. Все це робило гнітюче враження.

На світанку 15. липня нетерплячий Казанович, не діждавши підходу Дроздовського і взагалі більших сил, заатакував Кореновку двома батальйонами. Поніс невдачу й мав великі втрати. Ранком, уже сонечко ген-ген піднялося, як підійшов Дроздовський з півночі й заходу й почалася нова атака. Війська Сорокіна не тільки переважали чисельністю, а й виявили надзвичайну бойову відвагу та вправленість. Батерії його засипали гранатами й шрапнелями, а добрбатерії не мали більших запасів набоїв і мусіли стріляти ріденько. Часто 1-ша батерія виїжджала до піхотних лав і стріляла „на картеч“. В лавах пластунів ішли для підбадьорювання Казанович, Тимановський, а сорокінці стояли муром і йшли на багнети, бо Сорокін відібрав людей, намобілізував пластунів і розмістив їх між іншими, щоб не лякалися.

Так минув день, а в темноті дивізії, сильно пошарпані, відійшли до ст. Платніровської за р. Кирпилі. Змучені люди часом не могли вже йти й потрапляли в полон, а там їх жорстоко, не людськи масакрували. Лави обох дивізій дуже порідшали. Треба було рятувати рештки. Командування цілою групою перебрав, як старший, Казанович. Зв'язку зі штабом армії ще не було. 1-ша батерія також мала багато ранених.

Не встигли зализати рани, як Сорокін сам перейшов в атаку і в багатьох місцях билися „на багнетах“. 1-ша батерія все частіше займала відкриті позиції, стріляючи прямою наводкою, що підбадьорювало піхоту. І в цій ситуації добровольці помітили у ворога „нервовість“. Відчувалось, що вони атакують, щоб пробитись на південь.

В цей критичний час біля Платніровської приземлився єдиний літак від штабу армії з Тихорецької і повідомив, що штаб уже вислав підкріплення. Ця новина, як електрична іскра, пронеслася по частинах дивізій і настрої раптово піднісся. А пополудні 17. липня показали високі вибухи над Кореновською з батерії при Першому Кубанському полкові та панцерного потягу, що на підмогу надіслав їх штаб армії з Тихорецької.

Дуже швидко по великих ланах між Кореновською й Платніровською з'явилися люди, підводи, кіннотчики, що в безладді кидалися на всі боки, а їх влучно розстрілювали люди з білими пасками напереді впоперек картуза чи шапки. 1-й Кубанський полк увірвався в Кореновку, а назустріч йому з бадьорою надхнен-

ністю йшов Марковський полк 1-ї дивізії й грюкала, часто міняючи позиції, 1-ша батарея. Так відновився зв'язок з Тихорецькою і терези перемоги перетягли на бік Добрармії. Сорокін 21. липня одержав призначення головнокомандувача червоними військами Північного Кавказу. Спізналися з цим призначенням, — усі чорноморські козаки, майже поголівно пішли в „кадети“, а навгородні також відхрещувалися від якоїбудь допомоги товаришам.

Одначе це був момент страшної кровотечі Добрармії: 1 й 3-а дивізії втратили 25–30% свого складу. Багато тут загинуло найліпших кадровиків, ідейних борців Добрармії.

Ген. Денікін суб'єктивно приписав цей розгром досконалішому керівництву Добрармії, а В. М., полк. Машин тоді ще вважали героями кубанців і кубанок, їхній духовий здвиг. Вони висилали все здібне до зброї в „правительственну армію“, вони не жаліли нічого для своєї армії, годували, давали якнайліпший відпочинок, не думаючи за якусь заплату, хоч її майже всі просили прийняти. Навіть пройдисвітові Покровському, як могли допомагали. То була стихія вияву доброти до глибини кишень для „своїх“ та дуже гострої ненависти до Сорокіна і його армади. Ненависть без меж до одних і уявна ідеалізація других — це прикмети, що перетягли миску терезів для білих. Кубанців в армії вже було близько 90%.

Однак Сорокін вперто і майстерно продовжував битися, — знову зайняв Кореновку, викинув з Березанської Ерделі, захопив Журавську, посів хутори Мальовані, тримав до останнього патрону Виселки. 1 дивізія кидалася на всі боки, а з нею й 1 а батарея, поки не засіли на позиціях перед Виселками. 3 а дивізія була так виснажена й обезкровлена, що Дроздовський вивів й дав пару день відпочити.

Борячись за Виселки, В. М. батерійний обоз з раненими, покаліченими кіньми, запасами фуражу й набоїв на возах вислав до ст. Новомалоросійської, призначивши старшим якогось поручника. Скоро надійшли скарги на цього керівника і В. М. мусів їхати в цю станицю, щоб з'ясувати цілу справу. Раненько виїхав він з Пархоменком. На рисях відмахали з 23 версти й опинились у великій розлогій станиці на степовій р. Бейсуг з величезними дворами.

Скоро знайшли обоз. Відвідали ранених, переглянули коней, поговорив з ветеринаром, що „теоретично“

лікував. І В. М. розібрав деякі спекулянтські справи, за які змінив начальство в обозі. Тут же В. М. сказали, що про нього розпитував козак П'ятикопів і залишив свою адресу. В. М. пригадав собі, що це був дуже вродливий, стрункий і розумний смакош з третім розрядом в 3-му пластунському батальйоні в Телаві з 1-ї сотні старший урядник, з яким В. М. приятелював. Попрощавшись з обозниками, В. М. поїхав до П'ятикопова.

Це, виявилось, велика заможня роцина, яка радо привітала гостя. П'ятикопів став повним інвалідом ще з 1-ї світової, багаторазоворанений при наступі на Галичину. Поїхав до Австрії в полон і, як стовідсотковий інвалід, був ще перед революцією обмінаний. Роки пролежав у шпиталях, а тепер, як може, помагає в господарстві, бо з брати вже в армії. Не обійшлося без частування самогоном, бо це безвиноградні околиці, а виробляти з овочів вино на Кубані ще не вміли.

Згадали добрі часи минулого й хаотичне сучасне, обговорили, пробуючи „пророкувати“ про майбутнє. П'ятикопів налягав на В. М., щоб він не марнотратив часу, бросив армію, що є покищо нам чужа й мало різниться в засадах від большевицької: також стріляє без обслідування, навгородніх вважає поголівно большевиками, мордує їх і душить підводною повинністю, і до козачих частин не пускає. У цій розмові В. М. пригадав цього П'ятикопова, як 19-літнім урядником він в Телаві повчав козаків „не переїдатися, кінчати їжу, коли ще трохи хочеться їсти!“. Він наводив багато випадків поводження большевиків і Добрармії з населенням його станиці й сусідніх, і доводив, що між ними великої різниці нема Навгородніх, на його думку, треба окозачити й вони битимуться з червоними не гірше козаків.

Особлива толеранція навгородніх викликала в В. М. думку, чи він не одружився з навгороднею? Обслуговувала розмовлявших саме молоденька, струнка, як тополя, а вродлива, як японська троянда, дружина П'ятикопова. В. М. використав відповідний момент і запитав чи й вона з козаків? З почуттям образи дружина з гордістю відповіла, що вона з дідів і прадідів козачка і чому у В. М. виникло таке питання, хіба в неї щось є гамсельського (гамсел — друга назва, також зневажлива, навгородніх на Кубані)? В. М. вибачився і пояснив, що на це його штовхнуло особливо добре ставлення чоловіка до навгородніх. „О, та він у нас блаженний філософ, він гамсельський будда, хоч і козаки його дуже слухають. А він начитався в полоні в австріяків усіляких книжок і

гамселів готовий зрівняти з козаками. Може воно й добре було б, але козача частина ще не дозріла. Багато з них хочуть бути першими — „аристократами“.“ Виявилось, що ця в косинці молодичка скінчила вищу початкову школу і розбирається і в громадських справах.

Вечеріло, як В. М. пустився в зворотню путь. Коні добре відпочили, витягали шиї й легко несли своїх вершників, самі збільшуючи алюр. Вечірня прохолода приємно біла в лице. Пархоменко розохотився розповідати про обозників, яким набридло байдикувати й хочуть уже повертатися до строю. Розповів, що „північники“ (перший раз почув В. М. таке означення для росіян) дуже „задаються“, вимагаючи часом неслухної обслуги. Та „Бог з ними — вони чужі Кубані люди“.

До батареї прибули пізенько. Ніяких особливих змін. Слроби нашої піхоти наступати засипаються страшним гарматним огнем й безугавним торохтінням кулеметів. Але і в цих обставинах армія розгорталася.

Підполк Михайлову зформовано ще одну з 3-х польових гарматок батарею, виділивши кадри з 1-ї батареї, а коней з її ж обозу. 1-у батарею прийняв полк. Машин, а полк. Д. Міончинський призначений командиром гарматного легкого дивізіону. При цьому формуванні В. М. набрався клопоту з організаційними нездарами, але це допомогло позбутися гіршого елемента. 1-а батарея далі лишалася офіцерською і вона використовувалася завжди в критичних становищах. Д. Міончинський також бував частіше при ній.

При наступах на Журавську й Березанську нашим старшинам довелось бути свідками чисто козачої кінної Кубанської батареї. Вона з неглибокої долинки вискочила повним кар'єром на поміч кінному ж полку до передніх лав. За хвилину знялася з передків і відкрила жахливий біглий огонь, якого не витримали червоні й почали в безладді тікати. То були мистці-воїни. За яких 15 хвилин вони зуміли цілком деморалізувати ворога, а потім несподівано, як камфора, зникли.

Серце В. М. наповнилося радістю, а Машин йому з задоволенням висловився: „Такими треба родитися, бо навчитися такому мистецтву не можна“. Кожний козак-коновод на кар'єрі захоплює 5 ро коней, з яких зіскочили на тому ж алюрі „номері“. „А хто б з наших старшин зумів так легко та гарно зіскочити, або захопити п'ять поводів коней і в мент відвести їх у безпечніше місце“, — додав полковник.

25. липня всіма силами 1-ї й 3-ї дивізії, всіх їхніх гармат зрив розпочався гарячий бій за Виселки. Червоні відчайдушно нападали, переходячи неоднократно „на багнети“. Та щастя зрадило Сорокіну. До 4-ї години добровольці опанували Виселками, а до вечора й Кореновську зайняли. Вся армія Сорокіна жорстоко розбита. Вона відступала по цілому фронту, тратячи лад і переслідувана кіннотою, панцерниками й панцерними поїздами.

25. липня закарбувалося в боротьбі за Кубань, як надзвичайне досягнення, бо Добрармія була недалеко від заломлення. Дальші масові поповнення кубанцями розтріпаних шеревів не тільки своїх, але й добровольчих полків привели до цього успіху. Розторощена армія Сорокіна в головній масі направлялася на Катеринодар і частинно на Тимошівську. Мостами ж через Кубань в ст. Усть-Лабинській, Пашківській і Катеринодарі безупинним потоком тікали обози большевиків, які Сорокін виводив за Кубань, не лишаючи і ранених, як у 1-му поході Денікін. Військові ж частини розбитої армії вперто чинили спротив, переходячи в контрнаступи.

1-а дивізія і 1-а батарея по п'ятах посувалися вздовж залізниці Тихорецька—Катеринодар. 27. липня несамовитою атакою кубанський кінний полк зайняв ст. Пластунівську, а Корніловський полк кубанців захопив ст. Ладожську на залізниці Кавказька—Катеринодар, здобуваючи при цій операції панцерний потяг з 6 гарматами й 8 кулеметами. Це дало змогу 1-й дивізії швидким маршем пройти до ст. Дінської в 20 верствах від Катеринодару, а її панцерний потяг доходив 29. липня до роз'їзду Лорис під самим Катеринодаром. На 1. серпня Катеринодар з усіх залізниць і боків оточили добровольськими по назві, а в дійсності кубанськими козаками, що тоді вже творили 90% складу Добрармії.

З 1 серпня почався наступ на Катеринодар. Біля 1-ї дивізії, властиво біля 1-ї батареї був сам Денікін. Перед роз'їздом Лорис кубанські стрільці під командуванням полк. Туненберга ніяк не могли зайняти поле й бугор, на яких виросла буйна кукурудза. Противник мав два кулемети, що не давали нікому піднятися, які видно добре пристрілялися.

Батерія ніяк не могла „нащупати“. В. М. лежав на височенькому стіжковій сіна з приставленою поганенькою драбинкою і вишукував, звідки стріляють. Коли це заскрипіла драбинка від чогось важкого. В. М. дивиться, а то лізе Денікін. „Ваша вельможність, тут гаряче, стіжок противник пристріляв і може статися нещастя“. „А

Ви ж сидите там“, — почув відповідь, і лізе нагору. Попросив бінокль у В. М., дивиться й каже, — „та звідси як на долоні видно все: великі лави, вкриті кукурудзою, розтягнена Пашківська, Сади (передмістя Катеринодару) й околиці столиці, а як допомогти Туненберґові?“ В. М. на це, — „все було б добре, якби не ті чортівські кулемети. Мабуть треба під'їхати ближче. Я спробую, в мене кінь швидкий“. „Ой, глядіть, пропадете під самим Катеринодаром“, — кинув Денікін. В. М. взяв бінокль, стрибнув із стогу й побіг до передків під захистними деревами вздовж залізниці. Сів на гвідого. Поїд деревами поми-нув трохи свої лави, по яких, зігнувшись, з ціпком ходив Туненберґ, намагаючись, очевидно, їх „підняти“ й якраз кулемети затакали. В. М. побачив вогонь з-за кущів терну, за якими були гнізда цих нищителів. Миттю повернув на другий бік дерев і наметом поспішив до батареї, передаючи їй точне розміщення кулеметів. Після кількох пострілів гармат настала тиша. Стрільці піднялися, а ворог відходив, не гублячи ще ладу.

З цим рухом кубанські стрільці вірвалися в роз'їзд Лорис і за ним (пару верств) залягли. Кінні ж кубанці Ерделі вже атакували Сади, а біля Пашковської видно було рух і часту гарматну й кулеметну стрілянину наступаючої 3-ї дивізії по лінії Кавказька—Катеринодар. Скоро ця дивізія пройшла ст. Пашковську й її видно було на західній стороні. А перед нею купами (втратили лад) тікали на Катеринодар червоні. Та несподівано проти 3-ї дивізії з'явилися густі лави противника, і добровольці стали відсуватися назад, залишаючи Пашковську й відкриваючи лівий фланг 1-ї дивізії.

В цей час батальйон стрілецького полку зайшов у запілля большевиків. Піднятий ним частіший огонь злякав наступаючих і вони знову змушені були відступати й залишити Пашковську, в якій заночувала 3-я дивізія. 1-а ночувала в полі, щоправда, без жадного тиску з боку червоних.

Якраз під вечір бригада (кінна) кубанців Ерделі (запорожці й уманці) знищили колону червоних, що поспішала до Тимошівської, а пізніше вони вдерлися в Катеринодар, що з нього через міст тікали рештки розтріпаної ще так недавно грізної армії Сорокіна.

Ніч під 3. серпня минула на батареї в повному спокої. Та тільки забіліла на сході смужка, всі встали й почали чепуритися, бо в столицю Кубані в'їдемо. Скоро загуркотіли гарматки вповдовж довгої й широкої вулиці понад Садами. Стрільці поспішали захопити міст, по

якому бігли ведобиті червоні. Батерія зайняла позицію на пустирі за Маріїнським інститутом і звідтам ріденько пострілювала по скупченнях ворога за Кубанню.

В. М. з Крутиковим відірвались і поїхали глянути на місто, яке рано прокинулось і багато горожан привітало з веселими обличчями визволителів від розправ звироднілої юрби. На головному дворці декілька людей підмітали головні плятформи. По Катеринівській і Красній ще повно бруду, трамваї не ходили. На вулицях багато зустрічалось козаків-кіннотчиків, що почували себе „іменинниками“, весело вітаючись. За пам'ятником 200-ліття побачили двох кінних козаків і між ними в білому убранні добре вигодованного чоловіка, який мотав руками. Коли зблизились, довідались, що ті двоє ввіймали „комісара“, як вони казали, і вели його на розстріл на пустир. В. М. спинив козаків і запитав, що вів їм зробив? Гарячково відповіли, що він був комісаром у їхній станиці і з його наказу багато людей знищено. В. М. на це відповів, що все ж треба його передати в штаб, щоб там розібрали справу, бо не годиться в дисциплінованій армії робити самосуд. Ніби послухались і звернули в бічну вулицю, скоро довісся постріл. „Мабуть докінчили, — зауважив Крутиков, — забагато ллється крові, щоб говорити про принципи гуманности — дичавіємо.“

Заїхали на Довгій вул. до Нечипаєвських (пані — рідна сестра дружини В. М., а він товариш прокурора окружного суду в Катеринодарі). Подружжя й четверо діток радо привітали прибувшах, але лише коротко поздоровались, обіцяючи ще заїхати.

Батерія в полудень знялася з позицій і розташувалася в невеликому парку в районі броварів. Обіцяно довший відпочинок.

Опанування більшою частиною Кубані й столицею Краю безперечно осягнуто тільки дякуючи масовим повстанням козаків і їхньою військовою підготовкою: кожний козак не потребував, щоб його вчили „поворотам“, він, одержавши гвинтівку (шаблі, кинджали всі мали власні), ставав у шереди і за годину йшов у бій, як загартований вояк, ніби ще вчора він не косив пшениці. Потріпані лави армії негайно поповняли мобілізовані чи частіше добровільно прибуваючі козаки. Відтягали сили противника також повставші станиці на Таманському півострові.

Як уже згадувалося, станиці Таманського півострова повстали ще коли Добрармія була на Дону (в ст. Єгорлицькій і Мечотинській). Очолили це повстання полк.

Перетятко в ролі командувача, полк. Іпполіт Кам'янський, яко начштабу, осавул Г. І. Горпищенко керував оперативним відділом, полк. Толмачов керував Таманською фльотилією, а інж. Каштанів став начальником контррозвідки. Цей гурток, в якому провідну роль відіграв Горпищенко, ставився до Кубанського Уряду неприхильно, закидаючи йому, що він покинув свій Край та подався на Дів, зв'язуючись з Добрармією. Коли в червні на Тамань прибули члени Ради О. І. Балабас та Л. З. Федоренко з уповноваженнями від Уряду, то їх арештовано й вислано. Така ж доля спіткала другого уповноваженого Уряду — г. м. Борисевича. Ці повстанці на свою руку пов'язалися з німцями, одержали від них гармати й амуніцію і невеличкий загін, що по звільненні повернувся до Керчі в Криму.

Фльотилія цих повстанців висадила пізніше невеликий десант в Ахтарях, зайняла цю станицю й допомогла Покровському, що наблизився до того району. Таманська група трималася аж до приходу Добрармії, політично вважаючи себе частиною Кубанської Армії, не підлеглої Добрармії.

Остання, набравшись сили за рахунок кубанців же, пізніше домагалась арешту й віддання під військовий полевий суд за... зраду Росії.

При такій ситуації не тільки праві, а і ліберальні політичні діячі при Добровольчій армії радили „покінчити з Кубанською самостійністю“, посадивши на Кубані наказного отамана, і створивши собі таким способом спокійне замирене запілля (Денікін, „Очерки...“, т. III, стор. 199). На ці поради Денікін на тій же стороні таке написав:

„Ні генерал Алексєєв, ні я не могли почивати справи відродження Кубані — з її глибоко приятельським до нас козацтвом, з її героями воїнами, що боролись у наших лавах — актом насильства. Була велика надія на мирне співжиття. Але й помимо принципової сторони питання я

переконаю тверджу: той, хто захотів би тоді ліквідувати кубанську владу, змушений був би вживати в Краї систему чистого большевицького терору проти самостійників і опинився б у цілковитій залежності від кубанських військових начальників.“

В листі ж до куботамана полк. Філімонова по зайнятті Катеринодару Денікін відвертіше виявив свій російський патріотизм. Він написав:

„Шанований Пане, Олександрє Петровичу! Трудами і кров'ю Добровольчої армії звільнена майже вся Кубань. Область, з якою нас міцно зв'язує безприк-

ладний Кубанський похід, смерть вождя і сотні розсіяних по кубанських степах братських могил, де поруч з кубанськими козаками вічним сном упокоїлися

добровольці, що зібралися з усіх закутків Росії. Армія всім серцем поділяє радість Кубані.

Я певен, що Крайова Рада, яка повинна зібратися в найкоротший термін, знайде в собі розум, відвагу й сили залікувати глибокі рани в усіх проявах народнього життя, нанесені їй бузвірством розгнужаної юрби. Створить одноосібну тверду владу, що буде в тісному зв'язку з Добровольчою армією. Не порве синівської залежності від Єдиної, Великої Росії. Не почне ламати основне законодавство, що підпаде корінному переглядові в будучих всеросійських законодавчих установах. І не повторить соціальні спроби, що привели народ до взаємної дикої ворожнечі й зубожіння...

Без сумніву, лише козацьке й гірське (черкеське й карачаївське).

Так міг писати російський патріот, що висуває наперед кров добровольців, який ігнорує „Кубанський Край“, як державний утвір, називаючи його областю (скрайок Росії), Крайову Раду згадує з тим, щоб вона добровільно його послухалась і створила одноосібну владу, з якою він кооперуватиме, політичні права він радить надати лише козакам, черкесам та карачаївцям, а до навгородніх треба мати лише милість і... справедливість, але не рівняти з козаками. Останні ж, найголовніше, мають бути слухняними й іти на боротьбу за звільнення Росії. Пише все це самовпевнено, що його, Денікіна, не послухати ніхто не посміє, а особливо полк. Філімонов.

При в'їзді в Катеринодар трапилась ще одна дрібна до певної міри зневага кубанської влади. По взятті Катеринодару отаман Філімонов і голова Ради Рябовол склали в Тихорецькій візиту ген. Алексєєву, який з певністю зазначив, що отаман і Уряд мусять первими явитися в місто, як справжні господарі Краю, що всілякі без цієї умови перемоніяли повинно відкликати (Девікін, „Очерки...“, т. III, стор 200).

Кубанський уряд просив Денікіна не поспішати з в'їздом в Катеринодар, щоб Уряд прибав туди раніше і міг приготувати „достойну йому зустріч“. Денікін же сам в'їхав на головний двірець із штабом 3 серпня ніби тому, що „добровольчі дивізії втягалися в місто“, а ввечері „не втерпів — проїхав непомітно в авті по знайомому місті“ (на тій же стороні). Оце „не втерпів“

авт.) населення області, що піднялось проти ворогів і насильників і витримавши разом з Добровольчою армією всю тяготу боротьби, має право влаштувати долю рідного краю. Але хай при цьому не обездолюють навгородніх: сувора кара катам, милість заблудившим темним людям і висока справедливість у відношенні маси нешкідливого населення, що терпіло, як і козаки в темні дні безправ'я.

Добровольча армія не скінчила свого хрестного путі. Віддана на наругу советській владі. Росія жде визволення. Армія немає сумніву, що козаки в її перегах підуть на нові подвиги в справі визволення батьківщини, кутувий камінь цьому положений на Кубані і в Ставропільській губернії..“

свідчить про „жіночу цікавість“ генерала, що весь час претендував на диктатора.

Якби не було розмови з Алексєєвим і звернення Кубуряду до Денікіна, то все це не мало б ніякого значення. А коли це сталося, то кожний мав ґрунт до закиду Денікінові й Алексєєву в обмані й неправді. Денікін на тій же сторінці іронізує: „Тонкие политики! Если бы я знал, что совместный въезд в „столицу“ (4. августа) так огорчит ваше чувство суверенности, я отказался бы вовсе от торжеств“. У цьому дрібному факті показалися дві психіки: наївне довір'я кубанців до слів високих старшин старшого віку і повне небажання замислитись, що положення зобов'язує дотримувати слова і в дрібницях. Оце ставлення в лапках столиці також говорить про зневагу Денікіним кубанських керівних кіл.

Ще одна хвороблива зарозумілість. В Катеринодарі існувала підпільна організація на чолі з генералом М. Букретовим, генштабістом, що на війні командував бригадою пластунів, які його дуже любили. Він мав, як і Денікін, хрест св. Юрія і перед виходом кубанців з Катеринодара був короткий час командармом Кубанської Армії. Організація до вступу в Катеринодар Запорожського й Уманського полків розклеїла по місту летючки за підписом Букретова, які починалися так: „Довгожданні господарі Кубані, козаки і з ними частина іногородців, несучи з собою справедливість і свободу, прибули в столицю Кубані.“ В слові іногородців Денікін вбачив Добровольчу армію і це його розлютило. Він не прийняв Букретова, коли той прийшов з візитою, а при зустрічі з ним на дворці сказав: „Ви у своїй відозві поставилися з такою непошаною до Добровольчої армії, що говорити з Вами мені не пристало...“ В своїх сентенціях про Букретова у III-му томі Денікін зазначає, що Букретов приховав ворожість... що він не мав найменших заслуг у кубанського козацтва й з походження жид. В Росії ж жиди не могли бути офіцерами та ще й генерального штабу. Все те — злісна балаканина самозакоханого, неправдомовного росіянина. Букретов, як буде з'ясовано пізніше, ніяк не шукав посади військкуботамана, яким він став.

55. Врочистості по звільненні Катеринодара

В'їзд в Катеринодар формально відбувся одночасовий отамана, Кубуряду, Ради і Денікіна 4. серпня. На головному дворці в особі Денікіна вітали Добрармію куботаман Філімонов, Кубуряд, Рада й деякі делегації. Про-

мовці вихваляли заслуги Добрармії та її провідників, не згадуючи 90% своїх героїв-козаків, що їх відсунуто з Катеринодару, — козаки якимось опинились поза містом. Філімонов присягав у відданості Кубані національній російській ідеї. „Кубань“, казав він, „добре розуміє, що вона може бути щасливою тільки при умові єдності з матір'ю-Росією, а тому, закінчивши боротьбу за визволення Кубані, козаки в лавах Добрармії битимуться за визволення й відродження великої єдиної Росії.“ Читаючи по писаному, голова Уряду Бич зазначив заслуги Добрармії в боротьбі з всеросійською анархією і підтвердив готовість кубавців співробітничати з нею.*)

З двірця всі верхами Катеринівською й Красною вулицями поїхали на Соборну площу, де зібралось духівництво, війська (здебільшого старшинського складу добровольці 1-ї дивізії і 1 а батарея) і натовп народу. Під палящим промінням кубанського сонця відбувся врочистий молебень. Останній дійсно був щирий, що підносив душі над життєвими буднями, єднаючи невеликі порівнюючи шереги армії й цивільного населення. Коли після молебня проходили війська — старшинські частини, трохи кубанської кінвоти і черкесів, засмалені сонцем, потроху прибраві, хоч багато в полатаному, — то їх натовп зустрічав з усіх боків з чутливою любов'ю. По параді ген. Денікіна вітали парадним обідом у „Військовому старшинському зібранні“.

Ген. Алексєєв приїхав до Катеринодару 5. серпня. Його також зустрічали щиро й величаво. Знову відбувся молебень і парад несподівано прибувшої в столицю дивізії Покровського. Останній замість переслідувати червоних, що тікали з Тимошовської на Слав'янську, з'явився з декількома полками в Катеринодарі.

Денікін на всі привіти відповів побажанням (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 201), щоб „звільнена Кубань не стала знову ареною політичної боротьби, а приступила як можна скорше до творчої будівничої праці“.

В Катеринодарі на довший відпочинок лишилися головним чином добровольчі частини з їхніми з національних стрічок кутами на лівому рукаві. Кубанські чисті полки продовжували переслідувати ворога і в столиці їх майже не було видно. У пересічного громадянина створювалося уява, що господарем є Добрармія, а кубанський отаман і Уряд лише тимчасова декорація, яку

*) Д. Е. Скобцов. „Годы революции и гражданской войны на Кубани“, ч II. Русский Заграничный Исторический Архив В.-№62.

тимчасом терпиться, а скоро надійде мент, що і вона зникне. Меншевартісність Кубані вичитувалася і з виданих наказів отамана й Денікіна. Перший, підписаний от. Філімоновим і полк. Савицьким (член Уряду по військових справах) 6. серпня 1918 р. ч. 25 наказував:

„Козаки кубанці! Після довгого й запеклого спротиву військам славної нашої армії 3 серпня ц. року советська влада впала в Катеринодарі, і я, ваш Військовий Отаман, з Військовим Правительством і Законодавчою Радою, після п'ятимісячної відсутності, вступили в столицю рідної нам Кубані, з радістю привітані її населенням і населенням околицьних станиць.

Обдурені й затуманені широкообіяннями, наперед не до виконання обіцянками большевиків, козаки скоро похопилися, зрозуміли де є правда й обурились Повстанням, спочатку частково, скоро стало загальним. Козаки, що захиталися було у своїх поглядах і переконаннях з почуттям глибокого каяття вхонилися за зброю і в рядах Добровольчої армії окупили вину власною кров'ю.

Забудемо все задля нового світового майбутнього, для відбудови

Так могли писати переконані москалі, або безмежні сервілісти, що втратили міру. В унісон Філімовівському „співочому наказу“ у „Віснику Добрармії“ з 14. серпня 1918 р. ч. 63 виголошено таке:

„Тут, на Кубані, де зараз пере-
можливо йде Добрармія, твориться
із малого велике державне діло...
Тут, чи точніше відціля йде від-
родження Росії... Роля синів Ку-

нового життя. Але, на жаль, ли-
шилось багато „нейтралістів“,
„союзників“ тактики вичекати.
Від них ми вимагатимемо найсу-
ворішого відчуту, де вони були й
що робили в той час, коли Ку-
бань підпадала знуцанню роз-
гвузаної юрби, і коли потоками
лилася кров захистників і визво-
лителів краю. Всіх їх ми віддамо
під суд Крайової Ради...

Кубанці, зробіть ще одно зу-
силля, нанесіть останній безжа-
лісний удар огидному ворогові
і з корінням вирвіть заразу. Тіль-
ки після цього ми зможемо від-
дати свої сили туди куди кли-
чуть нас сумління й обов'язок
російських людей — на допо-
могу зневаженої й змученої
матері Батьківщини. Так з
Богом за роботу, рідні Кубанці!
Нехай щастить Рідній Кубані і
щастя Боже нашій матері
Батьківщині Росії“ (підкреслен-
ня автора).

У цьому ж числі „Вісника“ розхвалено Покровського, що самовільно прибув до Катеринодари, а саме:

... завдання по організації Ку-
банської Добровольчої Армії ген.
Покровський виконав талановито
і швидко, з властивою йому енер-
гією... Скромний літун капітан,
тепер блискучий генерал, вия-
вився кіннотчиком Божої милос-
ти, зумів створити велику бойову

бані велика... Козацтво на Кубані
встає на поміч і Армії і Росії...
Від вас, сини Кубані, піде перша
всеочищуюча ріка російського
повноводдя“.

одиночку — дивізію, яка стала
основою сталого Кубанського
війська, зумів силою своєї евер-
гії і мистецтва дати не тільки
зовнішній вид дисципліни, але й
розбудити загублений у револю-
ції дух козацтва“.

Всі оті мрійливі писання про Росію дуже були чужими для рядового козацтва, яке, не замикаючись у

власній станиці, звільняло тимчасом свою Кубань. Покровського хвалили, не рахуючись з дійсністю, за його перекочування від кубанців до Добрармії. В. М. у Катеринодарі частіше відвідував родину Нечипаєвських і по троху роздивлявся навколо, все більше переконуючись, що добровольці, серед яких він був, все міцніше сидляють кубанців. В останніх же якось не було чути поважніших осіб. Кубанські часописи були бліді, без виразної лінії і також з хвалою Добрармії, не козачих частин та їхніх командирів.

56. Господарювання Добровольчої армії

При русі на Кубань постачання значно поліпшало, бо крім дуже багатого краю, по залізницях захоплювалось цілі потяги (часом десятки їх), які вважались військовою здобиччю.

В головній масі то були вантажі, що направлялися до советських установ. Багато траплялося вагонів, що наповнені конфіскованим у „буржуїв“ майном, як от: меблі, хутра, килими, цінний посуд, п'яніна і т. інше. Все те передавалося для реалізації ген. Алексєєву, що мав для цього комісії з цивільних людей.

На Кубані у господарів купувалося за готівку, або зачотними цоквитуваннями Кубуряду. Останній скромно заявив Добрармії, що всі залізничні вантажі, виключаючи зброю, на території Кубанського Краю належать до Кубуряду, але те було відкинено. Ген. Алексєєв створив для реалізації цього комісію, яку ніби зобов'язував, щоб у першу чергу зберегти інтереси місцевого населення, щоб це робилося в контакт з кубанськими кооперативами й споживчими товариствами (Денікін „Очерки...“, т. III, стор. 178—182). Першим головою такої комісії був мільйонер М. Е. Парамонов, але його скоро арештували німці й вислали за опозицію до них і донуряду. Мивали тижні, місяці, — говорить Денікін, — вантажі псувалися, розграбовувались, а в Ростові й Новочеркаському складалися нові комісії для цієї реалізації; члени їх сварилися між собою, писали один на другого скарги. А у висліді аж у серпні й вересні з багатомільйонного майна одержано лише один мільйон рублів. Це ще один доказ, що такі справи доручати глибокому дідові і лише військово-викові ніяк було не можна.

Ця ж комісія мала доручення з'ясування власників приватних вантажів, щоб їм повернути, стягнувши якийсь відсоток в користь Добрармії. Але й ця акція належно не була організована. Більшість і цих вантажів змарну-

валосся. До цього слід додати, що командири частин, захопивши такі вантажі, самовільно їх „реалізували“. „Покровський“, — з сумом констатує Денікін, — „шукаючи популярності в населенні (мріяв про отаманство) роздавав „здобич“ щедрою рукою станицям“. Навіть Дон звертався до Алексеєва, щоб поділився і з ним тією здобиччю.

У висліді хаосу в інтендатурі й громадських організаціях в армії було враження, що всіляких запасів багато, а до війська ніщо не попадало. Денікін видав наказ, що „речі військової здобичі є власністю армії, а не тих осіб, до рук яких вони потрапили“. І тут Денікін зазначив, що присвоювання отого майна є віковою традицією козаків. На це слід сказати, що більшого грабіжника від Покровського не було, а він став, як і Денікін, козаком не більше року! Слід згадати, що населення Кубані большевиками так грабувалося, що коли прийшли добровольці і щось забрали, то воно вже особливо ве скаржилось, а лише порівнювало, хто хамовитіший?

Скарбниця Добрармії поповнювалася також і... з контрибуцій, що накладалися в Ставропільщині на села, населення яких брало участь в збройному спротиві Добрармії. Контрибуція накладалася в залежності від вини й кількості населення. Що це міроприємство не було популярним серед населення, признає сам Денікін („Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 179). Без репресій це дало 6,5 мільйонів рублів, а фактично до каси поступило 3 мільйони. За бойові припаси платили ніби ставропільським хлібом, каже Денікін, але напевно на це пішло значно більше кубанського, як пізніше буде розглянуто.

57. Діяльність кубанської влади до зайняття Катеринодару

Кубанський Уряд, Законодавча Рада й куботаман у 2-й похід рушили разом з армією і частіше перебували в місцях постою головнокомандувача ген. Денікіна. Вони більшість рішень приймали за порадою командування, часто санкціонували вчинки військовиків, не рахуючись з наслідками цього. Через те ж, що Добрармія не визволяла, а підкоряла й „утихомирювала“, — кубанський Уряд, толеруючи це, сам ставав якимсь мстивим переможцем. Покарання різками, безсудні розстріли, шибениці, конфіскації, реквізиції відбувалися перед і позаду Уряду. Пожежі світились і по шляху Кубуряду. Цей Уряд забув про грудневу Крайову Раду, забув про її конституцію та про її підвалини: рівноправність обох частин

населення Кубані — козаків та городовиків, забув, що він виловився з паритету цих двох складників. Він провадив яскраво реакційну, станово-козацьку політику. Уряд не замиряв, а розпалював прістрасті й помсту. Городовиків цілком віддав на поталу. Як за большевиків навгородні мстилися над козаками, так тепер козаки реванщувалися й нелюдськи поводитися з навгородніми.

Стан отого безправ'я й дикунства яскраво навітлює ген. Врангелъ, що в українському перекладі звучить:*)

„Як очищувалася область від червоних, в станицях скликалися станишні збори, організовувалось станишне правління (складалося виключно з козаків, — автор). Останнє розкладало й доставляло продовольче постачання та перевізні засоби (півводи). Воно ж творило суд і розправу. По вказівці станишного правління комендантською комендатурою дивізії арештовувалися причетні до большевизму станишники і виконувалися смертні вирокі. Звичайно, тут бували й несправедливості. Загальна злість, стара ворожнеча між козаками й навгородніми, особиста помста, без сумніву, грали ролю, а все ж з усім цим доводилося миритися“.

„Оскільки навгороднє населення було при большевиках пануючим елементом“, — казав Л. Л.

Бич в Крайовій Раді 4.XI. 1918 р **) — „Постільки після перемоги над большевизмом козацтво ставало у свою чергу панівним. Ворожнеча між цими двома верствами населення була звичайно дуже гостра.“

Тут, на жаль, ще раз виправдався стародавній вислів — „мені відмщеніє і аз воздам“... створився такий настрій, що кожний чоловік окремо має право убити, ограбувати, забрати майно.“

А главковерх таманської армії Ковтюх **) говорить: „Взаємна злоба й ненависть доходили до того, що іводі в боях, там де зустрічалися козацькі й городовицькі частини, обидві сторони кидали геть набік зброю і завзято билися навкулачки, як то було під станицею Слав'їнською“.

58. Наказ ч. 11

Коли зайняли першу кубанську станицю Ново-Покровську, видали наказ ч. 11, який в перекладі на українську мову мав такий зміст:*****)

„27. червня 1918 року. Ст. Ново-Покровська Кубанська Область.“

Добровольча армія разом з Кубанськими полками в сучасний момент іде на Кубань для звільнення Краю від большевиків, а в майбутньому має метою установлення ладу в Росії.

Щоб розвернути Кубанську ар-

мію і для поповнення шеревів Добровольчої армії наказую:

1. Мобілізувати козаків усіх трьох черг: піхоту, кінноту й гармашів, при чому:

Із козаків присяги 1915, 1916, 1917 і 1918 рр. будуть відновлені полки, батальйони і батареї 1-ї черги. Козаки присяги 1911, 1912, 1913 і

*) Ген П. Н. Врангелъ. „Записки, ч. I, Белое дело“, т. V. Берлін. 1928, стор. 74—75.

**) Стенографічний відчіт Крайової Ради, стор. 223—224.

*) Е. Ковтюх. „От Кубани до Волги и обратно“. Госвоен. Издат. Москва. 1926.

*****) „Приказы и циркуляры Кубанского Краевого Правительства за 1918 год. Вып. I, Екатеринодар. 1918 г.“, стор. 7—8.

1914 рр. частинно підуть, по згоді з Командувачем Добровольчою армією, на поповнення доблесних полків Добровольчої армії, з решти будуть відновлені полки, батальйони й батареї 2-ї черги.

Із козаків присяжки 1907, 1908 і 1911 рр. розпорядженням Отаманив Відділів зформуються команди, сотві й дивізіони (в залежності від кількості людей). Ці частини перебуватимуть у розпорядженні Отаманив Відділів.

2. Всі без винятків козаки кубанці, що прибуватимуть в Добровольчу армію, як поєдинчим порядком, так і в складі команд, повинні негайно явитися відповідно характеру зброї в запасові частини (полк, батальйон, батарея), що є при армії, звідки і будуть формуватися нові та поповнення вже діючих частин військ.

3. Козакам 2-ї й 3-ї черг, що знаходяться в сучасний момент у частинах Добрармії, по виконанню задач армії в Кубанському Краї, дається право залишити з дозволу Військового Отамана шереги з переводом у відповідне по роках присяги частини війська, або з увільненням на льготу. Що ж торкається козаків 1-ї черги, то вони переведуться в свої полки в міру їх зформування.

4. Всім без винятку кубанцям, що числяться на дійсній службі по війську, генералам, штаб- і оберофіцерам, лікарям медичним і ветеринарам, клясним урядникам і урядникам військового часу негайно явитися до Військового Штабу для реєстрації й одержання призначення.

Цей наказ починається з назви, яку вперто впроваджував Денікін, але що не відповідала Конституції „Кубанська Область“, а треба „Кубанський Край“. З особливим пієтетом і дбайливістю наказ говорить про Добрармію. Очевидно, рахуючись з психікою козаків, наказ двічі згадав про „Кубанську армію“, що проти неї був ген. Денікін, а для козаків вона була мрією. Наказ говорить і про боротьбу за Росію, що натурально було даниною російським патріотам і викликом козацтву, що в масі стриміло лише до визволення свого Краю й створення

5. Всі кубанські старшини, що перебувають у Добровольчій армії, повинні негайно вступити на рахунок Військового Штабу.

6. Кінні полки треба формувати 4-хсотенного складу, по 18 шерегів у чоті. Пластунські батальйони також 4 сотенного складу, по 250 чоловік в сотні. Старшинський склад у полках і батальйонах треба мати по існуючих штабах військового часу.

7. Всім частинам, військовим управлінням і установам Куб. Краю, наперед до виробу нових положень, наказую керуватися законами, уставами й уложеннями, які видані до 27. лютого 1917 року, але титулувати: генералів — „Ваше Превосходительство“, штаб- і оберстаршин — „господин“, даючи рангу, до військових ранг звертатися на „Ви“

8. З метою єдності військових дій частини Кубанської армії, в міру їхнього формування, вступають в розпорядження Командувача Добровольчої армії.

9. Отамани Відділів мають виконувати всі оперативні розпорядження Командувача Добрармії, повідомляючи про них кожного разу Військового Отамана.

10. Ті, що не виконують пей наказ, притягатимуться до відповідальности по заковах військового часу.

Оригінал підписали: Військовий Отаман, полковник Філімонов. Член Кубанського Крайового Правительствна по військових справах, полковник Савицький.”

стратегічно добрих оборонних позицій. Краю а не Росії. Наказ ні словом не згадав про вавгородніх, які цим віддаві в цілковите розпорядження Денікіна, а це... більше половини населення Краю.

Сервілізм, що почувається в наказі, був прикметою всіх писань кубанських провідників до скликання Крайової Ради. Бажання приподобатися московським людям почувалося з усіх розпоряджень. Мова була російська, бо українську знали в письмі може сотні кубанців, хоча в домашньому обіході більшість населення говорило до певної міри русифікованою українською мовою. Команда в армії, провадження пошти й адміністративних розпоряджень велось по-російському, бо урядництво не то що не знало термінології, а взагалі не вміло писати по-українському. У цьому була особлива вигода для Денікіна й його оточення, а величезне лихо для цілої Чорноморії, що не почувала себе росіянами, — мусіла ж усі важніші розмови, включно до ведення засідань рад, провадити російською мовою. Разом із мовою психіка людей лама-лася, вони не могли ядерно висловлюватися по-російському, не могли виявити весь свій настрій в чужій їм мові, не могли переплітати вислови гумором, на який чорноморці були так багаті, коли розмовляли між собою. Трагічно було і з школами, які були переповненні і на Чорноморії заможними вчителями з півночі, що частіше активно русифікували не тільки школярів, а й взагалі молодь станиць. Заступити отих росіян українськими вчителями було неможливим, бо не було українських учителів. Керівник ресорту освіти Кубуряду хоч би й хотів дати школу на рідній мові на Чорноморії, мав обмаль для цього персоналу, а ще менше підручників і взагалі літератури. Все це ставило лінейців-кубанців у привіле-йоване становище у порівнянні з чорноморцями.

55. Наказ ч. 10.

Коли була зайнята станція Тихорецька, то на її хуторі був виданий „архитвір“ трьох кубанських юристів, провідників кубанських Ради й Уряду. То був наказ ч. 10 12. липня 1918 року, що в українському перекладі звучав:*)

„Наказ ч. 10. 12. липня 1918 року. Хутір Тихорецький.

1. З огляду на виняткові умови моменту, що його переживаємо.

утворюються в Кубанському Краю Тимчасові Надзвичайні Військові Суди на таких основах:

Ст. 1. Т. Н. В. С. устанавлю-

*) „Приказы и циркуляры Кубанского Краевого Правительства за 1918 год. Вып. I, Екатеринодар. 1918 г.“, стор. 7—8.

ються розпорядженням Отаманив Відділів, в складі 3-х осіб і діловода.

Ст. 2. У склад Т. Н. В. С. призначаються з наказу особи, що творять цей суд: Голова із строїових старшин (по можливості з правничою освітою) і два члени у віці не молодше 25 років, що не були карані судом, будь-якого титулу й звання.

Ст. 3. Розглядові Тч. Н. В. С. підлягають справи про переступлені дії, вину в доконанні якої підсудним настільки ясна, що по них не треба робити попередніх досліджень і при цьому нижче-зазначеного характеру.

а) праця на керівних і відповідальних постах в органах советської влади, видача осіб, що своєю громадською чи військовою діяльністю послужили інтересам захисту Краю; участь у збройних організаціях, з завданням підпорядкування Краю большевицькій владі.

б) Убивство з наміром, насильство, розбій і грабїж та злочинне підпалювання чи потоплення чужого майна, як рівно ж переховування награбованого.

в) В смузі відчуження залізничного шляху, що входить в район місцевости, проголошеної в стані облоги чи військового положенні, влаштування страйків і підбурювання до них, хоч би таке підбурення й було без наслідків; навмисне підпалювання чи іше навмисне нищення, або пошкодження предметів військового устаткування і зброї й взагалі всього, що належить до засобів нападу чи оборони, як рівно ж запасів харчів і фуражу; намірене знищення і пошкодження всіх устаткувань, які служать правительственному чи військово-му користуванню: телеграфного, телефонного й іншого знаряддя, що вживається для передачі відомостей; залізничних тор і споруд рухомого устаткування, водопосточання, майстерень та інших залізничних улаштувань, а також попереджаючих знаків, що робляться для безпеки заліз-

ничного руху і складів матеріалів, як і залізничних вантажів.

г) Намір зробити зміну прийнятого в Кубанському Краї зразка правління.

д) Напад на вагтового чи військового варту, збройний спротив військової варті, урядникам сторожі, як рівно ж убивство вагтового чи членів варті або сторожі;

е) Намірне знищення чи важке пошкодження в районі театру війни; водопроводів, мостів, гребель, шлюзів, водоспусків, колодязів, доріг, бродів чи інших засобів, що призначені для руху, переправ, судоплавства, попередження повіней чи необхідних для забезпечення водою.

Примітка до ст. 3: Веленню Тч. Н. В. Суду не підлягають справи про злочинні дії що довершені: 1) урядниками, що служать у лавах Добровольчої армії, 2) особами-учасниками в збройних організаціях, що переслідують завдання підпорядкування Краю большевицькій владі і взятими Добровольчою армією в боєх чи безпосередньо в районі військових її дій.

Ст. 4. За перелічені вгорі переступи винні підлягають позбавленню всіх маєткових прав і смертній карі через розстріл, але як будуть виявлені зм'якшуючі вини обставини, то Суд може визначити за своїм узглядненням: кару каторжними роботами від 4-х до 20-х років з позбавленням усіх маєткових прав і з наслідками ст. ст. 22—29 улож. про кари, передбачені, а для військових осіб, пзверх цього, з позбавленням військового звання й виключенням із військової служби, або в'язненню в тюрмі від 2-х місяців до 2-х років: або під арешт до 3-х місяців, у всіх випадках по узглядненню Суду, відповідно до вини; або грошовому покаранню в дохід Крайовій Скарбниці в розмірі не більше 3000 рублів, з заступленням такої плати, при неспроможності заплатити, в'язницею до 3-х місяців або арештом до 3-7 місяців.

Ст. 5. Справи поступають до Тч. Н. В. С. по заяві особи, яка установила Суд чи по заяві Станишного Правління, при чому в тому й іншому випадках зазначається, у чому саме обвинувачується підсудний і кого намірено викликати на Судове засідання (з зазначенням адреси) для допитів в якості свідків.

Ст. 6. У чому підсудний обвинувачується і хто викликається свідком чи експертом. Голова Суду чи, по його дорученню, один з членів Суду оголошують підсудному під поквитуванням, при чому з нього роблять допит, який записується в протокол про те, чи він не бажає, щоб яківбудь інші особи, крім йому подані, були допитані, як свідки, експерти, і де вони живуть, або щоб були долучені, і відкіля якісь документи з поясненням, для з'ясування яких обставин зроблені ці бажання.

Ст. 7. Задоволення прохання про виклик свідків і експертів і вимоги документів залежать від Голови Суду по міркуваннях з обставинами справи і віддалі міста замешкання свідків.

Ст. 8. Якщо при розгляді справи у Т. Н. В. С. виникає сумнів у незаперечності обвинувачення, але в той же час Суд не знайде підстав для виправдовуючого вироку, то спрямовує справу відповідному Слідчому, щоб той перевів попереднє дослідження, з наступною передачею до законної підсудності.

Ст. 9. Розгляд справи на Суді робиться публічно за винятком випадків, коли таке публічне розбирання визнається Судом небезпечним для інтересів Краю й громадського спокою; свідки й експерти повинні присягати; якщо є перешкоди до присяги, то певність таких перешкод констатується Судом, свідки й експерти попереджуються про відповідальність по закону за фальшиве свідчення; після вислухання в привності обвинуваченого кожного свідка і висновків експерта, підсудному обов'язково дається

право давати пояснення; останнє слово завжди належить підсудному.

Ст. 10. По кожній справі, що розглядається в Тч. Н. В. С., діловодом складається журнал Судового засідання, в якому в хрестологічному порядку записується все, що діялось на засіданні Суду і записується суть пояснень підсудного, свідків і експертів. Свідчення всіх допитаних на Суді осіб прочитуються кожному окремо і ними підписуються, у випадку венисьменности, про це робиться прамітка Журнал підписується повним складом Суду.

Ст. 11. Вислухавши всі пояснення підсудного. Суд переходить до вивесення вироку, при якому не можуть бути привними ні діловод ні учасники у виясненні справи сторонні особи.

Ст. 12. Суд вирішує питання винности чи невинности підсудного по внутрішньому переконованню, яке ґрунтується на сукупності обставин, які виявилися при судовому розгляді, і визнаного винним засуджує на точній основі правил цього наказу до кари.

Ст. 13. Винесений Судом вирок коротко записується Головою підписується ним і Членами Суду та проголошується публічно в тому ж засіданні, в якому розгляд справи закінчено.

Ст. 14. У вирокі зазначається точно час і місце засідання, склад Суду, в чому підсудний обвинувачується, за що визнаний винним і на яку кару засуджений.

Присуд підписується Головою і членами Суду та скріплюється діловодом.

Ст. 15. Вирок Тч. Н. В. Суду, по якому підсудний засуджується на кару смерті, посилається на затвердження Кубавського Військового Отамана; вирок, яким підсудний засуджується на каторжні роботи або віддається в арештантський поправчий відділ, посилається на затвердження відповідного Отамана Відділу; в решті випадків вирок Тч. Н. В. С. негайно набуває законної сили

по його оголошенні і виконується протягом доби наказом особи, що утворила цей Суд.

Невинний підсудний негайно звільняється з-під сторожі наказом Голови Суду, якщо не повинен триматися під сторожею по іншій справі.

Ст. 16. Все діловодство по за-

кінченні Суду передається особі, по наказу якого створений Суд.

Ст. 17. Цей наказ набуває сили з мовомом його опублікування.

Оригінал підписали: Військовий Отаман полковник Філімонов, Голова Кубанського Уряду Бич, Член Правительства по справах юстиції А. Наміток."

Наказ був розклеєний на парканах Тихорецького хутора негайно і його правосильність почалася з 13. липня 1918 року.

Оскільки наказ ч. 11 стосувався виключно козаків, не заторкуючи навгородніх, остільки наказ з ч. 10, стосувався всього населення і при тому судьями стали лише козаки, а підсудними здебільшого навгородні. Утворювали тимчасові суди отамани відділів (назва повітів на Кубані), що головою мали призначати стройового старшину (по можливості юриста, яких було взагалі обмаль, а військових юристів ще менше). Членами суду могли бути козаки не молодше 25 років, не ославлені судом. А справи, що підлягають розглядові судів, повинні бути „про злочини, виновність у вчинку яких підсудним остільки була очевидною, що не потребувалося переводити попереднього слідства" (т. 3). Справи в суд подаються на підставі повідомлення особи, яка має право zorganizувати суд (тобто, отаман відділу) або на підставі повідомлення станишного правління. В обох же випадках зазначається: у чому саме обвинувачується підсудний і кого належить покликати на засідання суду для допиту, яко свідка (т. 5).

Отже питання про очевидну вину обвинуваченого та зайвість попереднього слідства, яке визначає, який саме суд має судити: чи тимчасовий надзвичайний військовий, чи воєнно-окружний, чи звичайний цивільний — вирішується отаманом або станишним правлінням, та ще й без жодного контролю, чи перевірки правильності їхніх міркувань, що дає справі той або інший напрям.

Не цілком виразно сказано на підставі чого передаються справи до Тч. Н. В. Суду. Здавалося б, що для цього повинні бути заяви, скарги, дізнання, що їх переводить станишна та поліційна влада. Але про це промовчується, а тому воно могло спиратися й на словесні заяви окремих осіб, що легко приводить до можливості зведення поракунків.

Самі злочини для ставлення під суд були так означені, що був широкий простір до товмачення. Так у т. 3 „а" говориться, що злочином є „служба на керівних та

відповідальних посадах в органах совєтської влади, вказ осіб, які своєю громадською чи військовою діяльністю служили інтересам оборони Краю“. Тями: „Орган совєтської влади“, „керуюча та відповідальна посада“ — дуже невизначені і розтяжні

Акцизне управління більшовики не скасували, воно працювало за їхніми вказівками та виконанням під наглядом їхніх комісарів і будь-який „совнархоз“, який більшовики створили безпосередньо. Чому посада секретаря акцизного управління не буде керуючою і відповідальною, а посада секретаря „совнархозу“ признавалась такою?

„Посягання на зміну установленного в Кубанському Краї ладу керування“ (правління) (т. 3 „г“). У чому „посягання“? Без точного означення звичайне зауваження, під час розмови, про хибність існуючого „зразка правління“ можна підвести під розуміння „посягання“. А що означає „зразок правління“?

На початку 1918 р. Законодавча Рада проголосила Кубань „Народньою Республікою“ і видала для неї відповідну Конституцію. Незабаром більшовики витиснули Кубуряд і установили свій спосіб правління. У 2 му поході більшовики виганяються, але прийнята Конституція не відновлюється. Потоптану більшовиками Конституцію і Кубанський Уряд, за нею створений, ігнорує, творячи щось нове. Оскільки ж Кубуряд створює новий державний лад, що не відповідає прийнятій Конституції, — то він сам посягає на „установлений зразок правління“.

Засоби оборони в цьому наказі також надзвичайно обмежені. Покликання свідків, виправлення документів, які виправдовують підсудного, залежать виключно від голови суду, „на підставі обмірковування обставин справи і віддалі місця перебування свідків“ (т. 7), цебто від його сваволі без обмеження. Про допущення ж оборонців в наказі ні слова. Ні словечка й про орган, що обвинувачував би. А влада суду — безмежна. Нормальною карою є „цілковите позбавлення усіх прав та кара на смерть через розстріл“. Якщо маються зменшуючі вину обставини, то може бути призначена каторга від 4 до 20 років, або арештантські роти від 1 до 6 років, чи в'язниця від 2 місяців до 2 років, чи арешт до 3 місяців, або грошовий штраф до 3000 карбованців, цебто, від смертної карі до арешту чи штрафу. В обсягу карі простір не менше, ніж у більшовицького трибуналу.

Вироки суду конечні, оскаржити їх не можна. Вироки, якими признається засудження на смерть, зат-

верджує військовий отаман, що знижує його, як голову держави, до становища генерал-губернатора, в якій ролі Добрармія і намагалася його трактувати ввесь час. Інші засудження, як призначення каторги чи арештантські роти, затверджує отаман відділу. Остання функція дуже заплутана: отаман відділу і суд утворює, і суддів призначає, і винних до відповідальності притягає, і обвинувачем виступає в повідомленні до суду. Решта вироків набирають законної сили негайно, і протягом доби мусять бути виконані на підставі розпорядження того ж отамана відділу. Точно не було формульовано, що є об'єктом зради — Кубанщина чи Росія?

Примітка до т. 3 і зазначає, що до компетенції Тч. Н. В. Суду не належать справи про злочини, які вчинили 1) чини, що служать у рядах Добрармії, і 2) особи, які беруть участь в озброєних організаціях, що ставлять своїм завданням підкорити Край большевицькій владі, але захоплені Добрармією в боях чи безпосередньо в районі бойових дій. У цей спосіб для службовців Добрармії не-кубанців було утворено привілейоване становище — їх судив за злочини, які вони чинили на території Кубані, навіть проти Кубані та її громадян, свій власний, добровольчий, а не кубанський суд. Кубанці, що були в лавах Добрармії, навпаки, потрапляли в не вигідне становище — їх судив не свій кубанський, а чужий, добровольчий суд.

Наказ поставив Кубань у становище Китаю, де чужинці були екстериторіяльні, що не підлягали китайському судові. Коли добровольця ввіймають за крадіжкою в станиці, то його кубвлада не сміла арештовувати. Ця примітка фактично установлювала безкарність будь-яких змов з боку добровольців проти Кубані, проти її Конституції, проти „установленого способу правління“. Щоб добровольці не робили в цьому напрямку, кубанська влада не могла притягати їх до відповідальности.

В законах же Добрармії, звичайно, не було точки, яка б говорила про охорону державного існування Кубані, її Конституції, її „способу правління“. Цього й не могло бути, бо першим, хто відповідав би на підставі такої точки, був би ген. Денікін, що день-у-день посягав на „установлений на Кубані спосіб правління“. Створене цим наказом положення ніяк не відповідало Краєві, що претендує на державну самостійність.

Наказ ч. 10 пізніше в Крайовій Раді викликав протести, які підтримував і В. М., але успіху вони не мали, бо... „Намітокова, як зазначає Скобцов (Д. Е. Скобцов.

„Годы революции и гражданской войны на Кубани“, ч. 11. Русск. Заграничн. Архив, ст. 102), підтримав Л. Л. Бич. Думаю, що точніше було б сказати, що й увесь наказ порадив Намітокову Бич“. В осінній сесії Ради Л. Л. Бич так пояснював Тч. Н. В. С. і наказ ч. 10*):

„Першим нашим бажанням було стримати козаче населення від розправ... Звичайно, в цьому суді, як і в усякому іншому до надзвичайности спрощеному су-

ді, можуть бути припущені не правильності; ми це розуміли, але не можна було не створювати цих судів, бо в противному разі неувикними були самосуди“.

Але ці причини і мотиви зовсім не можуть бути задовольняючими пояснити й виправдати ті хиби наказу ч. 10, які лише понижують саму ідею суду. Судова практика тимчасових надзвичайних військових судів мало різнилася від практики большевицьких трибуналів, слідчих та надзвичайних комісій. Також, як і за большевиків, в одній ставиці розстрілювали за те, за що в іншій карали арештом чи штрафом, чи й цілком милували.

Не зважаючи на майже повну відсутність формалістики в діловодстві і Тч. Н. В. Судах справи проволікалися місяцями, арештовані мучилися у переповнених до неможливості в'язницях, де часто ширився тиф. А слід ще додати, що наказ ч. 10 мав і зворотню силу, він був скерований не тільки проти злочинів у майбутньому, а і в минулому, що були вчинені ще до його проголошення, хоч в тексті про це не згадується. Отже цей наказ узаконював розправу однієї частини населення над іншою — запанувавших козаків над навгородніми. По суті ж ці суди нічим не відрізнялися від большевицької творчости.

Запізнено Денікін про тимчасові кубанські суди каже (Ген. А. І. Денікін, „Очерки Русск. Смуты“, т. III, стор. 182):

„Складені з козаків даної станиці, позбавлені в своїх діях будь-якої об'єктивности, суди ці зводили криваві особисті поррахунки із своїми навгородніми, зробившись самі зваряддям організованого самосуду“.

Але не ліпші наслідки давали і воєнно-польові суди Добрармії, про які той же Денікін (Ден. „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 181) говорить:

„У наших винятково військово-похідних обставинах воєнно-польовий суд міг у буквальному розумінні слова скатувати чи помилувати. Смерть, як вища міра кари, була цілком у волі суду. Корючись загальній психології,

*) Стенографічний відчіт Крайової Ради, стор. 229.

і начальники і судді були милостиві до своїх і суворі до чужих”.

60. Циркуляр отаманам відділів

„Циркуляр ч. 2 пп. Отаманам Відділів, 14. липня 1918 року. Хутір Тихорецький.

У житті рідного нам Краю більшевизм приніс нечувану розруху. Військова справа, рільниче господарство, фінанси, школи, залізниця, суд, адміністрація — все розхитано, поруйновано й знищено. Всім синам Кубані, що боліють за долю рідної землі, треба, не шкодуючи сил, багато працювати, щоб вилікувати рани Матері-Кубані.

Першою й головнішою задачею адміністрації в сучасний мент є боротьба з більшевизмом, як з явищем, при існуванні якого неможливо установити у Краю законний лад, неможливо налагодити нормальний біг усіх галузів крайового життя і розпочати будову нового життя. Більшевизм — зло, яке повинно бути викорінене. Це зло дуже вкорівилось в населення й особливо в навгородню його частину, і було помилкою думати, що його можна враз вирвати з коренем. Це є отрута, що швидко отруїла душу народу, від якої доведеться йому (народові) довго виліковуватися, уживаючи плянові способи боротьби. І ця боротьба буде дуже важкою. Це повинна знати добре думаюча частина населення Краю і не складати зброї, не заспокоюватися доти, поки зло більшевизму не буде цілковито й безповоротно перемаже. З цією метою вам подаються такі вказівки.

I.

Після знищення головних сил більшевицького війська, більшменш організованого, лишаться окремі ватаги, які і будуть нападати й грабувати станиці й особливо окремі хутори та малі поселення.

Вам треба, як обов'язок, застосувати, при безпосередній допо-

мозі й участі місцевих влад, усі способи для звичення отих розбійничих ватаг.

Крім цих відкрито діючих розбійників, значна частина місцевих більшевиків заховалась в захистних місцях. Вони приймуть на себе вигляд доброзичливих громадян з тим, щоб при першому сприятливому випадку взятися за попередвє.

Цих зловорожих людей треба витягати на світло Боже і передавати Надзвичайним Військовим Судам, які утворені на початках, полегшуючих боротьбу з більшевизмом. З цього приводу Кубанським Правительством видало особливе положення (Наказ, 12. липня, ч 10), яке й ляже в основу діяльності місцевих судів, близьких населенню. Однією з головних цілей утворення цих судів є недопущення самосудів із боку тієї частини населення, яка жорстоко постраждала від більшевиків. Необхідно, щоб населення твердо засвоїло, що розправа без суду навіть над тяжкими злочинцями, спричинена як окремими особами, так і натовпом, є неприпустимим, то є жорстоке свавілля. Самосуди ве поведуть до заспокоєння Краю, а це наша головна ціль. Кожний винний мусить бути судимий і повинен повести кару за все, що наробив, за вироком суду.

II.

Тяжкі умови часу, який переживаємо, наказують необхідність утворити владу на місцях на території Кубанського Краю виключно з корінних мешканців, якими є насамперед козаки, горяни й селяни власники.

Проминуть тяжкі часи безладу, настане мир і спокій, відновиться лад, і тоді правомочний орган корінного населення, Крайова Рада, обговорить питання форм участі некорінного населення в

органах крайової і місцевої влади. В сучасний же мент пропонується відновити в повній мірі, наперед до зміни відповідних законоположень, діяльність усіх місцевих установ по „Положенню про громадське Управління в Козачих Військах“ (видання 1891 року), а також сільських, волосних й іншого роду управлінь по попередньо діявших законоположеннях.

III.

На долю козачого населення припало тяжке завдання по відновленню ладу в Краю. До обов'язкової військової служби тимчасово покликані 12 річників військово зобов'язаних козаків. Таким чином, покликано найбільш працездатне населення козаків, і це припало якраз у момент збору хлібів, найтяжчим і відповідальним для сільського господаря часом, коли десь, як говорять, годує рік. Через це є особлива необхідність в допомозі по збору хлібів родинам тих козаків, які покликані для оборони Краю і носять жертви кров'ю та своїм життям. Виявляти оту допомогу є обов'язком ставишних і хуторських зборів, які негайно повинні організувати саму дійсно трудну поміч родинам покликавих, притягаючи до неї і навгородніх. Виконання цієї допомоги є для кожного обов'язко-

Цей циркуляр свідчить про вадзвичайне застереження до городовиків. Найголовнішим завданням адміністрації згідно цьому обіжникові є боротьба з большевизмом. „Большевизм є лихо, яке треба викоринити“ — наказує циркуляр і далі вказує на навгородніх, що найбільше отруїлися цим лихом. Загалом же циркуляр пасує до риторики Ставропільського ген.-губернатора Уварова, що вигадав гасло: „пролетарі цілої Русі єднайтеся“, та в короткій, виразній і відвертій формі голосив: „наказую усім чинам: злочинців, зловлених на місці злочину, нищити на місці, а менше винних віддавати під воєнно-польовий суд“.*)

Такі накази видав Кубуряд при вступі на рідну

*) П. М. Краснов. „Из воспоминаний о 1917—1920 гг.“, „Архив Русской Революции“, т. XI, стор. 115.

вим в тому розмірі, який визначають збори.

VI.

Наперед до відовлення грошових засобів Крайової Казни, харчування військових частин 3-ї черги, що творять місцеві гарнізони, належить робити рахунком міських, станишних, аульних, хуторських, сільських і волосних товариств та управлінь.

З огляду на це запропонуйте всім громадським управлінням тих населених пунктів, де квартирують військові частини 3-ї черги, перенести в негайному порядку розподіл припадаючих на мешканців витрат на доволство натурою чи грошима по дійсній вартості, притягаючи до участі в козачих населених пунктах також і навгороднє населення, яке, не поносячи особистої військової повинності, повинно взяти найбільшу участь в цій повинності.

З одержанням цього циркуляру по Отаманами Відділів повинні бути негайно відкликані уже видані ними циркулярі, якщо вони в чомусь протирічать даним тут наведеним або „Положенню о Надзвичайних Воєнних судах“.

Цей циркуляр перечитати на станишних зібраннях.

Голова Кубанського Крайового Правительства Бич. З секретаря А. Тимченко“.

Кубань. Всі вони підкреслювали загалом вину навгородніх і безрозсудно поглиблювали поділ, а не примирювали. Все це ще до вступу в Катеринодар знав і В. М., але фронт, постійне напруження перешкождали роздумуванню. За світову війну й працю на фабриці він лише 1 раз відвідав рідні пенати, побувши один день на Ханькові у недужого батька. В революцію ж цілком замотався і довго тримався відсторонь від політичних розмов, вважаючи себе до того непідготованим.

61. Наступ на Новоросійськ

Відпочинок у Катеринодарі затягнувся на якийсь тиждень. 8. серпня 1918 р. 1-а батарея навантажилася на відкриті плятформи залізниці, коні в закритих вагонах і за двома панцерними потягами рушила в напрямку Новоросійського. Перед гарматами розчищали терен від большевиків 1-й кубанський кінний полк, полк. Колосовського і 1-й кубанський стрілецький полк. Вздовж же Озівського моря й правим берегом Кубані наступав Покровський, до якого станиці здебільшого самі звільнялися, приєднувалися з великою кількістю добровільних козаків.

В реляціях же Покровський писав про страшний спротив і тяжкі бої біля станиць Слав'янської, Троїцької тощо. Крім цього Покровський у звільнених станицях самочинно перепроводжував мобілізації, перешкоджаючи Кубанському Штабові робити це пляново, дотримуючись певного ладу.

Таманська група большевиків Матвійова (10—15 тисяч) була розагітована і фанатично давала спротив, але населення вже було гостро проти. Через це козаки одержували скрізь перемогу і посувалися швидко. За Кубань мостом в ст. Троїцькій та пороном у Варениковій переправлялися рештки Таманської большевицької армії деморалізовані й zdeкомплектовані. Через це по лінії Катеринодар—Новоросійськ великого спротиву не було.

Полк. Колосовський наступав швидко, розстрілюючи групи противника, захоплюючи багато полонених, гармати, панцерні потяги й набої.

1-а батарея не здіймалася з плятформ і не зробила ані одного пострілу. В. М. їхав на царотязі, стежучи, що творилося спереду. Лише в Абинській перед ст. Кримською сталася більша затримка, бо до неї навалилося багато ворожої піхоти від Слав'янської групи, що переправилася в ст. Троїцькій. Однак і цю перешкоду на третій день швидко відкинули ще перед заходом сонця.

Захоплення ст. Кримської допомогло операції під ст. Троїцькою, де була головна переправа через Кубань. В Кримській батарея заночувала.

Для ворога лишився відхід лише на Новоросійськ, куди зганялися всі потяги й панцерники большевиків і сунулися піхотою й підводами старі й малі, чоловіки й жінки — біженці. По всіх станціях, що переїздили, досить було покинуто составів потягів, вагони яких були заповнені військовим та награбованим у населення майном, що в безладді напхано невідомими конфіскаторами. По боках залізниці майже закінчені жнива, стоять копиці, лежать валки скошеного днями збіжжя, койде плянтації тютюну зеленіють. Людей в царині не видно, наче все завмерло. Тяжке враження від захоплованих біженців: виголоднілі, в лахміттях, більшість босі з перестрашеними очима — всі чекали на розстріл. Коли їх відпускали додому, — боялись іти, щоб в потилицю не постріляли.

Як засіріло, ранком посунулись далі. Рух сповільнився, бо по боках залізниці чагарники й череліски, які прощупувала піхота й кінні стежі. Всі сподівалися, що можуть завалити тунелі перед Новоросійським, але ворог все більше втрачав лад і видимо не встиг підготовити вибух.

На ст. Тунельній довша зупинка. Цементарні згасли, на залізних ливах від мергелевих кар'єрів гойдалися в різних позах вагонетки, ніякого грюкоту, ні хмар порохів. А совце, ніби на замовлення, палить. Тихо, без гудків і брязкотіння, всуваємось у тунель, в якому діють і світла. Пронесло. Котимося на гальмах далі.

Наближаємось до сел, що можна прийняти за передмістя Новоросійського. По селах також всі поховалися чи повтікали від „людожерів-кадетів“. Уважно перевіряються стрілки й семафори. Все діє, клопоту з цим нема, а час летить. Сонце спустилося за обрій, а потяг з батареєю спинили, але не вивантажуємось.

Загорілися вогні двірця в Новоросійському, ріденько блимають по місту й в порту. Станція не має вільної лінії для цього потягу, бо всі тори заставлені найрізнішими поїздами, що прибули сюди вже з тиждень, а для виїзду всі тори забиті. Нарешті, при догораючій зорі, всунули й потяг з батареєю на крайні праворуч тори. Гармати вивантажили й поставили ніби на позиції. Коні ще залишили у вагонах. Велика темрява. Койде чути окремі постріли з гвинтівок. Понад портом на Геленджик тупотять отарою якісь люди, — може червоні біженці, а міг бути й ар'єрґард розтріпаної Таманської армії.

Командир наказав почувати у вагонах і далеко від них не розлазитися. Та де там. Більшість розбіглась, заглядаючи у вагони й шупаючи при ліхтарках. Більшість составів з конфіскованим у населення майном: від відер і дерев'яних ваганів починаючи до високовартісних перських килимів і коштовних горіхових й м'яких меблів. Хто був власником всього того, звідки воно завезено? Напхано воно без ладу, багато поламано й поцруто. Було трохи й набоїв та скриньок з патровами.

В. М. обійшов свої вагони, чи всі мають днювальних та чи не бракує сіна, якого в спресованих „тюках“ на рейках стояли пару составів. Знайшлися й вагони з ківнями, до яких В. М. поставив свою охорону, щоб ранком щось вибрати, поки появляться інші „господарі“.

На двірці полевий шпиталь червоних з їхнім медперсоналом (декілька лікарів і сестер). Скоро по батерії заговорили про „подвиги“ капіт. Харьковцева. Він зайшов у залі, де лежали ранені, серед яких були й матроси у своїх відмінних з відкритими грудьми блюзках. Великим ножем Харьковцев з реготом садиста попоров животи всім матросам. З останніх ні один не ойкнув. Така була моральна перевага фанатиків матросів над садистом капітаном Добрармії.

Довідавшись про це, В. М. пішов до командира з протестом, що це ганьбить батерію. Та протягом пари днів Харьковцев одержав призначення командиром панцерного поїзда, на який підібрав відповідну команду.

14. серпня батерія вивантажилася і розмістилася у відведеному їй районі по приватних помешканнях, а гармати й конов'язі розташували на краю міста. Приобіцяно довший відпочинок.

Таманська армія зникла в південному напрямку. Вона відсепарувалась від маси біженців і скоро відновила свою боєздатність. Кіннота полк. Колосовського переслідувала ар'єрґарди цієї армії без особливої динамічності, бо сама була дуже зморена безупинним наступом від Катеринодару. 20. серпня Колосовський зайняв Ольгинську на півдорозі до м. Туапсе.

В. М. на ранок по зайнятті Новоросійського від трохи наляканого Пархоменка довідався, що Яків (солдат кіннотчик з Білої Глини) зник. Чому він це зробив — було незрозумілим. Утікаючи, він захопив нові старшинські штани В. М., сшиті з дореволюційного матеріялу в Новочеркаському. Бідний Пархоменко лякливо вибачався перед В. М., що не встеріг його майна, але цей його за-

спокоїв, сказавши: „Щоднини можемо стратити голову, а штани... пошиємо нові“...

62. Відвідини Ханькова

Як тільки життя батерії в Новоросійському унормувалося, В. М. взяв 10-денну відпустку, передав вахмістрування шт-капітанові Масленникову й раненько рушив на Кримську. Дорога майже весь час вела лісом з прохолодою і була безлюдна, часом моторошна. Згадував полк. Машина, що радив узяти з собою Пархоменка й гвинтівку, бо по лісах бродять ще різні недобитки та ватаги звичайних грабіжників. Однак мав добрий наган і прекрасного коня, який легко ніс, витягаючи шию. Так, міняючи алюри, на обід прибивсь до Кримської.

Пригадав, що тут мусів мешкати ст. урядник Моргунів, з яким служив у 3-му пластунському в Телаві. Підїхав до 1 го двору й запитав чепурної молодички — чи не знає вона пластуна Моргуніва? „Вони вже офіцер, тільки втратили ногу, а мають повно хрестів; живуть — 3-є дворище від нашого, он там“, — вказала. Підїхав до воріт. Величезне дворище з током для молотьби. З ганку підвівся високий чолов'яга з милицею й запитав. „Кого шукаєте, козаче?“ — „Чи Ви не служили треттерозрядником у 3-му пластунському батальйоні в Телаві?“ — відгукнувся В. М. „Так це Ви, Василю Миколовичу? Звідки Вас Господь привів? Я відразу взнав Ваш голос. Дуня, біжи, но, відчини ворота дорогому гостеві“. Так по сімох роках В. М. ще одного приятеля пластуна відвідав, що був 3-го розряду, колись. Моргунів, дружина й 2 синки так обсіли В. М., розсідлали коня, що мусів погодитися переночувати, щоб наговоритись.

Моргунів, як військовик, ще в батальйоні вийшов найкращим учебнистом. У світову ж війну одержав усі 4-ри хрести св. Юрія й старшинську рангу за бойові відзначення, багаторазово був ранений і важко ходив, обидві ноги прострілені.

Вмить з'явився обід з борщем, заправлений старим салом, без кінця ярини й власний лафїт у кристалевому графїні. Після всього чудові кавуни й дині. В розмові взяла участь і дружина, яка всім цікавилась (мала освіту вищої початкової школи), хоч була напівгрецького походження. Скоро згадали минуле й довше зупинилися на сучасному.

Моргунів уже поотаманував і лишився в управлінні дорадником (був постійно виборним). Кримська не тільки велика, а упромисловлена та ще й торговельна з вузловою

ставцією станиця. В ній мешкало багато греків, що плекали плянтації тютюну й мали великі його маґазини. Поруч була „Слобідка“, заселена специфічними навгородніми (то були „Миколаєвські солдати“, що мали землю, як і козаки, але у війську служили російському).

Моргунів виявився дуже цікавим співрозмовником і місцевим політиком. Був він і в Раді, але через інвалідність мусів осісти дома. На його думку, всі живущі на Кубані, Чорноморії, Ставропільщині й Тереку (навгородні, греки, вірмени, черкеси, карачаєвці і т. д.) мусять стати козаками, йти в одну козачу всіх виглядів зброї армію, начальство в якій мусить домінувати з місцевих старшин. З великою нехиттю говорив він про Добрармію, яку, на його думку, треба інтернувати, як не захотять в козачій армії служити, або відіслати за Волгу, щоб серед росіян наводили лал.

У Кримській уже мали папір від Кубуряду, щоб козаки обрали депутатів до Надзвичайної Крайової Ради, але без навгородніх. Слобідка мала обрати власних депутатів. І тут господар В. М. почав скаржитись, що нема інтеліґенції. Кого обирете, як учителі — росіяни, духовенство — руське, може приплентатись ще ген. Карцев, як Вареникова його відкине? Говорив про Київку — нове село, що перед самою війною купило через поземельний банк землю й оселилося з селян Київської губернії.

Нарешті почав дорікати В. М., що досі в добровольчій батерії, а не під своїм Урядом. „Мусите йти в цивільну, а не військову службу. Скільки у вас інженерів? А мусимо все перебрати у свої місцеві руки, — фабрики, порти, Церкву, школи мусимо самі контролювати.“

Багато цей інвалід передумав. Він мав величезне господарство, але все провадив: „з мірки, від відра, пуда“ і т. д. За всим доглядала його Дуня, що видимо його кохала й ним гордилась, як героєм.

Так промайнув час далеко за північ у цій для В. М. корисній розмові. Раненько, до схід сонця, посвідав, попрощався з милою родиною й пустився „навпростець“ (всі ковтюби повисихали) до Троїцької, у якій був за яких дві і півгодини. По шляху бачив на токах молотьбу котками, полку й ламання тютюну. Переправився через Кубань і знову навпростець Соболівською грядою скоро опинився на Свидуватих могилках.

Перебоїна висохла. Собаки з хутора Підгірнього не гавкали, а до того тупіт кованого лише на передок гнідого дньом, в спеку, могли й не почути. В. М. тоді не

спало на думку, що бровків, кудлаїв вистріляла нова влада за „вірність буржуям“.

Та вже показалися Ханьківські могили, ліворуч перед ними „Дубки“ з маєстатичними в розі дубами, торохтять гарби й монотонно гуде мотор „Еванс“ у чийсь молотілці. А ось і верби з 100 кущами між ними калини і Сидорівська верба біля воріт, що є відчинені. Гнідий рветься, а В. М. давно вже перевів його на крок, щоб довше придивитися рідним закуткам. Довша алея — справа високі акації, а ліворуч стрункі пірамідальні то полі, спереду криниця з помпою, виноробня над льохом і далеко до найвищої могили куртини зеленого винограду.

Коли порівнявся з криницею, підбіг наймолодший братик Сашуня з дзвінким вереском „Вася приїхав“. Сtribнув з коня.

Вмить оточили рідні, цілують і плачуть, особливо мама. Напередодні приїхали з Новочеркаського дружина В. М., сестра Олена й братик Серафим. Розкульбачивши, копя поставили до окремого жолоба. Був полудень. Кожний говорив про своє „найцікавіше“... Жінки ж вмить під тінню шовковиці приготували стіл з безконечними їдлами й графінами сотерна й лафіта.

Мама ж охкала, що в неї нема свіжої бриндзи, що любив В. М. Тато постарів, побілів і став маломовнішим, брат Сеня у великому почоті в станиці (був засуджений на смерть), большевики забрали його любимого „рижого“, на якому він відбув цілу війну — від Перемишлю до озера Ван в Туреччині. Тепер його призначили головою Тимчасового Надзвичайного Військового Суду, а він міркував якось від того викрутитися.

Надвечір повасходилося багато старих приятелів. Всі дуже побіліли й майже всі відсиділи ув'язнення в новій „революційної“ влади. Цікаво, що єдиний М. Г. Чуприна (тесть Сені) заблукав до червоної нечисті і коли відбувався „народний суд“ на майдані над Сенею, він вимагав його смерти. Треба додати, що Сеня завжди допомагав цій розхристаній родвні і ніколи не зробив їй найменшої прикрости.

На другий день трапилась ще одна прикрість. Тато сказав В. М., що Гуденко з Темрюка, що роками працював прикажчиком на Урмі по прийому збіжжя у фірмі „Граматикопуло“ і днював і ночував в нашому хуторі, почервонів. Його послали з Темрюка в нашу станицю „наводити порядок“. але спізнився, мусів сховатися й прийшов до них. Сеня по своїй доброті погодився, щоб на

хуторі його переховали. До революції це була інтелігентна, пристійна людина, що була переконаннями правіша від В. М.

Тепер він зайшов до кімнати В. М. і простяг руку для привітання. В. М. зазначив: „Червоним руки не подаю. Переслідувати не буду, але Ви мусите знати межі.“ Тато почервонів, а дружина, що була свідком цієї сцени, коли той вийшов, сказала татові: „Ви ж сиділи в їхній тюрмі, а тепер беззастережно прощаєте“...

На другий день Федір Кирилович Погорілий і дядько Петро Потапович прийшли до В. М. з більшою громадською „хуторян-політиків“. Була довга розмова про всілякі події, аж Нестор Хименко каже, звертаючись до В. М.: „в Правління в станиці прийшов від Кубуряду папір, що призначає на неділю вибори депутатів у Надзвичайну Крайову Раду. В станиці всі знають, що Ви живі-здорові і хочуть, щоб отим депутатом погодилися бути Ви. Другого ми виберемо, кого Ви захочете. Ви є перший інженер (взагалі високоосвічена людина) з нашої станиці і ми певні, що найкраще козачі інтереси захищатимете Ви.“ В. М. був цим заскочений і почав відмовлятися, що революція застала його на Дону, що дуже відстав від справ Кубані і т. д. Фед. Кирилович Погорілий на це каже: „Ви й греблі понад Кубанню вперше бачили, а за день обраховували так, як віхто з нас і за місяці не дав би ради. Ви наш син і мусите допомогти станиці й цілій Кубані. Ви не можете відмовлятися. Кубань мусить в проводі мати найбільше інтелігенції“. Довго ще намовляли, аж В. М. погодився в неділю поїхати в станицю.

Неділя по звичаю, ще дотримувано, починалася церквою, яка була переповнена. В. М. з Сенею стояли справа приблизно на середині, відчуваючи на собі „очі всіх“. З роки, як В. М. не був у станишній церкві. Виросло нове високого зросту покоління. Багато вчителів, школярів у сіреньких уніформах, а дівчата в кавових суковках і досить інвалідів, — без руки, чи ноги. Почувалось, що й Настасівська пережила велику, жахливу біду.

Служив о. Василій Мухин („законспірований“ українець). В проповіді говорив про вибори по обіді. Закликав усіх на молебень після літургії, що відбувся при переповненій церкві. В. М. підійшов до Хреста і о. Василій радісно його привітав, подаючи просфору.

В ограді (ще паркана не встигли зламати) В. М. побачив більше тисячі людей обох статей й різного віку; мало навгородніх, а всі якісь невеселі. Скоро почало підходити більше знайомих його покоління, головно інва-

ліди, бо здорових забрав Покровський, що тут пролетів буревієм. Василь Васильович Набока (фельдшер аптекар сусід батьків В. М.) дуже просив до себе обідати. Довелося погодитися і з Сенею піти, хоч його чекали дома.

За обідом В. В. заговорив до Василя Миколовича „ніби вже члена Ради“, кидаючи найрізніші думки. Коли В. М. сказав, що ні його згоди, ні виборів ще не було і він за пару днів вертається до батареї, то В. В. не хотів і слухати про інше рішення — „вже ціла станиця хотіла шукати за Вами, а Ви самі прибули. Зневажити громаду, яка Вас так шанує і стільки надій на Вас покладає, не можна“ — додав. За столом був і новий отаман станиці, помічник і писар, що зараз же почали радитися, як провести ті вибори, які вони призначили на 3 години пополудні. Всі наставівці дуже слабенько були поінформовані: нічогосінько не знали про німців, Таманський півострів, чудернацько переказували чутки про „гайдамаків з України“, а найголовніше, всі були ще прибиті, дуже боялися повороту червоних. Вихром пролетівший Покровський через станицю призначив отамана й багато хвастася, але всьому тому дуже мало йняли віри. В. М. відчув, що треба заспокоїти станишників довшою правдивою інформацією.

Прийшовши на віче станишників, які виповнили величезне подвір'я правління, В. М. побачив багато (більше тисячі) старших козаків і де-не-де в піджаках навгородніх. Був чудовий соняшний день. Отаман з булавою з помічником і писарем вийшли на середину двору, де стояв накритий зеленим сукном стіл. По команді: „смирно!“ — все стихло і писар добрим дзвінким голосом прочитав повідомлення про вибори двох депутатів і їхніх заступників до Кубанської Надзвичайної Крайової Ради. Отаман дещо додав до цього повідомлення і попросив В. М. розказати про загальний стан Кубані.

В. М. інформував про німців, що допомогли звільнити Таманський півострів, зайняли Україну й частину Донщини, зазначив, що сам вийшов з Дону в офіцерській батареї ще з ген. Кєрпіловим, якого вбито під Катеринодаром. У другому поході перебув зайняття лінії залізниці на Царицині до Великокнязівської, був при взятті Тихорецької й очищення залізничної лінії на Ростов до ст. Кушовської, а звіттам був у боях з армією Сорокіна аж до здобуття Катеринодара. З останнього гнався за Таманською армією по залізничній лінії аж до Новоросійського, з якого зараз верхи одинцем приїхав, щоб побачити рідних.

Знає, що Ставропіль і Армавір також зайняті білими. Вся Чорноморія і Західня Кубань звільнені, частина Ставропільщини й побережжя Чорноморщини також очищені від червоних. Останні ще дають опір, але вже морально надломлені й обтяжені біженцями, які є великим клопотом не тільки для червоних, а й білих. Свою подорож лісом з Новоросійського до Кримської без перешкод В. М. навів, як приклад, що червоні дуже деморалізовані й навіть на поодиноких уже не нападають.

Про діяльність Кубуряду В. М. знав дуже мало, бо не мав часу й можливости стежити. Опубліковані деякі накази читав. Одначе радив бути чуйними, пам'ятаючи, що ворога треба переслідувати, не даючи опам'ятатися, аж поки не звільниться цілий Північний Кавказ.

Історично все минуле закінчено. кубанці й все населення Кавказу не мають жадних умов і обов'язків перед Росією. „Дарунок“ у 1792 р. царицею Катериною II запорожцям території Кубані вигас, бо сама та династія не існує. Кубань вільна сама рішити, що з собою діяти. Кубанський Уряд мав чисто військову умову з ген. Корніловим. На яких умовах ген. Денікін командує й кубанськими козаками, які складають $\frac{4}{5}$ Добрармії, В. М. не знав. Одначе він зазначив, що Добрармія є група головно військових з Росії, але претендувати на репрезентацію цієї держави вони не можуть, як і большевики, спираючись лише на силу.

На думку В. М., Кубань не оборониться від маси большевиків, як не зговориться з іншими неросійськими народами, як: українці, білоруси, донські козаки, грузини, азербайджанські татари й вірмени тощо. Мабуть у цьому напрямку щось робить і Кубанський Уряд, але В. М. про ці справи дуже мало знає. Таке договорення з іншими й об'єднання є складною справою, маючи ще такого партнера, як ота військова організація — Добрармія.

Домашня складна справа у козаків є навгородні, яких є більшість і з якими треба договоритися, треба з ними зрівнятися. Конче слід козакам поступитися, щоб не було більше Таманської армії і ніхто не носив за пазухою каменя. Але всі оці складні справи мусить вирішити Рада, до якої виберете депутатів. Уряд цієї Ради переведе в життя її постанови. Наприкінці порадив у всьому слухати Кубанський Уряд і точно виконувати його накази.

Коли торкнувся навгородніх, В. М. почув незадоволене муркотіння, яке швидко зупинилося, як тільки почав довше пояснювати. Були ще деякі запити, а потім

вся маса на пропозицію отамана називати кандидатів на депутатів гучно відповіла — В. М. Останній хотів щось пояснити, але гук В. М. заглушив. Отаман підніс булаву й попросив підняти руки, хто за В. М. Всі, і ні одного проти. Другим обрали Луку Васильовича Іванченка — учителя-сотника, з яким В. М. разом вчився до „Городського вчилища“.

Так 30-річний В. М. і його колега Л. В. Іванченко обрані членами Кубанської Надзвичайної Крайової Ради. Інших кандидатів і не виставлялося. Кандидатів депутатам не обирали, а перенесли це на інші збори, бо вже було пізно, а всі поспішали на молотьбу. Нове положення В. М. в ту неділю лише трохи торкнуло — він відчув, що відмовлятися було ніяково, бо це образило б цілу його рідну станицю. Отож прийняв і цей обов'язок, що ніколи не сподівався й не думав про нього. Це була несподіванка від революції.

Повернулися на хутір, на якому В. М. прожив ще пару днів. До Новоросійського виїхав іншим шляхом, через Вареникову й Гостагаєвську і прибув в точно визначений день. Зайшов до командира батерії й розповів про Настасівські вибори. Полк. Машин запропонував В. М. відразу дати довготермінову відпустку, але В. М. просив це відкласти аж прийде якесь повідомлення від Кубуряду. Невідомо ж було, наколи скликатиметься Куб. Крайова Рада. Машин вітав і дуже був радий цьому виборові, хоч тут же зазначив про можливість конфлікту цього парламенту з керівниками Добрармії, яких він вважав реставраторами, нездатними зрозуміти революційні події й опанувати їх. „Але Ви кубанець, і мусите до всього підходити в погодженні з інтересами Вашого Краю“.

В. М. попросив, щоб про це тимчасом нікому не говорилося. Машин інформував В. М., що на Новоросійськ і губернатором Чорноморської губ. призначений полковник Кутепов, якого обидва добре знали. Відважний й крутенький командир гвардійського Преображенського полку, тимчасовий заступник ген. Маркова (від Шаблійовки), але цілком невідомий адміністратор. В. М. до цього завважив, що Новоросійськ і Чорноморська губ. до революції адміністративно керувалися кубанським наказним військовим отаманом. Революція, виходить, зву-жує права кубанського козацтва. На це Машин лише махнув рукою, додаючи — ще не таке побачимо...

63. Система адміністрування Добрармії

У першому Крижаному поході й за перебування на Дону Добрармія, як рівно ж при мандруванні по Кубані, не мала клопоту з цивільною адміністрацією. І, як признається сам Денікін (Денікін. „Очерки Русск. Смуты“, т. III, стор. 129), „не було при нас ніяких кадрів цивільного управління, бо армії належало лише частково й тимчасово виконати певні завдання в Ставропільській губ. Ген. Алексєєв, втягнений в розмови про створення загально російської влади за Волгою, вважав не потрібним створювати якийсь адміністративний цивільний апарат при армії... Ми обидва (тобто Денікін з ген. Алексєєвим — В. І.) всіма силами відгороджувалися від метушливої боротьби політичних пристрастей... Це було дуже тяжко. „Політика“ втручалася в нашу працю, вдираючись стихійно і в життя армії...“

І Дон і Кубань мали свою вищу цивільну владу. Ставропільщина своїх власних відповідних органів не створила. „Можна було б, звичайно, покористуватися урядовим апаратом Дону чи Кубані“ (Денік. „Очерки...“, т. III, стор. 180), бо ...неширо Денікін зазначає, що на Дону й Кубані в безправному стані перебувало навгороднє населення, що виключало будь-яку можливість приєднання хоч би й тимчасово Ставропільської губ. до однієї з козачих областей. В дійсності Денікін хворобливо ретельно ганявся за престижем, а таке приєднання ніби узалежнювало його від козачої адміністрації. Він мав ідею виконувати загальноросійські державні завдання, а до цього ж прагнув мати свою територію й народ, щоб позбавитись назви „бродячої військової організації“.

Через це, лише вступивши в межі Ставропільщини, Добрармія бере на себе завдання й цивільного керування. Однак в лоні Добрармії тоді не було не тільки добровільних кадрів потрібних вищих цивільних установ, а навіть певної програми, а тому все робиться нашвидку, по-походному, відновлюючи закони, що видані до 25. жовтня 1917 р. (цебто до большевицького перевороту). Це була цілковита реставрація царської адміністрації з губернаторами й жандармами.

Наскільки денікінці лякалися козачого „зверхництва“, може бути такий приклад. За царату Ставропільщина в судовому відношенні підпорядковувалася Новочеркаській судовій палаті, а також сенатові, що його організував отаман Краснов. Щоб такої залежності уникнути, денікінці наспих створюють при окружному суді у Ставрополі тимчасові апеляційну та касаційну інстан-

ції. Цей проєкт зробив згаданий окр суд на наказ ставропольського ген. губернатора полк. Глазенапа. Щоб керувати губернею, при штабі Добрармії утворили невеликий цивільний відділ його.

Особливо ж вразили адміністраційні призначення в Новоросійському й на Чорноморську губерню, де й за

Генерал Кутєпов

царя простягалася влада по Сухум Кале включно кубанкого отамана, який мав для цього готовий апарат. Тепер кубанці (головно) звільнили й продовжували очищати далі цю їхніми братами заселену територію для того, щоб

росіянин Денікін призначив своїх вірних, хоч адміністративно примітивних правителів.

При дальшому русі у м Туапсе добровольчі війська зустріли невеликі грузинські загони. Замість домовитись до якоїсь співпраці з грузинами, їх кинулись обезброювати, забрали від них павцерний потяг. Грузини ворогами відступили лише до Пилєнкова, а не Сухуму, і найжачились, захопивши порядний шмат території, заселеної кубанськими козаками та абхазцями, а не грузинами.

Так замість побільшувати приятелів, робити доброзичливе запілля (з грузинами відразу треба було поприятельські домовитись, щоб глибшим запіллям стала Туреччина), Денікін щонайменше ображає і кубанців, і грузинів, роблячи з обох потевційних ворогів. Сам Денікін признається (Денік. „Очерки...“, т III, стор. 180), що на чоло Ставропільської губ. призначений військовий губернатор, полк. Глазенап — командир окремої бригади, що лишилась в його розпорядженні. З перших наших кроків, — каже Денікін, — у звільненому краї, хоч він і займав крихітку її території, залежало багато. І перші кроки виявились невдалими...“ Становище створилося таке, що Денікін мусів лише командувати армією, а цивільне управління сперти на місцевих діячів, які мали розуміння потреб населення уже після революції без поміщиків і жандармів.

В. М., придивляючись до старшин у батерії, не міг не бачити, що більшість із них були запеклі монархісти і за старий лад включно до абсолютизму. Козаки ж і селяни в масі схильніші були до демократії й поділу землі поміж працюючим людом. Ген. Денікін, не кажучи вже про Алексєєва, був застарий, щоб зрозуміти революцію й її вимоги. Він багаторазово говорить про старшинство Добрармії, що більшість його монархістична, а про шереговця цілковито не згадує, маючи певність, що вони (шереговці) далі лишилися вівцями, яких веде цап в образі офіцера.

Підкреслюючи, що за владу не боротиметься, Денікін зарано почав смакувати, яка та влада є. Чим далі, тим більше Денікін перестає бути командувачим, а порпається в справах цивільної управи, в якій був абсолютним анальфабетом.

64. Безсудні розправи

Це явище надзвичайно важливе, бо воно викликало жах у В. М. і подібно йому думаючих. Тимчасові надзвичайні суди Кубуряду чи воєнно-польові Добрармії не

уєвули самосуду. Правительственне інформаційне бюро з 10.X.1918 р. в катеринодарському часописі „Кубанський Край“, що був офіціозом Кубуряду, написав: „... об'їхавши станиці — Нововеличківську, Старомишастівську, Медведівську, Андріївську, Воронцовську, Новомишастівську, Мар'їнську, Єлисаветинську й колонію Гначбау, констатовано, що у всіх цих станицях, опріч колонії Гначбау, по вигнанні із станиць большевизму були самосуди. Особливо ж багато самосудів було в станицях Медведівській та Андріївській, де, за свідченням священника Тихомірова, кількість жертв кривавого порухунку перевищила 50“.

Тимчасові суди не змогли ввести в береги будь-якої законности хвиль сваволі, що розливалася по краю. Поруч з ними команданти та різні начальники військових відділів били різками, нагаями, шомполами і селян, і інтелігентів, і чоловіків, і жінок, і все це прилюдно, як прилюдно на майданах вішали, рубали, розстрілювали.*)

Картаючи кубанців за їхній шовінізм, Денікін зідхає (Денік. „Очерки...“, т. III, стор. 205—206) й пише: „...а скільки людей було перевищено й розстріляно ставишними судами, про що невідомо було Куб. Урядові, який подібної статистики не вів“. Не вів її й Денікін, хоч Добрармія постачала б для неї не менше матеріялу. А загальний тон безперечно надавала Добрармія.

На думку маси добровольців, за рідкими винятками, кожний, хто не ганьбив революцію, був як не большевик, то напівбольшевик, якого треба полікувати, принаймні биттям. І добровольці вже не перебирали, чи то козак, чи то городовик, катуючи однаково тих і других. Сам садист Покровський, в боях Білорічинська—Майкоп на кожному телеграфному стовпі в місті вішав без суду захоплених червоноармійців і біженців. Ввесь його шлях від Туапсе до Майкопу — суцільні (тисячі повішених) вішальники й шибениці.

Говорючи про своє цивільне правління, Денікін делікатно констатує: „...Це спрощене „військово-похідне“ управління, основане на „Положенні про польове управління військами“, до крайности обтяжувало мене, відтягаючи від ведення операціями і викликаючи на місцях надмірну ініціативу, яка не раз межувала із свавіллям“ (Денікін. „Очерки...“, т. III, стор. 260).

І все ж це лихо впало переважно на голови городовиків, що загально вважалися коли не большевиками, то їхніми прибічниками, торкаючись однаково, як селян,

*) Покровський. „Деникивщина“. З. И. Гржебин. Берлин. 1923 г. стор. 51—52.

так і інтелігенції. Член Кубуряду по справах освіти Ф. С. Сушков у своїй доповіді 16.XI 1918 р в Раді свідчив, що його міністерству насамперед довелося обороняти „учителів від самосудів і неправдивих обвинувачень їх у большевизмі“ (Стенографічний звіт Крайової Ради, стор. 241).

„Не треба приховувати, — казан він, — були серед учителів особи, причетні до большевиків, але їх я можу з певністю сказати, було мало, а обвинувачень було дуже багато... Розгарячене пристрасною населення Кубанських козаків насамперед вакинулось ва навгороднє населення. При цьому постраждали й невинні

діти. Поборюючи батьків, що заразились большевизмом, не жаліють і дітей: у цілому ряді станиць дітей навгородніх вигнали із шкіл, навіть у таких випадках, коли в цих школах були вільві місця... Безвинно страждали й учителі навгородні, страждали лише тому, що вони навгородні“.

Звущання, биття різками, шомполами, набивання в роти городовикам землі, гвалтування жінок, часто-густо дітей, безсудні розстріли, закопування в землю живих городовиків, конфіскація — все це стало відомо і Крайовій Раді, що зійшлася з усіх кутків Кубані.

На її засіданні 27. листопада 1918 р. член Ради Д. О. Філімонов, констатує, що „в рядах большевиків перебуває багато, багато заблуд, темних і обдурених людей, а ще більше пішовших під загрозою розстрілу й багнету. Там є селяни, там є й козаки, на нещастя брати-козаки. Багато їх лишилося по станицях і селах і ці залишенці трусяться від страху за своє існування“, а через те вімені Ради Лабинського відділу пропонує, щоб Рада видала наказ до населення Кубані про припинення свавільства й безчинств (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 777) Голова Ради М. С. Рябовол із свого боку підкреслив, що „...треба припинити сваволу, яка має місце по всьому Краю і спричинює величезні жахи й печастя.“

Рада більшістю, проти одного, пропозицію Філімонова схвалила (стеногр звіт Крайової Ради, стор. 781).

А 29. листопада 1918 р. член Ради Демиденко з комісії Ради по справах народної освіти дає малюнок:

„З усіх кінців нашого дорогого Краю: з ведмежих закутків, із більших центрів, із станиць і сіл доходять ридання роздертих, голонних і холодних учителів, що вигнані не лише за межі Краю, але й за межі станиць за присудами. З другого боку ці працівники народні всіляко ображаються та насилуються. Крім цього

чуються роздираючі душу вигуки дітей-сиріт городовиків, перед якими закрилися двері храму науки, двері школи... ця хвороба набуває епідемічний характер. Найкращі працівники, що прожили цю ставипях багато років і зарекомендували себе не лише добрими педагогами, але й як громадськими діячами, — виган-

няються із шкіл під найрізнішими приводами, а на місці їх тим ж присудами заарештовуються люди не тільки недосвідчені, а навіть несповна управлені. Все

це робиться, щоб догодити своїм . . . Можливо є винні серед учителів, але невинних у цьому випадку більше“..

Розповівши про факт прелюдного биття різками станишним комендантом учительки, що була „в боротьбі з большевизмом невтомним борцем“, він свідчить: „Вона врятувала, як свідчить про це документ, багатьом життя від большевиків“. Далі зазначає, що „всілякими способами намагаються виключити із шкіл дітей городовиків. Для цього вигадуються різні причини, напр., устанавлюють дуже високу платню за навчання в розмірі 300 руб. на рік. В інших місцях просто забороняють приймати дітей городовиків до шкіл“. (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 813—815).

Рада ухвалювала резолюції, що засуджували самосуди, часом давала амнестію декому з причетних до большевизму, але життя йшло своїми торами, за місцевими обставинами. Брат В. М. Симен Миколович був головою отого Надзвичайного Станишного Суду і часом не встигав відкрити засідання, як приводили заюшених кров'ю підсудних, що по виясненню були цілком невинні.

То були часи якоїсь психози ненависництва, що в самій Раді виривалися в дискусіях дикувські промови, як напр., члена Ради Толкунова, що вимагав: „щоби негайно були виселені шкідливі елементи (городовики).. бо козаки не можуть терпіти такий елемент, що поселений між ними... Якщо уряд відкладе, чи загальмує справу виселення, то до весни ми самі винищемо їх. Ми самі спробуємо їх знищити“.*)

Голова Уряду Л. Бич спробував усовіщувати члена Ради Толкунова, що козацтво може говорити лише про виселення „небажаного елемента“ з Кубані, а ніяк не про знищення його і що „Уряд завжди стояв в обороні козацтва“.

Всі оті виступи в Раді для перебуваючих у війську, у тому й В. М., не були якоюсь новиною, бо при зайнятті різних осель майже постійно траплялися жертви зведень поррахунків і це стало буденщиною.

*) Покровський. „Деникинщина“, стор. 43 - 44, Гольденстул, пит. праця, стор. 56.

65. Боротьба за Армавір

Повернувшись з Ханькова, В. М. займався приведенням до кращого стану кінний склад батареї, матеріальної частини тощо. Вже в цей час поширилась пошесть „еспанської грипи“ (лікарі називали її легкою чумою), яка проявлялася страшними болями голови й високою гарячкою. Багато старшин батареї занедужували і мусіли вилежуватись (вважалось найкращим ліком).

У Новоросійському жилося непогано, але відірвано від фронту, звідки „наочні свідки“ приносили фантастичні відомості, що Таманська армія й Сорокіна реорганізувалися й перейшли в контратаку з метою знову вигнати білих з Кубані. Дійсну численність цих армій визначалося в 100 000 вояків при 120 гарматах, але „свідки“ говорили про 200 000 і 200 гармат. А білі тоді ж розпоряджали 35—40 тисячами шереговців при поверх 80 гармат. За чутками надзвичайні бої відбувалися біля Майкопу, Білоріченської, Армавіру й Ставрополю. Що Армавір ніби був зайнятий ген. Боровським з корніловцями, які захопили багато спирту й перепились, а вночі вдерлися большевики й багато набили добровольців, викинувши їх з міста. Таке ж саме ніби повторилось і з 3-ю дивізією Дроздовського.

Оці чутки псували настрої і всі бажали йти скорше на фронт. Через це, коли 11. вересня 1918 р. одержали наказ вантажитися у вагони і переїхати під Армавір, приєднуючись до загону полк. Тимановського, всі охоче взялися за працю.

Більшу частину батерійного обозу з хворими й всілякими запасами лишили в Катеринодарі в районі шкіряних заводів. Батерія ж лише з кухнею вивантажилася на ст. Кубанській перед Армавіром і розмістилася в порожньому маєтку добре забудованому, але без господарів і будь-яких тварин, яких большевики забрали. Підготовка протяглася декілька днів.

Перед самим Армавіром на лівому боці Кубані був упромисловлений зразковий маєток барона Штенгеля: в ньому вирощувалась клещевина (райдеререво), що постачала в першу світову війну шмаровидла для літаків цілої російської армії; була там зразкова гуральна і ректифікаційний завод (з під'їздними торами, на яких стояв великий состав цистерн, наповнених 95% спиртом) і була там зразкова колонія робітників з дуже добрими школами, які набудував власник цього маєтку, що був ідейною людиною високої культури.

Одного вільного дня В. М. з капітаном Крутиковим вибрались верхами оглянути цей маєток. Побули на плянтації, в школі і під'їхали до гуральні. Остання з торами обнесена колючим дротом, а вартові — старші бородаті-козаки старовіри з сусідньої Прочноокопської станиці. Вони злобно попередили, щоб не наближалися, бо стрілятимуть. Викликали розводящого, що був також урядник з бородою. Він пояснив, що тут перші добровольчі частини дійсно забагато пили алькоголю і з них, як не п'ючих, організували сувору охорону. Виходило б, що чутки в Новоросійському якусь підставу мали.

На світанку 14. вересня батарея рушила на позиції. Всі відпочили й весело їхали. Розвізники спереду співали жартівливі пісеньки Під'їжджаючи до високого насипу залізниці Туапсе—Армавір, всі побачили переляканого зайця, що перебіг нам дорогу. Переїзд через залізницю був далеченький (за 2—3 верстви) і комбатерії рішив зайняти позицію на північ від залізниці. Заяць багатьох „засмутив“. Полк. Тимановський попросив все ж переїхати залізницю й вибрати позицію на півдні від неї.

Перед батареєю розсипався зводногвардійський полк, щойно зформований, а правий фланг мали боронити кінчотчики молодого полковника Растягаєва. День починався великою росою і без хмаринки. Піхота зраня залягла в кукурудзі. Спостережний пункт батарей (головний) тут же — на скирті соломи, а другий праворуч, біля якого метушилися й хлопці Растягаєва, — також на скирті соломи встановили дворогу й пов'язались з головним телефоном.

Спробу піхоти наступати противник зустрів густим кулеметним вогнем і вона знову прикавурилась. Нащупати гарматами кулемети ворога також не щастило, бо їх було багато й добре поховані, а розвідка нічого не приносила. Взагалі початок був млявий, батарея мусіла „ощаджувати“ набої. Так майже безчинно грілися на сонечку до полудня.

В. М. був на бічному спостереженню з двома телефоністами, Пархоменком з двома кіньми і досить було вершників розтягаєвців, що весь час від'їздили й приїздили з їхніх позицій. Цей рух звернув увагу противника, який почав „брати у вилку“ скирту, але також без особливої жвавости, так віби чогось вичікуючи.

У полудень наказано розпочати загальний наступ. Закокотіли кулемети й загули гармати. Після короткої підготовки старшини зводногвардійців почали „їх підні-

мати". Та це було для них „перше хрещення“ і тому вони лякалися дзижчання куль, а особливо тріскотні кулеметів. Перебігали дуже коротко. Старшини не лягали і дуже багато з них було зразу ж ранено, яких біля батареї перев'язували і відвозили. Так за яких 3—4 години білі зблизилися на сотню кроків, але червоні не виявляли бажання відходити, а підняли безупинну часту стрілянину.

Растягаєв з кіннотчиками дуже швидко без попередження зник зі скирти. Пархоменко гукнув на В. М., що його кінь декількома кулями ранений в задню ногу. В. М. велів негайно відвести коней через переїзд за залізницю. В цей час побачив, що полк Розтягаєва зник і наступають густі лави кінноти ворога. В. М. переказав телефоном на батарею, щоб „бралися в передки“, велів телефоністам перерізати дроти й тікати в напрямку переїзду, а сам з дворогою Цайса побіг до батареї. Добігши до неї, В. М. побачив одну гармату без замка, на дишлі якої лежали обидва забиті коріні (коні), трохи далі лежала вбита сестра. З кукурудзи дзижчали кулі і вона наче ворушилася від наступаючої піхоти червоних. Підбіг осавул Князів (донець) з батареї з 5 молодшими старшинами (деякі з гвинтівками) і ця купка стала бігти до високого насипу залізниці. За ними гналася група кіннотчиків з галасом — „здавайтесь!“.. Утікаючі час від часу зупинялися й стріляли в кіннотчиків і поцілювали, що їх спиняло від рубання. Так дійшли до високого насипу й почали на нього лізти, а кіннотчики кинулися на переїзд. Коли кіннотчики з переїзду прискочили, втікачі вже були в соняшниках за залізницею. Почало темніти й втікачі відстрілювалися сміливіше. До цього в густих соняшниках кіньми не можна було розігнатися. Почулися матюки й кіннотчики повернули. Втікачі зупинилися, відсапнули й порадилися, куди далі йти.

Далі вийшли на головний шлях на ст. Кубанську й рушили до неї. По дорозі надибали отаборену батарею без одвієї гармати і недостачею багатьох офіцерів. Це був 1-й випадок страти гармати цією батареєю і взагалі такого розгрому. Зведений гвардійський полк розбігся (одиноких його солдатів пізніше знаходили по всіх станціях до Кавказької, а деякі опинилися в Катеринодарі).

Ранком почали розбиратися, де люди, скрині з набоями (всі вивезли), коні, крім В. М. і двох добрих корінів, не ранені, убита сестра й декількох старшин ранено. Задня нога коня набрякла колодою. Ветери-

нар радив застрелити. Однак В. М. обложив цю ногу грубою верствою мокрої глини і відіслав з Пархоменком до ветеринарного шпиталю в Катеринодар. Там декілька куль витягли, а дві заросли і кінь ще бігав, як до того.

Зо 3 дні готувалися до нового наступу. Прибув Кубанський стріл. полк. В. М. уже й раніше почував „еспанку“, а тепер „розвалювалася голова“. Але привезли нову гармату, треба було злаштувати запряжки — й новий наступ змушували забувати за недугу і В. М. переніс її на коні, що пізніше спричинило йому, як доводили лікарі, трему цілої правої частини тіла. Коли б перележав, може б цього й не сталося.

На другий же день батарея була на позиції по лінії Кавказька — Армавір. Біля неї був і полковник Тимановський в полушубку й шапці з його адъютантом. Але все затихло — ні білі, ні червоні не рвалися до наступу. Мабуть ті й другі зализували спричинені в останньому бою рани. В. М. з іншими старшинами полазили по цегельнях й глибоких глинищах біля них. Там обстріл з Армавіру бував густіший, але головно з гвинтівок. Дехто з старшин жартував, що можуть „глупо угробити“, ніби це можна спіткати „розумно“.

Нарешті підготовка закінчена, набої підвезені, війська бажано розміщені. Гарматня підготовка почалася зранку. Набоїв не шкодували, що рідко в білих траплялося. Олійницю Аведова (друга по розмірах в Краю) запалили. Курять чорним димом резервуари з олією. Червоні з цього терену тікають. Кубанці натискають: їхні кулемети тріскотять безупинно. Коло обіду захоплено двірць з набоями й багато цистерн з горючим. Червоні, одначе, б'ються за кожну вулицю й захистніші будинки. Та щастя їм зрадило. Перед заходом сонця батарея переїхала місто й зайняла позиції на південній частині під містом, а піхота й кіннота досягли р. Урупа. Дорогою ціною, але Армавір зайнятий. Батерія почувала в місті.

Армавір — вірменська столиця на Півн. Кавказі. В ньому 90% населення складають вірмени і здебільшого це заможні купці. Великі склади мануфактури. Логічно думаючи, пробольшевицький елемент не міг там бути великий. Одначе по розквартируванні в місті не було людей — поховалися чи втекли. Може ще й тому, що це вже 3-й раз брали Армавір і боялись, що знову віддадуть. Спали більшими групами при збільшених вартостях. Ранком показалося більше людей. Всі склепи розчинені, найрізніший крам валявся по підлозі. Здавалося,

— це „робота“ большевиків, бож козаки не мали часу заглядати, а вдосвіта почався наступ далі.

Перебрівши р. Уруп, батарея попала в район великого городництва, а у багатьох старшин від браку зеленини в страві почали кровавитися ясна. Почали готувати борщі з цибулею й перцем і ця хвороба звикла. Одначе грипа косила далі, а червоні вперто боролися.

Село Вільне зайняли з налету, а Конокове забрали майже день перед тим. Наступали вповодж лівого берега Кубані. Зайняли с. Успенське і німецьку колонку (назва вилетіла з голови). В невеликій німецькій колонці в кожній хаті знайшли мертвих від грипу, яких нікому було хоронити. Майже вимерла оселя.

Та за цією колонкою червоні підтягли великі сили й білі мусіли відступити з великими втратами майже під самий Армавір. Але ранком червоні самі відійшли і наступ кубанців відновився. Між Коноковим і Успенським коло 8 верств, — площа вкрита зарубаними трупами червоних. То дивізія барона Врангеля вдалим маневром несподівано вірвалась у скупчену тут піхоту й посікла її, як капусту (майже не було місця, де б не лежав труп). Так рубати могли лише кубанці і черкеси.

Врангелівський розгром викликав велику деморалізацію у Невномиській групі ворога. Багато захоплено полонених і відбито близько 2000 козаків, живосилом захоплених большевиками із станиць і хуторів. Забрали величезні маси селянських возів.

Батерія не встигала зайняти позицію, як треба було рухатися далі. Так була захоплена станція Овечки, до якої прийшла телеграма, щоб В. М. їхав до Катеринодару на засідання Ради. Авмавір зайнятий твердо й надовго. В. М. одержав безтермінову відпустку, пообіцяв навідуватись до обозу в Катеринодарі і виїхав до столиці Кубанського Краю — Катеринодару.

66. Перші кроки в Раді

У Катеринодарі В. М. замешкав спершу у свояка Георгія Гавриловича Нечипаєвського. Його дружина, Анфіса Олексіївна, рідна сестра дружини В.М. Г.Г. знав свій суд, ретельно в ньому працював, мав 4-ро дітей, яких уже в ті часи клопітно було виховувати. Революція в цій родині не позначилась. Відомостей, більше того, що писала „Вольная Кубань“ (офіційний орган Кубуряду), не знали.

Зайшовши зареєструватися в канцелярію Крайової Ради, В. М. довідався, що вже майже всі депутати з'їха-

лися і відбувають попередні засідання по відділах, яких на Кубані 7 (Баталпашинський, Єйський, Кавказький, Катеринодарський, Лабинський, Майкопський і Таманський) і всі депутати одного відділу з депутатами від міст, що були в цих відділах, творили „відділові ради“. Хто не мав приватного помешкання, жив у відведеному більшому будинку (частіше школі).

Таманський відділ, до якого належав і В. М. мав приміщення для депутатів і засідань у реальній козацькій школі. Жадних політично-партійних груп. Може хтось і належав до тієї, чи іншої політичної партії (найскорше російської), то він цього не виявляв, а декілька осіб означалися політично на засіданні пленуму. Політично наївні козаки ще й гордилися, що вони не мають партій. Без останніх же було надзвичайно важко вести якусь політичну лінію, бо ніколи не можна знати, як голосуватиме той, чи інший.

На другий по приїзді день В. М. зайшов до реальної школи до Таманської ради, в якій уже головував Григорій Васильович Омельченко, козак ст. Іванівської (приписався й до ст. Полтавської), який неприємно вразив якимось підлабузнюванням до простеньких депутатів. Застав тут О. І. Балабася, що познайомив з К. Я. Безкровним і більшістю інших. Застав тут генерала Третьякова без руки, що в 3-му пласт. батальйоні за В. М. служби був військ. старшиною. Несподівано зустрів на милицях осавула Онисима Власовича Кірія, к. фельдфебеля 4-ї сотні 3-го пластунського. З ним розцілувалися. Він мав свіжу рану в ногу й пришкандибав на милицях.

Депутати одягнені переважно в черкески, навіть бувші вчителі, аптекарі й т. д. Деякі старшини в кітелях і гимнастичних сорочках і лише з десяток в піджаках: то депутати від міст — Авапи й Темрюка, німецької колонки і кількох селянських сел, як Слобідка в ст. Кримській, Київка. Козаки одягнені зі смаком і почувають себе панами, а „піджачники“, серед них член 4-ї державної рос. думи Морев, соціал-демократ, тримаються тихо, скромно.

З першого ж дня знайомиться В. М. з Гнатом Архиповичем Білим, учителем реальної школи, але в гарній черкесці. Цей білобрисий, з носом сливою, учитель виявив себе несамовито амбітним і зарозумілим великим інтриганом. Настрої переважаючої більшості депутатів — „ура-козацький“, цебто всі привілеї залишити козакам, а городовики... хай забираються, звідки прийшли... Отой десяток городовиків був майже безсловесний на Відді-

ловій Раді, їх обминали при виборі різних комісій і взагалі вони скоро перестали бути на цих попередніх нарадах.

Особливо осамітнене становище займав К. Я. Безкровний в черкесці, байдужий до елегантії, український соціал-демократ, великий зростом і з великою уже сивючою головою. Він не був говіркий, але до нього прислухалися, хоч при голосуваннях горували ура-козаки.

Дуже цікавий був Крамар — козак ст. Троїцької в мішкуватій черкесці, старий кооператор. Він в приватних балачках напучував козаків не виступати проти городовиків, а зробити їх всіх козаками, поділившись і землею з ними. Козакам це було не до вподоби, особливо переділ землі...

Проросійську групу складали анапські депутати, декілька старшин (ген. Третьяков, полк. Золотаревський, здається сотник Головка, сотник Вусатов), а решта — самостійники різних відтінків. Голова цієї Ради Г. В. Омельченко тоді був ура-козаком і запеклим ворогом городовиків. Він був жонатий з росіячкою, начальницею вищої початкової школи, з надмірною долею егоїзму. Вона крутила на 10 років молодшим Грицьком як хотіла. Проросійська група була слабенька й не була дуже злютована. Мабуть через те вона й не пробувала щось своє просувати.

Ще слід згадати Савку Крикуна — сотника з учителів, товариша В. М. по 2-класовій школі в ст. Полтавській. Він добре промовляв, але був вродженим демагогом і міг потягти за собою масу. Побачивши В. М., він зразу підбіг і поліз цілуватися і майже завжди його слухався. Це був гуляка, добрий співак (мав прекрасний ліричний тенор), але це — солом'яний вогонь.

В. М. докладніше почав прислухатися й придивлятися до обставин. Довідався, що перед 1-м походом дійшли до парітетної Ради й Уряду з городовиками, а тепер сам Кубуряд цілу ту конституцію не відновив і завів діяльність усіх місцевих утанов на підставі „Положення про громадське управління в козацких військах“ (вид. 1891 р.), як також сільських, волосних та іншого роду управ на підставі законів, що були діючими раніше. Цей стан, як видно з листа до кубвійськотамана, ген. Денікін цілком поділяв. Він там зазначив, що „тільки козацьке та гірське населення області, що повстало проти ворогів та насильників і витримало вкупі з Добрармією весь тягар боротьби, має право дбати про долю рідного краю“. Але з виступу 4. листопада 1918 р. члена Кубуряду по

військових справах полк. Савицького на засіданні Крайової Ради В. М. довідався, що перед зустрічю з Корніловим у Кубанському відділі було 3141 вояків, із них більше половини — не-козаків; що армійських офіцерів у партизанських відділах було більше, ніж козацьких (стенограф. звіт Крайов. Ради, стор. 192).

З другого боку вже в перших же боях большевиків і то не кубанських, а головним чином зайшлих і перехожих,*) з військами Уряду брали участь по боці його ворогів козаки; наприклад, у січевих боях під стан. Георгієво-Афіпській в большевицьких лавах був Таманський полк (стенограф. звіт Крайов. Ради, стор. 691). І взагалі, як то признали самі большевики, без допомоги козаків вони на Кубані в 1918 р. не перемогли б („Известия“, ч. 15, ст. II).

67. Склад Ради

Майже самокозачий склад Таманської Ради викликав у В. М. цікавість, а як у інших відділах і взагалі, хто буде засідати в цілій Крайовій Раді? Як виявилось, Кубуряд ужив всіх заходів, щоб усунути від участі в Раді „некорінних“ мешканців Краю. Формулу Денікіна — „тільки козацьке та гірське населення області“ Кубуряд повністю не застосував, а поширив виборче право і на корінних селян та „членів земельних товариств“ (цієї категорії припадає разом на 1,5—2 мільйони городовицького населення 150—200 тисяч), а також на населення міст (біля 250 тисяч). У цей спосіб більше третини населення Краю було позбавлено виборчого права. Свідок, а навіть інспіратор отих обмежень ген. Денікін написав: „...соціалістичні правителі порвали цілковито з „паритетом“, усунувши від участі в справах керування краєм більше половини його городовицького населення. Правителі були козаками, думали й почували по-козацькому. Але як би вони й хотіли в той час „виявити демократизм“, то в залежності від того настрою, що утворився в козацтві, зробити це було дуже важко“ (Денікін. „Очерки...“, т. III, стор. 180).

В „Положенні про вибори в Надзвичайну Крайову Раду“ говорилося: „Правом участі у виборах до Кубан-

*) „Путь коммунизма“, кн. III. Ровдо — „К истории борьбы с контрреволюцией на Северном Кавказе“. Алексанкина — „Первые бои“ й інші. Ладоха, цит. праця, ст. 57, 70. „Гражданская война“. Материалы, т. II. Высший редакционный совет. Москва. 1923. ст. 177 і д. А. Анипов. „Очерки истории гражданской войны 1917—1920 гг.“. Гос. Изд. Ленинград. 1925, ст. 92. „Известия“, ч. 15. В. Чорный. „Взгляд в прошлое“.

ської Крайової Ради користуються особи мужеської статі, що належать або до козацького населення краю, або до кубанських гірських племен, або до складу корінних мешканців кубанських сільських громад та селянських земельних товариств. Статут про вибори від міст буде видано окремо.“

У цьому „положенню“ бракувало трохи логіки. Сільське населення ніби за большевацький настрої усувається від виборів, а міський пролетаріят — більше нервовий та розпропагований, більше в класовому відношенні розвинений, який мав більше нахилу до большевизму, — притягається до виборів. Треба ще додати, що на Кубані, як тоді й в Україні, робітництво складалося переважно з захожих москвинів, найсприятливіших для большевизму, а городовицька маса з станиць, сел та хуторів здебільшого з походження й мовою була українська, відпорніша на большевизм. Усунено від виборів і власників, що не були ні „корінними“, ні членами земельних товариств, хоч би вони й родилися та хрестилися на Кубані і потерпіли від большевиків.

Уже в Катеринодарі В. М. почув і своєрідну новину, а саме, що Кубуряд допустив у Крайову Раду представників Добрармії „яко повноправних членів її на підставі призначення ген. Девікіним“. Допущена в Установчі Збори Краю чужа, гостро ворожа до Кубані політично-військова організація, яка знайшла тимчасовий притулок у Краї. Так парламент Кубані склався з обраних і призначених начальством депутатів. Представників від Добрармії було 4 (ген. Лукомський і Харитонів та полк. Туненберг і війск.-старш. В. Г. Науменко — козак ст. Петровської).*)

Ясно, що Кубуряд самовільно звівечив Конституцію Кубанського Краю, з якою він вийшов з Катеринодару в 1-й Крижаний похід. Повернувшись до Катеринодару, Кубуряд мав при собі Законодавчу Раду, що мала кворум і яка могла б дати директиви для виборів до Надзв. Крайової Ради. Кубуряд же поспішив 5. серпня (на другий день по занятті Катеринодару) розпустити Законодавчу Раду, бо вона б пригадала „паритет“ і мабуть з городовиками так не розправилася б. На підставі прийнятої Конституції не можна було також скликати Крайову Раду, бо вона застерігала права городовиків. Через це й появилось оте „Положение о выборах“, що фактично привело до диктатури козацтва в Краю.

*) Покровський. „Денікивщина“. Стор. 43

Було знищено головні підстави конституції — рівноправність обох частин слов'янського населення — городовиків, козаків, черкесів і карачаєвців. Із 600 депутатських мандатів Крайової Ради лише біля 60 припала городовикам та й то, головним чином, від міст. У мент відкриття Крайової Ради в складі її було 89% козаків і 11% городовиків та черкесо-карачаєвців. В соціальному відношенню було: 25% офіцерів, 15% іншої козацької і городовицької інтелігенції і 60% козаків та селян-хліборобів.

Слід зазначити особливе „панькання“ з черкесами й карачаєвцями, які репрезентували 150000 населення. Вони сиділи на засіданні в першому ряді й їхніх репрезентантів висували при кожній нагоді: в президії, в комісії, хоч вони особливими додатними прикметами і не відрізнялися.

68. Національне питання Кубуряду

Ворожа до городовиків політика Кубуряду не могла не розщепити населення Краю. Треба згадати, що Кубуряд повернувся до Катеринодару в ореолі визволителя і його авторитет у населення був високий. Намагання Добрармії себе реклямувати й якимось поставити Кубанський Уряд на друге місце, приводили до протилежних вислідів.

По відбуттю паради в Катеринодарі на другий же день про Добрармію забули, бо кров лилася козака і кожна станиця мала сотні своїх фронтовиків-героїв. Козаки по станицях (батьки фронтовиків) уявляли, що в Катеринодарі діє лише своє Правительство. Скомплікованість ситуації, роллю командувача Добрармії ніхто не розумів. Всі звикли, що десь на турецькому, чи німецькому фронті командує генерали лише військами, які до життя півільного населення ніякісінького відношення не мають. Оце більше ніж прихильне любовне ставлення населення до Кубуряду можна було використати з метою примирення двох частин населення. Очевидно, треба було пошукати й таки знайти підстави, на яких можна ще було створити необхідне об'єднання.

У державах, де громадське життя політично розвинуене, уряд звичайно спирається на одну чи коаліцію політичних партій. На Кубані, як уже згадувалось, політичних партій не було. По містах існували слабенькі російські політичні організації: с. д., с.-р., к.-д., але їхні впливи обмежувалися тими ж містами. Хлібороби ще обходилися без партій. Кубуряд ні на одну з тих партій спер-

тися не міг, бо всі вони були російські й запекло побоювали самостійництво, особливо українського напрямку. До того ж їх від Кубуряду відштовхувала його вузько-становна політика. Кубанських, не-російських, партій не було. Залишалось тільки одно — звернути увагу на національний момент і спробувати зорганізувати населення на широкій національній платформі. У цьому напрямку перед Кубурядом лежала цілина, над якою можна було працювати без конкуренції. Але Кубуряд на цей шлях не став, бо він не вів, а крокував за щоденними подіями.

Щоб опертися на національну стихію, насамперед треба було виразно й раз назавжди сказати, що Кубань в національному відношенні побільшості свого населення є українським краєм, та зречтись станових привілеїв і засипати прірву між козаками та городовиками, зробивши останніх козаками з усіма наслідками. Це була б „революція“ і „бунт“ проти Денікіна, але це ще була єдина хвірточка для виходу з безнадії.

На превеликий жаль, козацькі проводирі в їхній більшості почували себе перш за все козаками (серед козацької інтелігенції і досі спіткаються люди, освічені й до науки навіть причетні, які цілком серйозно говорять, що кубанські козаки — ці в своїй більшості нащадки запорожців — належать не до української, а до окремої „козацької нації“, і що навіть козаки чорноморці говорять не українською, а „чорноморською“, або „козацькою“ мовою.).

Кубуряд також відбивав ці переконання-почування: на нього тиснула стихія визів станиці, а він все справляв у річище російської федерації. У Кубуряді свідомих українців не було. Були там люди, що з симпатією ставилися до українства — черкес А. А. Наміток, лінєєць А. І. Кулабухов; а були й одверті вороги — с.-д. Д. Е. Скобцов, с.-р. А. А. Трусковський. Сам голова уряду Л. Л. Бич у своїй політиці був насамперед козаком і переконаним прихильником концепції російської федеративної демократичної республіки. В діяльності цієї особи велику роллю відіграв опортунізм і значна впертість. Прірву між козаками й городовиками він добре бачив. На одному з засідань Крайової Ради він висловився: „З трьох мільйонів населення Кубкраю майже половина проти нас, тобто все городовицьке населення“ (Покровський. „Денікивщина“, стор. 53—54).

Засипати ж ґрунтовно оту прірву Л. Л. Бич і не спробував. А коли взяти під увагу, що значна більшість

городовицького населення українці, то треба пошкодувати, що Кубуряд зігнував національну стихію. Це хитання і велике прислухання до бажань Добрармії В. М. швидко побачив і спробував відверто поговорити з К. Я. Безкровним, підійшовши до нього через брата Федора, з яким служив колис в 3-му пластунському. К. Я. довгенько приглядався до В. М., прикидаючись, що він нічого не знає й однословно відповідав — „хіба“ та „хіба“. Це був найбільший кубанський тоді політик, українець з крови й кості, але дуже обережний і маломовний.

Деяке зацікавлення культурно-національною українською справою і бажання допомогти їй виявив член Уряду по справах народньої освіти П. С. Сушков — козак лівєєць. У своїй доповіді Крайовій Раді 4. листопада 1918 р. він висловився:

„Повинен сказати декілька слів про українізацію шкіл в Кубанському Краї. В деяких містах Кубкраю (мушу признатися на самому початку, що відомостей у мене небагато) є школи з навчанням на українській мові. Я запросив окремих осіб, що цікавляться цим питанням і просив їх об'їхати станиці, де, по чутках, є такі школи. Ці післанці склали мені звіти, які одначе мене не задовольнили, бо в них не було повних і точних даних про те, які саме школи є українськими й як в них поставлене навчання. Із цих відчитів я все таки побачив, що справа стоїть погано. Для того, щоб справу добре поставити, треба багато прикласти зусиль. Треба насамперед дати школі добрих учителів, що знають українську мову і вміють навчати. Брак таких учителів великий. Великі труднощі зустрічаються також в постачанні книжок і приладів. Крім цього, признаюсь, для мене, як для всіх тих, до кого я звертався за порадой, лишається покищо невіршеним питання, як практично розпочати українізацію школи.

Безсумнівними і цілком можливими до переведення в життя тепер же я вважаю такі два положення: 1) навчання грамоти ліпше починати на рідній мові (це вже й переводиться в деяких школах); 2) українській мові необхідно навчати на всіх ступенях початкової школи, вищої й середньої в місцевостях з українським населенням. Що ж торкається питання про те, чи можливо тепер перевести в школі, хоч би лише початковій, все навчання на українській мові, то на це дають дві відповіді... Це питання, без сумніву, складне й важке для розв'язування. Задовольняючу на нього відповідь можуть дати лише самі шкільві діячі, скликані на з'їзд, який міністерство вважає потрібним зробити протягом біжучого року. Тільки після цього з'їзду можна буде рішуче стати ва той чи інший шлях. До цього ж окремим школям дається право вести справу так чи інакше за „власним поглядом“ у згоді з шкільними опікунчими урядами й станицьними зборами“ (Стеног. звіт Крайової Ради, стор. 250).

Треба констатувати, що уряд для національних української й черкеської шкіл майже нічого не зробив. Все, що було осягнуто в цій справі, треба найбільше завдячувати ініціативі та старанням національних організацій, що були слабенькі. Вчителів було мало, а з України

приїздили одиниці та й ті частіше зі страху від добровольців тікали.

69. Творення кубурядового апарату

Прибувши до Катеринодару, В. М. дуже швидко опинився серед чорноморців „своїм“. Через те ж, що прем'єр Л. Л. Бич був також чорноморець, від нього дуже багато сподівалися самостійники. Його ненавидів Денікін й ціла добронолія. Розбудова цілої сітки держапарату Кубані проходила під гострою критикою різної преси, як прихильної (2—3 органи), так і ворожої. Кубуряд мусів відновити діяльність місцевих підлеглих (відділових і інших) установ, що існували й раніше, та налагодити центральний орган (міністерства), який не встигли, як слід, створити перед залишенням Катеринодару.

З місцевими відділовими й станишними чи селянськими й аульними установами справа йшла легко, бо їх ще не встигли дуже зруйнувати червоні правителі. Отаманами відділів поназначали переважно полковників, що були в поході з Урядом, а менші урядники ще не були знищені. В станицях, селах, хуторах і аулах часто впрост бувших комісарів почали називати отаманами, бо і за большевиків вони нікому ніякого лиха не зробили. Для місцевих урядів треба було дати лише загальні директиви, про які частинно вже написано (наказ до мобілізації, про тимчасові надзвичайні суди, звернення до отаманів відділів тощо).

3. серпня 1918 р. Кубуряд в'їхав до Катеринодару, а 12. серпня видав наказ:

„Діяльність усіх урядових та громадських установ у Краю, які існували до навали большевиків, тобто до 1. березня біжучого року, невідкладно відновляється у звільнених від червоноармійців місцях. Урядовці цих установ мусять продовжувати працю, що почалася, за винятком осіб, що заплямували себе прив'яттям у

большевиків посад комісарів та їх заступників, далі працею в комісаріятах, яка мала політичний характер, або активною участю в боротьбі большевицьких банд проти законної влади. Такі особи мусять бути усунені з посад, що займають, які б вони не були, до суду над ними.*)

Це було загальником для цілого Краю, звільненого від большевиків. По міністерству права 9. серпня запропоновано негайно приступити до виконання службових обов'язків усім урядовим особам загальних судових установ... „за винятком тих із них, що виконували обов'язки суддів в окружних народніх судах, у так званих „народ-

*) „Приказы и циркуляры“, прик. ч. 59, стор. 28.

ніх судах" (трибуналах), або були членами слідчих комісій, утворених большевицькою владою. Ці особи тимчасово усуваються від виконання їх попередніх обов'язків аж до розслідування осібною комісією їхньої діяльності" („Приказы и циркуляры", прик. ч. 25. стор. 14).

Цього ж дня (9. VIII) проголошено, що „всі урядовці Кубанського Обласного Правління, що служили при так званій советській владі, вважаються звільненими з посад від 1. березня 1918 р." („Приказы и циркуляры", прик. ч. 27, стор. 15).

Як бачимо, до службовців урядових установ Кубуряд віднісся різно. Урядовці Обласного Правління, що служили при большевиках, звільнені незалежно від характеру та роду цієї служби; судові урядовці, що займали при большевиках певні посади, усуваються тимчасово до розслідування їхньої діяльності; в інших же установах усуваються лише особи, що мали в большевиків посади комісарів, їхніх заступників та брали участь у праці політичного характеру, або в активній боротьбі проти законної влади.

Таке відношення свідчить про відсутність ясного погляду у внутрішній політиці. Очевидно, що це негативно відбилосся на праці й діяльності урядового апарату.

Ще більша невиразність була у взаємовідносинах Кубурядових установ з Добрармією, що була державою в державі і повзаючою по всіх закутках. Кожний прапорщик (за дуже рідкими винятками) появлявся в оселі (станиці, селі, хуторі і т. д.) вимагав трійки (громадської на ресорах), або підводи, щоб йому поїхати кудись. Місцева влада не знала, як давати з тим раду, бо таких вимог бувало десятки на день. Відмовляти боялися, а задовольняти такі вимоги часто не було чим, бо господарства почали підупадати.

Вимоги на помешкання також були не до виконання, бо за старими порядками кожна оселя наймала одну кімнату для важніших подорожуючих осіб, а тепер їх з'являлося і 3, й 5, і кожний вимагав собі кімнату та безкоштовний харч.

Приклад, який трапився з братом В. М. Семеном Миколовичем, людиною дуже доброю й м'якою, коли він був отаманом станиці, характерний. В станиці було лише 3 „тройки", спеціальні з ресорами тачанки, і всі вони якогось дня були в розгоні (повезли зраня якихось „панів" до Слав'янської, Петровської й Курчанської. З'являється прапорщик-доброволець і вимагає обов'язково „тройку" до Вареникової, бо він дуже спішить в Анапу

до „її імператорського височества Оксани Олександрівни“, сестри к. царя. В коридорі счинився страшний гамір, бо помічник отамана урезонував прапорщика, що „тройок“ нема, а підводу цошукають. На великий гамір виглянув з своєї кімнати отаман і побачив кричучого прапорщика з наганом у руді, загрожуючи помічникові. Отаман покликав обох у свою кімнату для з'ясування справи. Але доброволець почав наганом погрожувати й самому отаманові. Останній втратив терпець і вдарив кулаком гостя з такою силою, що той вилетів у двері і впав у коридорі, заюшившись кров'ю і випустив наган. Отаман наказав покликати фельдшера, щоб той обмив і зробив першу поміч, а потім посадив „героя“ під арешт. Після викинення декількох зубів, спинення кровотечі і трохи заспокоєння, отаман наказав привести до себе старшину. Останній зробився „нижче трави“ й почав просити отамана нікуди нічого не писати і, якщо є можливість, відвезти його назад до Слав'янської. Якраз приїхала підвода й отаман віддав наган і побажав щасливої дороги.

І це був не одинокий випадок. З різними варіантами (звичайно, частіше без вибиття зубів) такі вимоги траплялися частіше, а центр не подавав вказівок, як з тим бути, що треба виконувати, а чого ні. До революції на „тройки“ й підводи мали право по спеціально виданим паперах, як рівно ж на „казенне“ мешкання.

Слід зазначити, що на початку можна було без особливих труднощів завести адміністративний лад і для Добрармії, бо остання мало цим цікавилася і не втручалася. Вона ще не уявляла значення цивільної адміністрації. Можна з певністю твердити, що на Північному Кавказі Добрармія поволі пускала коріння і де кубанці організували життя населення, командування заплющувало очі. Однак Кубуряд мляво заходився на територіях, що звільнялися кубанськими частинами під проводом Добрармії. Коли кубанці не поспішали, лад наводили добровольці. Добрармія частіше підгортала під себе, росла й зміцнювалася через поступки Кубуряду.

Яскравим прикладом прогавлення Кубурядом є Чорноморська губерня. Звільнили її кубанські частини, що й несли там довший час охорону службу. Як уже згадувалося, ця губерня — бувша частина Кубані, яку російський уряд відокремив від неї, вище адміністрування все ж залишив за кубанським отаманом. Порти Новоросійськ і Туапсе життєво необхідні Кубані, а Кубуряд не проявив належного домагання, щоб Чорноморщину знову

прилучити до Кубані. Добрармія звільнений Новоросійськ якийсь час лишала лише під своєю комендатурою. Добрармія вагалася. Вона не була певна, що може володіти цим містом. Але коли кубанці не домагалися, то вона проголосила окремий наказ: „Наперед, до з'єднання і відбудування Верховної Влади Російської Держави, Чорноморська губерня підлягає в порядку Верховного Управління Командуванню Добрармії“. Подібних наказів ніде в інших місцях не робилося. Цей наказ свідчить, що Добрармія вважала свою позицію щодо Чорноморської губернії впевненою — хиткою. В усякому разі Кубуряд ніяких речевих доказів свого права на Чорноморщину не заявив.

Ішла боротьба — за її темпом треба тримати крок з налагодженням державного апарату. Кубуряд своїм умінням і швидкістю налагодження життя мусів заїмпонувати як своїм, так і чужим. Не можна було лишати жадної прогалини, в яку, за відсутністю кубанської влади, могли влазити добрармійські адміністратори. Кожний твердий крок служив і найліпшою пропагандою життєздатності Кубанського Краю.

У формуванні військових частин (батальйонів, полків, батерій) кубанські старшини були не перевершеними — вони за ніч з відбитих гармат формували батерії, находячи для цього старшин, нумерів з козаків, коней, зброю і т. д. Добровольці з цієї організаційної військової здатності кубанців завжди дивувалися. Але Кубуряд не дотримував темпу в організації цивільної влади, підходячи до всього з якоюсь непевністю, ніби сам не вірив в довше власне існування й особливої ініціативи не виявив.

Багато російських підприємств (фабрик, заводів тощо) Кубуряд перебрав на своє утримання, але в керуванні ними не цікавився і в них росіяни-адміністратори робили що хотіли.

Для прикладу можна навести організацію судових справ. Згідно наказу Кубуряду діяльність судових установ відновилась. Це означало, що знову функціонуватиме окружний суд, мирові судді. Алеж для окружного суду бракує 2 й 3-ї інстанції, для мирового — 3-ї. Якщо Кубанський Край самостійна держава, то не можна її суди підпорядковувати судам іншої держави, не можна передавати справи, як було раніше, до новочеркаської судової палати, чи до донського сенату. Треба було негайно творити свої відповідні установи, навіть хоч у тимчасових формах, як то зробила Добрармія в Ставро-

пільщині, де зі складу окружного суду було виділено апеляційну та касаційну інстанції. Ясно, що це можна було зробити і з Катеринодарського суду, що був у п'ять разів більшим, ніж Ставропільський.

Полковник-кіннотчик Глазенап зробив це у своїй „вотчині“ — Ставропільщині, а Кубуряд в незалежному Кубанському Краї на це не спромігся, бо не було ініціативи, а може й мужности ставати на самостійний таки шлях

Член уряду по справах права (юстиції) А. Наміток 4. листопада 1918 р. якось неспіливо в Крайовій Раді доповідає:

„Тепер, коли Кубанський Край перебуває на становищі відокремленої величини, коли Дон має своє спеціальне законодавство, коли Кубань має свою відокремлену політичну орієнтацію, мимовільно виникає питання створення в себе, тут, Судової Палати, причому, Палата та матиме всі дані до дальшого існування. Якщо касаційний суд повинен бути тимчасовим, то нема віяких причин, щоб наша Палата в майбутньому була ліквідована... Що торкається касаційного органу, що повинен заступити неісну-

ючий Сенат, то тут справа є складнішою. Кожна губернія колишньої Російської держави і кожна політична величина в сучасний час не може дозволити собі розкіш мати свій Сенат. З другого боку, цілковито незаперечно, що треба створити такий сурогат, який би міг виконувати ті складні, багатоохоплюючі функції, які раніше виконував сенат... В усякому разі є готовий проєкт вищого касаційного Суду, який буде використаний“ (Стеногр. звіт Крайової Рада, стор. 221, 222).

Ця доповідь є обережним прощупуванням настроїв членів Ради, як вони реагуватимуть на усамостійнення судової системи Кубанського Краю.

Значно складніше було з організацією вищих установ відомств (скромних міністерств), центральних установ, призначення отаманів відділів. Дореволюційні урядовці частково загинули, а досить розбіглося й поховалися. В Краю крім козачої влади є Добрармія, що скрізь пхає своїх агентів і ворожа отій самостійності. Але Добрармія ще не наслідкується силоміць ввести свою владу. При всіх відділах і більших осередках, крім крайової адміністрації, працюють ще комендатури, які постають з ініціативи армії і натурально з її агентів. По містах треба було заводити поліцію, відкидаючи „здобуток революції“ — міліцію. Вона організувалася за вказівками голови Уряду й отаманів відділів. Власне, Кубуряд установив головні штати, а компетенцію та взаємовідносини поліційно-адміністративного апарату з іншими інституціями залишив на основі старих дореволюційних законів та дещо з російського Тимчасового Уряду.

Центральні органи (відомства) було створено на взірць російських міністерств, звичайно у скорочених розмірах. Щоб не давати приводу для вульгарної пропаганди, міністерства названо відомствами, а міністрів — членами Уряду по таких-то справах. Морського відомства й торгу-промисловости окремих не було, а малися лише відповідні відділи у відомствах військовому та фінансовому (пізніше, вже у 1919 р., утворено відомство торгу й промислу окремо); не було зовсім створено відомства для закордонних справ, які всі переходили через канцелярію голови Уряду.

Та найгірше було з персональним складом центральних установ і поліційно-адміністративних. Особи на відповідальні пости вибиралися тими, хто їх призначав. Як тільки була зайнята ст. Тихорецька, отаманом Кавказького Відділу призначається за порадою Бича й полк Савицького (див. Д. Скобцов, ч. 11, стор. 72) полк. Рєпнікова, що першим наказом докладно означив кому й за що скільки нагаїв можна давати. Відділ застогнав від такого адміністратора. З рухом на північ війська призначається отаманом Єйського відділу тимчасово полк. Закладний, слухняний виконавець волі Добрармії, що миттю створив з відповідних людей правління. Коли зайняли Катеринодар, начальником міської сторожі призначено Ю. І. Гапона, старого випробуваного поліцая, якого добре знали катеринодарці (скоро довелося усунути за пристрасть витягати на світ Божий „шкідливих“ людей). Комендантом міста Катеринодар призначено полк. Лєдовського, матірнього чорносотенця, який незабаром дався в знаки населенню.

Такі ж дивні призначення часто траплялися в самих відомствах. Так у відомстві внутрішніх справ: начальник канцелярії — С. В. Юрьєв — петроградський урядовець-біжевець; начальник поштово-телеграфного відділу — А. П. Міщанюк; начальник політичного відділу — осавул Карташов, що ще за часів славнозвісного фінляндського ген.-губерн. Бобрікова, якого забили фіни, русифікував останніх; начальник адміністративного відділу — В. Н. Малянтович і т.д. У цьому так важному для життя Краю відомстві всі керівні посади опинилися в руках людей не тільки чужих, а ще й ворожих самотійній, або взагалі будь-якій Кубані, людей, що випадково заїхали на Кубань, природно відданих Добрармії.

У „святая-святих“ — у Раді Кубуряду: секретарем призначено евакуйованого під час війни відкілясь із заходу товар. прокурора окружного суду П. А. Шрамма,

людину „істино-руських“ переконань, що за рік праці при самостійному Кубуряді одержав у нагороду від Денікіна призначення на посаду прокурора Орловського окружного суду. В самому серці Уряду Денікін мав свого агента, що й подавав йому докладні „секретні звіти“ про засідання Кубанського Крайового Правительства (Денікін. „Очерки“., т. IV, стор. 56, 59).

Все це сталось головно через те, що Кубуряд порвав із своїми городовиками, а нечисленної козачої інтелігенції не вистачало, щоб її силами обсадити всі новоутворені крайові центральні органи. Очевидно, що в боротьбі, яка починалася з Добрармією, це значно послабляло позиції Кубані. Не один урядник Кубуряду в той же час був ревним агентом Денікіна.

70. Фінансові справи

Кожна держава мусить мати, крім навіть бездоганного адміністративного апарату, добре налагоджену фінансову базу і достатню кількість обмінних (в більшості паперових) знаків. При веденні ж війни ця потреба багаторазово зростає. Кубань мала лише філію державного банку, без золотого запасу й чужоземних валют (як от: долари, англійські фунти, швейцарські франки тощо) й обмежену кількість банкнотів. Такий стан з початку революції лишався поза увагою кубанських політиків.

До захоплення Краю більшовиками Кубань не друкувала власних паперових грошей, коли не вважати за гроші тверді гарантовані чеки, що їх випускала Катеринодарська філія державного банку (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 180, 183. Допов. члена Прав-а А. А. Трусовського). Більшевики пустили в обіг до 20 грошових знаків різноманітного ґатунку: були гроші, друковані на вексельних блякетках (на 27 мільйонів рублів) і на звичайному папері, були різні бони, а де-не-де за гроші служили навіть промислові свідоцтва (Стен. звіт Кр. Ради, стор. 172; Ладоха, цит. праця, стор. 96).

Ще під час 2-го походу в ст. Новопокровській голова Кубуряду запропонував Урядові зробити позичку в Україні. Та проти цього вороже поставилися члени Уряду козаки-лінейці, вбачаючи в цій пропозиції прояв агітації на користь України. „Ми не могли допустити подібного агітаційного маневру“, — свідчить Д. Е. Скобцов (Скобцов, ч. 11. стор. 75). Через те принципово Кубуряд ухвалив про бажаність спільного з Доном та Добрармією вишукування способу уникнення фінансових труднощів.

Останнє рішення не усунуло негайної й великої потреби у грошах (паперових банкнотах). З походу в Кубуряді лишилося близько мільйона рублів, у донців було позичено 6 мільйонів на 6 місяців без відсотків. Така квота не була вистачальною, а через це спочатку виникла була думка про випущення власних, хоч би різ мінних знаків. Але думку цю швидко залишено, мабуть через Добрармію. Провідників останньої це питання також турбувало.

Добрармія була дещо дістала від донуряду. але їй, а зокрема Денікінові, який вороже ставився до от. Краснова з його самостійницькою політикою, грошева залежність від Дону не могла бути приємною. Сподіваючись, очевидно, що Добрармії пощастить підпорядкувати собі кубанців, Денікін був не проти того, щоб вона завела власні гроші і цю думку він сам пробує підказати кубанцям. Але кубанці, можливо, з огляду на зазначене вже принципове рішення, на це не пішли, а може й тому, що хитрий замір Денікіна зрозуміли і, сподіваючись забезпечитись угодою з Доном, не схотіли брати на себе тягар утримування Добрармії.

Згодом, коли виявилася нехіть кубанців до друкування власних грошей, Денікін, уникаючи грошової залежності від Дону та наміряючись в таку залежність від себе поставити Дон і Кубань, пробує взяти всю грошову справу в свої руки. З ініціативи ген. Алексєєва для розв'язання фінансових питань і зокрема для з'ясування можливості утворення єдиного державного банку було скликано під головуванням ген. Лукомського комісію, у склад якої увійшли представники довського й кубанського урядів і видатніші фінансові та банківські діячі, що тоді перебували на територіях Дону й Кубані.

На засіданнях цієї комісії всі погодилися на доцільності утворення єдиного державного банку, на спільному грошовому знакові, а право емісії вважалось необхідним надати центральному об'єднаному урядові. Але будь-яких практичних наслідків праця комісії не дала. Представники донського та кубанського урядів покликалися на те, що об'єданого уряду ще немає та що ці питання мають право вирішити лише Донський Великий Військовий Круг та Кубанська Крайова Рада і відмовилися прийняти будь-яке рішення.*)

Після звільнення Катеринодару питання про гроші обговорювалося на засіданні Кубуряду. На ньому член

*) Лукомський. „Из воспоминаний“. „Арх. Русск. Революции“, т. II, стор. 90.

Уряду по фінансових справах А. А. Трусовський рішуче виступив в оборону єдиного грошового знаку на всіх протибольшевицьких територіях, яким міг стати донський знак. Голова Уряду Л. Л. Бич підтримав А. А. Трусовського, вияснюючи корисність для Кубані саме такої системи. Після чого Уряд ухвалив — користуватися донськими грішми.

„З'явилася думка“, доповідав Крайовій Раді 4. листопада 1918 р. А. А. Трусовський, „про можливості грошового об'єднання з Донським Краєм. Той грошовий знак, що існує на Дону зараз не викликає небезпеки і є дуже зручним для Кубанського Краю. Друкування власних грошей було відкладено до рішення Крайової Ради, бо випускання всіляких грошей є дуже поважна операція.“

На перший раз на підставі умови з Доном, підписаної з доручення Кубуряду Трусовським, Дон мусів передати протягом 3-х місяців 150 мільйонів рублів на таких підставах, як центральна установа центрального банку звичайно підсилює свої провінціальні філії (Степногр. звіт Крайової Ради, стор. 184).

Дійсний вислід цього рішення Кубуряду був для Краю катастрофальний. Кубань відразу потрапила в лабету до того, хто мав машину для друкування грошей — спершу до Дону, а пізніше до Добрармії.

Через грошову залежність Кубань перебувала, насамперед, під загрозою політичних впливів з боку власника машини, що друкувала гроші. Як добре не складено умову, на підставі якої Донщина зобов'язалася постачати Кубані гроші, не могло бути ніяких гарантій, що Кубані чи цілковито не буде затримано, чи не буде зменшено виплату грошей, доки кубанці не виконають усе те, чого забажають від них донці. (І так воно сталося. Після того, як ген. Краснов подався з отаманування, Добрармія була в повному відносно Кубані згідному контакті з офіційним Доном і коли їй треба було вплинути на кубанців, постачання грошей гальмувалося, і Кубань зазнавала скруту, сполучену з браком грошей.)

На Кубані весь час було хронічне безгрошів'я. Від 1. січня 1918 р. до 15. жовтня 1919 р. Донська експедиція випустила 9202 мільйонів рублів. З цієї суми видано: Кривому 45 мільйонів, Тереківі 80 мільйонів, Кубані 601 мільйон, Добрармії 3982 мільйони і Донові 4493 мільйони (Денікін, „Очерки“.., т. IV, стор. 226). Цей „розподіл“ без коментарів ясний.

Та цього мало. При такому загальному знаку Кубань повинна була ще платитися за кожний помилковий крок Дону та Добрармії. Останні робили ту чи іншу помилку в обсязі фінансової чи й загальної політики, а в наслідок цієї помилки курс рубля хитався, частіше падав. Кубань при цьому, хоч вона й не причетна була до помилки і не могла їй запобігти, ні з того, ні з сього мала страти.

Нарешті, Кубань опинилася в фінансово-економічній залежності, ніби добровільно, від Дону та Добрармії, що одержали повну можливість визискувати її, як хотілося. забрати її добра, як казали козаки, „надурняка“, що й робили весь час без сорому. Це дало можливість визискувати Кубань не тільки Донові й Добрармії, першому, яко державі, а другій, яко претендентці на державу. За їхньою таки допомогою Кубань залюбки грабували і донські капіталісти, і деклясовані біженці-росіяни різного стану та рангів.

І Дон, і Добрармія через своїх агентів і спекулянтів, що одержували від своїх величезні кредити, скуповували по всій Кубані за свої паперові гроші, які ніякого забезпечення не мали і щодня губили на своїй вартості, — хліб (муку й різне збіжжя, олію, саломас, поташ, ліс, шкіри, тютюн, вовну, нафтодерівати і т. д.). Цю сировину вони продавали закордон з величезним зиском за добру чужоземну валюту: фунти стерлінгів, америк. доляри, швейцарські франки тощо.

З частини грошей, одержаних за кубанське добро, Дон та Добрармія утворювали свої валютні фонди. а на другу частину купували зброю, амуніцію, одяг. Приватні спекулянти закордоном накуповували товари для більшості населення Кубані цілком не потрібні (шовкові панчохи, парфюми, шкіряні рукавички, італійську мануфактуру гіршої якості і т. п.), привозили на звільнений від большевиків південь к. Росії і продавали по неймовірно високих цінах і негайно ж знову купували кубанську сировину для продажу закордон, щоб ще збільшити свій зиск.

Така система висмокування із Кубані її дїбр була звичайнісіньким грабунком серед білого дня, але узаконеним. За свої добра Кубань одержувала непотрібні в її господарстві речі та маловартісні донські й добровольчі гроші, а зате Добрармія, Дон та приватні спекулянти, ними протеговані, діставали потрібні товари й цінну валюту. Населення Кубані безупинно постачало в армію все нових вояків з усім потрібним і ще несло оті ве-

личезні втрати. Ціни на кубанське збіжжя й іншу сировину закордоном хиталися малопомітно. Якби кубанці могли вести безпосередню торгівлю з-за кордоном, то вони б за певну кількість сировини одержували майже сталі кількості потрібних їм товарів, чи твердої валюти. А через посередництво спекулянтів, незалежно, хто ними були — Добрармія, Дон чи приватні особи, за одержані сьогодні гроші, — на другий, третій день не могли купити ту саму кількість краму, бо руб катастрофально губив свою вартість. Це зниження вартості рубля можна простежити по зниженню його покупної ціни до харчового пайка, а саме:

„В 1914 р. перед війною — 100,00	в 1919 р. травень — 2,00
“ 1918 “ вересень — 8,60	“ “ “ червень — 2,00
“ “ “ жовтень — 5,70	“ “ “ липень — 2,00
“ “ “ листопад — 5,40	“ “ “ серпень — 1,80
“ 1919 “ січень — 3,80	“ “ “ вересень — 1,60
“ “ “ лютий — 2,90	“ “ “ жовтень — 1,20
“ “ “ березень — 2,30	“ “ “ листопад — 0,88 ^{*)}
“ “ “ квітень — 1,90	

Отож Добрармія, Дон і приватні спекулянти вживалися з Кубані, даючи взамін паперові гроші з малюнками „єрмака“, надщербленого „дзвону“ тощо, які, до речі сказати, в значній своїй кількості вироблялися з кубанського ж ганчір'я. (Друковано гроші на папері ростовської фабрики бр. Панченків, а ганчір'я вагонами вивозив завідуючий відділом Кубуряду по справах постачання та харчування армії Л. І. Панченко — один із власників фабрики).

Зрозуміло, що цього лиха уникнути, чи бодай його зменшити, можна було лише коли б Кубуряд не послухав чужого й ворожого їй Трусовського, а розпочав своєчасно друкувати власні гроші та встановив належний контроль над вивозом сировини з Кубані. Технічно налагодити справу друкування грошей в Катеринодарі було важче, ніж у Ростові, але не неможливо, бо пізніше такий друк розпочали. Інтереси Краю вимагали від Уряду, щоб він перемиг усі труднощі, але тут були домішані й політичні міркування Добрармії й Дону, яким треба було тримати Кубань всіма способами в залежності від них. Оце запаморочення „єдиним грошовим знаком“ і незакінченою ідеєю „єдиної федеративної“ Росії для більшості, коли не всіх членів Кубуряду, спричинилося мабуть найбільше і до занедбання справи власного друкування грошових банкнотів.

*) Покровський. „Денікінщина“, стор. 228).

Для переведення цих друків Кубкрай мав найліпшу матеріяльну базу. Член Кубуряду, А. А. Трусковський, доповів Крайовій Раді так: реалізація тільки 1/5 запасу тютюну (фабрики були в Ростові без фунту власного тютюну) мусіла дати 45 мільйонів рублів; реалізація 1/2 запасів саламасу — 25 мільйонів руб.; 1/2 соняшникового насіння — 10 млн. руб. Крім цього, від посереднього оподаткування в 1919 р. сподівалося 386 млн. руб. (Стеногр. звіт Кр. Ради, стор. 178). При тодішньому курсі рубля (4 рублі за 1 фр. франк) з цих засобів цілком вільно можна було уділити необхідну суму на забезпечення своєї власної емісії. Якби Кубань так міцно не прив'язалася до Добрармії, то можна було приєднатися до певнішого українського знаку, що й мав ліпшу перспективу. Але, як уже згадувалося, навіть позичку в Україні, пропоновану Л. Л. Бичем, лінейська частина Кубуряду взяла на... „багнети“.

Піклування ідеї „єдиної“ більшістю Кубуряду також ставало на перешкоді друкування власних грошей (відрив від Росії?). Але можна було цьому лихові запобігти випуском тих друків Катеринодарською філією російського державного банку — це не перечило б навіть ідеї єдності Росії. Таке розв'язання цієї справи, хоч би й не давало всіх вигод власних грошей, але воно не в'язало волі Кубані, усувало, або значно зменшувало залежність і ту шкоду, яку вона мала від чужого грошового знаку. Для цього треба було мужности керівників, щоб перемогти опір Добрармії, яка пильно стежила, щоб Кубань не вислизнула з-під її впливу. А був час, про який вже згадувано, коли сам Денікін пропонував кубанцям організувати друкування грошових знаків!

На тодішнє керівництво Кубані спадало багато обставин, які треба було враз доцільно використати. Оцієї прудкої гнучкості в поводженні з москалями, здатними безоглядно використати „казачков“ для своєї мети, кубанці не мали в Уряді.

71. Кубанська армія у взаєминах Кубуряду й Добрармії

Кубанці й за царату призвичаїлися до територіяльних формувань, а з революцією вони логічно захотіли мати свою армію. Це було з їхнього боку натурально й законно. За життя ген. Корнілова була складена Новодмитрівська угода, за якою він став головнокомандувачем і кубанських частин. Денікін же без жадної угоди, ігноруючи бажання політичних кубкерівників, продовжував командувати кубанськими козаками, що стали базою розвитку Добрармії. На початку 2-го походу на

Кубань в першій зайнятій станиці Ново-Покровській уже 27. червня 1918 р. куботаман полк. О. Філімонов, член Уряду по військових справах полк. Савицький видали наказ ч. 11 по „Кубанській області“, а не „Кубанському Краю“, як вимагала Конституція (див. стор. 165), який у вступі мав вабляче козаків речення: „Щоб розвернути Кубанську армію“, а далі всі черги козаків віддаються на поповнення Добрармії й отамани відділів в оперативному відношенні підпорядковано ген. Денікіну. Наказ ч. 11 ішов значно далі в підпорядкуванні збройних сил Кубані Добрармії, ніж Новодмитрівська угода. Він же (наказ) визначає ціль боротьби — „...має ціллю в майбутньому заведення ладу в Росії“.

Перед цим наказом Денікін звернувся з листом до куботамана полк. Філімонова, зазначуючи необхідність підготовки ним і Урядом, крім схеми цивільного керування Краєм, плян необхідних військових заходів, підкреслюючи, що „ці питання торкаються інтересів Добрармії, і мусимо до переведення їх у життя обговорити вкупі“. В підвалину військових заходів він клав. „1) повне напруження сил Кубані для найскоршого її визволення; 2) всі першочергові частини мусять надалі входити в склад Добрармії для виконання загально-державних завдань; 3) в майбутньому з боку звільненої Кубані не повинно бути виявлено ніякого сепаратизму“ (Денікін. „Очерки...“, т. II, стор. 177—188). Наказ був виданий без попереднього порозуміння з Денікіним і він цим незадоволений, бо „давалися вже психологічні обіцянки про звільнення з рядів армії“... А при тодішніх обставинах якраз оті обіцянки були психологічно наймудрішими, що підтвердила практика життя. Це було, зазначає там же Денікін, перше непорозуміння з кубанською владою.

Цей наказ з боку самотійного Уряду був щонайменше дивовижним і чому його він не змінив бодай по заняттю Катеринодару, — не зрозуміло. По занятті Катеринодару, коли козакі творили 90% армії, Кубуряд при певній упертості міг добитися формування Кубанської армії. Денікін знав, що козакі послухають Кубуряд, а не його, тим більше в такому питанні, як творення своєї армії.

Слід додати, що ні серед козаків, ні серед козацьких старшин особливої прихильності до Добрармії не було. Козакі звикли бути під командою своїх офіцерів, які поза службою були приятелями (ніякого „цукання“, спеціального віддавання „чести“ у козаків на було). У Добрармії їм призначали начальством „картузників“, як вони

називали, що здебільшого дивились на козака, взагалі „нижчого чину“, згори. Козацькі старшини переважно також трактувалися, як другорядні офіцери („ірегулярної армії“, як за царату звалися козачі полки й батерії) й їх підпорядковували переважно добровольчим командирам.

Про ген. Шкуро оповідали такий випадок. Десь у напрямку Харкова наступала бригада чи дивізія ген. Шкуро; йому дуже добре помагав панцерний потяг, обслуга якого складалася виключно з кубанців-гармашів 2-ї й 3-ї черги з кубанськими ж старшинами. Цілій команді напередодні видали нову англійську (росіяни казали агліцьку) уніформу й картузи. Коли наступ закінчився перемогою, ген. Шкуро, як справжній командир, приїхав верхи подякувати команді панцерника. Коли він побачив, що то кубанці, то розплився в похвалах, але не витримав заявити: „Що ви на добровольчому панцернику й маєте нову уніформу, то добре, але картузи геть!“ І всім прислав нові шанки. Це дрібний факт, а скільки їх було на фронті?!

Треба також відмітити, що й політичні діячі-лівеїці були за створення Кубанської армії. Д. Е. Скобцов свідчить: „В питанні армії кубанці були однодушні головним чином тому, що мали сумнів у придатності і загальному політичному курсі добровольчих керівників, а з цим курсом проводирі Добрармії не ховалися“ (Скобцов. Ч. III. стор. 4, 5). Один Денікін і його найближче оточення не розуміли, чи удавали, що не розуміють, вимог кубанців від козака до старшини й інтелігента своєї Кубанської армії. А остання була б і боєздатніша, ніж розсицана по добровольчих з'єднаннях.

На засіданні 12. (25.) серпня в отамана Філімонова з приводу Кубанської армії ген. О. Драгоміров заявив: „Щоб там не говорили, а Росія повинна повернутися до своїх історичних форм буття. Звичайно, неминучі деякі корективи“ (Скобцов, ч. III, стор. 4, 5). Розриву з Добрармією з приводу Кубармії не сталося б, бо це відібрало б у Денікіна надію осягти своєї мети. А якби стався таки, то це б не викликало особливого смутку у кубанців. Одначе Кубуряд боявся твердше домагатися своєї армії, з чого скористав Девікін.

„Доли наші (Кубані і Добрармії) ідуть безперервно пов'язані кров'ю, і розділити нас зараз безболісно неможливо“, — казав у своїй доповіді Крайовій Раді член Уряду по військових справах полк. Савицький 4. листопада 1918 р. (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 192).

До цього Кубуряд зробив декілька нерозважних кроків, що його ослабили, а позицію Денікіна підсилили. Він уперто продовжує політику, що відштовхує від нього офіцерство. Добрармія, не досліджуючи причин, з яких офіцери кол. російської армії опинялися в лавах червоної армії, коли вони попадали в полон — розстрілювала чи вішала без суду. „Усіх, хто не залишить негайно ряди червоної армії, чекає народне прокляття і полевий суд Руської армії — суворий і немилосердний“, — писав Денікін у своєму наказі в листопаді 1918 р. І це були не лише слова. На Північному Кавказі, поки точилася війна, розстріляли офіцерів, крім генералів*), що перед тим служили в червоній армії, стали побутовим явищем. Зменшуватись вони почали, коли Добрармія почала посуватися до центру Росії. Та і після цього особливих полегш цим офіцерам не було: декого з них впрост переводили „в солдати“ в добровольчі частини, де вони мусіли терпіти погордливо-призирливе відношення „старих“ добровольців, а багато ще мусіли пройти „чистилище“ окремих слідчо-судових комісій. Через останні проходили і ті офіцери, що пробивалися через червоний фронт, тікаючи з Советської Росії.

Старших офіцерів, що „запізнилися“ пристати до Добрармії, судила окрема комісія, — „генеральська чрезвычайка“ — на чолі з ген. Дорошевським, пізніше Болотовим.

Розстріли, пригнічуюча, морально важка процедура реабілітації й каяття в гріхах причетності до большевизму, вже згаданий наказ Денікіна, який самі большевики широко розповсюдили по всій Советській Росії, — все це майже цілком убило спочатку досить великий тяг офіцерства з червоної до білої армії. З тих же, що до неї попадали з рештою, при першій нагоді частина тікала назад до большевиків (10%), а частина (20%) ухилилась від участі в боях. В цьому признається сам Денікін: „Він (наказ) зробив гнітюче враження на тих, що служили в рядах червоної армії, а душею були з нами“ (Деникин. „Очерки Русской Смуты“, т. IV. Берлін. 1925 г., стор. 91 і 95).

І оцю злочинну „перевірку“ Кубуряд пристосував до кубанського офіцерства, що являли собою дружню родину, в якій кожного знали, чим він дише. Багато кубанських офіцерів не взяло участі в Кубанському поході не тому, що вони були прихильниками большеви-

*) И. Калинин. „Русская Вандея“. Гос. Изд. Москва—Ленинград. 1926, стор. 206.

ків, а з тієї причини, що не мали фізичної можливості пристати до Кубуряду (між іншим, чимало було й таких, що на Кубань вернулися з фронту тоді, коли Кубуряду в Катеринодарі вже не було). Здавалося б, що питання про відношення їх до большевиків можна було розв'язати дуже легко. Хто не працював у червоних частинах, повертайся у свій полк, багальйон, батарею та виконуй свій обов'язок перед Краєм; хто служив у червоній армії (таких були одиниці), іди під суд негайно. Коли суд виправдає, — ніяких доган, ніяких службових обмежень. Але Кубуряд для всіх, хто не брав участі в поході, створив окрему комісію під головуванням ген. Корсуна. Член Уряду, полк. Савицький, по військових справах у Крайовій Раді, твердив, що зроблено це на вимогу офіцерів-першопходників. Сотні офіцерів (в листопаді зареєстровано було в цій комісії 3 000 офіцерів) (Стенограф звіт Крайової Ради, стор. 197). Всі оті оборонці Краю мусіли пройти процедуру приниження та тяганини, яких нічим не можна було виправдати. А лише з оправдуючим папірцем Корсунівської комісії в руках кубанець-офіцер одержував призначення чи у військову частину, чи у військово-адміністраційну установу. До цього, — тому, хто проходив через це „чистилище“ часто не давали посади, яка б відповідала його попередній службі, бо все ж він „заплямований“, не першопходник, ніби має якісь тіні.

Поки ген. Корсун фільтрував кубанське офіцерство (лише на вимогу військової комісії Крайової Ради в грудні місяці ліквідовано цю безглузду, яка ганьбила кубанське старшинство, Корсунівську комісію), кубанські частини відновлювалися й розгорталися по мірі звільнення Кубані; свого офіцерства в них не вистачало, бо воно оббивало пороги у комісії, бігало, відшукуючи свідків, доказів своєї непричетности до большевизму, доводило, чому саме не брало участі в поході. А Денікін це використовував і в кубанські частини призначав російських армійських офіцерів, що хмарами посунули на Кубань з України, Криму, Закавказзя, пошукуючи слави та... „військової здобичі“ (Добрармія не мала інтендантства і жила, головно, на рахунок „військової здобичі“, „по способу Валенштейна“, як це влучно характеризували самі росіяни). Реабілітованими ж кубанськими офіцерами затикають дірки в добровольчих частинах, часто густо на ролях рядовиків. Хто ж з офіцерів-кубанців, що пройшов моральну муку, створену Кубурядом, міг почувати якібудь симпатії до нього? Денікін, принаймні,

не глузував з тих, що не служили в червоній армії. Тим більше була ображаючою вся процедура курсунівської реабілітації, бо ж першопоходники-офіцери в масі цілком не були кращим елементом. А з другого боку, частина кращих кубанських офіцерів свідомо не пішла в похід, у мандрівку під військовим проводом Покровського.

Роблячи, як уже наведено, великі помилки в психічній й організаційній підготовці кубанського старшинства, Кубуряд все ж відчував надзвичайну тягу всіх до своєї армії, а тому він спробував якось домовитись з командуванням Добрармії, що з кожним кроком рішучіше виступала проти цієї самої ідеї, не говорячи вже про практичні заходи.

Про те, які взаємовідносини склалися між Добрармією та Кубурядом в перших днях по звільненні Катеринодару в зв'язку з питанням про армію, докладно оповідає ген. Лукомський.

„Представники Кубуряду та Законодавчої Ради“, — каже він, — „з перших ж днів після звільнення від большевиків Катеринодару спочатку обережно, а потім все більше та більше настирливо почали вимагати, щоб командування Добрармії дало їм повну волю в усіх питаннях керування Кубанню. Насамперед вони заговорили про вилучення Кубанської армії. Спираючись на те, що Дон мав свою самостійну армію, представники Куб. Уряду вважали необхідним всі кубанські частини, що входили у склад Добрармії, об'єднати в Кубанську армію і цілкомовито підпорядкувати її Кубанському отаманові, а вже через нього Командувачеві Добрармією. Потім вони обстоювали, щоб усі кубанські козаки, що знаходилися в яких-будь частинах Добрармії, негайно були вилучені, та щоб з них було зформовано чисто кубанські частини, які мусять ввійти у склад Кубанської армії. А для поповнення Добрармії вони пропонували брати ве козацтво, а городовицьке населення Кубанської області. Домагаючись негайного утворення окремої козацької армії. Кубанський Отаман Філімонов (важко припустити, щоб це домагання з боку того, що видав наказ ч. 11, було щирим — авт.)

і голова Кубуряду Бич зазначали, що, на їхню думку, командування Добрармії повинно цілкомовито погодитися з цим бо вони, не скільки не заперечуючи підлеглости Кубанської армії в оперативному відношенні Командуванню Добрармії, цим заходом не зменшують боєздатности.

На засідаваннях, що відбулися 12. (25.) і 13. (26.) серпня під головуванням ген. Алексєєва вкупі з представниками Кубуряду, командування Добрармії поставило гостро негативно до проєкту, який висунули представники Кубані. Гев. Денікін на першому засіданні дуже гостро заперечував домаганням кубанців, а в другому участі не брав.

Кубанським представникам було роз'яснено, що якщо під час безперестанних боїв з большевиками вилучити з частин Добрармії всіх козаків, що там знаходяться, то це спричиниться до дезорганізації частини та ослабить бойову міць армії; що в майбутньому, в міру того, як армія буде поповнюватися не-козаками, козаки будуть поступово вилучатись із складу добровольчих частин і з них будуть формуватись чисто козацькі частини.

Що торкається пропозиції утворення окремої Кубанської армії, то Командування Добрармії

категорично її відхилило, визнавши, що Добрармія може успішно вести боротьбу лише при умові, що кубанські частини, в залежності від обставин, будуть включатися в склад певних відділів, а не складати окремої армії з окремим командним складом та окремими оперативними завданнями.

Крім причин, про які говорилося на засіданнях, були інші, про які в цей період соремілися виразно говорити представникам Кубанського уряду, які самі ще не висловлювали свого ведоброзичливого відношення до Добрармії.

Річ у тім, що серед членів Кубуряду було декілька осіб, які вкупі з головою Уряду Бичем явно прямували до утворення на взірєць Дону цілком самостійної Кубанської держави і домагалися усунення командування Добрармії від будь-якого впливу на кубанські справи.

Першим етапом до осягнення своєї цілі і мусіло бути утворення окремої Кубанської армії. Але

До міркувань ген. Лукомського слід додати декілька пояснень. Хоч Денікін і свідчить, що Філімонов „в питанні про створення Кубанської армії був одним з самостійниками й дуже настирливий“, але цю „однотумність“ і „настирливість“ слід пояснити не переконанням, а лише „балаєсуванням“ між Радою та Добрармією (Денікін. „Очерки“... Т. V., стор. 198),

Засідання 12. серпня ген. Денікін і Романовський демонстративно покинули, сказавши: „що він не допустить розвалити армію, що намагається зробити Кубуряд“ (Денікін. „Очерки“... Т. III, стор. 208).

Д. Е Скобцов додав, що „загально на цих засіданнях Добрармія виявила високомірність і зневажливість до провінціяльних місцевих діячів“. І далі, він же: „від Бича до Сушкова включно однодушно всі висловлювалися за необхідність формування Кубанської армії. Зневажливий тон представників Добрармії кубанців об'єднав у бажанні покласти цьому край. За загальною їхньою опінією не можна було допустити, щоб на спинах кубанців виїздили реставратори і нові владки російського народу“ (Скобцов, ч. III, стор. 6).

тому, що Кубань ще не вся була звільнена від большевиків, і сваритися з командуванням Добрармії вони не насмілювалися, то й провадили свої думки обережно, не ризикуючи відкрити всі карти та висловитися одверто. Та для командування Добрармії, що перебувала на території Кубані, було цілком недопустимо піти назустріч домаганням куб. самостійників.

Тому, що всі кубанські частини невідмовно корилися ген. Денікіну, тому, що всі начальники з складу кубанського козацтва зовсім не співчували самостійним прагненням своїх представників (це явний наклеп на кубанських старшин, — авт.) у складі Кубуряду та Законодавчої Ради, це дало можливість ген. Алексєєву та Денікіну виразно відхилити домагання утворення окремої Кубанської армії. З цього часу починається вперта спочатку потайна, а потім і відверта боротьба кубанських самостійників з ген. Денікіним“ (Ген. Лукомський. „Архив Русской Революции“).

Побоювання Денікіна мали підставу лише за Добрармію, що звелася б до малої військової групи самих майже старшин, яким ніким було б командувати. Кубанці ж без ген. штабу не лишилися б, бо oprіч своїх генерального штабу старшин, яких ген. Денікін відсував на задвір'я, придбали б багато охочих і напевно талановитіших від самого Денікіна, як ген. Морозов, Шіфнер-Маркевич, Кірій, Слацов, навіть Врангелі і інших. Всі ці старшини залюбки служили б в Кубанській армії, як то видно з практики інших новопосталих національних держав. Пластуни, кубанська піхота, були прикрасою й гордістю російської армії, а вони ще мали достатні кадри офіцерів кубанців. При доставні Кубанської армії прийшли б до неї й городовики, серед яких знайшлося б досить і з технічних (інженерних) частин. Устаткування гарматами в той час морально і правно належало Кубані, бо ж кубанські полки відбили їх від большевиків. Крім того, з заснуванням Кубанської армії можна було пожвавити зв'язки з Україною і від неї здобути гарматне приладдя.

Велика кривда була заподіява навгороднім і своєму Краєві віддачею городовиків для мобілізації в Добрармію. У цьому Кубуряд не має виправдань. Намагаючись стати незалежною державою, згідно з уже проголошеною Конституцією, Кубуряд дозволив більшу частину свого населення покликати до війська не тільки чужій, а ще й ворожій організації. Цим актом Кубуряд фактично ставив себе в становище козачої області в російській державі. Крім живої сили Кубуряд наказом ч. 121 з 21. вересня 1918 р., підписаним Куботаманом полк. Філімоновим і членом Уряду по військових справах Савицьким, дозволив користуватися Добрармії й кубанським майном — „...при реквізиції коней і фуражу в межах Кубанської області користуватися всіма наказами і розпорядженнями по Кубанському козакому війську і Добрармії“ („Россия“, ч. 32, 25. вересня 1918 р.).

72. Російські політичні групи в Катеринодарі

Після звільнення Катеринодару до нього стали прибувати російські політичні діячі і групуватися тут по своїх переконаннях. Почали виходити їхні пресові органи. Всі вони, майже без винятку, Куб. Край вважали Кубанською областю, а його діячів за провінціальних у кращому випадку за ляків щодо адміністрування козачою територією. З ідеї самостійності вони глузували. Найрухливішими були російські соціалісти революціонери (с.-р.), що миттю зорганізували південно-східній комітет з чле-

нів Російських Установчих Зборів на чолі з Г. І. Шрейдером, к. пореволюційним міським головою Петрограду. Ця групка почала видавати часопис — „Родная земля“. Своїми демагогічними декляраціями про федерацію вони пробували знайти ґрунт серед козацьких самостійників. Ці мрії дуже швидко розвіяв Денікін, що соціалістів не зносив, хоч с-ри поборювали місцеві уряди — Сибірський, Оренбурзький й інші. А це мусіло б відповідати й командуванню Добрармії. Шрейдера з наказу командування Добрармії арештовано „в цілях особистої безпеки“ (ніби офіцери добровольці погрожували з ним розправитися), і вислано за межі Кубкраю. Скоро той комітет розпався, а с-ри працювали в різних ролях по урядових і приватних установах та кооперації.

Інакшу зустріч мали члени конституційно-демократичної партії (к-д). Вони хотіли створити громадянську базу для Добрармії і тому їх прийняли, як побажаних, а для кубанців то були значно гірші прихожі. На початку осені к-д скликали свій партійний з'їзд, на який прибули знаві тоді в цілій Росії проводирі, як от: проф. П. М. Мілюков, Вінавер, Астров, Зеелер і інші. Настрої цієї групи значно поправішали, питомого їм радикалізму не лишилося. Напр., Мілюков казав: „Я проти передрішення як форми, так і способу утворення нової влади. Ідея народовладства та свобідного виявлення волі народів більш ніж захиталася. Потрібна велика обережність відносно Установчих Зборів“ (Денікін. „Очерки“... т. IV, стор. 211).

Цей з'їзд поставився одверто вороже до різних самостійностей; більшість його вважала необхідним скрізь і всіма способами усувати її та підпирати у цьому напрямі Денікіна. Ця більшість знайшла своїх попутчиків серед правих кіл і вкупі з ними кинулася обсаджувати денікінські урядові установи, щоб захопити там провід та тримати його у своїх руках. Варто згадати, що скоро по з'їзді Мілюков з питомою йому „тактичною“ гнучкістю того ж 1918 р. підписав разом з Астровим, Вінавером та В. Шульгіним (матірний чорносотенець) „Пам'ятну записку“, яку передано урядам держав згоди через їхніх катеринодарських представників. У цьому документі були і такі точки:

„...3. Химерні державні утвори., які набули уявну незалежність... не можуть брати участі в процесі звільнення й об'єднання Росії, поки вони не відмовляться від своїх претенсій на окреме існу-

вання. Вони не повинні претендувати на окреме національне представництво.

Треба обережно ставитися до претенсій відпалих областей у вигляді України, Дону, Литви,

Прибалтицьких губерній, Кавказьких республік і навіть Фінляндії, незалежність якої не була признана Тимчасовим урядом... Якщо б вони були представлені окремо, вони б збільшили тільки елементи розкладу й слабости,

4 Дійсна Росія може бути представлена тільки однією делегацією, що об'єднає всі, що залишилися здоровими серед розрухи елементи" (Деникин. „Очерки"... т. IV, стор. 236).

Коментувати таку „записку“ вважати треба зайвим.

І головню оця група к.-д. створила цивільний уряд при ген. Денікіні під невимовною назвою „Особое совещание“, яке швидко почало розвертатися в ряд відомств по типу міністерств не тільки з їхньою попередньою компетенцією в глибину по сут речі, а й з претенсією поширитися географічно, до попередніх російських розмірів, намагаючись захопити не тільки вільні позиції у державному керуванні, а і відвоювати все, що було захоплене новопосталими крайовими урядами та усунути їх геть із шляху відбудови єдиної неділимої Росії.

Отож боротьба Добрармії з Кубурядом, що почалася з приводу питання про Кубанську армію, стала поширюватись і на питання цілком адміністративного керування. Стало атакувало „Особое совещание“, а Кубурядові лишалося боронитися, але на початках боровився мляво й не рішучо, не закріплюючи своїх позицій у сфері керування відповідною організацією своєї власної адміністрації та виразним зазначенням її компетенції й правного відношення до органів „Особого совещания“.

Такі обставини були в Кубкраї, з якими В. М. ознайомився перед початком відкриття засідань Крайової Ради. Про це все охоче розповідали, шукаючи одностумців, члени Законодавчої Ради, як Рябовол (голова її), С. Манжула, надзвичайно все представляв у комічній формі, К. Безкровний, О. Балабас і інші. Добровольчі цивілі почували себе панамі й одверто писали у своїх газетах, прощупуючи ґрунт в отому „сфінксі“ — Крайовій Раді, що з'їздилася. З певною долею нахабства лилася пропаганда в душі сірих депутатів, підриваючи довір'я до депутатів інтелігентів-самостійників.

73 Підготування до Крайової Ради

Можна припускати, що Кубуряд сам не хотів загострювати конфлікту з Добрармією відносно окремої армії й інших питань, бажаючи перевірити свої домагання з депутатських крісел. Це ж ніби диктувало якнайскорше скликати й розпочати засідання. Та справа скликання якось проволікалася, бо цього домагалася знову таки

Добровольча армія, використовуючи для цього й кубанців. Напр., полк. А. Шкуро телеграфує, що він не може прибути на Раду до вичищення Баталпашинського району і голова Кубурияду Л. Бич змушений був відповісти:

„З огляду на спізнену операцію по очищенню Кубанського Краю, скликання Крайової Ради відкладено до звільнення Лабинського й Баталпашинського Відділів. Правительство сподівається, що довгоочікуваний час звільнення від іга насильників і грабіжників

проб'є скоро і представники героїв козаків та горців Баталпашинського Відділу прибудуть на Раду і разом з усіма кубанцями рішати-муть долю рідної Кубані. Сміливіше вперед за зневажену честь і Вільну Кубань! Слава героям!“*)

Справа була в тому, що напочатку в Добрармії цілком певної думки щодо засобів підпорядкування собі Кубані не було. Згодом ці кола зупинилися на тому, що Кубань повинна безумовно підлягати Добрармії, а опію підлеглість мусить закріпити Кубанська Конституція. Ще на початку 2-го кубанського походу, як уже згадувалось, Девікін написав Куботаманові Філімонову про необхідність виготовлення ним, Філімоновим, і Кубуриядом „схеми цивільного керування областю“. Тому ж, що тут зачіпалися й інтереси Добрармії, схема ця до переведення її в життя мусіла бути обговорена разом з ним, Девікіним. А до того ж „з боку звільненого кубанського козацтва не повинно бути виявлено жадного сепаратизму“ (Деникин. „Очерки“. Т. III, стор. 177 і 178).

Згори накидати кубанцям конституцію командування не насмілилося, чим ген. Девікін розписався в своїй нездатності стати диктатором. Тому рішено, щоб проєкт конституції запропонували кубанцям „громадські кола“.**) Такий, раптом виниклий, плян вимагав часу, бо не було вироблено проєкту конституції й організованих „громадських кіл“, які б узяли на себе пропаганду отого проєкту серед кубанців. Через це скликання Кр. Ради відсувається на вересень, до якого Добрармія денно й нічно працює над проєктом і над складом „громадських кіл“. Для останніх обрано козацьких проводирів-прихильників єдиної-неділимої. Дехто з лівейців увесь час шукали бази для згоди з проводирями Добрармії, хоч останні і трималися „тону великодержавників і неприпустимо зневажали місцеві сили“ (Скобцов, ч. II, стор. 105; ч. III, стор. 5, 26).

Отих кубано-добровольчих прозелитів закликають на наради, щоб обміркувати підвалини конституції. Ці наради дуже таємні і відбуваються вони в квартирі адво

*) „Россия“, ч. 32, 25. вересня 1918 г.

**) Соколов. „Правление ген. Деникина“, стор. 29

ката П. М. Капліна та в приміщенні „Відомства охорони здоров'я“. З боку Добрармії на наради приходять: В. Степанів і К. Соколов, а від кубанців — члени Кубуряду: П. Сушков, Д. Скобцов, Воробйов та Кулабухов, члени Ради: Д. Філімонов, А. Літовкін та Каплін „яко люди російської орієнтації, вільні від чорноморського українофільства“ (Соколов. „Правление ген. Деникіна“, стор. 29).

Для обговорення в цьому зборищі запропоновано 2 проєкти конституції: „Тимчасове становище про керування областями, що займає Добрармія“, що відверто проголошувала диктатуру Денікіна („Уся повнота державної влади в областях, які займає Добрармія, належить головнокомандувачеві“); і другий проєкт до певної міри приховує диктатуру „Верховного керівника Добрармії“ і то на підставі згоди. Перший проєкт кубанці відразу відкинули, а другому обіцяли допомогти проведенню в Раді, хоча попередили, що з чорноморцями порозумітися буде важко (Скобцов, ч. III, стор. 37).

Сам Денікін про ці наради каже:

„Враження від цих зібрань було несур'язливе: кубанці не заданолюблилися запроєктованими межами автономії і домагалися свободи зовнішніх зносин Кубані, незалежності її в паритеті товарообміну і самостійної Кубанської армії: вони цілком

непримиримо поставилися до ідеї одноособової диктатури, проти-ставляючи їй колегіальну. При цьому всьому аргументом кубанці, звичайно, ниставляли, декларацію Вілсона про самовизначення народів“ (Деникін. „Очерки.“ т. IV, стор. 42, 43).

Щодо Кубанського Краю, то варто лише навести вступ 6-го розділу: „Кубанська область користується правами автономії у внутрішніх своїх справах: нею керують окремі установи на підставі окремого законодавства“ і т. д.

У цих зневагах москаль, якого кубанці захистили напочатку від розправи в станиці від большевиків, дали йому спромогу втекти на Дон і піднятися до командарма, віддячує, можна назвати простодушньо-довірливим козакам. Можна говорити про військові таланти, алеж він був абсолютно непридатним в революційних часах. В нормальній російській армії він також мав багато ліпших від себе командувачів. Російський шовінізм Денікіна засліплював і пхав його в обійми правих старшин, що не мали жадної перспективи в творенні нової держави, як рівно ж брав дорадників з недогнаних старорежимних міністрів, професорів, погромників, як В. Шульгин, „громадських діячів“ і т. д. Як носорог, він готов був усіх, що сміють з ним не погоджуватись, —

душити. Денікін спинився на проєкті конституції, що передбачала цілковито відверто його диктатуру.

Однак, як боягуз, Денікін хоче з'ясувати ставлення до цього проєкту Кубуряду, зговоритися з ним. Часу ж для відкриття Крайової Ради лишалося мало і тому він просе відсунути відкриття Ради на два тижні. Кубуряд іде назустріч головнокомандувачеві і відсуває на цілий місяць... Розпочалися балачки з Кубурядом, які відразу показали, що на диктатуру головнокомандувача Добрармії він погодитись не може. „Диктатура утворюється силою“, — казав Кубуряд, — „а не згодою. Коли Ви маєте силу запровадити диктатуру, запроваджуйте, а ми на це згоди не дамо“ (Лукомський, Цитов. праця, стор. 100).

Твердість Кубуряду не викликала у Денікіна рішучих кроків, а він далі дипломатією хоче осягти диктаторства. І все ж початок заведення диктатури цей, з писарською вдачею, чоловік намагається осягнути на Кубані, а після неї на Тереку й цілому Північному Кавказі, до яких би згодом і Доя пристав. Серед донців і терців Денікін мав більше прихильників серед к.-д. партії інтелігентів. До останніх проводирі Добрармії звернулися з проханням допомогти укоськати впертих кубанців. До Катеринодару запрошуються, яко посередників між Добрармією й Кубанню, В. А. Харламов, голова Донського Військового Кругу, адвокат В. Ф. Зее-лер, що був за часів російського Тимчасового уряду ростовським н. Д. городоначальником, та М. С. Воронков, що був головою обласного продовольчого комітету. Всі вони з партії к.-д. (російської). Цікаво, що ні один із них не запропонував такої підлеглисти Добрармії на Дону, в своєму краю.

16. жовтня з прибувшими відбулася попередня нарада „особого совещання“ під головуванням ген. О. Драгомірова (як і ген. Лукомський — українського роду), „щоб загально зговоритися і досягти вияснення питання про можливість прийняття проєкту (конституції), який ліг би в основу розмов з Кубурядом“. Ця нарада мала, як каже Денікін, „інтимний і відвертий характер“. Відносно головного питання-диктатури, — висловилася більшість (проти Степанова й Харламова) за диктатуру не колегіяльну, а однієї особи і при тім на підставі згоди (всі за це), почувуючи, що іншим шляхом до неї не вистачить ні сил, ні певности, що все пройде, як слід (Деникин. „Очерки“... т. IV, стор. 43).

26. жовтня під головуванням ген. Лукомського (Драгоміров і Шульгін, щоб не дратувати кубанців, були відсутні) відбулася нарада, в якій узяли участь, крім Харламова, Зеелера й Воронкова, — ген. Романовський, А. А. Нератов і В. А. Степанов (з боку Добрармії) і від кубанців — Л. Л. Бич, А. А. Намітоков, полк. Савицький, Д. Е. Скобцов і полк. Н. Успенський. Після вступної промови голови з зазначенням, що взаємні тертя не тільки в сфері цивільного управління, а і в суто військових питаннях до того загострилися, що „стало неможливо жити“, і що наближаючий кінець війни вимагає утворення уряду, який міг би авторитетно говорити від імени Півдня Росії з союзниками, — було оголошено проєкт конституції, в якому говорилося:

„Вся повнота державної влади в краях, які посідає Добрармія, належить Верховному Керівникові Добрармії.

Верховний Керівник стоїть на чолі всіх сухопутних та морських збройних сил у краях, які посідає Добрармія. Він визначає устрій армії та фльоти і керує всією справою державної оборони.

Він репрезентує краї, які посідає Добрармія, в їхніх зносинах з чужоземними державами, а рівно ж з тимчасовими державними формуваннями, що виникли на просторі Російської держави. Він керує міжнародньою політикою

та складає міжнародні договори. Він проголошує війну та лагодить мир.

Він видає закони та накази по всіх галузях державного життя шляхом, зазначеним у цьому статуті.

Він призначає на всі вищі посади цивільної та військової служби.

Для допомоги Верховному Керівникові Добрармії у справах законодавчих та керування при ньому існує „Особое совещание“.

Члени „Особого совещания“ призначаються Верховним Керівником Добрармії“ (Шокровський. „Деникивщина.“, стор. 57).

Почалась дискусія. Полк. ген. шт. міністер і пізніший Куботаман М. Успенський участі в ній не взяв. Донці об'єдналися проти кубанців, що в цьому випадку виступили однодушно. Л. Л. Бич, як голова Кубуряду, запропонував цілком протилежну концепцію. Запропоновану Добрармією конституцію, що одверто вводила диктатуру Денікіна (ген. Алексєєв, якого називали верховним керівником помер 25. вересня 1918 р.) на всіх просторах, що займала Добрармія, тобто і на Кубані, він відкинув, пояснюючи, що „можливий тільки один шлях згоди, на підставі якої сторони, що договорюватимуться, утворюють союзна раду. Остання ж, як верховна влада, виділює уряд, надає йому великі уповноваження і призначає командування, а також визначає організацію самої армії на підставі військової повинності“ (Лукомський. Цит. праця, стор. 101).

„Кубань і Ставропільська губ.“, — казав Бич далі, — „які ніби репрезентує Добрармія, занадто малі, питома вага їхня мізерна; в сучасний мент мова мусить іти про широкий фронт від Закавказзя до Білоруси... Велика помилка обвинувачувати землі „заплямувавши себе німецькою ори-

єнтацією“... І Дон і Грузія зробили це, рятуючи свій народ від фізичного винищення... Ми повинні погодитися на таких підставах, при яких можна сподіватися на приєднання без насильства інших державних формувань“ (Деникин. „Очерки“... т. 4, стор. 44).

Представники Добрармії натурально не погодилися з думками голови Кубанського Уряду. Вони добре знали, що Денікін не стерпить, щоб хтось, якийсь уряд призначав командувача армією. Хоч за царя і в цілому світі командувачів фактично призначають уряди, без поради з якими й абсолютні правителі не обходяться. Донці, звичайно, підпирали представників добровольців. Бичеві особливо опонував Харламов, який доводив: „...творення державної влади шляхом складання місцевих — є шлях дуже складний і довгий, а життя вимагає швидкого рішення... Мені здається, що Дон піде на надання (командуванню) повноти влади в царині військових і дипломатичних питань, а у відділі про місцеву автономію доведеться зробити поправку“ (Деникин. „Очерки“... т. IV, стор. 44).

З цієї наради нічого не вийшло, хоч Лукомський на кінець уже домагався повноти влади Денікінові лише в сфері військових і дипломатичних питань. „Представники Кубані категорично відмовилися розглядати запропонований проєкт конституції влади й обіцяли розробити свій та подати незабаром до початку праці Ради“, але не подали, а передали цілком нормально це питання про конституцію безпосередньо на Раду (Покровський. „Деникинщина“, стор. 57).

Так на цей раз кинутий Денікіним аркан був відбитий. Міркування його (на тій же сторінці), що „чорноморська група вже вирішила про суверенність Кубані навіки, а не тимчасове“ не мають жадних підстав. Про засідання з представниками Добрармії і донцями знала невеличка купка і чорноморців.

74. Настрої перед засіданням Крайової Ради

Добрармія могла вже пишатися певними військовими успіхами, ігноруючи, що вони досягнені головню кров'ю кубанських козаків. В пресі пропаганда голосила про ...доблесні полки Добрармії. Захоплюючи нові території Ставропільщини й Терщини, Добрармія робила все, щоб її претендент на російського диктатора не мав неслухняних підданих.

На Терщині Добрармія заздалегідь запобігає місцевій самостійності, бо припускала, що там виникнуть організації на зразок Дону й Кубані. Ще на початку вересня 1918 р. командування Добрармії наказує своєму агентові на Теречі ген. Левшину, щоб домагався там утворення єдиновладного отамана. Згодом, з наближенням звільнення Тереку, Денікін призначає туди ген. Ляхова (він в ранзі полковника за царя розігнав меджиліс-парлямент у Персії) „главноначальствующим і командуючим войсками Терско-Дагестанского края“ і наказує йому з метою відновлення Терського козачого війська „скликати Круг для вибору військового отамана“. Провід для цього доручається невеликому гурткові терців на чолі з колишнім головою Терського козацького кола попереднього покликання фельдшером Губаревим, що мусів провести організацію Терщини ніби на зразок Кубані й Дону, але „без „самостійности“. Але як не намагався Губарев у ролі Терського військового кола совісно виконати доручене завдання, без „тертя“ з Добрармією і на Теречі не обійшлося.

Керівники Кубані бачили, що претенсії Добрармії зросли через те, що кубанські військові частини перебувають у руках Денікіна. Тепер вони опам'яталися й почали шукати виходу з створеного через свою короткозорість і довірливість становища. Але самі вони не були одноставні й однодумні. Одні — і таких було досить — боронили Добрармію, бо вона робила „русское дело“, а до того ж, гадаючи, що Кубань власними силами не подолає ворога, вони не бачили іншої військової сили, яка б їм допомогла. Інші не насмілювались поставити одверто і рішучо питання про взаємовідносини з Добрармією та її головою, мужньо констатувати непримириме своє розходження з нею та зробити з цього належні висновки. Останні, якщо й нарікали на Добрармію, то потиху, нишком, віч на віч, у тісному колі; прилюдно при кожній нагоді навіть заперечували свою ворожість до неї та розходження з нею, а в кращому випадку обмежувалися виявом свого невдоволення лише „Особим совещанієм“.

В. М. з розмов помітив, що кубанські діячі дуже переоцінюють здатність Добрармії та її цивільного оточення, особливо з боку ідейності. Майже рік перебуваючи в офіцерській батерії, переживаючи з ними найрізніші випадки, В. М. переконався, що ідейних старшин було небагато з самого початку, а потім більшість лишилась у могилах по полях походів. Більшість же стар-

шин рятували в армії своє життя, бо залишатись — боялися розправ большевиків. Щодо мудрости і відваги командирів, то знову таки були прерізні люди. Цивільні ж люди являли собою найбільше бажаючих швидкої наживи, майже все то боягузи-спекулянти. Добрармія, як організація, все пробувала, — удасться вирвати таке, чи сяке рішення — добре, а ні, то пошукаймо іншого ходу. Не мала ця організація і цілком ясного пляну роботи, це видно із писань ген. Денікіна. Отже В. М. вважав, що Кубань може домагатись, а вірніше робити все, що знайде доцільним її Рада, що скажуть делегати зі станиць, а не міські. Кожний станишник мав на фронті сина, брата, іноді батька й близьких приятелів і сам він наслухався сталевих „чмілів“. Думка отих депутатів для В. М. була законом, але він ще лишався спостерігачем.

Характеристику незгоди між кубанцями добре ілюструвала приватна нарада членів Законодавчої Ради 19 вересня 1918 р., на якій був Військовий Отаман Філімонов і випадково попав туди і В. М. Деякі члени цієї наради домагалися твердого рішення про незалежну Кубармію і особливо обережний підхід до політики ген. Денікіна, надійність на якого могла підвести. Проти таких висловів рішуче виступив Військовий Отаман, що, між іншим, заявив: „Стоячи близько до Добрармії, маючи з командувачем цією Армією часті зносини, я ніколи не помічав у останнього бажання перешкоджати праці Уряду чи змагання до захоплення влади. Навпаки, від Денікіна я чув скарги на недоброзичливе нібито відношення Уряду до Добрармії“. Далі Філімонов радив, що кубанці з Добрармією сполучені органічно (?), що їм треба подбати про усунення утвореного загострення у відносинах з нею, загрожуючого незгодою і закликав кубанців до найщільнішого зближення з Добрармією. Це загальникове закидання вини кубанцям без одного конкретного прикладу і занадто вихваляння Добрармії викликало відповідь голови Законодавчої Ради М. С. Рябовола, що „ніхто немає права дорікати Раді, крім її голови. Той тон, яким говорив тут Військовий Отаман, є цілком недопустимий, а докори, що були ним висловлені відносно нібито утворених Законодавчою Радою сприяючих умов для незгоди з Добрармією, цілком безпідставні“ (Покровський. „Денікінщина“, стор. 165—166).

І дійсно, Законодавча Рада, як така, ніколи й нічого не робила для утворення ґрунту, сприяючого до незгоди між Кубанню й Добрармією. Окремі її члени в цьо-

му напрямку працювали, але хаотично, безпляново, без визначення шляхів, якими б мусіла прямувати Кубань на другий день після своєї незгоди з Добрармією. Праця цих окремих членів Ради безперечно збільшувала недоброзичливі настрої до Добрармії та зміцнювала вороже ставлення до неї широких кіл громадянства, але й тільки. Ця праця не скероувалась на створення сили, яка б геть усунула Добрармію і втримала лад в Краю, обороняючи його і від зовнішнього ворога. Ці поодинокі члени Ради керувалися не усвідомленою політично-соціальною ідеологією та національним ідеалом, ворожим у своїх засадах Добрармії, а невиразним інстинктом, що відштовхував їх від ворожого організму Добрармії. Очевидно, були й такі, що мали хворобливу жадобу влади, слави, популярності і часом почуттям ворожості, викликаним зневажливо-чванливим відношенням до них добровольців, для яких самотійники були в кращому випадку „дрібними місцевими діячами-політиками в лапках“ (Лукомський, цит. праця, стор. 124).

Філімонов не насмілювався виступати проти членів Ради, що так чи інакше шкодили Добрармії, бо не почував себе досить дужим, а можливо, що й розумів, що виловлення одних не допоможе, бо на їхнє місце прийдуть інші і такі ж самісінькі, і це має бути доки існуватиме Рада та її породивші умови, цебто — революція. Через це цей патріот вважав недоцільним атакувати саму Раду. Звичайно, Отаман не був сам, — за ним стояли Сушков, Скобцов, Фендріков і інші провідники козацькі, прихильники єдиної неподільної Росії. Вони ще до скликання Крайової Ради намагалися надати відносинам між Кубанню та Добрармією таку форму, на яку погодилася б остання. З огляду ж на дуже великі вимоги Денікіна, щодо обсягу його компетенцій відносно Кубані, які навіть серед них зустрічали опір, як рівно ж в урядових колах і серед більшості членів Законодавчої Ради, — то їхні зусилля не дали позитивних наслідків.

75. Відкриття Крайової Ради

Не домовившись з Кубурядом і Законодавчою Радою відносно Конституції, ген. Денікін розумів, що погодження на добровільну його диктатуру може дати лише Крайова Рада. Останню ж треба було відповідно підготувати, а бракувало для цього часу. Через це Денікін з декількома кубофіцерами, обраними в Раду, телеграмою з фронту знову просив відсунути відкриття Ради, бодай на декілька день, щоб уможливити кубанцям з фронту

взяти участь в її початкових кроках. Ясно, що офіцери ці були прихильні Добрармії, а тому Денікін за них турбувався, щоб при виборах в президію кожний прихильний голос не пропав.

Очевидно, інформатори й сам Денікін мали цілком фальшиве уявлення про психіку кубанців. Надзвичайну гостинність останніх і делікатність в обходженні (старших кубанець ніколи не називав на „ти“, з зголоднілим він ділився останньою крихтою) люди півночі приймали за... „любов“, „відданість пса до господаря“, взагалі за „захоплення примітивними козачками“ московськими надлюдьми. В дійсності ж кубанська інтелігенція своїм втіленням була козакою, яку порівняти з козаками не було можливо. Часте називання Денікіним кубанців-інтелігентів соціялістами було недоречним, бо не відповідало дійсності, а відділяння цієї інтелігенції від козачої маси свідчило про фантастичну уяву головного командування й його інформативних органів. Добрармія (провідники) вважала кубанців за своїх „іванів“, з якими вони нічого спільного не мали.

Друга телеграма Денікіна кубанським провідникам про відкладення відкриття Ради була не зручною: з'їхалось біля 600 депутатів і їх тижнями тримають без праці через якусь примху, хоч би і головнокомандувача. З другого боку не бажаним було сваритися з ген. Денікіним з самого початку. Тому на приватному засіданні членів Ради на пропозицію С. Ф. Манжули ухвалено: прохання Денікіна рішуче відхилити, відкрити Раду в назначений час, 28. жовтня, та перші засідання присвятити організаційній праці, а 1. листопада відкрити врочисте засідання в присутності Денікіна. Такий знайшли вихід із ускладненої знову Добрармією ситуації.

При виборі голови Ради було 3 кандидати: М. С. Рябовол, б голова Ради, і представник найменшої по кількості групи членів Ради — козак в, що з симпатією поглядали в бік України, І. Л. Макаренко, якого висунула частина чорноморців Єйського Відділу, що трималася ура-козацького напрямку, і А. І. Літовкін, висунутий представником Добрармії полк. Туненбергом, козак-лінець, партії к.-д., директор Катеринодарського „Т-ва взаємного кредиту“. За Рябовола подано 255 голосів, проти 5 і 88 утрималось, цікаво, що Літовкіна навіть лінейці не підтримали і він одержав 1 голос (Деникин. „Очерки“... т. IV, стор. 45).

„Іван Макаренко, — як свідчить Д. Е. Скобцов, — не міг примиритися з господством в крайовій

політиці Бича, Рябовола й Безкровного за міркуваннями головним чином особистого характеру.

Ті не прийняли його в свою компанію і не підпускали близько до Крайового Управління. І. Л. Макаренко непоправний ура-козак і твердо тримався ідеї загальнокозачого об'єднання. Позипія його в ті часи була протибичівська і протирябоволівська. Він шукав зближення зі мною через Ф. Н. Фендрікова. Переміг Рябовол" (Д. Е. Скобцов, цит. праця, ч. III, стор. 45).

Після цих виборів Денікін написав: "... Політичної фізіономії

Соціалізм Денікіна вилізло і в цій характеристиці, де він назвав Рябовола соціалістом, яким той не був. Рябовол був надзвичайним головою для ведення великих мас зібраних. Він був козак ст. Дінської, учнем реальної школи в Катеринодарі, студентом Київської політехніки, в якій не закінчив дипломового проекту, надзвичайним громадським діячем і організатором, директором правління Чорноморсько-Кубанської залізниці. Це був українець і гарячий патріот Кубані, що з нехиттю ставився до „російських претендентів, зокрема Денікіна". В тяжких моментах він дипломатично вивертався. В Раді він був „божищем" і не було жодного випадку, щоб розбурхане море цієї установи не послухалось його поради.

Заступники голови в президії обиралися по відділах і частіше ними були голови відділів. Разом їх було 8 (7 від відділів і 1 від черкеської групи). Засідання відбувалися в зимовому театрі. По виборі президії були намічені комісії і кількість членів у кожній (деякі по 2 представника від відділу, більшість же по одному) з тим, щоб того ж дня вечером по відділах були визначені кандидати до них, яких пленум Ради затвердить.

Це перше засідання після молебня в військовому соборі відбулося 28. жовтня 1918 року. В цей же день Рада вислала привіт Добрармії і рідним синам Кубані, що „проливають разом свою кров у тяжкій боротьбі!". 30. жовтня, довідавшись про цілковите очищення Кубанського Краю від ватаг большевиків, президія вислала привітання й особисто Головнокомандувачеві ген. Денікінові. Того ж дня вечером відбулося засідання Таманської Ради, на якій відкритим голосуванням обрано кандидатів до всіх комісій, визначених Радою.

При обиранні В.М. вразило, що визначніших військових, як ген. Третьякова, полк. Золотаревського і інших, не називали навіть у кандидати і вони якщо й попадали в яку комісію, то менше значущу. В. М. був обраний кан-

Рада в своїй масі не мала ніякої: відношення її до Армії було цілком сприятливим (тільки не до Добровольчої, — автор), але переважаюча політична течія серед кубанських вождів визначилась з перших же кроків Ради — вибором в президники Рябовола — лідера чорноморців — соціаліста (в козакому розумінні), українофіла, самостійника і явного недоброзичливого Добрармії"... (Денікін. „Очерки"... т. IV, стор. 45).

дидатом до бюджетової, військової й шляхів. До військової комісії другим членом обрали полк. К. Гончарова із ст. Курчанської.

Ці перші вибори показали, що члени Ради добре розбиралися з ким їм по шляху. Може вони й не мали „політичної фізіономії“ російської, але хто на їх погляд ліпше оборонятиме інтереси Кубкраю, — те добре розуміли. Оцього настрою ніяк не могли зрозуміти керівники Добрармії, включно з Денікіним. Члени Ради з „панамі“, що відірвались від станиць, чи лише до них приписались, поводитись як з чужаками, яким не можна йняти віри. В. М. дуже швидко відчув беззастережне ставлення до себе таманців, — коли приходив до помешкань, де гомоніли гуртками, то не замовкали, як при появі генералів, полковників і взагалі на їхню думку непевних людей.

Плян праці Ради вклався так: до полудня відбувалися пленуми, на яких заслухували звіти з діяльності військотамана, прем'єра, членів Кубуряду, вечерами засідали комісії, обговорюючи справи часами до пізньої ночі. До найголовніших комісій, як контистуційна, військова, бюджетова, земельна, відповідні члени Уряду призначали на допомогу фахових дорадників. Майже стало в них працювали й представники Добрармії, намагаючись „напутити мало культурних козачков“...

Та незабаром наступив 1-й листопад, неділя, й врочисте відкриття Кубанської Надзвичайної Крайової Ради, на якому ген. Денікін проголосив свою програму. В цей день після молебня у військовому соборі Зимовий театр був вщерть заповнений кубанцями і ...„руськими людьми“... як підкреслює Денікін. В урядовій лажі сиділи й делегати уряду України — полк. Боржинський і „артільний батько“ М. Лівіцький.

Вступне слово зпривітом Добрармії виголосив Куботаман полк. Філімонов. Далі слово уділено ген. Денікіну. Промова довга, виготовлена ним самим, але з її змістом годилося і „Особое Совещание“, як зазначає автор.

„З степів під Ставрополем, де багато двів точиться кривавий бій, я приїхав до вас на декілька годин, щоб привітати Кубанську Крайову Раду і висловити, чим живе, в що вірить, надіється Добровольча Армія.

Завтра роковини зародження Армії. 2. листопада приїхав до Новочеркаського ген. Алексєєв, зіб-

рав коло себе 200 офіцерів, бездомних, вигнаних, голодних, одержав од Росії перший внесок в розмірі 400 руб. на формування Армії..

У лютому місяці, бачучи повну неможливість залишитися і провадити боротьбу на Дону. Добрармія, під проводом ген. Корнілова, рушила на Кубань. З того

часу доля її переплелася з долею Кубані і в бойовому співробітництві, і в перенесених стражданнях, і в тисячах братніх могилах та радості військових перемог.

Добровольці йшли в спеку й холоднечу, терпіли неймовірні злидні, гивули тисячами... Йшли безкорисно: дерев'яний хрест або життя каліки — були долею більшості.

І тільки одна найулюбленіша мрія, одна яскрава надія, одно бажання одухотворювало всіх — урятувати Росію.

В таких нечувано тяжких обставинах минув Перший Кубанський похід.

Коли в травні прийнято було тверде рішення — в першу чергу приступили до звільнення Задовня та Кубані, командування Добрармії стрівало осуд з усіх боків. Всі рішучо вимагали нашого руху на північ і Донський Уряд, і київські військові та політичні кола, і московські центри, і кадетські лідери, і цілий ряд громадських, політичних діячів усіх відтінків.

Але наше рішення залишалося незмінним. Добровольча Армія почала операцію, яка увінчалася звільненням Задовня, Кубані, Чорноморської та більшої частини Ставропільської губервій від влади большевиків.

Це не було „приватним підприємством“, а наказом сумління і свідомістю державної необхідності. Командування Добрармії взяло на себе за цей крок моральну відповідальність перед батьківщиною, глибоко віруючи, що на Кубані немає зрадників, що коли прийде час визволення, Кубань не розірве зв'язку з Добрармією і пошле своїх синів у її лавах у глиб Росії, що з смертельним сумом чекає визволення.

Цього рішучо вимагає не тільки обов'язок перед батьківщиною, не тільки договір, а і прями інтереси Кубані. Хіба можливе мирне життя на Кубані, хіба будуть забезпечені ваші великострадниць-

кі стаєниці від нового ще гіршого нападу большевиків, коли червона влада, міцно засівши в Москві, відкине своїми ордами Поволзький фронт, стисне з півночі та сходу Донську область і посує до нас? Хіба можуть жити спокійно кавказькі й лівейські стаєниці, коли біля Ставрополя, Св. Хреста і Мінеральних вод збираються десятки тисяч червоних? А грізна небезпека вже близько. Маються певні відомості про скупчення мас большевиків на великому фронті від Білгорода до Царицина. На Україні при участі вимців підготовляється сумісний виступ большевиків і самостійних українських соціалістів що загрожує і цей край обернути в Совдецію...

Чи може при такому становищі Кубанщина заспокоїтися і зайнятися тільки своїми внутрішніми справами.

Ні! Пора кинутти суперечки, інтриги, змагання за „местничество“. Все для боротьби. Большевизм мусить бути роздавлений. Росія мусить бути звільнена. Інакше не піде на користь вам власний добробут, який стане іграшкою в руках своїх і чужих ворогів Росії та народу російського. Добрармія, в лавах якої поліцарському б'ється сила кубанських козаків, прийшла сюди не для завоювання, а для звільнення...

Добровольча Армія, в рядах якої доблестно б'ється дуже багато кубанських козаків, явилась сюди не для завоювання, а для звільнення. І те звільнення, яке іншим досталося за ціну національного приниження, втрачення політичної самостійності та економічної неволі — Кубань одержала без ланцюгів, без ярма, за ціну лише святої крові добровольців, що злетілися з усіх кінців Росії та славних кубанських козаків.

А коштувало це крові не малої: Добрармія за два походи на Кубань загубила своїх проводирів, великих російських патріотів-генералів Кервілова та Алексєєва, лицарського ген. Маркова, загу-

била до 30 000 добровольців та козаків. Особливо тяжкі втрати лягли на старі Добровольчі частини — 1-й офіцерський ген. Маркова полк та Корніловський полк, який налічує сьогодні лише 500 вояків, перепустив через свої лави більше 5 тисяч!

У цих потоках крові, у цих довгих списках, що впали на полі бою, найбільше почесне місце належить великим мученикам — російському офіцерству.

Я пропоную Крайовій Раді, ще раз вставши, вшанувати тихою молитовною мовчанкою світлу пам'ять тих, хто душу свою поклав за урятування Росії та за щастя Кубані.

По мірі зросту сил Добрармії і бойових успіхів зростає число її друзів і скріплюється злоба її ворогів.

Я з певним задоволенням мушу признати, що скрізь по Кубанському Краю серед рідного нам по крові (?) та духу (?) славного хороброго козацтва Добрармія зустрічала й зустрічає привітне, сердешне прийняття та гостинний притулок. Але останніми часами йде широка агітація, яку почасти оплачують чужоземними грошми, почасти підогревають люди, що пожадливіми руками квапляться до влади, не розбираючи способів та засобів. Хотять посіяти незгоду в рядах армії і особливо між кубанськими козаками та добровольцями. Хотять повернути армію в той мізерний стан, в якому вона була зимою 1917 р. Це ті самі люди, що покірно вклонялися большевикам, переховувались по льохах, крилися за добровольчими багнетами.

І це робиться тоді, коли Добрармія, не знаючи дня відпочинку, в кривавих боях напружує величезні зусилля, щоб зломити все ще міцний спротив ворога, коли зо дня на день ллється кров і гине цвіт російської молоді.

Мені хочеться сказати цим панам; ви гадаєте, що небезпека більше ве загрожує вашому дорогоцінному життю? Даремно.

Боротьба з большевизмом далеко не скінчена. Йде найдужча, найстрашніша дев'ята хвиля... І тому не займайте Армію, не грайтеся з огнем. Поки вогонь в залізних стінах, він гріє. Але, коли вирветься назовні, станеться пожежа. І хто знає, чи не на ваші голови впадуть розхитані вами підгорілі баятини?

Росії потрібна велика, могутня армія. У кривавій жорстокій боротьбі, близького кінця якої ще не видно, не можна йти варізно. Інакше, якщо все таки безсумнівна конечна перемога, то святкувати її ми будемо хіба тільки тризною на трунах безконечного числа загублених людей, на руїнах російського народнього добра і російської державности.

Не повинно бути армії Добровольчої, Донської, Кубанської, Сибірської, мусить бути єдина російська армія, з єдиним фронтом, єдиним командуванням, повним сили та відновітальним лише перед російським народом в особі його майбутньої законної Верховної владн.

І тепер, коли наближається час закінчення світової війни, коли всі держави в особі ліпших своїх „мужів поради“, обдарованих довір'ям народів, будуть вирішувати долю світу, ким буде репрезентована Росія? Чи тими, що насміялися над усім святим нашим, які плюнули в душу російської людини і брудним большевицьким чоботом розтоптали її? Чи тими, що зрадницьки відвернулися від батьківщини і багнетами ворога утворили собі тимчасовий облудний добробут? Чи тими, нарешті, хто чесно й безоглядно бореться за врятування батьківщини, але говорять різними мовами і досі не можуть ніяк зговоритися один з одним.

Більше ніж за шість років двох війн, за часи російської революції я досить часто дивився в очі смерті і перетернів досить тяжкі моральні муки. Але коли я згадаю про ту ганьбу, про те страшне нещастя, коли повалену в порох, розтріпану на клоччя

батьківщину нашу на майбутньому суді народів нікому навіть захищати, мені хочеться ридати від тяжкого, незносного болю...

Її — рідну нашу любу, хвору — ми мусимо піднести на свої плечі, довести до міжнародного суду, щоб там вона могла хоча тихим і слабим голосом сказати, чого вимагає російський народ.

Так, вимагає!

Бо я вірю і сповідаю, що великий російський народ, вичунавши від хвороби, скинувши намову, ставе знову страшною силою, яка ніколи не забуде ні тих держав, що в дні його нещастя любовно, безкорисно підтримують його, ні тих, що з небувалою жорстокістю та егоїзмом висисали з нього останні соки і штовхали в безодню анархії. Але для цього потрібна єдина тимчасова влада і єдина збройна сила, на яку могла опертися ця влада.

Добровольча Армія, збираючи коло себе й збройні сили і людей державного досвіду, закликає всі частини російської держави, які визнають єдину неподільну Росію, злучитися з нами для сумісного державного будівництва, для спільної боротьби з ворогами Росії, для єдиної репрезентації й оборони російських інтересів на майбутньому мирному конгресі. Така єдність всіх державних формувань і всіх державно-думаючих руських людей тимпаче можлива, що ведучи боротьбу за саме існування Росії, Добрармія не переслідує реакційних цілей і не вирішує наперед ні форми майбутнього способу керування, ні навіть тих шляхів, якими російський народ виявить свою волю. Від нас вимагають партійний прапор. Але хіба трикольоровий прапор великодержавної Росії не вище всіх партійних прапорів? Хіба ви не бачите, як у кривавих боях, десь за двем під цим прапором самовіддано б'ються „за Русь святу“, вмирають і перемагають липарі-вояки Добрармії? Єднання можливе тому що Добрармія визнає необхідність і тепер і в майбутньому

найширшої автономії складових частин Російської держави і надто обережного відношення до споконвічного укладу козацького побуту (відкреслення В. І.).

Із почуттям внутрішнього задоволення я можу сказати, що вже тепер, не зважаючи на деякі розходження, з'ясувалася можливість єднання нашого з Донським козацтвом, з яким нас зв'язує повна спільність інтересів, найсердечніші зв'язки та бойове споріднення з Кримом, Терекком, Оренбурзьким військом, Закаспійською областю та Вірмевією. Можливе єднання і з Україною, коли вона, може за ціну тяжких внутрішніх заворушень, скине з себе чужоземне ярмо та згадає про синівські обов'язки перед загальною батьківщиною. Можливе й з мирним грузинським народом, коли зміниться політика його Уряду, що почав переслідувати руських людей, привласнив собі російське державне майно, захопив у своє незаконне та несправедливе володіння Сочинську округу й юрбами червоноармійців загрожує російській Добрармії.

Нарешті в останні дві з'явилося нове державне формування в Сибіру, Уряд якого проголосив себе всеросійською державною владою. Добрармія абсолютно не має ніяких підстав визнавати Уфімський Уряд Всеросійською владою. Тим більше, що коли взяти під увагу відомості, що попали в пресу, цей Уряд відомий і керується Установчими Зборами першого повикання, що вишкли в дні народнього божевілля, складені напів з анархічних елементів і не користується в державі найменшим моральним авторитетом.

Але поруч з тим Добрармія сердечно вітає думку зібрання Російської землі, що положена в підвалини Сибірського об'єднання, визнає його виключно важливе значення і вважає не тільки можливим, а й необхідним шляхом взаємної згоди спрямува-

ти російські сили сходу та півдня до однієї спільної цілі — відродження Великодержавної Росії.

Проходячи свій шлях, вважаючи себе наступницею російської армії, Добрармія в найважчих, здавалося б, безвихідних обставинах свого життя залишилася вірною договорам з союзниками і ні на одну хвилину не заплямувала себе зрадою.

Події останніх днів переконали, що пряма й чесна політика вирішила... І ми з відкритою душею шлемо свої сердечні побажання лицарським військам наших союзників.

Передбачаючи близькі переговори про перемир'я, представникові Добрармії при союзних посольствах було запропоновано ще 12 жовтвя пред'явити їм такі підстави:

1. Єдність представництва Росії на мирній конференції, з вилученням з нього делегатів большевицьких і тих територіальних формувань, що у своїх основних принципах розходяться з цілями Добрармії, тобто: в питанні про єдину неділиму Росію.

2. Ануляція політичних та економічних договорів, складених з Німеччиною чи з її союзниками, а також самостійних актів про заведення в захоплених краях того, чи іншого ладу керування. Відновлення порушених такими договорами чи актами прав відшкодування зроблених цим шляхом страт, повернення золота воєнної та торговельної флотії, зброї, рухомого реманенту залізниць і інш. Припинення вивозу з Росії харчів та майна. Ця умова сама собою не має на оці умов, складених Державами Згоди.

3. Очищення Німеччиною та її союзниками російських територій у межах кордонів 1914 року, включаючи й Фінляндію. Така ж вимога визнається необхідною і відносно Польщі.

4. Захоплення на російській території, окупованій військами німецько-австро-турецькими військами, найголовніших залізничних

чи інших важливих у стратегічному відношенні пунктів російськими частинами, або ж тимчасово військами Держав Згоди до моменту зформування досить ду-жких російських відділів.

5. Негайне приступлення до обміну воєнопоненими.

6. Зобов'язання Німеччини та її союзників не перешкоджати будь-яким чином заведенню в Росії єдиного міцного ладу.

У такий надзвичайний, повний величезної історичної важливості час зібралася Кубанська Крайова Рада будувати життя Кубані. Зібралися російські люди — кубанські козаки, навчені гірким досвідом і тяжкими іспитами. Серед вас я бачу багато моїх бойових товаришів по сла-вних походах наших, що своїми подвигами і кров'ю злобували волю Кубані.

Дозвольте ж висловити вам від імени Добрармії найщиріший, вай-палкіший привіт.

Я певен, що Крайова Рада знайде в собі розум, мужність та силу загоїти глибокі рани в усіх проявах народнього життя, що причинило йому бузувірство розгвужданої черні, утворить єдину тверду владу, яка буде в тісному зв'язку з Добрармією, не розірве синівської залежності від єдиної великої Росії, не стане ламати основного законодавства, яке мусить бути переглянуто річево в майбутніх всеросійських законодавчих установах, не повторить соціальних спроб, що привели народ до взаємної дикої ворожнечі та зубожіння. Хай при цьому не будуть обездолені й іногородні: су-нора кара катам, милість заблуд-шим та темним людям і висока справедливість відносно мас не-винного населення, яке страждало також, як і козаки в темні дні безправ'я.

Дай Бог щастя Кубанському Краєві, дорогому для всіх вас тим душевним переживанням і тяжким і радісним, які зв'язані з його безкраїми степами, гостинними станипами і рідними могилами“ (Лукомський, цит. праця, т. IV,

стор 107; Покровський. „Деникинщина“, стор. 57–60; Деникин, „Очерки“... т. IV, стор. 45–48. Ні один з авторів не вводить ціл-

ком всієї промови ген. Денікіна й її довелося стулити з окремих кусників. — В. І.

Зустріли Денікіна в Раді депутати й публіка оваційними оплесками і він з сяючим обличчям почав промовляти. Панувала надзвичайна тиша, хоча в театрі було понад 2 000 людей. Промовець говорив переконливо й красномовно, це на думку В. М. була найкраща промова, яку коли виголошував Денікін. Але коли закінчив, рясні оплески вибухли з публіки (руські люди), а депутати не виявили великого ентузіазму, особливо таманці, єйці й кавказці. Закінчивши промову, ген. Денікін під оплески вийшов. Оголошена 15 хвилин перерва. Промова тяглася 2,5 години.

У сінях театру купками збиралися члени Ради й гаряче обговорювали вислухане. В. М. прислухався до тих розмов. Руські люди (з публіки) вихваляли цю промову якнайбільше. Члени ж Ради, особливо молоді старшини, обурювалися, що їх закликали йти „усмирять“ Москву, бо всі полонені москалі цупко тримаються саме советської влади і з нею хочуть завойовувати Індію і цілий світ. Руського народу, про який говорив Денікін, не існує, хіба лише біженці, а ради них Кубань не може воювати з цілою Московщиною, та й нічого з того не вийшло б. Обурено майже всі говорили про одну „Руську армію“... А як же маршал Фош командував французькою, англійською, американською, італійською, польськими й чеськими легіонами, не втручаючись в їхнє внутрішнє життя? „Коли існує Донська армія, то чому не сміє бути Кубанська?“ — казали. Єдиний фронт.. Та російський ділився на декілька і він же, Денікін, востаннє командував лише південно-західнім.

Дуже обурило всіх також „повертання“ до Росії навіть Фінляндії (за царизму мала свій парламентаризм і гроші) і Польщі. Багатьох обурила самовпевненість Денікіна, його вимоги до України, Грузії й інших, як рівно ж трактування кубанців руськими людьми. „Хто йому дав право всіх повчати, які він має уповноваження, від кого?“ — було чути в різних групах. „Кубань зберегла цього Денікіна, дала змогу зміцнити й Добрармію, а він тепер хоче цілковито осідлати цю Кубань і гнати її аж на Москву“, — говорили інші. „Орудують кубанськими козаками гірше, ніж за царизму, бо ж тоді точно дотримувалися територіяльних формувань, козаки йшли лише до своїх частин із своїми офіцерами, а тепер з них роблять і добровольців, а командирами, де лише можна,

призначає Денікіна каргузників" — говорив член Ради Харченко зі станиці Гостагаєвської.

Загально більшість ченів Ради не тільки не захопилася промовою Денікіна, а досить річево її засудила. Навіть адвокат член Ради Каплін, лівєєць-руський, не був вдоволений цим виступом Денікіна.

В. М. виступом Денікіна був пригнічений. Він же відбув із цією армією 2 походи, бачив організаційну безрадність більшости командного складу Добрармії і оте читання „патер-ностер“ — повчання тих, які, як організатори життя, в багато разів перевищували самого Денікіна — було огидним. Це безапеляційне вимагання для себе диктатури вражало всіх надзвичайно, а В. М. вбачав у ньому нахабство й гохштаплерство. Як можна вимагати диктатуру, коли нема диктатора? Межі єдиної з 1914 року, хіба це не було самоосмішуванням себе самого? Козакам, якими він тримається, обіцяє: „Надто бережне відношення до споконвічного укладу козацького побуту“... Хіба оті речення не були глумом над господарями Кубанської Землі та ще і в їхній хаті? На базі Кубані цей патріот померлої Росії пропонує її реставрувати, коли самі росіяни червоне правління прийняли, як своє найрідніше. Знову виникло питання, чи варто далі співпрацювати з Денікіним і його чорносотенним оточенням?

Після цієї реставраційної промови В. М. рішає для себе, що Кубань мусить вивернутися з обійм Денікіна за кожну ціну. Він вважав, головним противником будь якої незалежності Кубані є сам Денікін. Тому в майбутньому В. М. ніколи не перекладав всілякі претенсії Добрармії на „Особое совещание“, вигороджуючи Денікіна, як то „дипломатично“ робило багато кубанських політиків. Він вважав, що все робе Денікін з своєю амбіцією на диктатора. І в ті далекі часи, хто ближче приглянувся до Денікіна й його оточення, безпомилково мусів констатувати, що ці люди застигли на передреволюційному стані і навіть ве пробують шукати іншого підходу до подій і суспільного розвитку. „Держати й не пускати“, як говорили всілякі правителі за царизму, лишилось основою і в політиці Денікіна. Тільки для практичної реалізації цього не було апарату.

Треба ще згадати про „театральний жест“ Денікіна по закінченні промови. Він вийняв з кишені й прочитав телеграму з фронту про захоплення Добрармією Ставрополя. Крім оплесків, Рада, ніби за це, винесла постанову про прийняття ген. Денікіна в корінні козаки ст.

Незамаєвської. Слід згадати, що всі визначні добровольці, як ген. Лукомський, Врангел, Покровський і інші шукали, якби їх прийняла в козаки та чи інша станиця, а останні на це йшли не так легко.

Думку В. М., що політичне керівництво провадив сам Денікін, а не „Особое совещ.“ підтвердив пізніше він сам:

„Зносили з новотворами“. — каже ген. Денікін, — „провадив я особисто, разом з головою Особого совещ. при посередництві його канцелярії і при допомозі начштабу і начальника військового управління — в частині, що торкалася військових обставин і військового представництва. На щотижневих засіданнях Особ. совещ., під особистим моїм головуванням, я ознайомлював членів його з прийнятими міроприєм-

ствами і часто звертався за порадою, не зустрічаючи ніколи більших розходжень“.. „було справедливим розкласти історичну відповідальність Особого совещ. Даючи свого часу певні вказівки по кардинальних питаннях законодавства й управління і затверджуючи всі законопроєкти, перш за все розділяю відповідальність в повній мірі я“ (Деникин. „Очерки“ .. т. IV, стор. 216–217, 206.).

По перерві Крайову Раду вітали українською мовою посол України Боржинський та „артільний батько“ — старший М. Ливицький. Перший говорив ентузіастично, гаряче, але коротко й без глибшого змісту. Другий привітав Кубань, як самостійну державу змістовно й широко. Обоє їх Рада оваційно вітала предовгими оплесками і широкосердно. Відчулася рідність у цих двох виступах. Відповів їм українською мовою прем'єр Л. Л. Бич. Останній говорив холоднувато-формально, назвавши Україну не матір'ю, а сестрою Кубані, а матір'ю для промовця була Росія — ідея, якій не міг заперечити найбільший московський шовініст. За назву Кубані сестрою Кубані гарячий С. Манжула за кулісами матюком вилаяв Бича, але так голосно, що передні ряди членів Ради те добре почули. Бич висловив ще надію, що „Кубань і Україна ще зустрінуться під єдиним федеральним дахом“ (очевидно російським).

Виступ Денікіна ще довго згадувався отими найпростішими членами Ради, як зневага Кубані, яка все віддала цьому приблуді (були далеко гостріші вислови), а він тепер чваняється й повчає нас, як треба жити та його добровольчу пельку нашим хлібом і м'ясом набивати.

В. М. також ніяк не міг забути цього дебюту. Йому все лізла десь прочитана характеристика мудрих великих полководців, а саме: „Найславніші полководці ті, що після виграної найбільшої війни негайно йдуть на відпочинок!“ Вони добре розуміють, що до во-

вої війни вони за віком не в стані приготуватись, опанувати техніку й нову стратегію. Так зробив Ю. Вашингтон, маршал Жофр, маршал Макензен і найбільше заслужений командувач Турецьким фронтом, ген. Прживальський, що вислав на Кубань, боронити, батальйон пластунів, а сам приїхав до Катеринодару і ніяких військових чи адміністративних постів не прийняв. Його пластуни обожнювали і вся Кубань глибоко шанувала.

Оте, що до боротьби ставали самі старі полководці: Юденич, адмірал Колчак. Денікін, Міллер, для В. М. здавалося наперед засудженим на програ. Всі вони нічогосінько не розуміли в новій психіці. Жандарм, поліцмаїстер, становий і т. д., то неодмінні атрибути Росії, до якої вони прагнули, а поміщик був стовпом держави. Гвардійські полки почали творити на Кубані, де про них лише дехто чув.

Оскільки від цих правителів несло цвіллю, можуть служити спогади Денікіна й Врангеля. Писалися вони в спокійних обставинах при можливостях все передумати. І... обидва написали архаїчною, всюди і всіма засудженою, мовою з „ять“ і „твердим знаком“. Обидва добре знали, що новий руський правопис не большевики ввели, а тимчасовий уряд. Автором його був проф. Мануйлов (тодішній міністер освіти і, здається, ректор Московського університету). Ця дрібниця лише ілюструє, що обидва ці „вожді“ велику прислугу зробили б Росії, коли б вони і не починали примазуватись до іногородців (неросіян) і лити їхню кров за чужу й ворожу їм ідею єдиню. Це мусіла робити молодша генерація, яка масово добровільно пішла за новими пророками-агентами — Леніном, Троцьким і іншими. Старі провідники молодим не імпонували. Або, Денікін поважно радиться з архичорносотенцем В. Шульгіним, якого треба було заперти в клітку й показувати в цирках, як жиждожера.

Отакі думки кружляли тоді в голові В. М. Пробиував він про це говорити з К. Я. Безкровним. Останній на все відповідав: „мільоночки“, дебто большевики, „ще будуть на Кубані!“ При такій безперспективності почалось законодавство Кубанської Надзвичайної Крайової Ради.

76. Діяльність Кубанської Надзвичайної Крайової Ради

Ген. Денікін, давши програму в Раді, відразу ж почав акцію оволодіння Кубанню, її людським матеріалом і матеріальними ресурсами, що за 4 роки, не маючи експорту, накопичилися у великій кількості: всі запасові

маґазини наповнені збіжжям, переповнені шопи митою й немитою вовною, коло мільйона пудів „саломасу“ (твердого товщу), навіть були запаси нафтопродуктів і т. д. Кубань тоді була найбагатша, крім, очевидно, України з усіх звільнених від советів земель. Зрозуміла увага, яку надавав Денікін, — його 4 представники в Раді і взагалі вся його аґентура, — опанувавню напрямком Ради. А остання лише напочатку була сфінксом. З вибором М. С. Рябовола головою все пішло за ним.

Хоча Рада була далека від досковалости: лівейці трималися своїх русофілів — Сушкова, Скобцова, Троцєвка, Горбушина, Аспідова, Філімонова (молодшого адвоката), що памагалися „творить русское дело“, більшість — чорноморці блудили козацько-становими манівцями, наслідуючи ура-козаків братів Макаренків. Та все ж здоровий інстинкт робив своє. Плянування Денікіна, опанувати Краєм, спіткалися з більш менш міцним опором цілої Ради. Дуже цікаво було з членами уряду (міністрами) Л. Л. Бича Даючи зґити з діяльності на пленумах, т. зв. „самостійники“ турбувалися „загальнодержавними інтересами“, а члени уряду „русофіли-неділимці“ у своїх звітах про Росію майже не згадували, обмежуючись лише плявами кубанських перспектив; такий Сушков торкається і то позитивного українського питання, а чорноморці його промовчють (див. стенограф. звіт Крайової Ради, стор 162, 163, 200, 172 – 187, 214–215, 240 – 250, 262 – 268, 271 – 275).

Відносно диктатури Денікіна боротьба в Раді тяглася декілька днів, в якій яскраво виявилися надзвичайні здібності головування голови Крайової Ради — М. С. Рябовола Він, властиво, надзвичайно спритно витягав Раду з глухих кутів, що вона не раз заганялася єдиноведілимцями Бій розпочав прем'єр Л. Л. Бич, що виголосив промову про політичне становище а саме:

„Вам, члени Ради, — казав він 3. XI, — доведеться зайнятися питаннями про те, яке місце властиво, ми займаємо на території бувшої Російської держави. Нам треба визначити таке своє місце в майбутній новоствореній державі. Чи будуть згідні представники населення Кубані повернутися до того ладу, при якому вся повнота влади передяється певному центрові, де все рішається, і наш обов'язок повинен полягати в тому, щоб ми підлягали і несли свій громадянський обов'язок чи ми

повинні закріпити за собою більшу чи меншу частину самостійности у вирішуванні тих справ, які тичуться місцевого васелення. Не порозумівшись з оточуючими нас землями і державними утворами, ми це питання самі розв'язати не можемо. Через це перед нами раніше всього і насамперед постає питання про те, щоб ми, представники тих земель, зібралися на нараду, конференцію, на якій були б репрезентовані й Україна, і Дон, і Крим, і Кубань, і Терек, і Грузія, і Азербайджан, і Вірме-

нія. Це все ті землі й країни, я підкреслюю, разом з Україною, що, розколовшись, пригнуть тепер до об'єднання.. Коли будемо діяти нарізно, то в боротьбі з большевизмом і в дальшому влаштуванню землі Кубанської, а на кінець і в житті загальнодержавній — ми, звичайно, посунемося наперед дуже мало.

Рік тому назад з глибоким нещастям ми вперше змушені були сказати тут, з цієї ж катедри, фатальні слова: „России, как государства нет“. Нема попередньої території, нема державної влади, яка об'єднувала цю територію та її населення. Лишилось те, до чого можна було прагнути: лишилась ідея державности. Ми повинні сказати те, що ми сказали, бо не можна було дурити себе,

А згадавши про Україну і про закликання нею німців, Бич висловився: „...зла історична неминучість і необхідність, і не ми будемо пострікати Україну в зраді“, бо звернулася вона за допомогою до чужинців, „жертвуючи національним почуттям“. Обставини змусили всіх проголосити свою самостійність. „Скільки їх, отих невірних більших і малих республік, самостійних держав замість одної Російської держави?!“ А далі:

„А хіба вони, оті новоявлені державні новоутвори бажали цього роз'єднання, прагнули до розпилення? Якщо в деяких з них були тенденції, намір до одноосіблення, то, у всякому разі, не в такий час і не в такому вигляді, як це сталося. Відбулося це через те, що зникла Російська держава; вона перестала існувати, бо всі оті землі, їхнє населення і правительства не визнали советської влади, як влади державної. Не стало єдиної влади; зникли певні різко визначені державні межі території. А без цих двох найнеобхідніших елементів державного буття — нема держави.. Як і торік, ми говоримо: нема великої Росії. Але остання може бути — про це ми говорили рік тому, повторюємо й тепер..

Північники й мешканці центральної Росії, посуваючись про-

бо Советську Росію ми не могли вважати за справжню Росію, ми її не визнали, ми з нею почали боротися. Щоб мати можливість існувати, ми повинні були визнати Кубанський Край, як самостійну одиницю, повинні були перенести вавищі органи крайової влади суверенну верховну владу в межах нашого краю, державну владу. Ми повинні були джерелом вищої влади в краю признати волю населення нашого краю, а носієм цієї влади — Раду, Військового Отамана й Уряд. В однакових з нами умовах після падіння Всеросійського Тимчасового Уряду опинилися й інші частини бувшої Російської держави“ (Степнограф. звіт Куб. Крайової Ради стор. 161, 162, 285, 286).

тягом двох останніх століть на південь, шукаючи свободних благодатних земель засвоїли собі невідомо, стихійну уяву про південь, як про власну землю. Особливо гостро й яскраво це ми спостерігали під час руху большевиків на Кубань і господарювання в ній. Вони, що прийшли сюди з Півночі, вважали себе єдиними господарями краю; вони захопили владу над козацтвом і горцями; вони свідомо хотіли винищити козаків і горців фізично.. Це почуття господаря, стратившого права на південь, як на хлібний шпіхлір, як район, де зосереджені запаси продовольчих продуктів (товщу, цукру, вугілля, нафти, заліза і інш.) змушуватиме й підігріватиме їхні бажання завоювати за всяку ціну непокірний південь. Отож, ми повинні сподіватися надзвичайно сильного, можливо останнього натиску

з півночі, чекати тієї „дев'ятої хвили“, про яку говорив пан Головнокомандувач – генерал Денікін. Ощо обставину насамперед і головніше від усього нам треба враховувати...

Звичайно, фізичній військовій силі повинні протиставити таку ж силу, але ліпше організовану і через те міцнішу. До створення такої воєнної потуги треба притягти всі ті області земель і державних утворів, що стоять на необхідності вести боротьбу з більшовиками до кінця, з більшовизмом, як явищем антидержавним. Здавалося б, що інтереси Добрармії, як фактора величезної державної важности, і інтереси народів, населяючих Україну, Дон, Кубавь, Грузію, Азербайджан, а пізніше по вичищенні від більшевицьких військ — Астрахань, Терек і землі Союзу Горців, повинні були б в наслідок необхідности шукати міцного об'єднання на ґрунті боротьби з більшовизмом шляхом створення одного фронту. Народи цих земель, в загальній кількості біля 50 мільйонів душ, змогли б виставити об'єднану армію, що була б в стані справитися з більшевицькими полчищами в порівнюючи короткий час... Є багато скептиків, що не вірять в можливість об'єднання земель і областей, але нам здається, що в настроях мас у цьому відношенні прийшов основний перелом. І коли раніше, здавлені тяжким пресом самодержавного бюрократизму, після його скинення всі народи прагнули розкріпощення і, водночас з цим, до розпилевня, то тепер, перенісши всі тяготи буття в положенні малих держав, ці народи й землі виявляють тенденції зворотні, до об'єднання. Та ве лише само бажання створити єдиний фронт змушує зараз прагнути об'єднання" (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 287, 288 і 290).

„Цілком можливо, що вже близько час, коли на Мировому Конґресі рішатиметься доля Російської Держави. І якщо частини

її не з'єднаються по можливості в більшому мірілі швидко, то долю Росії вирішить хтось інший чи інші. Усім нам, бодай тим, що перебувають поза советською владою і хто не роз'єднаний територіяльно, треба виявити одне лице як перед нашими союзниками, так і перед бувшими вашими ворогами. Виступаючи розрізнено, маємо ризико зустрінутися з такими рішеннями, які зроблять дуже трудною, або й неможливою нашу участь на Конґресі народів, що зійдуться творити мир. Можемо спіткатися з рішеннями, які накладуть на нас непосильні тяготи на вічні часи. Пам'ятаймо, що ми складали частину Росії, були не лише в ролі союзників держав Згоди, але й в ролі їх боржників. І свої зобов'язання ми повинні покрити. Коли ж можливе буде об'єднання перелічених земель на ґрунті створення єдиного бойового фронту і на ґрунті рішення питань миру, то натурально стає перед нами і необхідність об'єднання або, бодай, узгодження міроприємств фінансових для загальних цілей, питань транспорту, пошти і телеграфу, товарообміну і деяких інших... Постає питання, яким порядком і на яких началах ми думали досягнути оте південно-російське об'єднання? Чи можна його досягнути примусом, шляхом ужиття збройної сили? Безперечно — ні. До цього є одив шлях, шлях зговору, добровільної згоди союзу... Як зразок будучої держави Російської, цей союз мусить бути створений на началах, відомих в житті під назвою федеративних.. Взагалі мусимо триматися того погляду, що єдиний шлях до відновлення зруйнованої Російської державности — це путь федерації... До єдності Росії через союз, через федерацію. Цей заклик мусить об'єднати як федералістів так і централістів... Творення об'єднаної союзної влади, що посідала б права верховної суверенної влади на території союзу, за винятком прав, що даються ок-

ремим членам, нам представляється в обличчі союзна Рада із представників окремих урядів. Союзна Рада організовує всі га-лузі, що належать до її компетенції. Кожним членом союзу організуються свої війська, свої армії, із яких виділяється по особому наказу, військові частини, що цілковито підлягають верховному командуванню. При такому рішенні питання об'єднання командування і створення єдиного бойового фронту не повинно представляти особих труднощів: союзна Рада визначає певну особу командувачем всіма військовими силами союзу.

Звертаючись до питань крайового життя, ми при даній схемі знаходимо для свого краю цілком певне місце, яке висловлене в декларативній частині, що супроводить проєкт „Тимчасового

Рада прийняла цю промову рясними оплесками. Перший її промовець — чорноморець Г. В. Омельченко підтримав ідею федеративної Росії, але цього представника Добрармії сподівались і від чорноморців взагалі вони не чекали інших виступів. Однак забрав слово випробуваний лідер лівейців русофіл Троценко, що співробітничав у добрармійській пресі. Ядро його промови таке:

„...Коли ці обидві сили були союзними (розуміти треба кубанські й добрармійські), то вони й повинні лишитися союзними... Не треба ніяких претенсій на верховенство, треба погодити свої сили й засоби, треба погодити свої діяння, треба розграницити сфери своєї діяльності, знати, які

положення про управління Кубанським Краєм“ такими словами: „Вважаючи себе нерозривно зв'язаним з Росією, єдиною і вільною, населення Кубані твердо займає свою попередню позицію: Росія повинна стати федеративною республікою свободних народів і земель, а Кубань окремою складовою її частиною.“

Такою ж федеративною частиною Кубань могла б увійти і в той тимчасовий частинний союз, про який говорилося раніше. Право на федеративний лад для нашому краю особливу форму нашого крайового життя, і та ступінь політичного розвитку вашого населення, яка виявлена ним в розумінні державних завдань, перед раніше стоявших і сьогодні стоячих“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 292, 293 і 294).

інтереси підлягають одній силі, які другій. Коли кожна з цих сил прагне прийняти повноту влади державної, вони обидві неправильно визначають момент, вони обидві помиляються. Я благаю вас, я кличу вас, панове, проявити тиснення в тому напрямку, щоб ці союзні сили лишилися союзними“..

А закінчив свою промову заявою, що він висловлюється за єдину неподільну Росію на федеративних началах.

Цього вже було забагато і призначений Денікіним представник, член Ради, полк. Тувенберг з запалом підкреслив образливість слів Бича — „бувша Росія“, неприпустимість поділу її на: „Північ і Південь“ та що ні про які союзницькі відносини між Кубанню та Добрармією та про федеративний устрій Росії він і слухати не бажає. На його думку. „Союзники — це дуже чуже, холодне, і я з вами не можу бути союзником, а тільки братом... Най-

ширша автономія краю, найширше самоуправління в ньому може бути тільки при загальності державної влади, влади вдовольняючи сильної, щоб заставити коритися нерозумних і недбайливих.“

Далі, висловившись за утворення „обов'язково єдиної міцної армії“, він під бурхливі оплески Ради пророкує: „Велика Росія була, велика Росія буде“. А все ж цей виступ федералістичних настроїв не зрушив і думку про потребу диктатури не зміцнив (Стенографіч. звіт Крайової Ради, стор. 296, 301, 302, 303, 304).

Представник кубанських черкесів і карачаївців, тов. голови Ради Султан Шахим Гирей, постійний шукач компромісу, відхрестився від сепаратизму, свідчив про відданність Росії Бича, обороняючи його від русифікованого німця морально збоченого Туневберга. Він заявив:

„Я тверджу, що ми Росію ве ділимо на північ і південь: ми єдиний народ російський... (а в себе єдиної московської краплини крові не мав, — автор) Коли большевицька влада захопила в центрі керму з серця тих, які любили Російську державу, мимовільно вихопилось: „Нема вже Російської держави, нема вже Росії“. Так, ці слова вирвалися з грудей тих, що любили державу Російську і нікі бажали, щоб Російська держава не була в руках розбійників та захоплювачів. Державна мудрість, бажання зберегти ідею державности вимагали сказати ці пресумні слова: „Так, Російської держави нема“. Але в цих словах чувся великий протест проти большевицької влади, яку ми ніколи не хотіли признати, не признавали і не признаємо... Я не проти єдиної Росії. Якби ми були противниками єдиної Росії, можливо і ми б стали большевиками... Підозрювати нас в сепаратизмі ніхто немає права... Я вважаю, що всі основні принципи, які запропонував доповідач є найбільше приємними. Ці

принципи вказують, що ми мусимо робити й якою дорогою йти до спасіння рідної, близької, вихованшої нас Росії... Ми, кубанці, досі не сказали, хто ми. І ми не знаємо, які в нас права й обов'язки. Про це Кубані слід би поміркувати. Нам говорять про створення Південно-Російського Союзу, але не кажуть, хто ми. Для входження в союз на певних началах, ми повинні стати суб'єктом права, щоб говорити на рівних основах, як рівний з рівним („Вірно!“ — й оплески). Треба просто сказати, що всю повноту влади в межах краю Кубань повинна зберегти. Але при творенні Південно-Російського Союзу ми могли б сказати, що ми вступаємо в нересправу, як рівні з рівними, як друзі. Інакше ми не можемо говорити ні про який союз, з нами ніхто не захоче розмовляти і буде правий („Правильно!“ — на залі). Ми робимо це не для себе, а для спасіння єдиної, великої, веділимой Росії“ (оплески) (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 308-311).

Рішуче ж відхрещується від сепаратизму і з обуренням відкидає підозріння в занедбані інтересів Росії член Ради — козак чорноморець І. Л. Макаренко.

„У промовах, я б не сказав усіх, але в деяких виступаючих, знову забреніли на нашу адресу

закиди, ніби ми забуваємо „родіву“-Росію, що ми можемо бути сепаратистами. І знову й знову

ми під такою підозрою. Дозвольте пі підозри відкинути раз і назавжди... Хіба ми не маємо права... з високопідвесеним чолом і спокійним сумлінням заввити, що навіть думки відірватися, когось підставити ногу, у нас нема і ніколи не було (довгі оплески). Це, панове, факти, проти яких ніхто не посміє протирічити... Ми змушені були волею долі, волею важких для нас обставин стати на шлях самостійності і розв'язувати всі питання тільки за власним розумінням в межах всієї повноти державної влади, не нами взятої, захопленої не нами, як сенаратистами, а в дійсності

нав'язаної нам грізними історичними подіями. Це є історичний безспірний факт... Ми довели, що щиро прагнемо до братства й єдності. Ще нема того, хто має право прийняти від нас важку ношу для нас, покладену на наші рамена історією... Ясно як день, що ми повинні йти тими рейками, які намітив Голова Кубанського Уряду: творити життя всередині себе на підставі правдивого народоправства... творити міцний і дружній союз народів Росії Це шлях, яким повинні йти в ім'я нашого щастя і щастя інших народів."

Віддавий Добрармії член Ради Д. С. Іваненко заявив: „Безсумнівно, Росія в силу своєї величезної території повинна обрати шлях федерації“... Козацтво, — каже він далі, — піде лише за тим прапором, на якому буде написано: „Єдина, неділима, Федеративна Росія“.

Член Ради лінєєць Д. А. Філімонов закликав Раду підтвердити тези Бича, бож то було ухвалено ще торік,.. „Що торкається проголошення Кубанського Краю самостійним і незалежним, то це диктує та картина, яку намалював вам я і Голова Уряду. Проголошення краю самостійним є логічною необхідністю... Це буде підтвердженням того, що було прийняте в минулому році Правительством і що було ствержене Крайовою Радою“.

Лінєєць, поміркований член Ради лагідний П. М. Каплін (член партії к-д) також виступив за прийняття тез Голова Уряду Бича.

Козаків підтримують навгородні. Так член Ради Білоусів заявив, що Росія може бути тільки республікою на федеративних началах. Член Ради адвокат Короб'їн висловився також за федеративну демократичну республіку і за повну незалежність Кубані, щоб можна було говорити про федеративне об'єднання. „У Росії, — казав Короб'їн, — зараз нема влади, яку ми могли б признати суверенною, а як нема такого центру, частиною якого ми могли б себе признати, ми опинились в необхідності оголосити себе самостійними, бо іншого виходу нема“ (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 314-317, 322, 323, 337, 350, 306, 341-344).

Та у промовах майже всіх промовців, крім підкреслення необхідності федеративного шляху відбудови Росії, були вислови ще більш неприємні для Добрармії.

І. Макаренко, відзначивши факт повстання ставропольських селян проти Добрармії, слушно зауважує:

„Треба зробити так, треба вибрати такий шлях, щоб по нашому боці були співчуття з того боку, щоб нас дійсно чекали, як рятівників, а не як ворогів.. Якщо цього не буде, якщо звідтіля ми співчуття не знайдемо, то вислід для нас буде сумний, пресумний“. І радив він ще й інше: „Тільки влаштувавши своє життя

ми можемо кинути поглядом на решту Росії... Якщо ми щиро і поважно хочемо служити справі з'єднання Росії, то ми осягнемо мету лише у випадку, коли вірно обрахуємо обставини, коли не будемо спішити й стреміти до того, щоб за всяку ціну, аби лише скорше проголосити загальну державну владу.“

Білоусов же згадав і про монархістично-реставраційні тенденції Добрармії:

„У цей мент, коли світова різанива, влаштована самодержцями, повалила з тронів тих, що міцно на них сиділи, коли, здавалось, з найміцніших голів упали корони, ми тут хочемо підняти корону, не відаючи, на яку голову ми її надінемо... Тут повинно раз на-

завжди бути сказано, що козаки й навгородні, що живуть у Кубанському Краї, мусять прикласти всі зусилля на те, щоб на Русі не допустити повернення самодержавства і не допомагати тим, хто пробує це робити.“

Д. Філімонов, покладаючи всі надії на союз Кубані, Дону та Добрармії, рішуче говорить проти диктатури:

„Народ ідею одвоособової влади тлумачитиме як бажання, як прагнення до старого ладу, а не в єдиноособовій владі спасіння Росії.. Я вважаю, що шлях одвоособової влади — шлях гибелі, шлях провалу наших надій і сподівань. І (Стенограф звіт Крайової Ради, стор. 306, 307, 319, 320, 330, 333 і 334) ми повинні про це го-

лосно сказати, що ми попереджуємо від такого кроку головнокомандувача Добрармією.. Ми повинні сказати, що однісінький шлях, який полегшить нам завдання боротьби з більшовіками і відновлення великої Росії лежить через народовладдя, народовладдя без обмежень“

Короб'їн закликав обережно підходити до творення центральної влади, бо „не вона нас творить, а ми її, бо для нас найстрашніший централізм, а не федералізм“

Навіть дуже лагідний Каплін рішуче висловився проти монархічних тенденцій Добрармії. „Звичайно, слово „монархія“ ніким не проголошується офіційно, але є люди, що про це говорять і я б цим людям хотів сказати: „Якщо ви прагнете єдності, якщо ви хочете об'єднати розрізнені частини Росії, то навіщо ви виставляєте принципи, які з вашої точки погляду можливо заслуговують поваги, але які грають і можуть грати лише роллю опудала на балтані для людей, для тих, кого ви хочете об'єднати... Я вважаю, що ми повинні твердо й певно сказати, що ці принципи не наші.“ Питання ж незалежності, на його думку, не слід підносити, бо це виріше-

но ще в мивулому році. Із поваги до себе не треба вносити по цьому питанню десять постанов. Він за єдність командування, що вже є, і за негайне утворення єдності міжнароднього представництва.

Підтримали Добрармію ген. Карцев та лінєєць Горбушин, який сказав:

„Треба просто підходити до справи і прямо сказати, що в Добрармії ми повинні визнати вищу військову владу в державі і ніякої іншої військової влади не визнавати, бо інакше опинимося в прірві. Що торкається цивільної влади, ми будемо про

це говорити, скільки завгодно, а покищо треба, щоб усі підлягли верховному командуванню Росії, щоб не було ні однієї самостійності — ні української, а ні донської, ні кубанської у військовому відношенні, а була єдина російська армія і більше ніякої“.

Одначе в промовах Д. Філімонова та Капліна була заторкнута Україна і то нег'ативно. Перший висловився проти союзу з Україною, бо Петлюра, казав він, ніби помирився з большевиками, а якщо ні, то все одно в Україні запаує большевизм. Другий, називаючи Україну „старшою сестрою“, шкодував, що „там часто трапляються речі, які наводять на думку, що там якраз немає широкого бажання до об'єднання, нема пошани одного до другого, вбачаючи це в тому, що „Правительство України у триденний термін наказало перемалювати шильди з російської на українську мову.“

Та все це було ніби придавлене виступом не лідера, а простого козака, члена Ради Гостагаєвської станиці Харченка, який без хитрости сказав:

„Я знаю чого вимагають козаки, вони потребують небагато: вони потребують однієї справедливості; вони просто говорять, що на Кубані вибране нами Правительство повинно бути повним господарем (довгі оплески). Склад кубанських частин повинен бути

з самих козаків і обов'язково козачих офіцерів. Куди наше Правительство накаже йти, ми завжди будемо точно виконувати ті накази (бурхливі оплески) (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 344, 349-351, 326-328, 312, 329, 347 і 321).

Після цих кромов 10. листопада 1918 р. при зачинених дверях член Ради, призначений ген. Денікіним, найбільший капацитет, ген. Лукомський (генералквартирмейстер кол. російської армії і.. українського роду) виступає, намагаючись прихилити Раду до рішення, що потребує Добрармія Почав він запевненням, що „Добрармія не припускала нав'язувати свою волю якоюсь силою“, що вона весь час ішла й іде шляхом згоди в розв'язуванні питання про утворення державної влади, вимагаючи, щоб при цьому прислухалися і до її голосу, бо вона не може зректися думки, що є носієм державної

ідеї. Бачучи ж, що Рада скам'яніла й не реагує на його мову, він перейшов до залякування напочатку.

„Я повинен вам цілком певно сказати, що й союзники дивляться на командування Добрармії, як на той організм, що все в собі державу ідею. Союзники цілковито запевнено хочуть розмовляти з Добрармією і, звичайно, з тим півднем і південним сходом Росії, який треба об'єднати... Звичайно, для союзників дуже бажаним уявляється, щоб все це було одно ціле. І не тільки це ба-

жане, а й те, щоб представництво було одне, щоб не говорили від різних утворів Росії на різних мовах і давали різні побажання і вимоги. Повинен сказати, що відношення союзників не до всіх утворів однакове... В Ясах не прийняли делегації України, а Довові відповіли, що допоможуть, як він піде рука об руку з командуванням Добрармії.“

Вагу й значення Добрармії в очах союзників промовець демонструє таким прикладом: „Прийшов пароплав „Моряк“,.. на який за допомогою союзників були навантажені набої й бойові припаси. Цими двома сподіваємось інших кораблів“.

Ген. Лукомський зазначив, що ідея союзу, що її висунули кубанці, нереальна. Якби Кубань, Дон, Грузія, Крим, Україна трималися однієї думки, тоді зговоритися, звичайно, можна було б. Але Грузія „зайняла цілком неприємлиму і недопустиму позицію“, захопила Сочинську округу і певно вказує, що з командуванням Добрармії вона розмовляти не бажає“. Україна — „фактично то були німці, з якими ми розмовляти не хотіли“. Говорити з Доном важко через вплив німців.

„Хто ж лишається — тільки Добрармія і рідна їй Кубань. Добрармія на побойовищах плече-в-плече кров'ю споріднилася з кубанськими козаками і вважала себе нерозривно зв'язаною з Кубанню... Ми повинні утворити зародок державної влади, до якого натурально мусять приєднатися всі інші утвори південного сходу Росії“. По такій підготовці Лукомський категорично поставив вимогу Добрармії. Ось вони:

„При творенні тимчасової влади нова державна влада повинна насамперед базуватися на безумовній повноті військової влади... на диктаторській військовій владі по всіх військових питаннях. Що торкається цивільного управління, то ця влада головнокомандувача, влада диктаторська, у цьому випадку повинна обмежуватися шляхом признання повної автономії тим частинам, які б увійшли в цей союз... Я, як представник головнокомандувача Добр-

армії, категорично заявляю: на підлеглість військової влади тій союзній верховній раді, що пропонує Бич, ми іти не можемо, бо це створить, помимо всього іншого, непевність у діях, можливість зміни командування... Ми вважаємо це неможливим і не припустимим. Я сказав і повторю: ми на це не підемо... Командування не хоче узурпувати цивільні права, але вважає недопустимим підпорядкувати військову владу якійбудь колегіяль-

ній раді... Автономна влада не може поширитися на зовнішні звонини, командування й суд... Довомовитися нам треба негайно."

Щоб розворушити й підштовхнути до згоди з Добрармією непокірних кубанців, Лукомський оголосив „щойно одержану“ телеграму: „Французький міноносець увійшов у Новоросійський порт“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 352-357).

Треба зазначити, що під час цих суперечок і виступу Л. Л. Бича верхівка чорноморців час від часу сходилася, щоб самим обмінюватися думками. На таких схолинах на приватних помешканнях сходилося два-три десятки. Приходив туди Бич, Рябовол, Манжула, П. Макаренко, О. Балабас, К. Безкровний, П. Воропинів, В. Іванис, Г. Білий, полк. Рогівець і інші. Одначе якихось рішень на цих зборах не приймалося. Вірніше, там обміювалися останніми інформаціями. Найбільше їх давав Бич і Рябовол. К. Безкровний дуже рідко висловлювався, бо він на все мав свої думки, які були далекі для більшости. Таким чином, виступи й політичні промови в Раді треба вважати продуктом окремих людей, що промовляли на свою руку, бо наведена „конспірація“ була якимось випадковим збором.

На промову ген. Лукомського відповів лише П. Макаренко з козаків чорноморців, про якого була опінія, що він може говорити 2-3 години і коли починає, то не знає, чим кончити. На цей раз він вибрав захищатися від закидів й обвинувачень у сепаратизмі та українофільстві й відданості Добрармії. Ось головні ффрагменти цієї промови:

„Я незвичайно щасливий, що з нами сидять, говорять й ведуть боротьбу кращі люди, кращі сини Росії (добра половина яких — українські яничари, — автор), нечисленні, але кращі, що свої голови віддають за „родіну“... Як козак, я не можу мовчати тоді, коли рішається доля краю й Росії. Я скажу голосно: саме доля Росії тут рішається.. Тепер ми кров'ю здобули собі право рішати свою долю, кров'ю козаків, якої багато пролито — більше, ніж за трирічну війну. Ми це право здобули кров'ю кращих синів Росії.. Якщо поведемо німецьким металом, то з загалу піднесуться ті, які люблять німців, а коли поведемо союзницьким металом, — інші притягають-

ся й підносять голови... Поприрати будь-кого не доводиться. Кожний спасає себе так, як бажає. Україна покликала до себе німецькі багнети через те, що вони були ближче до України.. Особливо ганьбити когобудь, коли він тримається тієї чи іншої орієнтації в інтересах населення, не доводиться. Я пригадую знаменну фразу Донського Отамана (П. Краснова, — авт.), коли він сказав: „Так, я брав набої і патрони у німців, обмивав їх в чистому потоці Дону і давав їх Добрармії.“ І ми на Україні хитрували, щоб одержати набої, й одержували. А яке значення це мало в боротьбі з большевиками — ви знаєте. Не можна говорити: „ти винуватий тому, що ти брав

патрони в німців." А я відиовім, як сказав Донський Отаман, — я беру на свою голову відповідальність перед народом і нащадками... Ми повинні рішати так, щоб наші постанови скорше привели нас до бажаної мети: ...влада народів, земля народів. будемо будувати життя Росії на федеративних началах... Ми вважаємо себе людьми, що працюють для народу в ім'я того, щоб побудувати велику Росію, але так, щоб вона не була в'язницею для народів, а прекрасною будівлею... Кубанці не проти об'єднання командування.

Питання про об'єднання верховного командування для боротьби з більшевизмом на просторі цілого півдня Росії підвiate вадзвичайною кубанською місією в м. Києві на пропозицію Голови Крайового Правителства — Бича. Коли ви проглянете наше листування, то побачите, що це було нашою думкою. І зараз ці розмови ведуться... Хіба ми прагнемо створити державу? Ні! Але поки загально-державної влади немає, нема тієї влади, яку б ми признали вищою владою в краї, ми визнаємо лише Крайову Раду. Ми повинні будувати життя так, щоб не перелітаючи птиці, Мелюкови й інші, влаштуували наше життя, розмовляли від нашого імені і висловлювали нашу волю. — треба, щоб і наш голос чувся... Чому українські голоси повинні бути чути, чому Грузія може бути вислухана, а чому голос Кубані не повинно чути?.. Треба, щоб Кубань була самостійною до того часу, поки не буде побудована загально-державна влада... Для того, щоб це була сила, нам треба зговоритися з Україною, з Доном, з Грузією і з Добрармією, і лише тоді з цього буде користь. Що ж торкається об'єднання командування, то ми вважаємо необхідним, щоб у розв'язанні цього питання зучастилася Добрармія... Нам треба виробити свою конституцію, свої правила управління, зробити ухвалу, щоб у нас була армія, нам треба дати

всю повноту влади Військовому Отаманові, що вкаже в питаннях боротьби з большевиками: „Ти, пане, узгіднюйся зо всіма і в тому з Добрармією“. Буде Добрармія йти куди небудь, Отаман дасть цолки. Ми, в усякому разі, виберемо Отамана, який матиме голову на плечах, з душею й серцем, що люблять Край, козаків і Росію. А в той же час він повинен мати волю, що прагне до того, щоб ця Росія була не монархічною, а демократичною... Давати владу над військами не обраній особі — ненормально. Так робити не годиться. Необхідно кубанські війська підпорядкувати Військовому Отаманові, а в оперативному відношенні він може їх підпорядкувати тому, кому знайде потрібним. В противному разі ми можемо цопастися в тяжке становище. Нам можуть сказати: „пити!“ і все по цьому. Я не думаю, щоб хтопобудь хотів Добрармію відкинути. Нехай Добрармія виявить своє кредо... Щодо залякування Ясами, то там були другорядні агенти Антанти.

В Ясах же заявлено, що Росія повинна бути федеративною, — про це говорила вільна Україна...

На основі попередніх розмов можна припускати, що допомога даватиметься тим, хто буде діяти в союзі з Добрармією, бо лише вона одна, Добрармія, була чиста у відношенні до союзників. Говорять, що ми розмовляли з Україною. Ми не говорили б, коли б не потребували стрілен і патронів, а цього вимагали інтереси краю. Точнісінько також і Добрармія не розмовляла, бо цього, на її думку, вимагали інтереси Росії... Кубавський народ повинен виконати свою програму: він хоче бачити Росію великою, побудованою на федеральних началах. Ясно, просто й зрозуміло. А кому недогідні ці принципи здійснювати, то ми можемо й самі якнебудь боротися, з гірлигою під парканом будемо йти й добиватися свого. Наше право — вимагати від союзників утворення

загально державної народної влади, через представників, обраних народом. І тут ясно і просто. — Ми самі повинні говорити з сусідніми державними утворами, і лише цим шляхом ми можемо

Голова Уряду Бич в останньому слові 11. листопада відповів на закиди та зауваження промовців так:

„Члена Ради Туненберґа дуже огірчило неправильно зрозумілий вираз „колишня Російська Держава“. Член Ради Туненберґ трохи переробив мої слова і сказав: „колишня Росія“. Я цього не говорив, а сказав „колишня держава Російська“. Як би не було боляче нам усім, ми мусяли ще торік це констатувати. Ми не говорили, що Росія згинула безповоротно. Росії нема як держави, але вона є й буде, якщо ми правильно будуватимемо державу на нових підвалинах.. Ми повинні ясно й твердо висловити свою термінологію — „не відновлення, а створення держави Російської“. Це буде нова держава, це мусять постати нова держава в повному розумінні цього слова. Кордони вже змінилися: Польщі нема, Фінляндії нема й не буде, а питання України ще є відкритим. Прагнуть злитися з нею в одну державу Угорщина, Буковина і Галичина - і ми не відаємо, що одержиться у висліді цього українського національного руху.. Перед нами завдання — будувати Державу Російську. Приходити до цього зі старими шаблями і мірками не можна. Будувати нову будову із цегли, що лишалася по розвалі старого, слабенького будинку неможливо. Стара цегла може йти на фундамент з цементом, але треба додати багато нової цегли і скласти новий плян будівлі, бо лише тоді одержимо прегарну будову (оплески). Ми вас кличемо до цього, до будови нових будівель, не одного будинку з багатьма кімнатами, а багато домів, як у Канаді, де сім домів, сім провінцій, як у Шнайпартії, де 22 окремих домів, як у Північно-Американських Сполучених Штатах, де 44 дома. Член

прийти до федеративної російської республіки.. Мав слухність Голова Правительствна, пропонуючи на прийняття Радою відомі тези“ (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 358-365).

Ради ген. Лукомський заявив, що в справі державного будівництва не можна відкидати Добрармії. Ми всі до одного, що тут говорили, навіть у думці цього не припускали. У моїй доповіді Добрармія стоїть на першому місці, як важливіший фактор державного життя, і вона повинна участувати, як носій державної ідеї. Але ми також є носіями державної ідеї, інакше ми не борилися б проти большевиків, не збиралися б тут і не міркували б про державне будівництво. Але бути носіями ідеї і носіями влади — не є одне й те ж. Чи є вона носієм верховної влади — з цієї сторони питання потребує уважного розгляду. Що не сталося згоди між представниками командування Добрармії і Кубурядом, останній не так винний, як здається ген. Лукомському, а можливо й цілком не винуватий. 26. жовтня на засіданні було поставлено питання, „в які стосунки повинна стати влада кубанська, Кубанське Правительство, до Добрармії“. — Представники останньої настоювали на диктатурі Головнокомандувача, але диктатура лише перешкодить об'єднанню. І нам здавалося, і ми тоді виставили положення, яке я тут розвинув (я повинен сказати, що те положення прийняте всім Правительством, і що я тут ве тільки від свого імени говорив, а від імени цілого Правительства), а саме, що єдиною умовою об'єднання, з метою боротьби проти большевиків, може бути тільки одна умова: згода, змова, союз.. Ми ве хочемо гинути, не хочемо, щоб загинула ідея державности, носієм якої ми є. Ми, навпаки, шукаємо нових шляхів, які уможливили б спаяти,

з'єднати ці розрізнені частини
бувшого державного організму,
зцементувати їх, щоб ці землі
зв'язані цим способом явили б со-
бою дійсну потугу, дійсну силу.
Проти союзу висувалося те, що
Україна була самостійною й орі-
єнтувалася ва німців, але — „нам
ясно було, що ця орієнтація — ви-
мушена, що це було необхідне
зло, і що треба підготувати ґрунт
для майбутнього об'єднання, щоб
у потрібний момент ми були ціл-
ком озброєні. Питання ж про са-
мостійність України було тому, що
українці не настоювали на тому,
щоб Україна обов'язково стала
незалежною державою. Вони го-
ворили: „якщо нова держава доз-
воле нам жити й розвиватися, як
нам буде гарантована цілковита
культурна незалежність і в рішен-
ні місцевих справ повна автоно-
мія, цебто буде федеративна бу-
дова держави, яка наші права
повністю забезпечить, то ми пі-
демо на створення саме такої
федеративної держави“. Але вони
не хотіли повертатись у стару
упряж, при якій навіть євангеліє
друкувати по-українському забо-
ронялося. Проти співпраці при
створенні нової російської держа-

ви незгоди в Україні не було. Зви-
чайно, й там є течії протилежні, але
мені здавалося, що економічний
зв'язок України з Росією такий
великий, що все єдно — раніше
чи пізніше ми прийдемо до того,
що постане Російська Федерація
і що членом тієї федерації буде
й Україна... — Для Добрармії,
Кубані, Дону, Криму, України,
Грузії й інших треба створити
центральный орган влади — „Со-
юзну Радy“.

„...Що торкається питання, яке
поставив член Ради Лукомський
— про об'єднання Добрармії і Ку-
банського Крайового Правитель-
ства на ґрунті головного коман-
дування, то, панове, члени Ради,
на цьому ґрунті давно існує об'-
єднання: Куб. Крайове Правитель-
ство всі свої військові сили підпо-
рядкувало головнокомандуваче-
ві Добрармії, вже існує єдине ко-
мандування. Регулювання, керів-
ництво місцевим життям по всіх
галузях цивільного управління,
економіки, фінансів, адміністрації
й іншого повинно належати Ку-
банському Крайовому Правитель-
ству“ (Стеногр. звіт Крайової Ра-
ди, стор. 368-387).

Отже з наведеного бачимо, що Уряд Кубкраю ви-
ступив відверто й рішучо проти диктатури ген Девікіна
і за відбудову Росії шляхом федерації, будованої знизу
шляхом союзу окремих частин, а не згори, щоб те про-
голосили установчі всеросійські збори, як то проголо-
шують федералісти московські. Конструкцію можливої
майбутньої влади Кубуряд повторює схему Південно-
Східнього Союзу та Доно-Кавказького Союзу отам П.
Краснова. Про „попередню позицію“ Кубані, яка прого-
лошена 9 місяців перед тим, а саме про декларацію
Законодавчої Ради Кубані, що вона є „незалежною Ку-
банською Народньою Республікою“ та про постанову
приватної наради членів Законодавчої Ради, про федера-
цію з Україною, Кубуряд не згадав.

Між тим настрої маси членів Ради були за самостій-
ність. Не відомо, на яких підставах Бич так відверто й
переконливо говорив про федералізм України? В Кате-
ринодарі тоді мешкав укр. посол Боржинський і він на-
віть приватно не заперечив цим проявам і з прем'єром

вів був у добрих стосунках. Слід зазначити, що в цей час велися вперті бої поблизу Ставрополя і сталося замішання у донців в північних Хоперській і Медведицькій округах. Здавалося що військову верхівку мусів притягати фронт, а вона здебільшого жила в Катеринодарі. Стягнуто до нього Корніловський полк, ніби випадково з'явилися, як пише Денікін, Покровський і Шкуро з конвойними сотнями... Прибули вони якраз з Ставропільського фронту, де кожний багнет і шабля були раховані і забрали потяг вагонів, яких на фронтах бракувало. Без згоди головнокомандувача такі „прогулянки“ в той час ще не робилися. Отож інтелігенція Ради добре розуміла, що то діється з наказу ген. Денікіна, чи тихої згоди, за спиною ген. Романовського. Це була спроба зробити переворот, але він не вдався по причині, яку вияснить нижче. Денікін про це радиться з ген. Драгоміровим, Лукомським (обидва українського походження), Врангелем (Денікін. „Очерки Русск. Смути“. т. IV, стор. 50-53).

77. Відхилення диктатури ген. Денікіна

Спротив більшості промовців Ради диктатурі був незрозумілий генералам з російською психікою. Карність і дисциплінованість козаків вони сприймали за тупу московську покірність і ніколи не сподівалися, що кубанська інтелігенція ніяк не нижче їх та що вона так тісно пов'язана з масою. Остання ніякого значення не надавала промовам лукомських, туґенбергів і інших московських надхненників, а не пропускала слова своїх, отих бичів, макарєнків, гирєїв і т. д. Почалася шалена агітація, залякування та позалаштункові впливи. Ген. Лукомський ще декілька разів виступав у Раді, доводячи, що на творення „Союзу“, пропонованого Бичем, Добрармія ніколи не погодиться. Він на закритому засіданні вже обіцяє автономію, замість „дуже обережного відношення до вікового укладу козачого побуту“, що недавно приобіцяв Денікін. Він просить почекати з вирішенням питання про організацію державної влади до згоди з Добрармією. Та до всіх цих зусиль Рада поставилась негативно і не бажала вже слухати,

11. листопада 1918 р. Крайова Рада одноголосно при 17-х депутатах, що стрималися, на підставі пропозиції голови уряду Бича ухвалила:

„1. Утворення на території колишньої Російської держави самостійних державних формувань і перебрання ними на себе вер-

ховної влади було актом немичним і в той же час актом самоохорони.

2. Основним завданням усіх цих державних формувань є боротьба проти більшовизму, якому ще далеко до кінця в центральній та північній Росії.

3. Для успішної боротьби необхідно в найближчий час утворення одного бойового фронту та єдиного командування.

4. Необхідна організація єдиного представництва від південно-руських формувань державних на майбутній мировій конференції. Необхідно негайно, не вичікуючи, утворити федеративну владу в звільнених від анархії краях, вжити заходів до організації загального міжнародного представництва.

5. Для досягнення цілей, постав-

Не дивлячись на заяву Лукомського перед самим голосуванням, що коли Рада перейде до запропонованої декларації, яка „зокрема, що торкається утворення державної влади, протирічить усім тим принципам і завданням, які ставить Добрармія“ представники її від голосування утримаються, голосування відбулося.

Настрої більшості Ради щодо Добрармії характеризуються ставленням її до поправок, що висунули члени Ради Лабинського відділу, які вимагали, щоб у тезах було зазначено, що:

„1. В числі діяльних сил, які борються на півдні за відновлення Росії, важливішим фактором є Добрармія з кубанським козацтвом і горцями.

2. Найближчим невідкладним завданням даного моменту є утворення й підтримання в дальшому правильних взаємовідносин між кубанським козацтвом, горцями й Добрармією.

3. Взаємовідносини між Добрармією, кубанським козацтвом і горцями повинні бути побудовані на началах тісного співробітництва і зміцнені у вигляді

лених тт. 3 і 4, необхідне утворення південно-російського союзу на федеративних підставах.

6. Відбудова Росії можлива в формі Всеросійської Федеративної Республіки.

7. Кубанський Край повинен увійти в склад Російської Федерації, яко член федерації.

8. Кубанська Крайова Рада, ставлячи своїм завданням боротьбу проти більшовизму, прямує до переведення в життя принципів широкого народонавства.

9. Відбудову в майбутньому формі керування в Російській державі населення Кубані ставить в залежність від виявлення волі народу в наново скликаних Всеросійських Установчих Зборах.“

Лукомського перед самим голосуванням, що коли Рада перейде до запропонованої декларації, яка „зокрема, що торкається утворення державної влади, протирічить усім тим принципам і завданням, які ставить Добрармія“ представники її від голосування утримаються, голосування відбулося.

нерозривного братського союзу, діючого на підставі окремого договору, що докладно установлює і точно розмежовує границі обох прав і обов'язків та прямує до можливо повного дружнього об'єднання зусиль в загальному святому ділі звільнення і відродження Батьківщини“. Всі ці поправки Рада відкинула, (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 392, 63, 64. „Очер Русск. смуті“, т. IV, стор. 49 і Покровський, „Деникинщина“, стор. 63, 64 Стен. звіт Крайової Ради, стор. 404, 405).

Наведені постанови Ради замість визнання Денікіна диктатором висунули утворення на федеральних началах Південно-Руського союзу та організації представництва від звільнених країв на мировій конференції, «супереч „єдино-неподільної“ висувається Всеросійська Федеративна республіка. Денікін не бажає говорити, якими шляхами „російський народ виявить свою волю, а Рада поста-

новила, що цим шляхом мусять бути Установчі Збори" Так питання про диктатуру Денікіна цілковито провалилося. Ця резолюція приголомшила представників Добрармії. Московські люди ніяк не могли зрозуміти, як оті веселі, добродушні „козачки“ посміли їх не послухати.

Про це Денікін писав:

„...Чекати згоди таких різно-родних елементів, як Україна, Дон, Кубань, Терек, Азербайджан, Грузія, Союз Гірських Народів, з яких деякі ще були під владою большевиків, а другі цілком розірвали з російською державністю (Грузія, Азербайджан)

означало відкласти об'єднання на довгий час, коли не назавжди. Доручити долю національного протибольшевицького руху і Російської армії в руки Петлюри, Бича, Хана Хойського, Ноя Жорданія і Топа Чермоєва уявлялось злом і не на місці жартом.“

Того ж дня ген. Лукомський, переговоривши з Денікіном, зробив таку заяву в Раді:

„Панове члени Крайової Ради! Я виходжу на катедру по дорученню головнокомандувача Добрармією і заявляю, що прийняття резолюції відносно конструювання державної влади може привести до серйозних несподіваних наслідків. В сучасну грізну хвилину, коли потрібна тверда й єдина влада, щоб спасти Росію від цілковитої загибелі, Крайова Рада йде шляхом створення колегіальної влади, яка сильною не може бути. Командування Добр-

армії не може бути учасником в тій відповідальності перед Батьківщиною, яку бере на себе Крайова Рада. За таких умов участь представників Добрармії у дальшій роботі є безкорисливою, і голонне командування відкликає нас із Крайової Ради, вважаючи, що в дальших питаннях воно може бути пов'язане рішеннями Ради“ (оплески) (Стенограф. звіт Крайової Ради, стор. 412. „Очерки Рус. См.“, т. IV, стор. 49, 50).

Після цієї заяви Лукомський, полк. Туненберг і В. Науменко та ген. Карцев демонстративно залишають залю засідання. Гарячіші члени Ради вигукнули — „Скертвиною дорога“. Настрій в Раді був рішучий. Вона була свідома, що йде до незгоди з Добрармією і не лякала-ся на це йти. Широкі кола громадянства (не руських утікачів півночі) були на боці Ради, даючи їй моральну підтримку. Добрармія нічого цікавішого не вигадала, як побрязкати зброєю. І тут вона не розуміла, що мала діло з вояками, що недавно дивилися в очі смерті на різних фронтах. По Катеринодару почали їздити панцерні самоходи. (Один із них під назвою „Диктатор“, ввесь час курсував навколо Зимового театру, де засідала Рада. Трапився випадок, що „Диктатор“ наскочив на самохід, в якому їхав голова Уряд з ад'ютантом, що вискочили не ушкоджені, а самохід примяв.) Маршували по вулицях частини „часово розташованого“ Корніловського полку і т. д.

78. „Об'єктивність“ ген. Денікіна

Денікін про приїзд ген. Покровського й Шкуро розповідає, як про „несподівану йому справу“, про яку він почув від начшт. ген. Романовського і що вони рішили зробити переворот, наміряючись розправитися з чорноморцями, щоб надати більше влади отаманові Філімонову, а той відмовився. За Шкуро ж Денікін сказав і про його виступ в Раді однією фразою: „...Знайте, коли Добрармія піде від нас, то ми загинемо.“ В дійсності полк. А. Шкуро в Раді сказав:

„Насамперед я повинен чесно й відкрито заявити, що всі ведобрі плітки й розмови про якийсь ніби виступ стройових і козачих частин не мають основ і не відповідають правді. Я заявляю, що ні я, ні чини моєї дивізії не можуть зробити ніякого акту, щоб скомпromітувати нас, козаків, не тільки в очах козацтва, але й в очах Добрармії і союзників... Через те, що небезпека близька, вона тут, у нас коло воріт, я, як кубанський козак ст. Пашковської, як гаряче люблячий свій Рідний Край і як одив із старших начальників кубанських козаків, скажу, що не можу по честі й сумлінню допустити, щоб відносини наші з Добрармією псувалися і навіть, може бути, рвалися... Я вірю, що ми, кубанські козаки, і ви, ваші вірні друзі горці, по-

винні займати перше, найпочесніше місце у Російській державі... Я прошу вас, панове члени Ради, поставитися серйозно і вдумливо до пропозиції Голови Уряду про створення погоджувальної комісії. Знайте, що коли Добрармія піде від нас, то ми погинули... І тепер, саме тепер, коли прийшли союзники й голосно сказали, що вони вірять Добрармії, що вони вважають тільки її носієм державного правопорядку, саме тепер довірити всі свої сили мудрому командуванню Верховного Головнокомандувача Російської армії — ген. Денікіну. Хай живе вільна Кубань, хай живе єдина Російська армія... хай живе єдина Росія (Денікін, „Очерки Русск. См.“, т. IV, стор. 50. Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 449-452).

Ця, безумовно вимушена Добрармією, трохи незграбна промова полк. Шкуро засвідчила, що він відмовився виступити проти Ради... „ні я, ні чини моєї дивізії не можуть зробити ніякого акту“... що Шкуро сам себе окреслив кубанським патріотом... „як кубанський козак ст. Пашковської, як гаряче люблячий свій рідний край... ми, кубанські козаки, і ви наші вірні друзі горці, повинні займати перше, найпочесніше місце“... і прославляє він першу Кубань... „Хай живе вільна Кубань“...

Коли Шкуро відмовився, то й козаки Покровського могли захитатися... А тут ще ота „случайно попавша“ диспозиція на випадок тривоги, складена кубанським комендантом полк. Ледовським, і кубанським „воєнним міністром“ (взятим Денікіном в лапки) Савицьким, якою зобов'язувалося зустрічати кулеметним огнем кожную військову частину, що появиться на вулицях міста... Створилася цілком непевна ситуація для Денікіна, бо

його Корніловський полк могли в мент знищити (Денікін, „Очерки Русск. См.“, т. IV, стор. 50). Цікаві також лапки ген. Денікіна „воєнний міністер“ чи „кубанське народоправство“ все дійсні назви, не гохштаплерські, як, скажимо, „головнокомандувач ген. Денікін“ – ніким ніде не визнаної, це лише вказує на дріб'язкову злість автора, претендуючого на визнання солідним. Через це фраза Денікіна, що він „другий раз спасав кубанське народоправство“ є яловою. Як порожніми є такі перекази:

„...Одного разу на доповідях генералів Драгомірова й Лукомського зайшла розмова про те, що громадська опінія обвинувачує командування в допущенні сепаратизму „чорноморської групи“. Я відповів: – Справа не в степені рішучості, а в холодному рахунку таких факторів, як військово-політична ситуація Армії. Може я помиляюся. І якщо ви скажете мені зараз, що насильство дасть позитивні наслідки, я завтра ж Корніловським полком розгромлю Кубанське правитель-

ство. Обидва відповіли – ні.

Були все ж групи, що заповзялися викликати серйозний розрив між кубанською й добровольчою владою, щоб змусити командування до рішучих кроків. Одним із вислідів їхньої праці без сумніву було пізніше вбивство Рябовола...

...Настоювали перед головнокомандувачем на необхідності припинити виступи деяких груп Ради генерали Драгоміров і Врангелъ.“

Сам ген. Врангелъ хотів з цього приводу говорити з головнокомандувачем, а Денікін відмовився розмовляти з ним (Денікін, „Очерки Русск. См.“, т. IV, стор. 50, 52. Стен. звіт Кр. Ради, стор. 423).

Все з цього приводу написане ген. Денікіним відповідає його міркуванням під час писання в затишній Зах. Європі, але цілком далеке від дійсности. Його агітація й брязкання зброєю ніякого впливу в масі Ради не мали. Коли б провідники Ради й Уряду, прийнявши тези Бича, настоювали на них, то Денікін мусів би згодитися підписати таку угоду, яку йому продиктували б кубанці, або ген. Денікін зрезигнував би. Останнє було найпобажанішим. Кубанці для очищення й оборони Краю знайшли б таки кубанського козака на головнокомандувача при доброму генштабістові. Для цього ліпше надавався навіть отой Шкуро, що ліпше розбирався в ситуації політичній, ніж ген. Денікін з усіма його професорами. Шкуро легко домовився б і з Україною і не гинули б наші козаки марно під Харковом чи Київом. Більшість офіцерів Добрармії лишилася б в Кубанській армії.

Якраз тоді з'явилися союзники і коли б ген. Денікіна змусили підлягти вимогам кубанцям чи піти геть з купкою гвардійських старшин, то й допомога Антанти невідомо кому призначалася б. Представники союзників

побували й в Раді й один вигукнув „ура, Кубань!“ Але їх оточували агенти Добрармії, а кубанці не виявили великої активності дійти до них самим, хоч це були дрібніші агенти.

Денікін зазначає, що кубанцям допомагав порадами Донотаман П. Краснов і надає цьому велике значення. Мабуть це також дуже перебільшено. Але коли б як слід упоралися з Денікіном кубанці, то це б зміцнило становище Краснова й ослабило б гурамосковську донську інтелігенцію, що керувала Донським Кругом. Це був ще один момент без великого клопоту вивернутися з-під ген. Денікіна. Але кубанські провідники, починаючи з Бича, настрашилися й пішли на нові розмови й ніби прохали Денікіна про припинення військових заходів.

79. Відступ кубанських проводирів

13. листопада в Раді обговорювалась інтерпеляція з приводу статті члена Ради Д. С. Івненка в часописі „Кубанець“ ч. 2 „Звершилося“, в якій зазначено, що „довершене дуже велике й дуже важке явище. Відбувся розкол поміж Надзвичайною Крайовою Радою і командним складом Добрармії“.

С. Ф. Манжула, що перший підписав запитання, категорично заявив, що: „ніякого розколу між Добрармією і козаками не було, бо Добрармія $\frac{4}{5}$ складається з наших братів і синів“.

Султан Шахим Гирей підтримав С. Манжулу довгими аргументами:

„Я заявляю, що розриву між вами і Добрармією нема. Я запевняю, що ми лише відстоювали той шлях, яким ми вважаємо можливим спасти Росію, створити її. Тільки цим, може, ми розійшлися у своїх думках, але не ділами... Віднині не Кубань, побудована на нових свободних на-

чалах, піде з усіма тими, хто йтиме рука в руку по шляху однієї свободної, союзної Росії... Будівництво йде не згори, а з окраїн. Це ж означає єдину путь – об'єднання окремих утворів, створення загального фронту і руху вперед по шляху створення єдиної, свободної, союзної Росії.“

Нарешті голова Уряду Бич авторитетно зробив заяву:

„Розриву між Кубанню і Добрармією нема... Мета в нас загальна, засоби боротьби також будуть загальні, а будівництво держави — це справа майбутнього. Ми повинні готуватися до того, як будувати державу, і кожний

з нас має право думати так чи інакше. Це не означає, що між нами зайшов конфлікт, і на ґрунті цього розходження доходить до розриву. Цього нема й цього не буде“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 419, 424 і 427).

Коли ж член Ради Миколаїв почав говорити, що „одно нещастя є фактом, наш розрив з Добрармією“, то

головувавший полк. Рогівець враз його спинив: „Я Вас позбавляю слова, бо Ви допускаєте те, чого тут не було“.

Таких Миколаєвих було більше й вони скрізь шептали про військовий переворот і всілякі можливі розправи.

В самому Уряді виникло незадоволення. 15. листопада на засіданні члени його лівейці докоряли Бичеві, що він виступив у Раді з „тезами“, не обміркувавши своєї промови з членами Уряду (очевидно, ці „тези“ витворені не Урядом, а його головою чи більше інтимним його чорноморсько-гірським оточенням і російсько-федералістичні ідеї не є наслідком впливів частини Уряду російської орієнтації). Бич виправдувався тим, що він не припускав, що представники Добрармії можуть залишити Раду, що він помилився, і висловлював думку, що непорозуміння дасться залагодити (Стевогр. звіт Крайової Ради, стор. 423; „Очерки Русск. См.“ т. IV, стор. 50).

„14. чи 15. листопада, — каже Девікін, — мене відвідали Кубанський Отаман, Бич і Рябовол і в присутності генералів Драгомірова та Лукомського висловили хвилюючі відомості, ніби просячи захисту. Кубанським правителям довелося вислухати багато гірких слів з приводу їх шкідливої

роботи для армії; особливо від генерала Драгомірова, який з цього дня став користуватися особливою ненавистю чорноморських кіл. На закінчення я вимагав зміни кубанської політики у відношенні армії і запевнив, що насильство не буде допущене.“

Як уже розглянено, обіцянка Девікіна дала йому змогу попишатися своєю владою, хоч він не певен був у можливості успіху насильста і лише тому його не вчинив. Цю візиту 3-х безумовно треба вважати помилкою, яка зганьбила Раду.

Про цю візиту голова Уряду Бич на другий день доповів Раді так:

„На останньому засіданні Ради я мав нагоду сказати вам, що є люди зацікавлені в тому, щоб між командуванням Добрармії, Кубанською Радою і Крайовим Правительством створилися якісь ненормальні відносини. Є люди, які запевняли, що відбувся розрив. Я тоді ж змушений був заявити, що цього не було й бути не може, бо Добрармія у великій мірі складається з нас же; таким чином, з самим собою розриву бути не може. Через те, що в нас багато життєвих питань, які мусять бути розв'язані по взаємній згоді, і через те, що ці питання треба обговорити і вирішити в той час, ко-

ли Рада функціонує, коли вона працює, то є потреба поставити ці питання на розгляд Ради разом з командуванням Добрармії. Отже, через це, як також у зв'язку з тими рішеннями, які вже прийняті Радою, є необхідність в організації особливої комісії порозуміння. Ця комісія повинна бути складена з представників Крайової Ради і представників командування Добрармії. Я маю підстави заявити, що якщо Крайова Рада таке рішення прийме, то з боку командування Добрармії може бути згода на таке розв'язування питання. А через те я вношу пропозицію утворення комісії порозумін-

ня. на розгляд якої і передати всі питання взаємних відносин у зв'язку з поставленим рішенням

Крайової Ради" (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 435).

Це внесення поставило Крайову Раду перед доконтинентним фактом. Тому, хоча Рада на початку конфлікту і чути не хотіла про поступлення перед Добрармією, після кількоденних умовлянь проводирів, в тому й ген. Шкуро, інспірованого в цій частині добровольцями, прийняла пропозицію голови Уряду без обговорення.

Це був досить небезпечний крок. Утворюючи комісію порозуміння, Рада визнала за Добрармією право втручатися у внутрішні справи Кубані, заперечувати її власними намірами і рішенням. Згода Ради на комісію порозуміння для Добрармії після поразки, що була ванесена голосуванням 11. листопада, стала великим успіхом. Денікін негайно розпочав свій наступ. Того ж дня його начштабу ген. Романовський написав Крайовій Раді:

"У наслідок непорозумінь між Крайовою Радою і Командуванням Добрармії на засіданні 11. листопада, Командування Добрармії вважає, що відносини між армією і доблесним козацтвом не повинні захмарюватися, і всілякі непорозуміння між ними мають розсіюватися. Для цього треба, щоб рішення Крайової Ради прийняти на пропозицію Крайового Правительства, були визнані Крайовою Радою не закінченими, а як побажання. Доля зв'язала Добрармію і Кубань такою близькою ниткою, що необхідно утворити

мішану комісію порозуміння із представників Добрармії і Крайової Ради, в яку повинні вноситися на попередній розгляд, як положення, що подібні до прийнятих 11. листопада, так і все, що торкається перепроваджувалих командуванням Добрармії державних ідей чи заторкуючі інтереси Добрармії. Всі члени комісії порозуміння, призначені від Добрармії, повинні, як в комісії, так і на загальних зборах Крайової Ради, користуватися правом рішального голосу" (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 695).

Цей лист намагався звести ухвали від 11. листопада Крайової Ради нанівець.

80. Комісія порозуміння

17. листопада Рада до складу зазначеної комісії делегує: Манжулу, Долгополова, Преображенського, Бєлашова, Скобцова, Троценка, Баранова, Пучкіна, Короб'їна, Сушкова, Ворошилова, Кулабухова, І. Макаренка, Рогівця, Намітокова й Худієва. Однак відмовлятися від попереднього рішення Рада не поспішала. Через те Денікін 18. листопада заявив І. Макаренкові, коли той до нього зайшов у справі комісії порозуміння, що він командує своїх представників „не для входження в склад комісії, а для попереднього обміну думками по питаннях, що виходять із пропозиції головного командувача, які по-

дані в листі ген. Романовського“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 695).

У цей же час Рада приступила до обговорення проєкту Конституції, твердо тримаючись позицій, що зазначені в резолюції, ухваленої 11. листопада. Слід тут зазначити, що праця в комісіях Ради провадилася систематично. Найважливіші з них були: конституційна, військова, земельна й бюджетова. В. М. був членом військової, заступником голови бюджетової, яку провадив революційний ветеран Федір Андрійович Щербина, і головою комісії шляхів. Денікінців дуже цікавила конституційна й військова комісії.

При обговоренні проєкту Конституції один з її доповідачів Султан Шахим Гирей подав такі думки:

„Ви представники народу сидите тут і маємо велику думу за те, як улаштувати життя, спасти і створити єдину, вільну Росію. Повинен пригадати, що ми, кубанці, бажаючи відродити Росію на федеративних началах, не ставимо у голову кута національно-культурні потреби, а виходимо з територіяльних начал і, лишаячи за собою право на розвиток своїх природних багатств, вважаємо себе як штат майбутньої Росії... На Кубані сепаратизму нема, а є бажання влаштувати своє життя так, як то потрібно для сивого Кавказу, для тихої Кубані, для вільного Дону... Ми змушені прийняти на себе в ім'я інтересів Кубані, в ім'я об'єднання великої Росії на федеративних началах — ми вимушені прийняти на себе всю повноту державної

влади.. Ми, кубанці, ніколи не прагнули відділення від Росії, ми, кубанці, що мовчали до останнього моменту, мовчали до упадку царської влади і не показували свого політичного обличчя, ми тепер заявили, що беремо всю повноту влади на себе... Для того, щоб вирвати зуб у тих, що нас провокує, треба перед Конституцією написати декларативну частину.. Єдина Росія повинна бути децентралізованою і в єдиній Росії повинні знайти собі місце всі народи, всі нації, при цьому всі повинні бути однаковими для Росії сивами. З такими словами й надіями та побажаннями, панове члени Ради, я ще раз повторю, що лишюю формою для Росії є федеративна республіка“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 466).

Другий доповідач Кораб'їн (городовик) доводить необхідність зазначити в Конституції, що Кубанський Край мусить мати свою армію: „Це повинно бути нами прийняте, якщо Кубанський Край стає на шлях самостійного державного життя, він, звичайно, повинен мати армію“.

Цю проповідію Рада без обговорення приймає одностайно з внесенням її окремою точкою в текст Конституції. Опозиція (русофіли) в Раді часто розгублювалася і в пануючому „повітрі на засіданнях“ мимовільно, без протестів, підносили руки за самостійниками. Більшість же Ради, хоч і погодилася на комісію порозуміння, на засіданнях була радикальніша від Уряду. Там, де останній у своєму проєкті делікатно промовчує „ключі“

питання, Рада рішуче ставила крапки над і. Наприклад, в урядовому проєкті нічого не було сказано ні про територію, ні про її армію, а Рада визначила це точно.

Така позиція Ради й розходження її з настроями Уряду особливо виявилася при обговоренні т. 9 Конституції, де зазначено, що „джерелом вищої влади в Кубанському Краї є воля його громадян, що визначається на зібраннях представників“. Прихильник Добрармії, член Ради д-р Долгополов запропонував доповнити цю точку словами: „наперед до нового скликання Всеросійського Установчого Зібрання“. Член же Уряду й комісії порозуміння, як і Долгополов, А. Намітоков зауважив, що те зайве, бо сама Конституція є тимчасовою, згідно доданої до неї декларації „виразно говорить, що всі утворені органи, всі положення, які розглядаються, звичайно, є по суті тимчасовими наперед до моменту, коли буде створена загальноросійська влада“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 466, 471, 476).

Долгополов став домагатися, щоб обговорення цього питання було відсунуто, бо воно „торкається питання, що викликало непорозуміння, які привели до створення комісії порозуміння“. За відсунення висловився Бич і Військовий От. Філімонов, що зазначив: „якщо ми бажаємо гростягти руку Добрармії, то ми повинні почекати її представників“. П. Макаренко висловився „соломоновськи“, що „у всіх наказах (ставиць Їйського відділу) виразно сказано, що Кубань є штатом наперед до створення влади через Установчі Збори“, але.. він все ж запрошує членів Ради стати на точку зору, висловлену Отаманом і Головою Уряду. Не зважаючи на таке авторитетне заохочування, побажання Долгополова, що, треба гадати, було інспіроване Добрармією, Рада прийняти вагалася. Лише 21 листопада, після заяви І. Макаренка, що „після обміну думок, який відбувся з представниками Добрармії, з'ясувалося, що з їхньої точки зору викликають потребу попереднього перегляду й обговорення в комісії не тільки ті, які нами викинені, але й деякі, що вже прийняті“. Рада звернула увагу на тиск збоку і вихід з цього. „чарівник“, — голова М. С. Рябовол запропонував такий: „...продовжувати обговорення з тим, що у випадку внесення комісією порозуміння у прийнятий нами текст якихось змін, останні приймуться під увагу при остаточному випрацюванні змісту положення“.

Тимчасом в комісії порозуміння почалися приватні наради. Представники Добрармії запропонували, щоб нарада насамперед ухвалила таку резолюцію: „Вважаючи,

що прийнята 11. листопада Кубанською Крайовою Радою резолюція уявляє в перших двох точках констатування фактичного положення, а в решті семи точках — висловлено думки й побажання Ради, приватна нарада Комісії порозуміння визнає необхідним, щоб уникнути можливих неясностей і тлумачень вищезгадану резолюцію підтвердити окремою постановою Крайової Ради“. Ця ухвала запала 19. листопада і це ніяк не свідчило, що й Рада з цим погодиться. Треба було на неї вплинути. Про саму прапю цієї комісії І. Макаренко в Раді так інформував: „Ми досі з представниками Добрармії не вирішили, чи ми працюємо разом, чи цілковито не в стані знайти загальну мову“. Ген. Лукомський на приватній нараді Комісії порозуміння відверто сказав, що „у випадку прийняття Радою рішень, незгідних з рішенням комісії порозуміння, командувач лишає за собою право свободи дій і зробить так, як знайде корисним для справи... і що представники Добрармії, у випадку розходження з думкою Ради, можуть бути змушені знову залишити засідання Ради“.

На підтримку Добрармії був „випущений“ ген. Покровський 23. листопада, як член Ради. Про цю людину можна сказати, що „для неї нема гидоти, на яку б вона пішла і нема найменшого добра, яке вона комубудь зробила“. Виступив він бундючно, повчаючи:

„...Не можна сказати, щоб Рада в своїй політичній роботі вибрала той шлях, який бажала б бачити Добрармія... Розходження в основних поглядах між Радою й Добрармією дуже боляче відбилися на військах. Я маю відомості, що це також боляче відбилося на козацтві взагалі. Я гадаю, що ніхто з козаків не може собі уявити, щоб той союз, який злотований кров'ю, міг бути кимбудь розірваний. Згадайте, що зробила Добрармія для Кубані. — вона спасла Куб. Область, вона дала

можливість вам тут сидіти спокійно (на залі голоси: „Ми самі себе спасаємо“). Тут говорилось про те, що між Добрармією і Радою існує основне розходження. Воно виходить із декларації Пранительства. Я скажу вам, що для нас, військових, не до подумання мати на чолі себе якубудь колегіальну установу, якийсь комітет і щось схоже на... совдеп. У нас може бути тільки один вождь“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 479, 480, 570, 572, 697, 571, 697, 687-689).

Виступ Покровського не тільки не залякав Ради, а обурих її, особливо коли він зачитував з часопису „Россия“ таке: „Стоячи на сторожі інтересів куб. козаків, що йдуть з Добрармією, яка бореться поряд проти загального ворога, Головнокомандувач не може допустити, щоб у межах розташування штабу поспівала зрада, а тому вживє виняткових заходів проти зрадників.“ Голова Уряду Бич негайно відповів: «Зрада не сміє бути допущена, але вона не там, де хотять шукати. Зрада є в посяганні на цю установу, на Крайову Раду. І ми всім,

хто хотів би досягнути на Раду, повинні сказати: „руки геть від цього місця, бо це місце святе!“»

Відповідь Бича Рада зустріла бурею оплесків. Однак тривожно в тому, що треба було нахилити Раду до компромісу. Головуючий Султан Шахим Гирей мусів заявити: „Я, як головуєчий на цьому засіданні, вважаю своїм обов'язком запевнити, що, поперше, розриву між нами і Добрармією не було, подруге, що в нас створена комісія порозуміння. Вчора вдень уже одержано дозвіл Верховного Головнокомандувача Денікіна, і ця комісія мусить приступити до праці. Таким чином перший фундамент для загальної роботи закладений.“ І. Макаренко подав міркування, щоб без обговорення Рада прийняла резолюцію комісії порозуміння, а саме:

„Кубань є політична одиниця. Добрармія й її командування, що стоїть поруч, є військово-політична організація... Через те, що армія повинна бути поза політикою, що Добрармія у відношенні до Кубані є поруч стоячий організм — це точна фраза ген. Лукомського — її представники в Раді, як її члени, не повинні бути. Таким чином, по формальних міркуваннях введення в склад представників Добрармії було помилкою нашого Уряду (та ж цього домагалися добровольці, — авт.) Уряд мусів надати представникам Добрармії, „з огляду на величезні заслуги Добрармії перед Краєм“, перше з почесних місць без обмеження кількості з правом „не так, як інші висловлювати свої міркування з довільних питань і не за порядком запису промовців, а в кожному хвилину, не обмежуючи час промовцям“. Порушення формальної сто-

рони питання привело до нездорових наслідків. Для Добрармії створилося фальшиве становище, що принижувало велику її роль в долі цілої Росії... Створена раніше формальна помилка потягла за собою цілий клубок нездорових явищ, які несвідома й нерозуміюча юрба „проголосила“ незгодою. А між тим, як виступ представників Добрармії із Ради „був спрямований до того, щоб охороняти Добрармію від відповідальності, за що вона не може і не повинна ніякої відповідальності брати“... Тому, що Денікін виразно зазначив, що „лише після прийняття Радою резолюції приватної наради комісії порозуміння представники Добрармії ввійдуть в склад комісії порозуміння“, — він, Макаренко, — „в імені колеґ просить підтвердити резолюцію“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 688, 690, 691, 692-697).

Ця несамовита хвала Добрармії однак Раду не задовольнила і вона в той день ніякого рішення не прийняла. Виходячи з засідання разом з К. Я. Безкровним, В. М. запитав, що означають дитирамби Добрармії? Той меланхолійно відповів: „Козацька політика, ще не таке почуєте“...

Лише після „доброго оброблення на відділах“ членів Ради на другий день, 24 листопада, І. Макаренко виліз знову на „шпаківницю“ (так таманці прозвали кафедру) і... констатував, що „вчора була“ розпечена атмосфера „і вносити примирливу пропозицію не було

безпечно, а тепер він просить прийняти резолюцію й прийняти представників Добрармії, як почесних гостей, в Раду, не вирішуючи дальшої участі з правом рішального чи дорадчого голосу". Рада, мовчки, одноголосно, з багатьма, що утрималися, схвалила резолюцію.

Комісія порозуміння насамперед почала ознайомлюватися з проектом кубанської Конституції, який склав П. М. Каплін. Зважаючи на участь Капліна в таємних нарадах, що організував проф. Соколов, постійні взаємні зносини його з останнім і приналежність обох до партії к.-д. (пізніше Каплін вийшов з цієї партії), — можна припускати, що цей проект складено не без впливу Добрармії. Само по собі, таке обговорення проекту кубанської Конституції в такій комісії треба вважати недопустимим, бо цим самим давалася можливість втручатися у внутрішні справи Кубані Добрармії. Щоправда, становище рятувалося тими настроями й відносинами, які відразу створилися в комісії. Які ж вони були, свідчить, наприклад, факт, що його розповідає проф. Соколов.

„У виступі одного з наших промовців було про державний характер Добрармії. А чийсь голос з кубанського боку сказав: „Держава без території“. З нашого боку заперечили: „А Чорноморська губерня?“ Тоді С. Ф. Манжула вигукнув: „Так, завойована

кубанськими казаками“. Счинився переполох. Ген. Лукомський схвилювано заявив, що він не може залишатися на засіданнях, де образжають Добрармію, і подався геть“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 70; І. Соколов. „Управление ген. Деникина“, стор. 59).

Спроба обговорення проекту конституції зайвий раз виявила всю глибину розходження і протиріччя між Добрармією і Кубанню. Коли кубанці гостро поставили питання, за які саме принципи та ідеї бореться Добрармія, то її представники відверто відповіли: „Правда, колись на початку боротьби командування Добрармії заявило, що воно бореться за народоправство, за Установчі Збори, але потім обставини змінилися, і взагалі обстановка такого характеру, що з прапору треба зняти це гасло“. По такій відповіді зайво було обговорювати принципові питання, яких могло виникнути багато під час вироблення конституції.

„Коли з'ясувалося, що з приводу принципів питань у нас різноголосся непримиренного характеру“, оповідав Раді І. Макаренко, „ми вирішили перейти просто до питань практичних, як бути сьогодні, як бути завтра“... Але й на практичних питаннях виявилось ще більше розходжень між „союзниками“. Давши „відчипного“ Добрармії у вигляді комісії порозуміння, Рада далі

провадила працю над іншими важливими питаннями. Одним із них було питання своєї Армії (Покровський. „Деникинщина“, стор. 66).

81. Питання Кубанської армії в Раді

По повороті до Катеринодару справа утворення Кубанської армії визнавалася ніби всіма, що „треба“, але ні Уряд, ні керівні політичні кола конкретно цього питання не ставили. В чорноморських самостійницьких колах обговорювання цього питання не раз підносилося, але бракувало ініціативи й мужности визначити якийсь проєкт творення армії. Так невідготоване це питання стало в Крайовій Раді. Остання рішуче й виразно висувала вимогу створення Кубанської армії. Командування Добрармії на це не згоджувалося, бо при виділенні з Добрармії кубанських козаків так прорідило б її ряди, що вона б втратила військове значення, а разом з цим і політичний вплив став би далеко скромніший. Сперечатись з кубанцями було зайво, бо правда була на їхньому боці. Елементарна чесність і порядність вимагали задоволення їхніх цілком законних вимог. Але Денікін за допомогою деяких своїх кубанських прибічників повів вперту боротьбу проти утворення Кубанської армії.

Рада обирає велику військову комісію з усіх відділів, але в неї все ж треба було післати старших в чинах військових, ген.-лейт. геншт. І. Е. Гулига, ген. Гейман, полк. К. Гончаров і інші, які політично байдужо пасивні. В. М. обраний з полк. Гончаровим від Таманської Ради на першому засіданні, не знали, як скласти президію та їм підказали прості козаки, що вони голосуватимуть завжди з ними і виберуть до президії кого ці назвуть. Так одностайно головою комісії обрали ген.-лейт. І. Е. Гулигу, секретарем — полк. Гончарова, хоча добровольці пропонували ген. Геймана (мав орден св. Юрія). Доповідачами від Уряду воєнміністер полк. Савицький визначив кубанців ген. Королькова і полк. М. М. Успенського, а з добровольців полк. Дрейлінг. Від добровольців ще був у комісії ген. Лукомський. Полк. Савицький навіть на відкриття комісії не з'явивсь і взагалі він не виявив цікавості за весь час праці.

Доповідав найчастіше ген. Корольков, запеклий русофіль, гірше самих добровольців. Полк. Успенський говорив рідко й абсолютно не виявив бажання якось впливати на членів комісії. В самій комісії за пару засідань створилася повна однодушність. Лише на першому засіданні ген. Гейман спробував щось своє пропону-

вати, але отримав один голос (свій). Після цього він завжди приходив на підпитку і все засідання дрімав. Гулига „розходився“ (також частенько веселеньким з'являвся) і сказав, що Незамаєвського Куріня син і командарм Пластунського корпусу і „кривди“ козакам не допустить. Сталося так, що комісія приймала рішення, які полк. Гончаров занотовував, дома їх обробляв, а на наступному засіданні зачитував і те затверджувалося. Майже все приймалося одноголосно.

Першу свою доповідь ген. Корольков розпочав з передмови, в якій зазначив, що вони за вихідну точку взяли те, що кубанці — діти єдиної матері Росії, що в підвалину їх покладено ідею організації не Кубанської армії, а кубанських військових частин для того, щоб не перешкоджати Добрармії. В унісон цій передмові говорять і інші представники кубанського військового відомства: полк. С. В. Попов — начальник інженерів, начальник артилерії ген. Чумаченко і крайовий інтендант полк. Галушка. Всі троє одначе були слабенькі інтелектуально і ніякі промовці. Члени комісії хорунжі з учителів дуже легко спростовували ці виступи. Головною ж гарматою був ген. Лукомський, що, звичайно, всіма силами намагався захистити добровольчу позицію.

Справа ж полягала в тому, що комісія мала наказ від Ради, наказ точвий і виразний: „Розробити положення про окрему Кубанську армію“. Отже говорити про кубанські військові частини комісії не доручалося. А крім цього, як пояснив один з молодших членів комісії, про окремі козацькі частини докладно розроблено в „Положенні про Кубанське козацьке військо“.

Виступи у військовій комісії були короткі, речеві, але такі переконливі, що й сам Лукомський не був у стані підшукати протиаргументів. Представники військового відомства відразу спасували і дуже рідко щось мимрили. Ця перша зустріч з військовою комісією показала ген. Лукомському, що в ній спантеличити нікого не можна і осягти якийсь успіх також безнадійно. Через це ген. Лукомський після першого засідання зник і ні на одне засідання більше не прийшов. Полк. Успенський і Дрейлінг були дійсно фаховими дорадниками, не втручаючись в політичні моменти. Єдиний ген. Корольков багато говорив про інтереси „матушки Росії“, але комісія його терпеливо вислухувала, а своє постановляла.

Так був усталений контингент Кубанської армії для мирного часу в 30 000 вояків, які на випадок війни легко потроюються з додачею запасових частин. До

армії покликається все населення. В армії мусять існувати всі роди зброї. Все це комісія мусіла сама творити, бо урядові проєкти не були придатні. Це всіх дуже вразило, бо в Раді й політичних колах усі члени Уряду стояли за окрему Кубанську армію, а в підготові ніякісіньких проєктів. Ген. Корольков після довгих суперечок мусів грубі паки різних проєктів передати до архіву, як не відповідаючих завданням комісії Ради.

Досить часу забрало питання підготовки калрів старшин. Добрармія пручалася, що військову школу вона організує, а на комісії одногolosно ухвалили мати свою. В. М. висунув проєкт політехнічної військової школи, щоб усі види зброї викладалися в одній військовій школі. Це, на думку, В. М. дасть можливість дати кращих педагогів по всіх дисциплінах і зменшити їхню кількість. Стратегію й тактику піхоти може в скороченому вигляді викласти перший-ліпший знавець-піхоти-вець для гармашів, кіннотчиків і інженерів. Короткий курс артилерії піхотинцям, кіннотчикам і інженерам прочитає найліпший лектор цієї дисципліни з гарматного відділу і т. д. Цю думку фахівці прийняли стримано, а потім захопилися нею і декілька засідань з найбільшою посвятою розробляли деталі.

Ще більшою несподіванкою й новиною був висунутий В. М. і підтриманий полк. К. Гончаровим проєкт створення „учбових частин“. Він полягав у тому, щоб в Катеринодарі організувати зразкові частини всіх родів військ, в яких би могли вишколюватися підстаршини, а головне, які б служили матеріалом для практичного навчання юнаків військової школи. Скажімо, для пластунів мав бути один зразковий пластунський батальйон з зразковими старшинами фельдфебелями, урядниками і т. д. Юнаки мали вчитися практично командувати й знайомитися з психікою козака. Для гармашів створити гарматний дивізіон з 3-х батерій, в якому на практиці юнак ознайомлюється з гарматами, запряжками, їздою й командою і т. д. Бачить як діють найкращі інструктори цих вправ. Для кіннотчиків мусів бути полк кінноти, а для інженерів півбатальйон інженерних військ. Провалювали цю справу довгенько, але прийняли таки, затвердила це й Рада і воно було переведене в життя. До військової школи приймалися лише ті, що закінчили середню школу по конкурсу атестатів. Школу цю військова комісія пропонувала назвати Корніловською.

При творенні учбових частин В. М., з думкою якого відразу згодився й полк. Гончаров, мав ще на увазі за-

хист студентської молоді від масового винищення її на фронті. Справа в тому, що Денікін намагався забирати студентів на фронт, де вони з ентузіазмом гинули. В чорноморській групі, вужчих колах, уже почали міркувати, як би зберегти молодь від різанини на фронті, де її охоче брали й посилали частіше в найнебезпечніші місця. З утворенням же учбових частин до них можна було посилати студентів й старших класів середньошкільників. Так пощастило до останнього залишення Катеринодару заховати в ньому студентський батальйон і взагалі шкільну молодь Краю.

Постанови Військової комісії в Раді (доповідачем був полк. Гончаров) були прийняті майже без змін. Лише проти назви „Корніловська“ виступив депутат, черкес Гагагогу, пропонуючи, поки не називати, а пізніше дати їй ім'я якогось визначного кубанця. Ця пропозиція Радою прийнята. Військотаман Філімонов порушив цю ухвалу Ради, й військкомісії, назвавши військшколу „Алексєєвською“ на честь ген. Алексєєва. Він же призначив начальником школи ген. Королькова, цього до хоробливості російського патріота. Останній робив усе, щоб виховати з юнаків найбільших патріотів Росії.

Для навчання майбутніх офіцерів Кубанської армії кубанської історії було призначено 1 годину на тиждень. Лектор цієї дисципліни ген. М. М. Успенський на першій же лекції заявив юнакам, що він має на меті почати свої виклади куб. історії з історії запорозьких козаків, як предків кубанців, але йому так мало призначено часу, що це неможливо. Тому він домагався від начальника школи ген. Королькова збільшення годин для викладів кубанської історії. Після попередніх розмов з інспектором класів полк. Дрейлінгом Успенському пощастило добитися поставлення цього питання на обговорення ради школи. Остання ж ухвалила не збільшувати годин для викладу куб. історії і запропонувала Успенському взагалі викладати не куб. історію, бо це може тільки зміцнювати самостійницький дух, а говорити лише про те, як може фізично з руської людини вийти взагалі козак...

Ухвала Радою програми військової комісії організації Кубанської армії дуже розлютила Добрармію. Ген. Лукомський за наказом ген. Денікіна за підписом членів комісії порозуміння від Добрармії надіслав Крайовій Раді ультиматум. В останньому після залякування розвалом фронту, що неминуче станеться, як тільки кубанці відділяться в окрему армію, та після поклику на неумістність принципу єдності командної влади з існуван-

ням окремої Кубанської армії, — вказувалось на неможливість дальшої праці комісії порозуміння. Домагалось від Ради знову постанов, що відповідали б поглядам Добрармії, а насамперед повинен був стверджений той порядок служби кубанських козаків у добровольчих частинах, який уже існував. Цей ультиматум, власне, вимагав, щоб Рада відмовилася від своїх попередніх постанов, пристосовуючи свою політику до поглядів Добрармії.

Така вимога обурила Раду. Вона на закритому засіданні, вислухавши ультиматум, відкинула його. Добровольці після цього перестали ходити в комісію порозуміння, яка на тому й скінчила своє існування. Отже Крайова Рада зробила все, даючи точні вимоги Урядові. Останній мусів відверто розірвати з Добрармією, хоча для цього може довелось б вступити в збройний конфлікт. Уряд же на рішучі кроки не пішов, маючи якісь свої міркування. Можливо, що Уряд не був певний у підтримці і слухняності кубанського офіцерства.

Треба відзначити одну важливу ваду кубанської політичної верхівки, а саме: урядові й радянські кола не зближались з верхівкою кубанського генералітету і штабофіцерами; між ними не було тісніших зв'язків і порозумінь. Денікін це використовував. Він від слабкого куботамана Філімонова відібрав підвищення в рангах і на цьому часто загравав, як рівно ж призначення на вищі пости стали прерогативою лише головнокомандувача.

Кубуряд увесь час був роздвоєним — самостійники, яких кваліфікували очима задивленими на Київ, і русофіли, що жадібно хотіли почути малинові звуки московських дзвіниць. В Раді незрівняно була більша монолітність, бо козака маса і лінєйці Москвою не захоплювались. До того ж куботаман Філімонов увесь час хитався між Добрармією й Радою, дбаючи лише за те, щоб не втратити теплої посади, на яку він абсолютно не надавався. При такому складі виконавчих органів від них не можна було сподіватися рішучих так потрібних для добра Кубанського Краю діл. Через це Денікін влучно означив цей момент: „Все лишилося по-старому: двовладдя, дві взаємно виключаючих одна одну конституції (Краю й Армії) і в якості єдиного джерела права, що прийняла Добрармія і заперечували кубанці „Положеніє об управленіі войск“. Кожний лишився при своєму, не відважуючись ліквідувати другого“ (Денікін. „Очер. Русск. См.“, т. IV, стор. 51, 52).

82. Фактичне поводження Добрармії далі на Кубані

Не осягнувши Крайовою Радою його диктатури, Денікін після 2-го походу (з Дону на Кубань) фактично поводився як диктатор, для якого кубанська влада й установи не існували. Це становище на Кубані проф. Соколов, що додавав духу політиці Добрармії, характеризував так:

„Кубань в особі своїх політичних проводирів уважала себе до Установчих Зборів суверенним державним формуванням і фактично була майже суверенна; майже, але не цілком, бо на її території мала свою резиденцію невіддільна їй військова влада, яка, спираючись частково на „положение о полевом управлении войск“, частково на міркування військової необхідності, втручалася в компетенцію кубанських

установ. Кубань за весь час керування ген. Денікіна ні разу не зреклася свого суверенітету. Командування Добрармії в свою чергу ні разу не зреклася домагань на військово-політичне зверхництво, обґрунтовуючи їх в військовому відношенні єством командної влади, в політичному — ідеєю єдиної російської державності“ (Соколов. „Правление ген. Деникина“, стор. 59, 33).

З кубанською суверенністю Денікін не дуже рахувався і мало зважав на Кубанський Уряд, завжди маючи на своєму боці Військотамана Філімонова. За прикладом командувача відповідно поводитися з кубанцями і вся Добрармія, особливо запільна та урядова її частина.

Фактів сваволі й втручання Добрармії в життя Краю та компетенції органів Куб. Уряду не заперечує й Денікін. Наводячи факт зазначення Бичем у листі до Алексєєва (4. 8. 1918 р.) втручання добровольчих відділів у внутрішнє життя станиць і міст, реквізиції, що перепроваджувала армія, особливо большевицьких складів, за пасів і майна, яке Куб. Уряд вважав своїм призом; стягання харчів і захоплення помешкань на підставі безпосередніх розпоряджень органів армії, поминаючи кубустанови, він каже, що „претенсії Куб. Уряду мали підстави“, але виправдовується тим, що за швидким рухом армії не поспівало адміністративне впорядкування Краю... Органи харчування і постачання Куб. Уряду, нечисленні, не в силі були задовольнити потреб розкиданої по великому просторі армії. В одній з резолюцій ген. Алексєєв написав... „Ми не можемо тепер поклатися на виконання крайовим правительством своїх обов'язків перед армією. Лишається турбуватися самим, не зупиняючись перед суворими реквізиціями“ (Денікін. „Очерки Русск. См.“, т. III, стор. 203).

Однак вислови Денікіна й Алексєєва не цілком правдиві. Органи харчування й постачання були на Кубані більш численні, ніж треба. Це були ті органи, що

годували цілу Кавказьку армію під час світової війни, яких не зруйнувала і не зменшила ні революція, ні панування большевиків. Скрізь з того дня, як большевики залишали певний пункт, ставав до праці адміністративний апарат, що дуже легко робилося з огляду на його нескладність.

Сваволя походила з одного боку з почуття добровольцями своєї зверхности, не бажання визнавати за кубанцями якісь там „їхні права й розбещенності“, а з другого — в системі „самопостачання“, яку охоче дуже скоро засвоїла собі Добрармія, бо це давало широкий простір для задоволення хижацьких нахилів, що почали буйно розвиватися в пожежі громадянської війни. Взагалі треба зазначити, що те напівпризирливе відношення до Кубанщини, яке засвоїв собі Денікін в безпосередніх зносинах з її представниками, заховувалося весь час і виявлялося навіть у дрібницях. Коли він уже емігрантом, прогнаним з командування в Криму, як невдаха, пише в своїй праці, згадуючи про донських міністрів, то слово міністер пише без жадного підкреслення, а як торкається кубанців, то з'являються зневажливі лапки — „міністер“. Слід пам'ятати, що це робить московський патріот в обставинах спокійних, з холодною головою. Ненавидячи кубанських міністрів, він намагається довести, що тільки вони та невеликий гурток місцевих політиків коло них були проти Добрармії і прагнули самостійности. Козацтво ж і офіцерство йшли за Добрармією, поділяючи її ідеологію. Якби так було, кубанські міністри не проіснували б і тижня. Їх або усунули б козацькі маси, як перешкоду до повного злиття з рідною по ідеології Добрармією, або сам Денікін, не почувавши за ними жадної сили. Ліквідував би їх, щоб цілком захопити Кубанщину в своє розпорядження. В дійсності не сталося ні того, ні другого.

На питання чому? проговорюється сам Денікін, заперечуючи власним наведеним твердженням. У т. III „Очерк. Русск. См.“ на стор. 140 він твердить, що „кубанське офіцерство майже все було просякнуте загально-російською національною ідеєю, рядове козацтво йшло за своїми начальниками (як далеко? — авт.), а ці, останні, були цілком льюальні відносно командування армією і цілковито поділяли її гасла“ (точно окреслених не було, — авт.). При такому єднанні з кубанським офіцерством і козацтвом легко було геть усунути „міністрів“ і самостійників. Але Денікін не насмілювався це зробити ні в ст. Мечотинській (див. стор. 119), хоча був

замахнувся при допомозі Філімонова. Про це на стор. 139 згаданого твору Денікін говорить: „Я певний, що прийти в Катеринодар, коли б нас не попередили там німці, з самим отаманом було легкою справою. Але чи довго усидів би (Отаман) там — не знаю. У той час у всіх козачих військах було велике потягнення до народоправства не лише в силу „завоювань революції“, а й „по праву древніх звичаїв“ (мабуть пригадали Запорожжя, — авт.).

Декілька рядками нижче (стор. 140) Денікін наводить вислів одного кубанського діяча: „вони (кубанці) тільки й думають, як би скорше вернутися до своїх хат, до своїх жінок; вони тепер охоче підуть бити большевиків, але, щоб вернутися додому“. На стор. 199 того ж тому Денікін говорить виразно: „...я переконаний, що той, хто захотів би відсунути кубанську владу, змушений був би вживати в краю систему чисто большевицького терору проти самостійників і потрапив би в цілковиту залежність від кубанських військових начальників“. Взагалі в писаннях ген. Денікіна дуже багато протиріч.

На стор. 86 того ж тому Денікін наводить думки ген. Алексєєва відносно кубкозаків і населення. Останній 5. червня 1918 р. написав: „...вони (козаки) прояви монархічних симпатій Добрармії зустрінули б вороже“, а 15. листопада того ж року Алексєєв в повідомленні до великого князя Миколи Миколаєвича і таке зазначає: „...місцеve населення далеко не готове до сприйняття ідей монархії“ та що „мікроб федерації ще грає серед населення“. Денікін також на стор. 132 свідчить: „козацтво тоді було вороже монархічній ідеї“, а на стор. 61 він вважає навіть донських козаків масою, що не має нахилу до російського патріотизму, а що ж тоді вже казати про кубанських? При уважному перечитанні творів Денікіна поверхово наче щирих вражає того, хто знає ці події, крім суперечностей, глибока нечесність і перекручування фактів. Було б дуже бажаним, щоб ще хтось незаражений рускістю, а знає події на південному сході, написав про них.

По зайняттю столиці Кубані, Катеринодару, потворилися гуртки офіцерів запілля, що уникали фронту, а ночами влазили до помешкань, де жили ніби підозрілі в большевизмі, „заарештовували“ людей, робили труси. Ранком міська поліція находила забитих на вулицях. У цій пошесті сваволі брав участь навіть зять самого Алексєєва, ротмістр Крупний, що був учасником убивства урядовця міської управи Шашуткіна — людини, що боролася

проти большевиків. Мужній слідчий Катеринодарського окружного суду Б. Н. Бистров розшукав убивцю. Але його тим часом командування Добрармії відіслало в Яси в складі делегації для переговорів з союзниками. Убивця був притягнений до відповідальності, але судив суд Добрармії зі змягшенням присуду ген. Денікіним.

Трохи пізніше, на початку вже 1919 р., колишній мировий суддя м. Москви, „дійствітельний статскій советнік“, видатний член партії к.-д. Г. А. Мейнгард, призначений головою надзвичайної комісії по дослідженню звірств і насильств большевиків, учинює сам насильство над своєю господинею. Щоб змусити її винайти йому ще одну кімнату на умовах, які йому були бажані, він замикає її в кімнаті і говорить, що не випустить її поки вона не підпише запропонованого ним контракту. Ув'язнена покликкала через хвірточку у вікні дітей, що бавилися на дворі. Вона їх послала до поліції з проханням визволити її. На вимогу поліції Мейнгард мусів випустити на волю господиню, а та притягла його до суду. Коли ж мировий суддя засудив титулованого насильника Мейнгарда, то все „Особое совещание“ було обурене „грубіянством“ кубанського судді, що насмілювався своїм вирокком образити „почтенешого Георгія Александровича“.

Випадків всіляких насильств, образ, глуму над місцевими мешканцями з боку добровольців було незлічимо. Хто не належав до Добрармії, або не був його прибічником — ніщо, навіть звання члена Ради не захищало від напасти. Наприклад, одного дня в редакцію місцевого часопису, який редагував член Ради Білоусов, з'являється капітан З. і починає бити редактора, добре знаючи, хто він є, за надруковану статтю, яка, на його думку, була образливою для Добрармії. В Раді цей випадок викликав обурення й доручення Урядові вжити заходів, але... міністер внутрішніх справ Кулабухов вибачився перед Білоусовим, що нічого не вдіє. Судова влада була безсила в боротьбі зі сваволею.

Кожний комендант на Кубані мав більше значення, ніж ціле відомство юстиції зо всіма його установами. Запискою коменданта можна було паралізувати рішення суду. Досить було піти в добровольчу комендатуру чи й кубанську і заявити, що суддя, мовляв, неблагоннадійний на большевизм, щоб втручанням військової влади припинити на неозначений виконання рішення суду. Підсудні ж тим часом виїдуть.

Особливі обтяження станишних управ було з постачанням „тройок“ і підвід. Перші були власністю управ

з найнятими форналями. Це були ресорні тачанки з дзвінком, до яких запрягалося троє, а часом і пара коней. Таких тачанок станиці мали від 2-х до 4-х. Користалися ними безкоштовно офіцери і певні урядники з відділів і Катеринодару. За большевизму ця галузь значно підупала, але козаки швидко відновляли своє громадське господарство. Однак, коли прийшли добровольці, то роз'їжджаючих офіцерів було так багато, що тройок не вистачало і почали призначати ще й козачі підводи та навгородніх. Особливо обтяжувалися станиці на головних трактах: Катеринодар—Темрюк—Тамань, Анапа і т. д. Добровольці частіше кудись спішили і вимагали найліпшу тройку, а в управі їх усіх розганяли й адміністрація станиці вислуховувала матюків за не таку підводу, погрози револьвером і скаргою трохи не до самого Денікіна.

Для ілюстрації можна навести приклад в одній з станиць на головному шляху Катеринодару до Анапи. Перед обідом до управи станиці під'їхав підводою із ст. Слав'янської якийсь „колежський асесор“. Він сплигнув з підводи, вскочив до коридору й звернувся, наказуючи, до ще молодого легко раненого дижурного урядника, щоб негайно дав тройку до ст. Вареникової, бо поспішає з важним дорученням до її височества Оксани Олександрівни, сестри царя Миколи II в Анапі. Урядник відповів, що всі тройки в розгоні і навіть нема дижурних підвід, за якою треба післати десятника. Через це підвода може над'їхати за 1—2 години. За таку відповідь прибувший почав кричати, що вимагає негайно і то тройку, що він це вважає за саботаж, що самотійників треба всіх перевішати і ще якісь нісенітници. А нарешті хотів ударити урядника хлистом, а той відскочив. Ст. отаман сидів у своєму кабінеті і, почувши галас в коридорі, відчинив двері й виглянув. Побачивши нову фігуру, доброволець до нього, „чи не ти отаман станиці, і що в тебе за порядки?“. Отаман спокійно запитав: „Чому „тикаєш“, як я з тобою лапті не плів і навіщо той галас?“ Попросив обох до кабінету, але сідати не запропонував. Асесор знову піднесеним голосом став ляяти самотійників і, показавши на кобуру револьвера, яка нехлюбно висіла на широкому пасі, додав, що з такими саботажниками можна говорити лише кульками. Цього було досить. Несподівано отаман ногою шпурнув (кинув) прибулого так, що той вирвав двері й простягся в коридорі. „Обеззбройте й замкніть його в холодну!“ — наказав отаман прибігшому помічникові й двом козакам.

Ті зняли пас, повели в околодок, дали помитись, а фельдшер зайодував дещо пошкрябані місця і відвели до холодної (стан. в'язниця). Отаман зараз же викликав телефонічно ст. Слав'янську й отамана відділу (полковника) і відрапортував про те, що сталося. Полковник розреготався й похвалив за відвагу, наказуючи нагодувати, а, як найдуть підводу, відвезти, але не трійкою.

Коли під'їхала підвода, отаман велів привести ув'язненого і, віддаючи пас з револьвером, зназначив, що він має такий мізерний револьвер („Сміт і Вісон“ — малий), що ще лише 3 ма патронами великої шкоди не зробе. Асесор „переродився“... Дякував отаманові за добрий обід, просив відвезти його вже в Троїцьку і дуже молив, щоб ніде не рапортував і не писав про те, що сталося. Розсталися „приятелями на... віки“... Таких випадків з різними варіяціями по цілій Кубані було безліч. Це ж деморалізувало станичну адміністрацію.

Багато труднощів було з помешканнями в Катеринодарі й інших більших адміністративних центрах. Все було перенаселене, всі помешкання взяті під реєстр. Службовці ж Добрармії, навіть цивільні, користувалися якимось судовим імунітетом. Мабуть легше було літом 1917 р. в Петрограді виселити большевиків з палацу Ксешинської, ніж добровольця, його родину чи коханку, якій він протегував, видалити згідно судового рішення з т. зв. реквізованого помешкання. Наприклад, правда трохи з пізнішого часу (вліті 1919 р.), такий випадок. Мировий суддя на підставі позову домовласника Лазаревського виселити одну особу, що весело жила за большевиків і при добровольцях. Коли судовий пристав прийшов її виселяти, то зустрів тут командира куб. гвардійського дивізіону полк. Зборовського, який пред'явив акт реквізиції мешкання для нього. Незабаром же з'ясувалося, що полковник має власне помешкання, а реквізованим користувалася пані.

Добровольці кидали помешкання принагідно, коли хотіли, без попередження господарів. Траплялося, що при цьому забирали й речі, що їм подобалися. Інколи такий грабунок робили цілі установи, мотивуючи свою поведінку правом на „військову здобич“. Переможець не завжди так поводився в чужому краї, подоланому силою зброї, як поводитися добровольці на Кубані. Деякі добровольчі вищі начальники при захопленні якогось міста віддавали його на один, два й три дні „на поток“ і розграбування Звичайно, не всі добровольці так поводитися. Були серед них і чесні, ідейні люди, але їх все менша-

ло й меншало. Очевидно, не вони утворювали побутові риси Добрармії Денікінської доби. Їх творили ті, що по-наїздили після звільнення Кубані, що огиналися в заціллі, а до фронту наближалися тоді, коли там пахло „військовою здобиччю“, бо вони мали не абиякий хист для „реалізації“.

Всі каварні, ресторани, пашличні і т. д. кишіли від російського офіцерства. Вони днями й ночами пили, гуляли, виспівуючи „Боже, царя бережи“... Комендант не були спроможні справитися з цими гультьями, які іноді завдавали цілі побойовища. Наприклад, коли в один катеринодарський ресторан, де гуляли гвардійські офіцери, з'явився сам комендант ставки Денікіна ген. Білоусов і вимагав припинення гулянки, що набрала форми бешкету, то гультаї почали боронитися силою, і один із них, полк. князь Гагарин, поцілів пляшкою самого генерала. З кубанців найбільше пиячили Покровський та Шкуро.

Та чи ще не гірше було з цивільними біженцями з півночі. Все те здебільшого було паразитарного походження. Вони звикли жити в розкошах, в багатьох приміщеннях з наймитами й служницями. То були переважно родини високих бюрократів, губернаторів, багатих купців і фабрикантів, які провадили життя в неробстві. Біднота не тікала. Вони звикли літом виїжджати на курорти й дачі на тому ж Кавказі (П'ятигір'я, Чорноморське побережжя), в Криму, або й на Захід на Рів'єру й італійські та інші місцевості. Тоді ці люди не помічали аборигенів Кубані, що від світанку до сумерку тяжко працювали та ще державні кордони охороняли. Тепер оті нероби (цивільні добровільці) хотіли „вчити“ козачків, як треба жити й матушку Росію любити. Вони, власне, створювали політичне тло — кухню єдиної невідимої і „дешевенький патріотизм“, який Добрармія підтримувала. З місцевим населенням ці біженці, що бажали командувати, мали багато скандалів, в яких намагалися компромітувати самостійництво й українство. Від двох останніх біженці пробували відвернути кубанців, зберегти вірними єдиній неподільній, а ефект одержувався протилежний.

Денікін свідчить („Очерки Русс. См.“, т. III, стор. 207), що „настрої приїжджої російської інтелігенції були цілком не на користь Кубанській владі“. Оці кола, оточуючи командування Добрармії, були носіями „політичного повітря“. Вони вважали помилкою, що ген. Денікін не ліквідував Кубуряд і Раду ще на Донщині в ст. Мечотинській, а при зайнятті Катеринодари не посадив наказ-

ного отамана. Денікін твердить („Очер. Русс. См.“, т. III, стор. 206), що „загально російська революційна демократія... лишалася в союзі з „демократичним“ правительством Л. Бича в протипагу „реакційному“ командуванню“. А це не відповідає дійсності, бо російська демократія ніколи не підтримувала загально Уряд Бича, хіба може в якомусь випадку. Загальну лінію поведіння цивільних біженців Уряд в наказі 24, X,-V83 означив так:

„Кубань відчинила двері втікачам, що шукали мирного життя. Але разом з тими, що шукали тихого притулку, на Кубань прибуло багато членів різних партійних організацій, які, не враховуючи моменту, і видимо нічому не навчившись, продовжують свою нерозважну роботу, вносячи в життя краю партійні пристрасті і розлад. Не обороняючи Кубань і нічого не зробивши для її визволення, ці партійні працівники виявляють зви-

чайну тенденцію — вчити інших і натискати на рішення різних питань крайової влади, вносячи різні резолюції й протести... ці люди, перебуваючи під охороною Куб. влади, забуваючи виявлену до них гостинність і захист, забуваючи, що вони ще не перебувають в умовах мирного життя, що йде боротьба на життя й смерть — усно й в пресі відкрито ведуть агітацію, намагаючись викликати недовір'я до Крайової влади.“*)

83. Негація України в Катеринодарі

Не зважаючи на Новочеркаське голосування, що привело до неформального підпорядкування Кубані Денікіну, нав'язані влітку з Україною зв'язки підтримувалися. Україна в допомозі Кубані не відмовляла. Кубанський Уряд виряджає в Київ своїх уповноважених по гармати, набої і взагалі по військово-технічне майно. Уповноважені майно беруть, транспортують на Кубань, а в цей час ніде так не ганблять Україну, як в Катеринодарі. В центрі міста, на Красній вулиці щодня, зраня до пізна, стояли великі юрби людей, які читають виставлені часописи, проклямації та афіші. А з них дізнаються, що „гетьман „Скоро-Падскі“ (так глузливо писали добровольці прізвище гетьмана) — зрадник, юда, продався німцям, накладає з Вільгельмом“, що Петлора — семінарист, що не довчився і якого вигнано з семінарії нібито за крадіжку браслету, що під час війни він був земгусаром і, нібито танцював гопака, розважаючи панів генералів і т. д. і т. д.

І вся ця праця ренеґатів: Геровського, що в часи війни в 1917 р. користувався на південно-західньому фронті охороною Денікіна (Д. Дорошенко. „Мої спомини про недавнє минуле“), а в Катеринодарі видавав часопис

*) І. Калінін. „Русская Вандея“. Москва. 1926, стор. 64

„Единая Русь“, і В. В. Шульгина, „Вождь Русского Народа“, що одержав привілей бути своїм щоденником „Великою Росією“ напівофіціозом Добрармії (Денікін у своїх писаннях намагається довести, що „Россию“ помилково вважали офіціозом Добрармії) (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 206). Одначе призначення ним факту, що конспірований орган того ж Шульгина „Азбука“, який переніс до Катеринодару, зробивши його розвідочним органом Добрармії — лише стверджує офіціозний характер часопису, що утримувався коштом штабу армії (Денікін, „Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 86). До кінця 1918 р. поки „Особ. совещ“ не почало видавати „Собрание узаконений й распоряджений правительства“, всі накази, закони й розпорядження Добрармії, а не лише „інформації та іноді фактичне освітлення заходів добровольчого командування і його взаємовідносин з іншими новоформуваннями“, як зазначає Денікін („Оч. Русск. См.“, т. III, стор. 207), друкувалися у „Великій Росії“. В одному з перших чисел цього органу Шульгин дописався до такого: „треба довести народ до такого стану, щоб він на колінах прохав помилування у династії“. Цій урапатріотичній пресі допомагали й деякі кубанські часописи: „Кубанець“ — орган офіцерсько-козацько-землевласницької організації, в якому співробітничали й дехто з членів Ради, і „Свободная Речь“ — орган місцевих кадетів.

Агенти Добрармії розповсюджували оцю літературу у великій кількості по всій Кубані, по всіх військових частинах, а часописи недобровольчого духу перехоплювали і не випускали за межі Катеринодару (таке траплялося й з офіціалним органом Кубанського Уряду „Вольной Кубанью“).

Приїхав до Катеринодару посол України полк. Боржинський, Геровський та Шульгин з своїми кубанськими підручними кидаються на посла, перетріпуючи його життя, ллють шапником помиї на його голову. Спершу доводили, що він не офіцер, а самозванець, потім, що його вигнано з військової школи за крадіжку, далі, що в полку товариші офіцери не простягали йому руки і т. д і т. д. Нарешті охрестили його хабарником, казнокрадом, спекулянтom — „привіз з собою з України цілі вагони цукру, спирт й спекулює ними“. (І все це якраз в той час, коли добровольчі офіцери „ліквідували військово здобич“, що була захоплена на півдні Кубані, на Ставропільщині та Тереку, гандлюючи по цілому Катеринодарі.) Вся ця писанина свідчила, що в Добрармії

втратили почуття міри і засвоїли східньо-азійські методи, що ганьбили саму владу, яка це дозволяла робити.

Але дивно було байдуже ставлення Кубуряду. Звичайна чемність до представника України, не кажучи вже про вдячність за ширу допомогу, зобов'язували Уряд припинити цю безоглядну ганьбу. Член Уряду по внутрішніх справах, розпоряджаючи цілим арсеналом адміністраційних заходів, дивиться крізь пальці на цей танець дикунів. Член Уряду по справах юстиції, кубанський прокурор, не нагадав про обов'язок прокуратури притягти винуватих до відповідальності. Голова Уряду також не пригадує членам Уряду про їхні обов'язки. Лише в кінці жовтня майже після цілого місяця дикунського танку російських публіцистів, член Уряду по внутрішніх справах О. Кулабухов припинив деякі часописи за статті, що „викликали недовір'я до Крайової влади і зачіпали вищих представників сусідніх дружніх новоформувань“.

Ця пасивність Кубуряду в обороні посла України насмілила добровольців до дальшої образи. У ніч з 19. на 20. листопада агенти Добрармії на підставі розпоряджень армії роблять трус у помешканні українського посольства, забирають офіційні папери й арештовують секретаря посольства П. К. Поливана. Отже ще свіжі були виступи українського посла в Раді, дружні привітання його парламентом, ширі подяки Україні за допомогу в боротьбі з большевиками і... цей арешт. Права Кубані й права України зневажені й потоптані. Добрармія ще раз засвідчила, що вона не визнає ні України, ні Кубані, що себе вона вважає стоячою понад ними і має право розпоряджатися ними, як їй забажається.

І ні Уряд, ні керманічі Ради не виявили в цій історії політичної зрілості та державного розуміння. Уряд не зареагував негайно відповідним чином на таку варварську поведінку Добрармії, не зажадав від неї відповідного задоволення своєї ображеної гідності і звільнення Поливана. Коли ж посол Боржинський того ж дня виступив у Раді з проханням „відносно співдії й скоршої ліквідації допущеного порушення прав дипломатичного представництва“, то голова Уряду заявив: „Ранком, дізнавшись про цей арешт, я відвідав Військового Отамана, щоб вяснити випадок“. Отаман сам поїхав до Денікіна, який „подав деякі відомості і висловив побажання, щоб ген. Романовський подав з приводу цього пояснення для інформації Крайової Ради“. Тим часом для Уряду це питання є ще нев'ясненим, хоча ми і вважаємо, що Кубуряд повинен був про це знати... Через те, що випадок цей є над-

звичайно складним і важливим, то ми просимо дати час, щоб в'яснити справу". Рада задовольнила бажання Уряду і доручила йому з'ясувати підстави арешту.

Аж через три тижні Л. Л. Бич зробив у Раді таку позачергову заяву:

„До цього часу Уряд не міг сповнити доручення Ради, а через те я вважаю необхідним дати пояснення про причину затримки невиконання такого наказу. Військовому Отаманові обіцяно, що йому будуть прислані документи і лист чи відомості про причини арешту. Такий лист не був присланий. Військовий Отаман вчора просив пришвидшити присилку цих відомостей і по одержанні обіцяв прислати до мене, але до цього часу я від Військотамана цих відомостей не одержав. Між тим у газеті „Росія“ в сьогоднішньому номері з'явилося офіційне повідомлення від штабу Головнокомандувача Добрармією з в'ясненням підстав, які послужили приводом до арешту... Мусу сказати, що

на урядовому телеграфі працюють дві організації, які стежать за передачами — організація наша урядова, й організація Добрармії.. Коли сказали о 12 годині ночі, що представник штабу Добрармії хоче мати стрічку розмови Поливана (з командувачем укр. повстанчих військ у Катеринославі), то я запитав, хто говорив, Шепель (представник Кубуряду на телеграфі) чи Поливан? Коли відповіли, що Поливан, я заявив, що не можу дати дозволу вийняти телеграму з рук секретаря укр. посольства. Крім цього, я заявив, що коли буде вчинене насильство, то це справа представника Добрармії.. Мені точно відомо, що Добрармія, в склад якої входять куб. козаки, була в стані війни з повстанцями в Україні.“

Поливан пропонував добровольцям лише прочитати телеграму, але вони відмовилися слухати й відібрали її. Зазначення в офіційному повідомленні, що телеграму взяв він, Бич, не відповідає дійсності.

„Я гадаю, що ми маємо ґрунт висловити співчуття Україні і виказати їй представникам тепле прийняття. бо нагадую, що ще в травні місяці ми першу поміч одержали звідтіля і досі ми її одержуємо тільки звідтам. Девікін наказав затримати не тільки Поливана, а й відвезти його до Києва. В усякому разі, це поводження повинно робитися за нашим глибоким переконанням, лише за згодою Кубанського Крайового Уряду, бож посольство було при Кубанському Крайовому правительстві. Наша честь і самопошана повинні виявитися в тому, щоб охоронити свободу для тих, хто до нас приїздить, як посол і як уповноважений“ (Стеногр. звіт, стор. 567, 568-569, 680-683).

Цей випадок показує, наскільки кандидат в диктатори був боягузом, що займався такими дріб'язковими зневажаннями противної сторони, замість захопити телеграф лише у свої руки й викинути з Кубані ненависне йому українське посольство. Кубуряд також не йшов на рішучі кроки, а обмежувався словесністю.

Рада, вислухавши голову Уряду, перейшла до чергових справ. Та і що вона могла чинити при існуванні такого Військотамана й Уряду? Висловлювати їм недовір'я, коли не було кандидатів на рішучих правителів. Становище було дуже тяжке, яке вимагало негайної зміни й ліквідації зарозумілих зайд. Але ж фронт проходив у 150 верстах від Катеринододару, бої були запеклі і більшої виразної переваги козаків ще не було.

Велика стриманість Кубуряду в наведеній справі підбядьорила Добрармію і через декілька днів вона арештовує українського посла, з помешкання посольства зриває український прапор, а до голови Кубуряду висилає коменданта ставки ген. Білоусова з вимогою дати йому розглянути уповноваження посла.

Обурена Рада зареагувала з цього приводу резолюцією, що вона не вважає „можливим і допустимим“, щоб на території Кубані чинилися насильства над представниками держав, які не перебувають з нами (кубанцями) в стані війни. Знову сталася нагода для рішучого виступу Кубуряду проти Добрармії, спираючись на Раду, і вимоги негайного звільнення арештованих. Але цього не сталося. Поливан — секретар посла сам утік із-під арешту, а посла Боржинського було звільнено з умовою, що він негайно виїде з Кубані. Посол, бачучи безсилля Кубанського Уряду, що не міг його захистити, 20. грудня 1918 р. виїхав на Україну. Військотаман Філімонов соромливо казав Боржинському: „Ми Вас не можемо охоронити від образ. Крім цього, тепер ми дивимось на Вас не як на посла, а як на гостя“ (Калінін. „Русск. Вандея“, стор. 70). На ст. Волноваха Маріупольського повіту Боржинського перехопили добровольчі офіцери і розстріляли „за ізмєну Россії“, все майно його розграбували.

Такий кінець знайшло українське посольство на Кубані. Нащадки запорожців не виявили мужности, щоб охоронити представника матері-України. Денікін діяв також без особливої відваги й бундючности, яка б відповідала його декларції в Раді. Щодо Кубані, то серед її політичних проводирів не знайшлося такого, щоб припинив оте „слиняве, смердяковське“ глузування москалів над найвідважнішими в бою козаками і без вироблення громадянської мужности політичного провідництва новоствореної республіки „Кубанський Край“ громадянами. Азійська безоглядність москалів перемагала дитячу доброзичливість аборигенів-кубанців у запіллі.

84. Особливості Кубанської адміністрації в часи Денікініади

Влада по станицях великої зміни не зазнала, бо вона постала за старим зразком і приблизно з того самого матеріялу, в деякій мірі з підкресленням козацького панування. Як і за царату, головою станиці чи хутора був станичний отаман, якого вибирали виборці. Але вища адміністрація, по міністерствах, складалася у великій кількості з „руських“ чи обрусілих людей, хоча навіть і козачого походження. Охороняти кубанську самостійність здебільшого доводилося урядниками, які були проти самостійности і різними способами її саботували. Для багатьох урядників добролець був „своя руська людина“, а кубанець мусів бути слухняний, бо він панувати не вміє. Кадри цих урядників набирали люди, що звикли до зросійщених чи московських людей.

Скажемо, на чолі кубанського воєнно-окружного суду стояв В. Я. Лукин, що власноручно розстрілював закладників під час 1 го Кубанського походу. Як слухняний виконавець волі Філімонова й Добрармії, він підібрав до воєнного суду такий персонал, що установа стала знярядям розправи з „лівими“ та самостійниками.

Проф. Н. Н. Алексєєв з цих співробітників*) висловився:

„Ми вважали, що з лиця землі повинні бути стерті не тільки большевики, але й все те, що так чи інакше до них наближається. Певні свої сили і в своїй перемозі, ми не припускали можливості якихось найменших поступків. Ми вважали, що все, до чого діткнувся большевизм, повинно очиститися через огонь і меч. Національно ми стояли на точні зору єдиної й неподільної Росії і гегемонії Великоросій

ської нації. Ми цілковито не надавали серйозного значення за безумовно виявленими устремліннями окремих частин імперії до самостійности і відмовляли в праві цим частинам на якебудь самовизначення. Упевнені в своїй силі, ми боролися з федеративними тенденціями не органічними засобами і не шляхом пристосування, але відкритим вживанням сили“.

Так був організований найвищий військовий суд Кубанського Краю, якому доручалося право й справедливості та об'єктивності. Оскільки ж серед добровольців було розвинене підозріння в большевизмі, може бути такий факт: полк. генштабу В. Фон-Дрейер (згодом автор книжки „Крестный путь во имя родины“), чекаючи черги біля каси однієї з крамниць кооперативного т-ва

*) „Из воспоминаний“. „Арх. Русской Революции“. Берлін, 1926, т. XVII, стор. 230.

„Основа“, помітив на другому боці квитка, по якому він мусів заплатити, щось надруковане. Прочитав і жахнувся — проповідь комунізму! Мерщій до прокурора з вимогою притягти до відповідальности управу т-ва за пропаганду большевизму. А на квитку були надруковані звичайнісінькі кооперативні гасла.

Кубанський комендант Катеринодару полк. Ледовський старанно „вितягав на світ Божий шкідливих людей“. А такими для нього були не тільки самостійники, а кожний, хто не виявляв палкої любови до Добрармії чи слухняности та бажання мовчки виконувати всі вимоги її агентів. Цей полковник щедро арештував, штрафував та лаяв непокірних, а за його дверима провадилося спекулятивне гандлювання цементом, що не відомо як попав у розпорядження коменданта тощо.

Голова куб. політичного відділу осаул Карташов під крилами Міністерства Внутрішніх Справ, яке очолював О. І. Кулабухов, при сталім нагляді самого прем'єра, вигідно організував по всій Кубані мережу добровольчого шпигунства і провадить війну проти самостійників, роздмухуючи ворожнечу між лінійцями й чорноморцями, між козаками й навгородніми. Він виробив цілий плян захоплення Кубані Добрармією під своє розпорядження. Згодом у своїй доповіді-пораді Денікіну він пропонує — для того, щоб усунути проводирів самостійництва, не перешкоджати дискредитувати їх різними наклепами та поголосками, наприклад такою: „Бичеві на подорож до Парижу Рада дає цілий мільйон карбованців, а на шпиталі для ранених та хворих козаків — ні копійки“. Про подорож же Бича та інших членів Ради Карташов радить Денікінові зробити так, щоб „з Кубані вони виїхали, але до місця призначення не доїхали“. Кубанський Отаман Філімонов, запевняє Карташов, нічому цьому не перешкоджатиме, якщо його трохи приголубити та натякнути, що через свою діяльність на користь Добрармії він стане історичною особою і потрапить на сторінки російської історії.

Начальник військових інженерів Кубанського Краю полк. С. В. Попов вславився несамовитою сваволею і цілковитим призирством до елементарного правного ладу, аби лише задовольнити бажання „руських людей“. Він завідував реквізаційним відділом в Катеринодарі і цілому краї. Цей відділ глузував над законом і здоровим розумом. Цілий Катеринодар стогнав від реквізаційного відділу: люди, не криючись, говорили: чим, скільки і за що заплочено цій інституції. Вже при кінці судова

влада почала було заглядати в таємниці цього відділу, але евакуація Катеринодару перешкодила виявленню цієї злочинної діяльності. Діяла ця установа спершу на підставі „Тимчасових правил“, про які офіційно не було проголошено. На підставі отих таємничих правил діяли спочатку агенти Попова й комендатури, яким також було надано право реквізицій. Діяльність „мешканевого відділу“ надзвичайно розрослася і від неї населення Катеринодару терпіло більше, ніж при розхристаному большевицькому тов. Жирову.

5. грудня Крайова Рада прийняла Кубанську Конституцію, а через 3 дні, 8. грудня, Військотаман Філімонов, щоб підвести підвалини під діяльність Попова, затверджує „Положення про управління начальника інженерів Кубанського козачого війська“, а стверджує підпис отамана не якийсь міністер, як наказує Конституція, а полк. Попов. Цим була порушена Конституція, а „Положення...“ не було правосильним. І на підставі цілком незаконного акту Попов організував величезну установу з сотками урядовців та ще з відділами на провінцію. Очевидно, що кубанська скарбниця витрачала великі кошти на втримування цієї установи. Остання не сміла реквізувати помешкання для приватних установ, але для найнезначніших установ Добрармії, як для контори пресового приватного контрагентства знаходили й реквізували помешкання, а для Кубанського Міністерства Торгу й Промисловости помешкання не знаходилося. Окрім моральної шкоди реквізаційний відділ спричиняв і матеріальну шкоду Кубурядові, бо за реквізовані приміщення платила крайова скарбниця, а жили в них добровольчі офіцери й різні урядники Добрармії. Часто цим користувалися й офіцери, що не були на службі в Добрармії, а жили приватно.

Утвореною Куботаманом і полк. Поповим „зверхгостинною“ установою покористувалися й деякі колишні високопоставлені й високотитуловані одиниці. Сестра колишнього царя Оксана Олександрівна приїхала з чоловіком (кубанським конвойним старшиною) до Анапи й оселилася в реквізованій віллі, а суперсервіліст комендант (кубанський полк.) ще й парних вартових представив. (Як тільки Рада про це довідалася, то наказала зняти.) Бувший комендант Балтицького порту віцеадмірал Герасімов, приїхавши до Катеринодару, найняв собі кімнату у домовласника Еськова за 200 карб. у місяць. За прожитий 1 й місяць заплатив, а протягом 2-го він призначений Денікіном морським міністром і одержав на кімнату,

в якій мешкав, заднім числом реквізацийний ордер. Останній був пред'явлений, замість платні, власникові мешкання. Господар не погодився на зфальшований ордер і не захотів одержати меншу „казьонну“ платню від Кубуряду й заскаржив до суду. Суд присудив Герасімову заплатити п. Еськову й судові витрати. Крім цього про явне зфальшування ордера повідомлено прокурора. Оборонець Герасімова капіт. 2-ї рангі Пилипенко спочатку намірявся скажитися на таке „несправедливе“ рішення, але досвідчені люди порадили йому й міністрові ти хенько заплатити.

Якщо на перших порах Кубуряд призначив отих лукиних, карташових, ледовських, попових і г. д. по незнанню їх, то вони так скоро себе показали, що про них гомоніло ціле місто. Уряд же терпів ворожих собі й крайові високих урядників далі. Це вже було не зрозуміле. Кандидати на їхнє заступлення були, коли б не оглядалися на те, що скаже Добрармія та на станову (козачу) приналежність. Козаків на кожну посаду висували наперед, хоч би вони якісно стояли нижче не-козаків, особливо „своїх“ кубанських навгородніх. Ця тенденція особливо шкодила військовій справі.

На Кубані серед навгородніх чимало було офіцерів не тільки військового часу, а й кадрових, були й ген. штабу. Вони не уникали виконання свого обов'язку, але не бажали служити в Добрармії. Через те зверталися до кубанської військової влади з проханням призначити в козацькі військові частини та установи. Але їм, як не-козакам, радили йти в Добрармію. Коли ж кандидати все ж настоювали, то їм казали, що спершу треба, щоб станиця прийняла в козаки, а це була затяжна справа. Так ці, свої люди втрачалися, а Добрармія в козацькі частини призначала старшин чужих з півночі людей. Так усе кубанське навгороднє старшинство передано до розпорядимости Добрармії.

Взагалі більшість урядовців кубанської адміністрації або впрост орієнтувалася на Добрармію, бачучи як Кубуряд хитається між ясними постановами Ради й твердішими кроками агентів Денікіна, або лявірували, трималися непевно і, щоб не наражатися на неприємності, уникали суперечок з відпоручниками Добрармії.

Така адміністрація пересічного мешканця Кубані антибольшевика ставила часто в прикре ставовище. Невдавно він стогнав під большевиками й виглядав, коли „наші прийдуть“ з твердою виразною козачою владою, до якої він звик. Він щиро вітав добровольців і козаків, че-

каючи від них ладу й законности. Зрештою одержав аж дві влади (кубанську й добровольчу), але ні та, ні друга не захищала його від сваволі й утисків. Представники тієї й другої частіше кричали на нього, лаяли та докоряли йому за відсутність патріотизму, за небажання пожертвувати своїми вигодами, майном, спокоєм для „борців в ім'я ідеї“. Запаморочений громадянин двовладою зрештою не знав, якого саме патріотизму йому бракує. Щоб мати ж менше клопоту з начальством, він часто-густо з наївною хитрістю удавав з себе дволикого Януса. Але й це не завжди рятувало його від неприємностей, бо траплялося, що за прояв кубанського патріотизму доставалося від свого ж кубанського начальства („а, так ти чи Ви — самостійничати?“..). За російський патріотизм доводилося дорого платити добровольцям, що не вірили щирості, але використовували, щоб визискати „патріота“. Так бідолашний обиватель плутався в суперечностях.

84. Зовнішня політика Кубанського Уряду

Зовнішні зносини були одною з найбільших болячок Кубанського Уряду. Отаман Краснов намагався нав'язати сталі зносини з усіма, хто тільки міг допомогти в боротьбі з большевиками. Він утворює відповідний орган для керування зовнішніми зносинами. Висилає посольства до Німеччини, на Україну, в Яси. Відсутність в останніх представника Кубані на нараді з представниками Антанти була дуже шкідливою для інтересів Кубані. Представники Добрармії з самого початку представили Антанті справу так, що Кубань визнала над собою зверхню владу Денікіна, хоч і з деякими обмеженнями. Тому, коли Антанта з'явилася на Кубані, то мала вироблений погляд на речі й місцеві відносини і рахувалися з Денікіним, а Кубуряд цього помилкового погляду не спростував і не виправив.

Кубуряд не зорганізував зовнішніх зносин (фактично вони знаходилися в руках голови Уряду Л. Л. Бича), які так необхідні кожному державному формуванню, яке претендує на самостійність. Щоправда, тимчасові делегації він надсилав (в Україну, до німців у Ростов), призначував П. Л. Макаренка представником при донському отаманові, щоб полегшити постачання Добрармії набоями та амуніцією. Дов же мав сталого представника на Кубані (ген. Смагін, пізніше ген. Ажінов), також Вірменія (Сагателян) та Азербайджан (Рустамбеков). Регулярних же зносин Кубуряд ні з ким не нав'язував

і постійних політичних представників нікуди не надіслав. Ця пасивність Кубуряду привела до того, що Добрармія засвоїла собі право говорити в зовнішніх зносинах від імені Кубані і грати роллю її господаря. Цілком зрозуміло, що не в інтересах Добрармії було допускати безпосередні зносини Кубані зі світом. Вона пильно стежить за нею, намагаючись ізолювати Кубань, що їй і пощастило зробити.

12. (25.) вересня в Катеринодар прибула на запрошення ген. Алексєєва делегація, очолена Є. П. Гегечкорі (міністер закордонних справ Грузії), для переговорів про товарообмін та в справі налагодження дружніх відносин між Грузією та Добрармією, а також з Кубанню, як заявив Гегечкорі. У нараді взяли участь: ген. Алексєєв, Денікін, Драгоміров, Лукомський, Романовський, В. В. Шульгин, В. А. Степанов (Добрармія), Бич і Воробйов (Кубань) та ген. Мазнієв і Гегечкорі (Грузія). Наряду відкрив ген. Алексєєв таким вступом:

„Дозвольте в імені Добрармії й Кубанського Уряду вітати представників дружньої й самостійної Грузії... З нашого боку ніяких заперечень самостійности Грузії не буде і щодо цього Грузія може вважати себе забезпеченою. Але, даючи таке забезпечення від імені Добрармії й Кубанського Уряду, ми маємо право сподіватися рівноцінного відношення до нас з боку Грузинського Уряду*). Ми вимагали повернення до Чорноморської губернії Сочинської округи, на яку ні згідно історичних, ні згідно етнографічних мотивів Грузія не мала жадних прав. Округа, в якій із 50 сіл — 36 є руські, 13 із мішаним прийшлим населенням і лише одно грузинське, в якому грузин лише 10,8%. Підносилось питання і відносно Абхазії, силоміць приєднаної до Грузії, але вимог до неї не підносилось.“

Гегечкорі категорично відмовився передати Добрармії Сочинську округу, нічого не маючи проти передачі її Кубані. Дебати були гарячі. Коли в останньому слові Гегечкорі заявив, що: „Наша заява лишається в силі. Ми настоюємо на тимчасовому залишенні Сочинської округи в межах Грузинської республіки“, — генерал Алексєєв „висловив жаль, що нетерпимість грузин не дозволяє продовжувати розмови“ і закрав засідання.

Делегація грузин примушена була залишити Кубань, навіть не поговоривши з її Урядом. Денікін же,

*) Лукомський, п'ят. праця, ст. 104. С. Пионтковський, „Гражданская война в России“ (1918-1921 гг.)". Хрестоматия. Москва. 1925. ст. 682-692. Журнал совещания 25 сент. 1918 г. Денікін. „Очер. Русск. См." ст. 242, 243.

розпоряджаючи всією військовою силою, зачинив Грузинський кордон і цим унеможливив будь-які торговельні зносини Кубані з Грузією й навпаки. У цих пересправах дивно заховується делегація Кубані, головно її прем'єр Бич. Алексєєв вітає і пред'являє вимоги Гегечкорі не лише від Добрармії, а і від Кубані. Прем'єр же останньої... ні пари з уст. Денікін зазначає, що він не розпочав ніяких ворожих дій проти Грузії. Та на це не було сили, бо ледве стримувалися атаки на Ставропільщині, а в Туапсе лишилися лише напівінваліди запасні кубанські пластуни. Поводження Гегечкорі було гідне до наслідкування. Однак Бич не скористав з його науки виступати на перекір генеральській спілці, очолюваній Денікіним-Алексєєвим. Розпаношилися вони на Кубані виключно через занадто делікатну поставу кубанської еліти.

Подібно переповідженим пересправам з грузинами відбулися зустрічі з представниками Антанти, які вже прибули з певним тенденційним наświetленням після конференції в Ясах. Коли ці представники висіли в Новоросійську, їх відразу оточили агенти Денікіна В Катеринодарі ж він поводить з гостями, як господар у власній хаті. На їхню честь він улаштував там же в Катеринодарі, на історичному майдані, де 125 років тому отаборився Чорноморський Кіш і побудував перші свої куріні для самітніх (один з них ще стояв), параду кубанських частин, якою керував з його доручення ген. Ляхов, та джигітовку. Останню показує гвардійський дивізіон Кубанського Військового Отамана, а сам Отаман, Уряд і Рада присутні на цьому святі тільки яко гості... В. М. від сорому не міг до кінця бути на цьому представленні „дикунів європейцям“...

На засідання Ради союзники з'явилися (12. грудня 1918 р. ст. ст.) в супроводі агентів Добрармії, які їх відповідно поінформували. На промову голови Ради М. С. Рябовола, що сказав: „Ваше перебування надає нам певність у тому, що близький час, коли злочинці й самозванці, що захопили владу в центрі Росії і перетворили в країну вбивств і насильств, будуть скинені, і Росія воскресне, вільнішою, щасливішою, Росія, основана на союзі вільних народів, і з пошаною займе серед великої демократичної родини народів належне їй місце“, відповів командир англійського крейсера „Ліверпул“, капітан Летноу явно інспірованою заявою, що союзники завжди вважали Росію своєю союзницею, що союз був порушений з вини купки авантюристів і узурпаторів, і що з сьогоднішнього дня „цей священний союз знову відновлю-

ється“. „Хай живе велика, єдина неподільна союзна Росія! Хай живе доблесна героїчна Добрармія! Хай живуть кубанські козаки! Ура!“ І тільки француз граф Мевар обмежився вигуком: „Ура Кубань!“ А Росію й Добрармію залишив набоці.

Так господар Кубанської землі, Крайова Рада, була зневажена першими прибулими представниками Антанти. Сталося ж це не тільки через безоглядний сприт добровольчих агентів, а головню через вайлуватість Кубуряду. Останній увесь віддався постачанню козаків на фронт, набоїв від німців, харчів і т. д., а проаґанду своїх ідей зовсім занедбав, ізолював сам себе від усього світу. Він пасивно ставився до обмежень його влади Добрармією і не використовував сприятливих обставин, які не раз посилювали йому долю. Співнімося хоча на відносинах з найближчим сусідом Кубані Доном.

Добрармія, не перемигши Отамана Краснова фронтальною атакою на Дону, не лишила свого наміру, а тихо підкопувала під нього й з Кубані. Вона створила з незадоволених військових, як ген. Богаєвський, Сидорин, полк. Семілетов групу, даючи їй притулок в Новоросійському, активізувала через голову Донського Кругу В. Я. Харламова партію к.-д. Яке оточення Добрармія створила навколо От. Краснова, свідчить такий факт: на закритому засіданні Кругу Отаман оголошує текст свого листа до німецького командувача ген. Ейхгорна, а другого дня одна з високих офіційних осіб надсилає копію цього листа командуванню Добрармії (Денікін. „Очер. Русск. См.“, т. III, стор. 68).

Кадети всю енергію витрачали на об'єднання в руках Денікіна якнайбільше засобів і сил, а цьому перешкоджала, загально кажучи, самотійність. Останню вони поборювали скрізь: в Україні й на Кубані і безоглядно на Дону. Через те, що от. Краснов не ховався з тим, що він — монархіст і не відмовлявся від співробітництва з монархістами, які поділяли його думки на Добрармію, — кадети на Дону повели боротьбу на тлі демократичних принципів проти монархістичної реакції. Ці кадети охоче співпрацювали з таким гіпермонархістом як В. В. Шульгин. Цей же незабаром з Катеринодару повів шалену агітацію проти побратима-монархіста Краснова, закидаючи йому у „Великій Росії“ різні монархістичні недотягнення. В цій боротьбі опозиція не спинялася перед заходами, які підривали саму ідею донської влади і втягали в боротьбу фронтові військові частини. Краснова всіляко дискредитували й назовні. В. Я. Харламов

16. жовтня на засіданні „Особого совещания“ в Катеринодарі доводить, що Добрармія повинна шукати згоди не з головами урядів, а з парламентами і що згода з Донським Отаманом недопустима (Денікін. „Очер. Русск. См“ т. IV, стор. 43).

Добрармія провадила боротьбу з Красновим не тільки з бажання захопити в своє розпорядження Дон, а головню ще через те, що добровольчим генералам ні як не щастило залагодити відносини з Кубанню так, як того їм хотілося, — підпорядкувати її собі цілковито. Вони вважали, що цьому перешкоджає існування самостійного Дону. Ген. Лукомський говорить, що „доти, доки Дон буде цілковито ігнорувати командування Добрармії і не піде шляхом об'єднання в одному спільному уряді всіх загально-державних установ, ми не договоримося ні з Кубанню, ні з Терекком, коли останній звільниться від большевиків“ (Лукомський. Цит. праця. стор. 91). Самостійний Дон, який не тільки сам не дається в руки, а навіть одним фактом існування псує справу заволодіння Кубанню, на думку неділимців, базується на Краснові. Не буде його, не стане й неависної самостійности, — скориться тоді Дон, а за ним і Кубань.

Перша спроба позбавитися Краснова була пророблена на Донському Крузі в серпні місяці, до якого к.-д. особливо приготувалися. Неділимці зробили все, щоб провалити на виборах Військотамана кандидатуру Краснова. Лукомський 18. (31.) серпня на засіданні Кругу так його намовляв:

„Росія розвалилася на ряд окремих частин, деякі з них, ганебно, забули про єдину Велику Росію. для місцевих та особистих інтересів готові піти в неволю до кого хочете, щоб тільки мати тимчасове та облудне спокійне існування. На жаль, на Дону, Кубані та Терекку не всіма усвідомляється, що порятунок та щастя полягають не в утворенні окремих самостійних держав та країв, а у відбудові єдиної Вели-

кої Росії. Добрармія ставить своїм завданням боротьбу за об'єднання нашої обльованої та потоптаної Батьківщини, за відбудову могутньої єдиної Росії... Добрармія певна, що славні донці.. підуть шляхом відбудови Великої Росії та об'єднані з Добрармією і славним Кубанським військом покладуть початок російської могутньої армії“ (Лукомський. Цит. праця, стор. 93).

Денікін же про це засідання говорить, що добровольче командування „активної участі в боротьбі донців за отаманський пернач не брало“ (а що таке наведений виступ Лукомського? — автор). І він же, Денікін, надсилав на Круг ген. Лукомського, даючи таку секретну інструкцію: „1) необхідна єдина тверда влада, не зв'язана ніякими колегіями; 2) Круг повинен зобов'язати майбутнього

Отамана до прямого, чесного і цілком доброзичливого відношення до Добрармії; 3) розкол серед політичних партій на Донщині, нові захитання, підрив і зменшення отаманської влади цілком не бажані, тому: якщо опозиція не має твердого ґрунту під диктатуру ген. Краснова, заперечень з боку Добрармії не буде, якщо буде виконано т. 2; 4) тому що особиста політика ген. Краснова цілком не відповідає позиції, яку займає Добрармія, то активної підтримки ні в якому разі уділяти йому не слід. Сказане в т. 3 слід подати конфіденційно видатним представникам опозиції.“ І оцю поведінку свою Денікін називає „льояльною“ (Денікін. „Очер. Русск. См.“ т. III, стор. 250).

І не зважаючи на таку підготову, не дивлячись, що голова Уряду ген. Богаєвський і голова Кругу Харламов були проти Краснова, Круг все ж обрав Отаманом по-друге ген. Краснова. Дон не хотів війни з Росією, він самовизначився в своїх межах і далі йти не бажав. Зріктися красновської самостійности — це означало віддатися в повне розпорядження Денікіна, йти з ним умирати за Росію, тобто воювати безкінця й краю. А настрої на Крузі були цілком інакші. За похід в Росію була жменька депутатів, головним чином інтеліґенти — члени партії к.-д. „Сіра“ більшість була проти (56% Кругу було з нижчою освітою, 18% — з середньою, 11,4%, 65% було хліборобів*).

„Ви подивіться, яке військо Донське маленьке“, — казали Отаманові донці — „чи ж може воно йти рятувати Росію, та й з якої речі? Коли вона сама рятуватися не хоче. Нехай підніметься, як ми, й іде рятувати себе. А ващо добровольці? Засіли на Кубані, по Кисловодськах тиняються, а справжньої війни не хочять Ми хочемо миру й гайда додому. Ведіть переговори з советськими, щоб, значить, нас не займали, а ми їх не займемо“**).

Ще яскравіше виявилися думки та наміри простих козаків у промові одного депутата, яку наводить небіжчик Ф.Д. Крюков, секретар Кругу (донський письменник).

„Я торкнувся одного, п. члени: так як ми на тій позиції стоїмо, щоб свого не віддати, а чужого нам не треба, то треба до того добитися, щоб оті прапорці (показує на мапу із зазначенням фронту) взад не рухалися, але і вдаль далеко „доже“ не пускалися. Росія! Звичайно, держава була порядна, а тепер прийшла

*) Ген.-штабу полк. Добринін. „Борьба с большевиками на Юге России“. Прага. 1921, стор. 58.

***) П. Н. Краснов. „Всевеликое Войско Донское“. „Арх. Русск. Революц.“ т. V, стор. 235.

в низість... Ну й нехай... у нас і своїх справ немало... Прямо сказати, пп. члени, хто просякнутий козацтвом, той свого не повинен віддати задурно... А відносно Росії

почекати. Нехай Круг іде до наміченої мети, щоб спасти рідний край — веслуй до свого берега... Більше нічого не маю, п. члени“ (Полк. Добринін, Цитов. праця, стор. 101).

При такому настрої членів Кругу заклики ген. Лукомського до відбудови єдиної неділимої Росії вислухано з цілковитою апатією й нехиттю. В масі Круг не відчув неділимських святощів. Коли Отаман Краснов запропонував повернутися від синьо-жовто-червоного донського прапора до біло-синьо-червоного старого російського, простий козак-депутат від фронтівих частин заявив: „Панове, віколи не заперечував отаманові, а завжди слухав його вельможність, можна сказати, з задоволенням, як рідного батька. Ну, тільки тепер Отаман говорить неправильно Коли ми, фронтіві козаки, розгорнувши наш донський прапор, кидаємося на червоних, вони тікають, бо знають: від донців марно чекати помилування. Не вже ж ми замінимо свій побідоносний прапор на знамено, що при царях бовталось? Та ніколи, панове! Фронт цього не стерпить. Це, панове, голос самого бойового козацтва“*). І більшість членів Кругу висловилися за донський прапор.

По такому демонструванні членів донського Кругу Лукомський меланхолійно констатував: „Для утворення згоди з Кубанню обрання Донським Військовим Кругом в Отамани знову ген. Краснова було надто неприємне“ (Лукомський. Цит. праці, стор. 96).

Та дарма. Добрармія з своїми донськими прибічниками веде далі похід проти Краснова. Вони підштовхують Дон до вгрузання в похід до Росії, а з другого боку — викомбінують такий стан речей, щоб Дон не міг обійтися без допомоги Добрармії. В слухну ж хвилину за таку допомогу Дон мусів би заплатити усуненням ген. Краснова і зреченням від самостійних позицій. І на Дону в ті часи боротьба проти большевиків ішла під настроєм місцевого патріотизму — виганяли зайду, з власної хати, що розташувався в ній, як власний господар. Населення охопив ентузіазм і поки визволяли Дон, воно йшло на найбільші жертви. До 15 (23.) серпня був звільнений цілий Дон. Донські частини стояли на кордонах свого краю, місцями трохи висунувшись наперед в залежності від умов стратегічного значення того чи іншого пункту. Але й сам Денікін характеризує

*) П. Н. Краснов. „Козачья самостийность“ „Двуглавый орел“ III, 1922, стор. 22, 23.

тодішній російський „патріотизм“ донців як: „Прив'язаність до „рідних станиць“, сприймання Батьківщини в межах .. ставичного юрту, далі якого не поширювалося бажання боротися; іноді — більше, або менше виразне уявлення інтересів Донської області й козацтва. Нарешті дуже смутне уявлення про Батьківщину в широких, всеросійських кордонах. Почасти це було через загально російську хворобу, а почасти тому, що козачі верхи боялися загравати на „загально російському патріотизмі“ (Денікін. „Очер. Русск. См.“, т. III, стор. 61).

Фраза про „козачі верхи“ Денікіним дуже перебільшена, бо низи Ради й Кругу впрост вороже ставилися до росіян, а зокрема до Добрармії, як то підтверджується багатьма вже наведеними цитатами. Тримаючись свого пляну боротьби з Красновим всіма засобами, Денікін і по опануванні Катеринодару не поспішав виконати обіцянку, що дав Краснову в ст. Маничській, послати свої частини до опанування Царицином. Донський же Круг, що ним дуже зручно керував Харламов, який мав сталий зв'язок із ставкою Денікіна, наказав Донармії виступити за межі Дону і для забезпечення стратегічних кордонів опанувати Калачем, Новохоперським, Балашовим, Камишиним і Царициним.

Розуміючи, що козаки міцно трималися проти большевиків, поки боронили свій край і що на Москву вони не підуть, знаючи, що навіть тих з козаків, що були не від того, казали: „Підемо, якщо росіяни підуть“ — Краснов звернувся до Денікіна з проханням вирушити на Вороніж та Царицин. Денікін, порушуючи своє слово, відповів, що залишиться на Кубані, поки не звільнить цілого Північного Кавказу (в ст. Маничській умовлялися лише про звільнення Кубані). Треба згадати, що Денікін твердить, що Краснов вбивав у голови козаків думку, що їх змінять на півночі російські армії (Добровольча й Народня) і що це робило важке враження на добровольців („Очер. Русск. См.“, т. IV, стор. 69). Військове ставовище вимагало тоді від Денікіна дати негайну допомогу Донові, щоб не допустити до заламання його армії. Однак це б зміцнило як Денікіна, так і Краснова. Останнє ж не було в плянах Денікіна та ще він лякався випустити з-під свого впливу Кубань, яка цілковито могла піти за самостійниками. Краснов вірно означає тогочасного Денікіна, кажучи: „Денікін в цей час не був ні солдатом, ні патріотом — він був політиком. Політика прикувала його до Катеринодару та Новоросійського. Він чекав союзників“. Ми б же додали, що він тоді вишукував, що є між рядками

стенографічних звітів Куб. Крайової Ради (Краснов. „Арх. Русской Револ.“ т. V. стор. 35).

Зрозуміло, що Денікін усі способи вживав, щоб для Добрармії відразу захопити союзників і усунути від них геть донців, кубанців, українців, забезпечуючи допомогу собі. Розпоряджаючи ж допомогою від союзників, він сподівався схилити на свій бік самостійників.

Для Кубуряду знову наступив сприятливий момент розв'язатися з Добрармією, допомагаючи Краснову, випхнути її з Кубані на схід і на північ. Однак Уряд нічого в цьому напрямку не діяв. Важко відгадати, чому власне він зайняв таку позицію. На конспіративних зборах чорноморців про це говорилося, але завжди, як помічав В. М., зупинялися на питанні, як реагуватиме військо чи точніше кубанське офіцерство. З останнім не було міцнішого зв'язку і через те виникала непевність. Цьому допомагала аґентура Добрармії, яка ширила фантастичні чутки, що кубанські генерали й офіцери кинуть рідний край і підуть з Добрармією якщо вона залишить Кубань. Звичайно, чутки ці були наклепом на куб. офіцерство, бо з Добрармією могли піти одиниці, а маса лишалася б при своїх частинах. Взагалі ж це була складна проблема для Добрармії, бо... скільки пішло б з нею рядовиків — бриґада, найбільше дивізія. Така перспектива найліпше була відома штабові Денікіна, який цілу свою потужність базував на кубанських козаках. Без них Добрармія ставала купкою бродячих військовиків.

Для поборювання Краснова в Катеринодарі завівся другий Віталій Шультґін, яким став С. П. Черевков, донський к.-д., висланий з Дону Красновим. Йому дали очолити часопис, який цькував Краснова, обливаючи його шапками помий. До Катеринодару ж переїхали з Новоросійського полк. ген-штабу В. І. Сидорин й полк. Семілетов, що організував у Новоросійському донських партизанів. Сидорина к.-д. плянували на командарма донської армії, хоча більшість із них знала, що йому ген. Корнілов під час походу на Петроград дав великі гроші й післав організувати офіцерів столиці на підмогу, а він утік з грішми до Фінляндії. Подібно як на цькування Скоропадського, й усю антикрасновську підготовку велось в Катеринодарі.

Кубуряд з незрозумілих причин терпів усю цю агітацію проти голів сусідніх держав, не приборкуючи явних ворогів і самостійної Кубані. Цілком і тоді було зрозуміло, що монархіст Краснов, як сусід, був для Кубані незрівняно ближчим попутником, ніж монархіст Богаєв-

ський, кадет Харламов чи безпринципний демагог Сидорин. Краснов, як уже зазначено, був ініціатором творення Доно-Кавказького Союзу. Щоб подолати большевиків, він дбав про те, щоб усі пробольшевицькі сили об'єдналися, він намагався нав'язати дружні відносини з Україною, Кубанню, якій обіцяє через її представника П. Л. Макаренка підмогу в боротьбі з Добрармією, з Грузією та гірськими народами. Краснов вважав, що не можна ставити питання про майбутнє Росії, поки большевики не впадуть. Для цього ж треба дбати не про те, щоб підбити всі протибольшевицькі сили якійсь одній силі, в цьому випадку Добрармії. Ідеї Краснова майже покривалися деклярацією прем'єра Кубуряду Л. Л. Бича, яку вже наведено.

Слід ще згадати, що Краснов пробував примирити непримириме — Добрармію з Україною. За його посередництвом гетьман Скоропадський запропонував Добрармії виробити спільний план боротьби з большевиками, але ген. Лукомський відповів, що в підвалини переговорів мусить бути покладено визнання єдиного командування. єдиної влади Денікіна. Зрозуміло, що на це ні Скоропадський, ні Краснов зити не могли, бо ж це означало б цілковите знищення самостійності їхніх країв, на якій хто свідомо, а хто несвідомо здобував силу для боротьби з большевиками та знаходив виправдання цієї боротьби. Краснов передбачав ще раніше також справу спільного представництва на мировій конференції і ще в жовтні написав ген. Драгомірову:

„Наближається час мирової конференції народів... і мені здається, що час Добрармії, Дону, Україні, Кубані, Грузії й іншим, вільним від большевицького терору частинам Росії, зібратися і зговоритися... відносно таких питань: 1) Що буде уявляти собою бувша Російська імперія в політичному відношенні (монархію, республіку, федерацію й якщо федерацію, то якого типу)? 2) Які частиви бувшої Російської імперії ввійдуть у склад цього нового федеративного формування й які залишаться поза ним (Фінляндія, Прибалтицький край, Білорусь, Польща, Україна, Крим, Закавказзя...)?“

Тому ж, що Денікін „вирішення цього питання про майбутній державний устрій Росії Добровольчим командуванням, Скоропадським, Красновим, Бичем і Жорданія“ вважав „несвоєчасним і не досить компетентним“, то ген. Драгоміров відповів Краснову, що „висовувати це питання на перший план тепер же — це означало б вносити чвари надзвичайно гострого характеру в ту хви-

лю, коли для врятування батьківщини потрібна насамперед єдність усіх сил“... („Очер. Русск См“. т. IV, стор. 67, 68).

На запит же представника Кубурияду П. Макаренка Отам. Краснова чи не надійшов час скликати конференцію Дону, Кубані й Добрармії для вирішення і таких питань:

„Майбутня Росія федеративна чи унітарна? Яке становище займе в ній Південно-Східній Союз і з кого він буде складатися? Чи можлива тепер єдина влада і кому вона може належати?“ А мовархіст-донець, російський патріот, повчав кубанця-демократа, самостійника чорноморця: „Розглянувши питання, які підлягають попередньому обговоренню в сучасній комісії, тобто на конференції представників Добрармії, Донщини й Кубанщини. — писав Краснов у грудні 1918 р. П. Макаренкові, я гадаю, що засідання такої комісії передчасні, тому що більшість питань тепер не може бути вирішена, а міркування про майбутнє без ніяких даних буде лише порожньою балаканиною, для чого у мене нема ні вільних людей, ні засобів, щоб оплачувати їх зайву подорож та життя в Катеринодарі, бо: майбутня Росія — федеративна, чи унітарна держава — порожнє питання. Треба раніше звільнити Росію від большевиків. Тоді прислухатися до голосу справжньої Росії, Росії, яка пережила муки большевизму й усім укупі обговорити це питання. Говорити про це До-

нові і Кубані, одній тридцятій частині Росії, передчасно. Логічно, звичайно, Росія — єдина неділима, тому що самим утворювати принцип дівіде ет імпера на свою голову не годиться.

Звільнені Дон, три п'ятих Воронізької губернії, Кубань і частина Ставропільської та Чорноморської губ. Донщина вибрала Отамана, Воронізька губ. визнала цього отамана; на Кубані в Ставропільській і Чорноморській губ. здається, визнано владу Добрармії. Залишається збалакатися Донщани з Добрармією й іти вкупі одним шляхом тому, що цілі їхні однакові: єдина неділима Росія..

Навряд чи можлива спільна влада.. треба, щоб Добрармія дивилася більше життєво на ці питання і не вимагала від донських та кубанських козаків неможливих жертв. Ми пробували зговоритися, але в цьому не пощастило. Торгуватися ми не вміємо і торгуватися кров'ю донських і, гадаю, кубанських козаків не будемо.. Треба, щоб Добрармія стала на практичний шлях праці з козаками, а не за рахунок козаків“ (Краснов. „Арх. Русской Революции“, стор. 262, 263).

З наведеного бачимо, що Кубурияд Добрармію вважав за носія російської державної влади, дав представникам її право голосу в Раді й її комісіях, радився з нею при виробі конституції, взагалі давав їй більше впливу, ніж дає васальна держава своєму суверенові, — а російський патріот Краснов не визнавав Добрармію за представника справжньої Росії, ні за носія російської державности. Для нього проводирі цієї армії не були правителі, а вояки, спеці, що повинні знати тільки свою військову справу. Для переговорів же в державному масштабі Добрармія, на думку Краснова, бути стороною не могла. Він згоден з нею говорити, але тільки в сфері

більше вузькій: сумісних військових операцій проти спільного ворога. Та йому з Кубанню, як з державою, ніби немає про що говорити; адже ж вона, здається, визнала владу Денікіна. В кожному разі доти, доки Добрармія не змінить своїх позицій, не стане працювати поруч з козаками, а не пануючи над ними та за їх рахунок (як то було на Кубані і чого бажав добитися на Дону Денікін), — переговори з Добрармією уявлялися недопустимою торгівлею козацькою кров'ю.

13. (26.) листопада ген. Денікін, використовуючи пропозицію голови Донураду ген. Богаєвського, написану від імени Краснова, скликати нараду з приводу єдиного представництва на мировій конференції, скликав її в Катеринодарі. Представники Добрармії, Дону й Кубані під головуванням ген. А. М. Драгомірова. Денікін уважно готувався до зустрічі союзників і бажав одержати від козаків все те, що надало б ваги й значення в їхніх очах. Запрошення ген. Драгомірова до всіх учасників було таке: „Перше — єдине представництво на майбутньому мирному конгресі; друге — об'єднане командування всіма збройними силами Південно-Східньої Росії в оперативному відношенні і разом з цим об'єднання всіх справ військового постачання всіх фронтів того району в руках головного начальника постачання Добрармії, в розпорядження якого від союзників в найближчому часі поступлять величезні запаси“ („Очерки Русской См.“, т. IV стор. 68).

Дон репрезентували не політики, не дипломати, а військові люди (генерали: Греків, Свечін і Поляков), які звикли лише виконувати накази. Донотаман же дав ясний наказ: єдине командування визнати при умові єдності фронту, але на диктатуру Денікіна ні в якому разі не згоджуватися, на єдине представництво погодитися. З боку Добрармії брали участь генерали: Драгоміров, Лукомський, Свиніков, Романовський та Тихменев, Сазонов і Нератов. Нарада тягнулася 2 дні. Єдине командування не було визнане. Драгоміров настоював на такому розумінні його, яке давало б право розпоряджатися, як йому (Денікінові) забажається, незалежно від Донотамана, кожним окремим полком Довармії. Донці, не протестуючи проти єдиного командування, не згодилися на таке його розуміння. На єдине представництво в особі Саконова погодилися з тим, що в складі його технічних дорадників будуть представники Дону й Кубані. При цій нараді Кубань знову мала нагоду висунути питання про власну армію. Очевидно донці підтримали б кубанців, але вони

промовчали, ніби примирилися зі станом, який створив Денікін, хоч постановою Крайової Ради вже запала.

Ця пасивність Кубуряду створила атмосферу при появі представників союзників, що єдиним чинником у протибольшевицькій боротьбі на Північному Кавказі є лише Добрармія, якій ніби цілковито підлягала Кубань. Денікін оперував у своїх 50-тисячною армією, показуючи представникам Антанти корпуси, дивізії, бригади, полки й батальйони, батареї „свої“ Добрармії, а про кубанців (90% армії) ні слова. Кубанський же Уряд зі свого боку не мав чим похвалитися, бо його випередив і заступив російський патріот, поставивши себе на позицію чистого гохштаплера. Кубуряд не спробував допомогти союзникам розплющити очі на дійсний стан речей. Він не спромігся навіть на окрему авдієнцію з представниками союзників, які мали фальшиву односторонню уяву про стан, що його застали на Північному Кавказі.

В цей час донці перейшли кордони свого краю і посунулися, образно кажучи, на широкий, безмежно довгий і небезпечний московський шлях. Як зазначив Краснов (Краснов. „Арх. Русской Рев.“, т. V, стор. 206), війна для козаків перестала бути народньою, місцевою, вона обернулася в клясову боротьбу. Донці повинні були битися не за свої хати, захищати не свої інтереси, вони тепер ішли проти селян і робітників укупі з офіцерами, панами, тобто „буржуями“, боронячи вже їхні інтереси. Натурально, ентузіязм серед козаків почав спадати, а сила ворога зростати. До того ж фронтовиків почала розкладати пропаганда большевиків, кадетів та добровольців, які безоглядно били по Краснову, як контрреволюціонерові й монархістові. Сам Денікін зазначає, що „опозиція Отаманові працювала часто засобами, що підривала ідею донської влади. Тим більше, що політична боротьба переносилась на фронт“ („Очер. Русск. См.“, т. III, стор. 249). Бачучи це, Денікін пальцем не поворушив, щоб промовити до розуму своїх агентів. Краснову оборонятися було важко, бо проти нього діяли голова Уряду ген. Богаєвський і голова Кругу Харламов, що за підтримкою Катеринодару повели напружену несамовиту працю, щоб заступити Краснова Богаєвським.

Опанувавши представників Антанти, Денікін підбадьорився і перейшов на рішучий тон до самостійного Дону. Одержуючи від нього набої та інше військове майно, добре знаючи, що воно добувається від німців, він — вірний Антанті — і досі ні разу ні особисто, ні через штаб не висував ніяких вимог на письмі, щоб не зали-

шилося сліду, що хоч і через третіх осіб, а все ж користувався допомогою німців. Тепер на Дон надсилалися рішучі папірці з категоричними вимогами дати і те, й друге і третє. Між іншим, Денікін, що раніше так гостро ставився до Краснова за те, що той не сварився з німцями, налісав: „Навряд чи історія, з точки зору російської національної ідеї, осудить ген. Краснова за те, що він в 1918 р. виставив Дон не воюючою стороною, використав забезпечення західніх кордонів області й одержував через них військові припаси колишнього південно-західнього фронту. При тодішньому становищі Дону ішого виходу не було“ („Очерки Русской См.“, т. III, стор 66).

Як і з Кубанню, Добрармія вживала заходів, щоб не пустити союзників на Дон. Коли не пощастило стримати союзників від відвідин Дону, то вона не зупинялася над уживанням грубої брехні. Так член „Особого Сопещання“ В. А. Лебєдєв, шойно недавно був міністром Дону, телеграфував голові Військкругу Харламову, що „капітан Бонд і Отен, які їдуть на Дон, ніким не уповноважені й є підставними особами, що їх найняв за гроші Краснов, щоб інсценіювати свою приязнь з союзниками“ (Краснов. „Арх Русской Революции“ т. V, стор. 264). А в штабі Денікіна представляють Краснова, як германофіла ворога Антанти, поплічника Вільгельма. Донщину ж тут характеризують як напівбольшевицьку державу, що не має армії, ні ладу, ні правового порядку.

В цей же час донці, під впливом большевицької та кадето-добровольчої пропаганди, від перевтоми, розчарування в союзниках, що все не йшли на поміч, збільшення сил ворога, при недостатчі одягу й взуття в люту зиму, замітингували й потроху почали зникати додому. Дон потребував негайної допомоги, а Денікін з нею не спішився, хоча мав повну можливість це зробити. Однак він діяв, як політик, а не стратег: за допомогу Дон повинен визнати його владу й усунути Краснова. Девчому Денікін навіть шкодив Донові. Наприклав, донці ще літом були під Царицином, але опанувати ним не могли за браком важких гармат. Нарешті, їм пощастило купити декілька гармат „Кане“ у німців з севастопільської фортеці. Але Денікін, захопивши по відході німців Крим, не дозволив донцям вивезти гармати. Їх дали, коли Дон схилився перед Денікіним, коли вже відійшли від Царицину і три четвертини території віддали большевикам.

Маніякально прагнучи до диктатури, Денікін хотів показати донцям, що без Добрармії вони загинуть. Що

большевики захоплять Дон — йому не боліло, нові крові і сльози антибольшевицького населення його не зворушували й не лякали. Це було в політичних розрахунках цього горе державника. Самостійний Дон, Україна, Кубань уже в своєму зародку лякали Денікіна, що перешкоджають творити єдину неділиму. Дон і Україна звільнилися від північного наїзду за допомогою німців і не бажали визнати Денікіна. Кубань звільняв він, хоч і за допомогою її козаків і маючи деякі тертя, все ж вважав, що розпоряджав нею. Тепер треба якось відограти роль визволителя і відносно України й Дону, щоб і вони упокорилися.

Впертий і політично виробленіший Краснов переборює усі хитрування проводирів Добрармії і таки нав'язав відносини з представниками Антанти. Він річево довів необхідність існування цілковито самостійного Дону до того часу, поки з'явиться справжній законний російський уряд. Денікін для нього ніякий диктатор, ні повновласний головний командувач, а лише командувач союзною армією. Позиція Краснова цілковито відповідала постановам Крайової Ради відносно Кубані. Урядові останньої конче було потрібно підтримати Краснова перед Антантою і самому зректися накидуваної опіки чужих північних напасників. Це б привело до маршу Денікіна за Волгу, або обмеження на скромну роль командувача союзними арміями. На превеликий жаль, і цю нагоду Кубуряд не використав, лишаючись далі пасивним.

Що представників Антанти можна було прихилити на свій бік, підтверджує такий факт. Представник Великої Британії ген. Пул спочатку підтримував Добрармію й обороняв претенсії ген. Денікіна безоглядно розпоряджатися донськими збройними силами. Однак під час зустрічі 13. (26.) грудня з Пулем на ст. Кушівка Краснов категорично заявив, що донська армія може слухати команди Денікіна, але як цілком самостійна армія. Військо ж донське, як державне формування, не може бути в залежності від нього. Пул це зрозумів і став на бік Краснова, хоча присутній ген. Драгоміров і доводив, що „Донська армія повинна ввійти в склад Добрармії, не як щось ціле, а цілковито покоритися їй. Всі призначення, всі розпорядження відносно неї мусять іти через штаб Добрармії, інакше яке ж це буде єдине командування. Все військо Донське зо всім його населенням, хлібом та іншими засобами постачання мусить відійти в розпорядження ген. Денікіна, який мусить розподіляти все це згідно з вимогами цілого фронту цілої армії“. Але, кінець-кінцем прийшли до таких загальних підстав можливої згоди:

„1. Не оголошувати про підлеглість в наказі, поки думка про необхідність підлеглості Донармії Денікінові не буде усвідомлена козаками.

2. Уникати напочатку категоричних наказів, що торкалися б до козаків, а вживати „вказівок“ на бажаний напрямок операції, з на-

данням права Донському Отаманові подавати свої міркування.

3. Не втручатися вищому командуванню Добрармії у внутрішнє управління Донармії, себто в призначення командного складу, підвищення в ранги, покликання (привизу) козаків і т. п.“

Надати відношенню союзників до складових частин на півдні Росії напочатку цілком можливе було таке, яке відповідало б дійсному станові. Грузію й Азербайджан вони вже визнали, а чим від них гірші Кубань чи Дон? Перші представники, яким запаморочили голови представники Добрармії, були порівняно дрібними урядовцями, а поважні представники на Близькому Сході, чи в Парижі й Лондоні цілком не були дуже зацікавлені Добрармією й Денікіним. Через це над відносинами міродайних тоді чинників до Добрармії й Денікіна треба трохи зупинитися. Про ці подробиці В. М. довідався вже пізніше.

85. Значення Добрармії й Денікіна на Заході

Спершу союзники Добрармії не надавали значення державного чинника і відповідно поводитися з Денікіним. З ним вони кооперували лише у військовому постачанні. Якщо французький лейтенант Ерліш, прибувши з першими представниками до Катеринодару, вихваляв Денікіна й „єдину неділиму“ та Добрармію, то генерали Франше д'Еспре, Бертелло й маршал Фош, що командував усіма союзними арміями, були байдужі, як до Денікіна, так і до Добрармії. З 20. грудня 1918 р. до 14. березня 1919 р. Денікін на більшість своїх прохань навіть відповідей не одержав, що в своїх працях Денікін промовчав. Франше д'Еспре ж, що був головнокомандувачем Салоницької армії, одверто, рішуче й гостро пішов проти Добрармії і навіть не відповідав ген. Денікінові на його прохання про побачення („Нарис взаємовідносин збройних сил півдня Росії і представників французького командування“, виданий в травні 1919 р. в Катеринодарі „Управлінням генералквартирмейстера штабу Головнокомандувача збройними силами на півдні Росії“. „Арх. Русск. Революц. т. XVI, Берлін, 1925, стор. 236, 238-241, 248).

Щождо претенсій Денікіна репрезентувати російську владу, то французи його зігнорували і намагалися утворити в Одесі якусь організацію, яку б можна було

вважати за репрезентанта Росії і з якою доцільно було б порозумітися в справі боротьби з большевиками та відбудови Росії. Франція відогравала тоді на півдні кол. Росії першу роль, а в Добрармії вона вбачала лише союзна армію, а не уряд не то що російський, а навіть місцевий. В Одесі французьке командування не рахується з призначеннями Денікіна на вищі військові та адміністративні посади, а призначає само за власним вибором. Посилав Денікін свого міністра фінансів (проф. Бернацького) в Париж, а французи не дають йому візи*).

Холодні британці також обережно підходили до Добрармії, яким не подобалося заглядання Денікіна на Закавказзя, а зокрема до Батуму й Баку. В останніх вони розпоряджалися після окупації німцями, маючи відразу свої місії без найменшого застереження на „зраду“ Грузії й Азербайджану співпрацею з Німеччиною (М. С. Маргулієс. „Год інтервенції“, кв. I стор. 245).

Денікін зазначає, що „закавказька проблема стояла перед нами не менше гостро, ніж питання про Північний Кавказ. Головною моєю ціллю було втримати в державному зв'язку з Росією закавказькі окраїни або, принаймні, територіяльно обмежити розпад. В цьому своєму прагненні я зустрів спротив і нових формувань, і Англії“.

Командувачі англійськими військами в Закавказзі Уокер і Томсон „висловилися цілком виразно, що підтримка ідеї загальної російської державности не їхнє завдання, що на Добрармію вони дивляться лише, як на одне з протибольшевицьких формувань, і ніякого впливу на шкоду самостійному розвитку місцевих „держав“ в окупованій зоні аж до рішення мирної конференції не стерплять“.

Треба додати, що Денікін, не пориваючи з ідеєю єдності Росії, виступав і в ролі захисника, коли якісь групи населення тяжать до російської державности. Таке захисництво він виявляє до вірмен, до абхазців, вимагаючи для них самостійности — він пропонує: 1) проголосити Сухумську округу нейтральною, 2) негайно вивести звідтіль грузинські війська й адміністрацію, 3) утримування ладу покласти на абхазьку владу, вільно вибрану абхазцями, і на військові відділи, зформовані з абхазців. Цей пікантний оборонець абхазців, що безоглядно шматував Україну, виганяючи її владу й заступаючи своєю, глузував з „собачої мови“, палив україн-

*) М. С. Маргулієс. „Год інтервенції“, Берлін, 1923 р., кв. I, стор. 248, 285-287, 356; Кв II, стор. 37.

ські книжки, вишив портрети Шевченка тощо. Водночас цей же Денікін у таємній інструкції тамтешньому своєму представникові ген. Баратові пише: „Майте на увазі, що все Закавказзя в межах кордонів до початку війни 1914 р. повинно розглядатися як невід’ємна частина Російської держави, Вам треба підготувати ґрунт для безболісного воз’єднання цих областей в одно ціле з Росією під верховним правлінням загально російської влади“ („Очерки Русской См.“, т. IV, стор. 128, 129, 131-135, 137, 138, 142-145, 156-159).

Російські організації й поважніші політичні діячі також не захоплювалися Денікіним і його армією. Хиткість останньої думаючи люди бачили, але вони про це голосно не говорили. В. А. Степанов, член „Особого совещанія“, прибувши з Катеринодару в Одесу 2 грудня 1918 р., інформує: „...Морально Армія Добровольча ізольована; в Катеринодарі видаються часописи всіх напрямків, і тільки один серед них — часопис В. Шульгина підтримує армію... У Денікіна все йде до розвалу влади.“ Такий же прихильник, Савич, на початку 1919 р. в розпуді свідчить: „У Денікіна ніякого ладу, ніякої державності“. І з тієї ж зграї Н. А. Астров тоді ж написав з Катеринодару: „В Катеринодарі недобре — урядовий апарат не міцний, а настрої в армії реакційний“ (Марґулієс. Цит. праця, т. I, стор. 50, 60, 158 і 173).

Вихоплюється й у самого Денікіна таке признание: „Вже восени 1918 р. з запіллям ми не справилися... І тоді й пізніше на чолі були люди зі стажем державної й адміністративної праці, з усталеною репутацією волі, енергії, досвіду, а справи лишалися в незмінно безнадійному стані“ („Очерки Русской См.“, т. III, стор. 211). Морський міністер Денікіна віцеадмірал Герасімов у цей час признається: „...У ставці вся надія на Колчака та англійців, на сабе не покладаються“ (Марґулієс. Цит. праця, т. I, ст. 191).

Доходило й до такого, що „свої“ не певні були в „диктатурі Денікіна. Денікін призначив, наприклад, командувачем Чорноморською флотом адмірала В. А. Каніна. Останній же не був певний у достатності наказу Денікіна і запитав донського Отамана та Уряду Криму, чи вони також визнають його головвокомандувачем. Це хитання Денікін пояснює „українською інтригою“, впливом на Каніна „українських адміралів“ — Покровського, Ключковського та інших. Таквилізло неприємне шило... про українських адміралів у самого Денікіна („Очерки Русской См.“, т. IV, стор. 85).

З'їзд представників земських та міських самоврядувань півдня б. Росії, що відбувся в Симферополі 30. листопада по 8. грудня 1918 р. також не признав Добрармію за державну владу, а лише як армію. За його (з'їзду) постановою державну владу на півдні ще треба утворити Проти надання так званому „Особому совещанію“ характеру всеросійської влади і взагалі проти спроб утворити владу на підставах військової диктатури, з'їзд одногосно й рішуче протестував та ухвалив активно підтримувати демократичну державну крайову владу там, де така утворилася (Покровський. „Деникинщина“, стор. 71-74).

Денікін намірився оголосити мобілізацію Криму, а кримські земства та думи запротестували. Він проголошує мобілізацію, а кримська влада, що складалася з таких видатних кадетів, як Набоков, Караїм Крим, Вінавер оголосили, що наказ Денікіна мав лише моральне значення і нікого не зобов'язував. З мобілізацією не щастить „диктаторові“ і в Одеській окрузі, бо й там Добровольча влада не мала жадного авторитету.

Поміркване російське громадянство до диктаторських змагань Денікіна також ставилось вороже. Ні його претенсії, ні численні співробітники-зайди цьому місцевому громадянству не були до вподоби. Ген. Лукомський, перебуваючи в Одесі, показав стільки нетакту та вимог все передати Добрармії, що суспільство набуло про цих правителів найнегативнішого враження. А. Оцуп після розмови з Лукомським делегації промисловців Росії висловився: „Наслідків ніяких, враження погане — ніякого розуміння потреб краю, ніякого бажання їх зрозуміти, солдатське підтягування і запопадлива охорона своїх прав“ (Маргулієс. Цитов. праця, стор. 51, 149, 151).

Навіть талановитий, безмежний опортуніст, добре оплачуваний, безоглядний монархіст В. Шульгин після однієї телеграми Денікіна, якою він обмежував права одеської військової влади і касував місцеву спробу самоорганізації, не витримав і заявив, що виходить із складу „Особого совещанія“ і по телеграфу запротестував (він тоді був в Одесі) проти таких заходів.

По всіх-усюдах нарікали на Денікіна та на Добрармію навіть такі, що до неї ставилися прихильно. „Мене вражала та ненависть, — казав кв. Є. М. Трубецкой, — яка оточувала Добрармію по всіх місцевостях, де доводилося її спостерігати: в Києві, в Одесі, в Криму, в Новоросійському, Катеринодарі“. Кадет проф. Вінавер зазна-

чив, що в Ялті небагато добровольців, але вони давали себе почувати С. Крим, голова тамошнього уряду, свідчив, що „добровольчі офіцери в Криму хапали винного й невинного та розстрілювали“. Набоков констатує, що „в Криму в добровольців огидна репутація, що між ними були грабіжники та розбійники; дня не минало без скарг на них“ (Марґулієс. Цитов. праця, стор. 182, 157, 98, 203).

Із Севастополя Денікіна повідомили: „офіцерське середовище вже не стримувалось від самочинних арештів і навіть убивств“ („Очер. Русской См“ т. V, стор. 59). Про це ж написав Н. Богданов у відкритому листі до А. І. Денікіна („Последние Новости“, 22. XII. 1926, ч. 2 100).

В Одесі офіцерство настільки втратило дисципліну, що командування примушене було думати про розстріли. „В Одесі мені багато довелося чути про дикий розгул добровольців, про їхнє катярство, пияцтво з оргіями... Занадто часто доводилося чути, що добровольці поведуться як большевики, ніби світ лише для них існує“, — свідчив той же кн. Трубецкой (Марґулієс. Цит. праця, кн. III, стор. 147, 183).

Такі відомості долітали з периферії, але вони потрапляли до Катеринодару спізнено і часто такими цекреченими, що зернину правди важко було відшукати.

В Катеринодарі під крилом самого Денікіна „серед офіцерства Добрармії лютували дві хвороби: спекуляція й кокаїн“ — зазначив Андрю (Марґулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 249).

Сам Денікін признався делегації, що приїхала до нього з Одеси: „Добровольче запілля огидне, як і скрізь: навіть в Катеринодарі офіцери байдикують, пиячать, в карти грають“, а членам Кримського Уряду він же сказав: „Я нічого не можу зробити з негідниками, яких у мене багато“ (Марґулієс, Цит. пр., стор. 205, кн. III, стор. 147).

Завести лад в армії, дати раду „сволочі“ Денікін не міг, бо, як характеризував його Степанів, він людина плоха, нерішуча, позбавлена адміністраційних здібностей. Ген. П. Вранґель до цієї характеристики додає:

„Здавалося, твердий і впевнений ген. Денікін по відношенню до підлеглих йому старих начальників виявився незрозуміло м'яким. Сам справжній солдат, суворий до себе, своїм життям давав приклад стриманості, він ніби не рішався вимагати цього від своїх підлеглих. Дивився крізь пальці на пануючий розгул в самому

Катеринодарі ген. Шкуро, Покровського й інших. Головнокомандувачеві не могли бути невідомі самовільні дії, безшабашний розгул і скажене розкидання грішми цими генералами. Однак на все ген. Денікін дивився байдуже“ (Марґулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 60).

Нерішучість Денікіна пояснювали різними на нього впливами: Савич твердив, що Денікін опанований безпринципними кадетами; кн. Н. В. Щербатов, — що ним керує ген. Романовський, проти останнього було наставлене й стройове офіцерство, називаючи його „злим гнієм Добрармії“; Барон Мелер-Закомельський відгадував, що права рука ген. Денікіна — ген. Лукомський (Марґулієс. Цит. праця, стор. 245, 147). Найправдоподібніше було те, що Денікін від народження не мав особливих прикмет провідника, а виховання одержав типового кадрового військовика без найменшого політично-дипломатичного відшліфування.

В. Шульгин мимохіть зазначає, що в цивільному керуванні Денікін тямить мало, а кн. Є. Н. Трубецкой після розмови з ген. Денікіним висловився, що краще було б, як би він не мав безпосереднього контакту з громадянськими колами, делікатно пояснював, що він „цілком не дипломат і не гнучкий“. Він зазначає: „Розмовляючи з Денікіним я кожного разу дивувався неясністю його думок і короткозорістю його плянів“.

Хаос в постачанні Добрармії М. М. Федорів пояснював тим, що „армія перетворилася в зграю грабіжників; офіцери не відставали від солдатів, навантажуючи цілі потяги награбованим майном та відправляючи їх у заплілля“. Кн. Трубецкой, за словами офіцерів добровольців, інформував, що „були цілі частини, дуже доблесні й відважні в бою, але засвоївши собі звичайнісінькі застосування грабування, вони „реквізували“ все, що потрапило: білизну, взуття, дорогоцінності й навіть гроші“ (Марґулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 71, стор. 207, 185, кн. III, стор. 168).

Сам же Денікін не міг промовчати й написав, що „джерело постачання армії була військова здобич і контрибуції. Військові начальники і частини робили свої поправки в систему постачання, у висліді яких довелося наказом 30. липня роз'яснити, що „придмети воєнної здобичі складають власність армії, а не тих осіб, до чийх рук вони потрапили“... („Очерки Русской См.“ т. III, стор. 179).

На мародерстві ж, на грабунках базувалася частина навіть фінансова система Добрармії. Її міністер фінансів проф. Бернацький не посоромився одверто заявити 27. лютого 1919 р. в Одесі, що „мародерство — серйозне джерело прибутків Добрармії на Кубані, при чім, добровольці, звичайно, чесно здають знайдене в кишпе-

нях убитих червоноармійців“ (Маргулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 273).

На прохання кн. Трубецького й С. І. Маслова піднести платню офіцерам Денікін прямолінійно відповів: „Ні, вибачте, грошей у них вистачить, навіщо їх балувати. От з мертвих большевиків брати — це їхнє законне право, нехай собі беруть“ (Маргулієс. Цит. пр., стор. 184).

При такому стані Добрармії її провідники з „Особого совещанія“ не сподівалися, щоб козаки пішли за свої межі. Степанов висловився, що „козаки не збираються виходити за межі своєї території, і доведеться посуватися в Росію шляхом набору“, а надії на нього проблематичні, показом цьому були Крим і Одеса. Кн. Трубецькой, повернувшись з подорожі до Денікіна, розповів в Одесі, що про кубанців говорили відносно війни за межами своєї території „і так, і ні“. Інший мандрівник до Катеринодару Андрю по розмовах і спостереженнях твердив, що „Денікін не повинен особливо покладатися на кубанців“ (Маргулієс. Цит. пр., кн. I, стор. 51, 213, 249).

Ще в одному явищі в Добрармії, що її руйнувало, признався й сам Денікін. Це те, що військові частини самовільно привласнювали собі мобілізованих і полонених; що самочинно формувалися „исторические части Российской армии“, які прикривали іноді „шкурництво“, відділи „особого назначения“, що мали досить темне призначення — „боротьба с крамолой“, „вовчі сотні“, що обтяжені здобиччю, губили бойове значення; „карні загони“, що оберталися в ллябохорону багатих вівчарів. Денікін зазначає, що з цим штаб боровся, але напевно не рішуче, коли ці формації продовжували існувати, часом змінивши назву. Багаторазово констатує він нелад у постачанні, самовільне захоплення військовими частинами військової здобичі без пляну й системи, що обмундирування й амуніція розкрадалися і на складах, і по дорозі, і на фронтах. Згадуючи, що на Дону й на Кубані одна панама за другою впливала на світло денне, і що протягом декількох місяців навіть головне інтендантство Добрармії було під призначеною ним сенатською ревізією Таганцева, він каже: „Ревізія совісно шукала „вибних“ притягала до відповідальности значних і дрібних порушників закону, але не вмiла знайти гріхів системи, не вмiла й не могла змінити загальних умов, що відживляли злочинність“. Лихо ж бо в тім, що сам Денікін згадує спекулянтів-хижаків, які не тільки не переслідувалися, а тісно співпрацювали з Добрармією. Знаменитий Молдавський, якого Денікін згадує в своїх

творах під літерою М., був його контрагентом у справі експлуатування Кубані. Оперувала хизацька ватага московських промисловців і капіталістів „мопіта“, яку очолював А. В. Кривошеїн (царський міністер хліборобства) та брати Рябушинські. Вони мали завдання нажитися на громадянській війні і були своїми людьми в „Особом совещані“.

Денікін несамовиті грабунки Добрармії, делікатно називаючи „стихийним стремлінням до постачання, до використання військової здобичі“, кажучи, що „межі задоволення життєвих потреб армії, правові норми, що визначали б поняття „військова здобич“, законні способи реквізиції — все те розсувалося, одержуючи слизькі означення“, признав, що „військова здобич була для декого знизу — одним з рушіїв, для інших згори — одним з демагогічних способів привести в рух іноді байдужу хитку масу“. Користуючись нагодою, Денікін кивав на козаків, кажучи, що для козаків погоня за здобиччю є „історичною традицією“, що „треба було рубати з голів, а ми били по хвостах. А Рада, Круги, козацтво, громадськість, преса в той же час не раз підносили на запаморочливу височінь начальників, хоробрих й спритних, але далеких від моральної чистоти риз, створюючи їм ореол і імунітет народніх героїв“. „Історичні традиції“, одначе, відродили й підтримували серед козацтва не так козацькі начальники, як добровольці врангелі, май-маєвські, бредови, слащови, покровські й інші, що „дарували“ козакам захоплені міста. Ніякі Ради, ніякі Круги не перешкоджали Денікінові „рубати“ ці голови. І знову таки не Ради й Круги, а він робив Покровського, Шкуро, Врангеля й інших генерал-майорами, генерал-лейтенантами і т.д. І не козацька преса та козацтво робили їх героями, а „русские люди“ та їхні козацькі підголоски. „Моральна чистота риз“ полк. В. І. Сідоріна була добре відома Денікінові й одначе як тільки новий Донський Отаман ген. Богаєвський, більше ніж слухняний слуга Добрармії, запитав його згоди призначити командувачем Донської армії Сідорина, то без жадних застережень дозвіл прийшов, ще й з підвищенням рангі. „За межою, де кінчається „військова здобич“ і „реквізиція“ відкривається темна безодня морального упадку: насильства й грабунку“. Денікін визнає, що установи контррозвідки, які густою мережею вкривали територію, були „іноді“ (майже завжди, — авт.) джерелами провокації й організованого грабунку. (Для боротьби з цим не створено нормального незалежного суду, що прочистив

би атмосферу, а втяглися в цю клоаку окремі особи з судового персоналу.) („Очерки Русской См.“, т. IV, стор. 83, 84, 86, 87, 93-95, 208.)

Настрої Добрармії офіцерства й старшого командного складу, переважно правого й віджилого, були такі, що створити ліберальний уряд було неможливо. Отже перед керманічами Кубанщини була не серйозна організація, чи то військова, чи то політична сила, а скорше фікція, з якої вони самі створили опудало, якого лякалися й яке росло й розбухало за рахунок їхньої поступливості та ненормального переляку перед ним. Всебічно підпирали те опудало, бо... жили лише сьогоднішнім днем і жахом, щоб не розвалити фронту, не впустити большевиків. Перспективи не було й на рік. Опудало трималося ще й зухвалістю та впертістю Денікіна, що, поставивши перед собою гасло єдиної неділимої Росії, вперто, не розглядаючись, прямував до нього, а зо всіма, хто критично ставився до цього гасла, сварився.

Представники Франції, бачучи в Одесі з одного боку нездібність агентів Добрармії організувати як слід військову силу, а з другого — небажання місцевого цивільного та військового населення визнати зверхність Денікіна, мали намір організувати мішану франко-російську армію, щоб оборонити край від большевиків. Денікін же, дізнавшись про це, протелеграфував командувачеві французькими військами в Одесі д'Ансельмові, що він віддасть під воєнно-польовий суд кожного російського офіцера, який вступе до цієї армії (Марґулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 248). Так ще, не перемігши большевиків, Денікін створив собі ворогів з тих протибольшевицьких сил, що з ними слід було порозумітися бодай в межах спільної військової акції. Не по його зробили грузини, і він, не закінчивши боротьби з большевиками на Північному Кавказі, намірявся воювати з Грузією. „Пішлю два-три полки, і від грузинів нічого не залишиться“, — хвалився головнокомандувач перед Бичем. „Та хіба Ваше завдання завойовувати Грузію?“ — запитав Бич — „там же большевиків немає.“ „А все одно, там армія зветься червоною“, — відповів Денікін, називаючи червоною армією грузинську народню гвардію.

У боротьбі з большевиками Денікін не звільняв, а завойовував — „воссоединял“. Ген. Ляхов, вигнавши большевиків з Владикавказу, вітав населення з... „новим підкоренням Кавказу“ й ставив завдання... „знову пристосувати край до руської державности“.

Одеській делегації, яка сказала Денікінові про можливість окупації південного заходу б. Росії союзниками, він гостро відповів: „Окупації не припускаю ні в якому разі; я не можу роздарювати Росії. Якщо ви віддасте південь французам, я проголошу вас державними зрадниками... і поведуся відповідно“... А все ж, очевидно, перед цією окупацією, що могла загрожувати „цілості й єдності Росії“, Денікін злякався і спротивився збільшенню десанту союзників в Криму, воліючи віддати його большевикам (В. Оболенський. „В период Крымского Правительства. На чужой стороне“. VII, Прага, 1924 р., стор. 105. Маргулієс. Цит. праця, кн. 1, стор. 348, 206. „Очер. Русской См.“, т. IV, стор. 114).

Такі були зовнішні обставини під час напруженої праці Крайової Ради, коли по комісіях і в пленумах кувалися нові закони й пригадувалися далекі часи Січі та її адміністрування. Прийшли нові часи і треба було все запліснеле викидати, а поруч була Добрармія, яка все нове й модерне вважала за большевизм і трималася всього старого, включно до „ять“ в правіписі.

86. Прийняття Кубанської Конституції

Кубанський Уряд виробив проєкт Конституції на підставі первісної схеми, що її подав П. М. Каплін. На нараді з представниками Добрармії 26 жовтня Уряд приобіцяв цей проєкт представити на спільне обговорення. Однак за браком часу не встиг цього зробити й передав проєкт безпосередньо до Крайової Ради. Після деяких перерібок в комісії Ради по самоврядуванню 17 листопада проєкт поставлено на обговорення в пленумі Крайової Ради, а остаточно ухвалено 5 грудня 1918 року. При обговоренні в комісії самоврядування і в пленумі виявилось, що, не зважаючи на всі погрози Добрармії розривом, Крайова Рада в питаннях окреслення самостійності Кубані трималася міцніше, ніж Уряд. Наприклад, було визначено (одноголосно) територію краю, ухвалено (одноголосно) арт. 8, що його зовсім не було в проєкті Уряду, про Кубанську армію („Раз Кубанський Край вступає на шлях самостійного державного життя, він, звичайно, повинен мати армію“ — обґрунтовував пропозицію комісії доповідач Короб'їн) (Стенгр. звіт Крайової Ради, стор. 386. Маргулієс. Цит. праця, стор. 469-473). Член Ради д-р Н. С. Долгополов запропонував арт. 9, що трактує про джерело вищої влади на Кубані, доповнити словами: „Вперед до нового скликання Всеросійських Установчих Зборів“ та, не маючи певности, що додаток

пройде, просив відсунути обговорення цілого артикулу тому, що він торкається питання, яке викликало створення порозумівчої комісії з Добрармією. За відсунення висловилися і Військотаман, і Голова Уряду, і член Ради П. Макаренко, а проти: І. Макаренко, Султан Шахим Гирей, — другий доповідач, Воропін (Стеногр. звіт, стор. 473-480). Проте в цілому Кубанська Конституція, що заховалася під скромну назву — „Тимчасового положення про управління Кубанським Краєм“, є точним показником тодішньої кубанської політики з її невиразністю й нерішучістю. Донці свою конституцію назвали одверто — „Основні закони Всевеликого війська Донського“, ухв. 15. листопада 1918.

Сама Конституція в українській мові була й є така.

»ОСНОВНІ ЗАКОНИ КУБАНЬСЬКОГО КРАЮ

І. ПРО УПРАВЛІННЯ КРАЄМ

Затверджено 4. грудня 1918 р. Надзвичайною Радою Кубанського Краю.

Кубанська Надзвичайна Крайова Рада скликання 1918 р. проголошує:

Кубанське козацтво, горці і корінне населення сіл і міст Кубанського Краю, що винесло з іспитів революції устої порядку і народоправства, стоять перед необхідністю влаштування рідного Краю власними зусиллями.

Відсутність державної єдності і загально-російської влади, продовження в центрі Росії анархії і затяжна боротьба з нею, власне диктують населенню Кубані необхідність самостійно зміцнити державну владу в межах Краю.

Вважаючи себе нерозривно пов'язаним з Росією, єдиною й вільною, населення Кубані твердо стоїть на попередній своїй позиції: Росія повинна бути федеративною республікою вільних народів і земель, а Кубань окремою складовою її частиною.

Тепер же Кубанський Край, стоячи на шляху державного будівництва, зберігає за собою всю повноту державної влади в межах Краю й управляється органами, створеними його населенням, згідно цього положення.

ТИМЧАСОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ОБ УПРАВЛІННІ КУБАНЬСЬКИМ КРАЄМ

Розділ І

ПРО ТЕРИТОРІЮ

1. Територія Кубанського Краю складається з Кубанської області бувшої Російської Імперії.
2. Кордони цієї території не можуть бути змінені інакше, як за згодою Кубанської Крайової Ради.

Розділ ІІ.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

3. Всі громадяни Кубанського Краю рівні перед законом. Права

Кубанського Крайового Громадянства визначаються окремим законом.

Всі російські громадяни користуються в Кубанському Краї захистом закону на загальних з громадянами Кубанського Краю основах.

4. Всі громадяни користуються свободою сумління. Нікого не можна переслідувати за релігійні переконання і ніхто не може користуватися привілеями на віровизнавчих основах.

5. Кожна особа й мешкання недоторкані. Нікого не можна арештовувати чи робити обшуки, або вдиратися в помешкання інакше, як у випадках, визначених законом.

6. Встановлюється свобода сумління й друку. Цензура може вводитися тимчасово, тільки за надзвичайних обставин у законодавчому порядку.

7. Громадянам надається свобода зібрань і союзів із захованням правил, що встановлюються окремим законом.

8. Кубанський Край має свою армію. Всі громадяни Кубанського Краю підлягають військовій повинності, яку відбувають на основі особливого закону.

Розділ III.

ДЖЕРЕЛО Й ОРГАНИ ВИЩОЇ ВЛАДИ

9. Джерелом Вищої Влади в Кубанському Краї є воля його громадян, що виявляється на зібраннях представників.

Носіями Законодавчої Влади в Кубанському Краї є Крайова і Законодавча Рада, а носіями виконавчої влади — Військовий Отаман і Кубанське Крайове Правительство.

Судова влада проявляється через незалежні суди, що діють на основах, визначених законом. Судові рішення і вироки виносяться іменем закону.

Розділ IV.

КРАЙОВА РАДА

10. Склад Крайової Ради і порядок її обрання визначаються окремим законом, що встановлюється Крайовою Радою.

11. Крайова Рада скликається: для обрання Військового Отамана і для розгляду й затвердження законів, які змінюють основні положення про управління Краєм, як також для рішення питань, що вносяться на її розгляд Військовим Отаманом, або Законодавчою Радою по ухвалі двох третин усіх її членів, або питань, піднесених з ініціативи самої Крайової Ради під час її сесії.

12. Крайова Рада скликається Військовим Отаманом з його ініціативи або згідно рішення Законодавчої Ради, прийнятого більшістю двох третин усіх її членів.

По вирішенню Крайовою Радою питань, для яких її скликалося, як рівно ж поставлених за її ініціативою, повноваження її вигадають.

13. Для відкриття сесії Крайової Ради необхідна присутність не менше двох третин її членів.

14. Крайова Рада сама перевіряє уповноваження своїх членів.

Розділ V.

ЗАКОНОДАВЧА РАДА

15. Законодавча Рада обирається на три роки на основі окремого закону, прийнятого Крайовою Радою.

Примітка. Обрання першої по прийнятті цього положення Законодавчої Ради робиться на один рік Надзвичайною Крайовою Радою скликання 28. жовтня 1918 року, в кількості населення кожного Відділу.

Надзвичайна Крайова Рада обирає також кандидатів до членів Законодавчої Ради в кількості 40 осіб.

16. Законодавча Рада провадить законодавчу діяльність, поскільки вона не належить до переведення в Крайовій Раді і користується правом законодавчої ініціативи. По законодавчих пропозиціях своїх членів вона може доручити Крайовому Правительству розробку відповідного законопроекту, на ухвалених Радою підставах.

Зокрема, до компетенції Законодавчої Ради належать: розгляд і затвердження крайового бюджету, затвердження проектів державних позик, визначення щорічного контингенту осіб, що підлягають покликанню на військову службу, затвердження договорів, що робляться з іншими державними утворами й областями, і обговорення діяльності Кубанського Крайового Правительства. до якого вона може звертатися з вимогами.

17. Члени Законодавчої Ради беруть участь у засіданнях Крайової Ради з правом дорадчого голосу.

18. Законодавча Рада збирається щорічно згідно правила на чергову сесію, що відкривається 15. листопада.

На надзвичайну сесію Законодавча Рада скликається Військовим Отаманом з його ініціативи, а рівно ж за заявою не менше однієї третини кількості членів Законодавчої Ради.

19. негайно по відкритті чергової сесії Законодавчої Ради на її розгляд вноситься розпис видатків і прибутків.

20. До прийняття Законодавчою Радою розписі ніякий податок не може бути браний без спеціального на то дозволу Ради.

Примітка. Існуючі податки й збірки, як також роблені за тимчасовими й окремими рішеннями Правительства витрати зберігаються до моменту затвердження Законодавчою Радою першої розписі крайових видатків і прибутків.

21. Законодавча Рада обирає Крайового Контролера для стеження за правильним виконанням крайової розписі прибутків і видатків і контроль над фінансово-господарською діяльністю всіх органів виконавчої влади Краю.

Проект розписі пропонується Раді з зауваженнями Крайового Контролера.

Розділ VI.

ПОРЯДОК ВЕДЕННЯ СПРАВ

22. Засідання Крайової й Законодавчої Ради дійсні тільки при наявності абсолютної більшості членів.

23. Постанови в Крайовій і Законодавчій Радах приймаються абсолютною кількістю голосів присутніх членів, за винятком випадків передбачених цим положенням.

При однаковій кількості голосів пропозиція вважається не прийнятою.

24. Крайова й Законодавча Ради визначають внутрішній порядок своєї діяльності за допомогою наказів.

25. Крайова й Законодавча Ради обирають свою президію в складі Предсідника, його Товаришів і Секретарів, при цьому президія Крайової Ради обирається лише на час сесії і припиняє свої функції разом з її закінченням; президія ж Законодавчої Ради обирається на початку кожної чергової сесії і зберігає свої повновласті до обрання президії наступної чергової сесії.

26. Крайова й Законодавча Ради можуть утворювати комісії, які користуються правом вимагати усні й письмові пояснення та довідки від членів Правительства, усіх урядових і інших установ й урядових осіб. Комісії можуть запрошувати на свої засідання фахівців з правом дорадчого голосу.

Законодавча Рада може творити комісії, що діють безупинно.

27. Засідання Крайової й Законодавчої Рад публічні, але за розпорядженням предсідника або на пропозицію, підписану в Крайовій Раді однією п'ятнадцятою, а в Законодавчій Раді однією десятою присутніх членів, двері засідання зачиняються, після чого абсолютною більшістю голосів приймається рішення про публічний чи непублічний порядок розгляду того чи іншого питання.

Розділ VII.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО КРАЙОВУ Й ЗАКОНОДАВЧУ РАДИ

28. Крайова й Законодавча Ради недоторкальні.

Кожна особа, що посягне на їхню свободу і незалежність, відповідає, як за найважче державне переступлення.

29. Члени Крайової й Законодавчої Ради за думки, висловлені при виконанні ними своїх обов'язків, не носять жадної відповідальности ні в громадському порядку, ні в порядку приватного обвинувачення.

30. Члени Крайової й Законодавчої Рад під час сесії без дозволу відповідного зібрання представників не підлягають особистому затриманню чи судовому переслідуванню, за винятком випадку затримання на місці злочину.

31. За постановою Крайової чи Законодавчої Ради особисте затримання члена тієї чи іншої Ради скасовується і судове переслідування припиняється на весь час сесії.

32. Члени Крайової й Законодавчої Ради в момент після відкриття першої сесії дають урочисту обітницю згідно тексту, що тут прикладається.

33. Члени Крайової Ради одержують із крайових засобів добову винагороду в розмірі, визначеного самою Радою. Крім цього, вони користуються правом проїзду за рахунок крайових засобів перед початком і по закінченні сесії від місця свого замешкання до місця засідань Ради і з поворотом.

Члени Законодавчої Ради одержують із тих же засобів грошове річне винагородження в розмірі, що установлює Крайова Рада.

34. Члени Законодавчої Ради не можуть займати платні посади по призначенню урядової влади, а також виборні адміністративні чи поліцейні посади, за винятком членів Правительства, Крайового Контролера та їхніх товаришів. Особи, що займають названі посади, повинні в двотижневий термін з дня повідомлення їх про вибір членами Законодавчої Ради подати прохання про звільнення їх від посади, яку вони посідали. Не виконання цього вважається зреченням від уповноважень депутата.

Примітка. Члени Законодавчої Ради, обрані Надзвичайною Крайовою Радою скликання 1918 р., зберігають за собою право по закінченні терміну своїх уповноважень зайняти попереднє місце своєї посади.

35. Члени Крайової й Законодавчої Рад до закінчення терміну своїх уповноважень не можуть бути відкликані своїми виборцями і не можуть бути позбавлені депутатських повноважень інакше, як у наслідок рішення суду, з яким сполучається позбавлення виборчих прав.

36. Предсідник (голова — прем'єр) Правительства, члени Правительства, Крайовий Контролер і їхні товариші користуються правом вільного вступу на засідання Крайової й Законодавчої Ради і можуть звертатися з виясненнями до зібрання поза чергою, як тільки того забажають.

У голосуванні вони беруть участь лише в тому випадку, коли є членами даної Ради.

ВІЙСЬКОВИЙ ОТАМАН

37. Кубанський Військовий Отаман є Головою Кубанського Краю і Кубанського Козачого Війська. Йому, як голові Краю, підлягають усі крайові військові сили.

38. Військовий Отаман вибирається Крайовою Радою на чотири роки із числа природних кубанських козаків і горців, а також із числа приписних козаків, які прослужили Кубанському Краєві не менше п'ятнадцять років.

39. Військовий Отаман посідає право помилування й зм'якшення кари по судових вироках, але не може припиняти судове слідство і звільнити від відповідальності до постанови судового вироку.

Амністія може бути дана лише актом, який буде зроблений у законодавчому порядку.

40. Військовий Отаман запрошує Предсідника Крайового Правительства і призначає членів Правительства із осіб, запропонованих йому Предсідником Правительства

41. Військовий Отаман призначає на всі військові і цивільні посади, за винятком випадків, передбачених законом. Він надає титули й нагороди.

42. Військовий Отаман у двотижневий термін затверджує прийняті Законодавчою Радою законопроекти й їх публікує.

Законопроекти, визначені окремою постановою Законодавчої Ради спішними, повинні бути затверджені й опубліковані в триденний термін.

Законопроекти, видані Крайовою Радою, опубліковуються Військовим Отаманом по їхньому прийнятті Радою.

43. У випадку незатвердження Військовим Отаманом законопроектів Законодавчої Ради, останні разом із заувагами Військового Отамана повертаються до Законодавчої Ради для нового перегляду.

44. Незатверджений Військовим Отаманом законопроект, коли подруге без змін одобряється Законодавчою Радою більшістю двох третин присутніх членів, негайно набуває силу закону в триденний термін опубліковується Військовим Отаманом.

45. Військовий Отаман видає укази про скликання чи перерву сесії Законодавчої Ради; укази про закриття сесії Законодавчої Ради видаються ним тільки по її ухвалі.

46. Перерву чергової сесії Законодавчої Ради без її про це ухвали може бути не раніше розгляду нею крайового розпису прибутків і видатків; перерва чергової чи надзвичайної сесії Законодавчої Ради без її про те постанови може бути не більше двох разів впродовж однієї й тієї ж сесії і не може продовжуватися кожного разу довше місяця.

47. Військовому Отаманові належить право законодавчої ініціативи.

48. Військовий Отаман може усно чи письмово робити повідомлення Законодавчій Раді про важніші події, обговорення яких у Раді в приявності Військового Отамана не допускається.

49. Всі акти Військового Отамана повинні бути скріплені Предсідником Крайового Правительства або окремими членами Правительства за приналежністю, без такого скріплення акти Військового Отамана не дійсні.

50. Військовий Отаман по його обранні присягає згідно приложеної при цьому форми.

51. У випадку смерті Військового Отамана до вигашення терміну його повноважень його функції виконує Предсідник Крайового Правительства до вибору нового Отамана Крайовою Радою, яка в цьому випадку скликається Предсідником Правительства не пізніше одного місяця з дня смерті Отамана. У випадку тяжкої недуги чи виїзду

Військового Отамана за межі Кубанського Краю, його обов'язки тимчасово виконує також Предсідник Крайового Правительства.

52. Військовий Отаман відповідальний тільки у випадку порушення ним цього положення й у випадку тяжкої державної злочинності.

53. Військовий Отаман за виконання своїх обов'язків одержує платню в розмірі, який установлює Крайова Рада.

Розділ ІХ.

КУБАНСЬКЕ КРАЙОВЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО

54. Виконавчу владу в Кубанському Краї здійснює Кубанське Крайове Правительство в складі Предсідника і членів, які складають Раду Правительства.

55. Рада Правительства несе солідарну відповідальність перед Законодавчою Радою за загальний напрям своєї діяльності. За особисті ж свої дії члени правительства несуть індивідуальну відповідальність.

56. Вотум недовіря, прийнятий у Законодавчій Раді простою більшістю голосів, потягає за собою димісію правительства.

57. Під час відсутности засідань Законодавчої Ради, у випадку надзвичайної до цього потреби, Рада Правительства користується правом видання законів, які потребують затвердження Військового Отамана і ним опубліковуються.

58. Закони, видані в порядку попередньої статті, повинні бути внесені на розгляд Законодавчої Ради на протязі двох тижнів після відкриття найближчої сесії. Закони, що не внесені в Законодавчу Раду протягом зазначеного терміну, втрачають свою силу.

59. Акти Військового Отамана і Крайового Правительства, видані з порушенням цього положення, вважаються недійсними.

Розділ Х.

ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОГО ОТАМАНА, ЧЛЕНІВ ПРАВИТЕЛЬСТВА І ЧЛЕНІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ РАДИ

60. Порядок відповідальности Військового Отамана за переступлення, передбачені ст. 52 цього положення, а також порядок суду над членами Крайової й Законодавчої Рад у випадку довершення ними переступів, означається окремим законом, виданим Крайовою Радою.

61. За переступи, що пов'язані з посадою, які довершені членами Крайового Правительства, Законодавча Рада може зробити судовий позов проти них, а рівно ж проти Ради Правительства в цілому. Обвинувачування й передача мусить бути до такої судової установи, якій будуть підсудні Військовий Отаман і члени Законодавчої Ради.

Розділ ХІ.

62. Всі закони Російської Держави, у тому всі закони, видані Тимчасовим Правительством, поскільки ті й інші торкаються Кубанського Краю і поскільки вони не скасовані і не змінені Вищою Крайовою Владою, зберігають свою силу.»

Додаток до ст. 50.

ТЕКСТ ПРИСЯГИ ВІЙСЬКОВОГО ОТАМАНА

Іменем Всемогутнього Бога перед Святим Його Євангелієм і Оживляючим Хрестом та перед славними бойовими прапорами Кубанського Козачого Війська обіцяю вірно і справедливо служити Кубанському Козацтву і населенню Кубанського Краю, які вибрали мене своїм Військовим Отаманом, ради слави і процвітання його не щадити свого життя до останньої краплини крові. Все, що від мене буде залежати в справі виконання законів, спрямовувати на благо Рідної

Кубані і діяти за їхнім змістом духом і метою, пам'ятаючи, що нема щастя народнього без закону, правди і свободи. Боже Милосердний й Істиний! Рука Твоя милосердна хай укаже мені путь правильний, що веде до користі державної і до розвеличування Кубанського Краю, на чолі якого я поставлений волею Крайової Ради. Поможі мені у великому служінні моему. Амінь.

Примітка. Особи нехристиянського віровизнання приносять присягу відповідно до вимог і звичаїв своєї релігії.

Додаток до ст. 32.

ФОРМА УРОЧИСТОЇ ОБІЦЯНКИ ДЛЯ ЧЛЕНІВ РАДИ

Ми, нижченазвані, обіцяємо перед Всемогутнім Богом виконувати покладені на нас обов'язки членів Крайової (Законодавчої) Ради по крайньому нашому розумінні, сумлінні й силах, усі помисли свої спрямовуючи на добро Держави і на благо та зміцнення Рідного Кубанського Краю, а на доказ цього власноручно підписуємось.»

Холодно розважаючи над Кубанською Конституцією, треба визнати, що їй питомі всі головні риси конституції незалежної держави. Немає ні однієї статті, ні одного слова, що казали б про політичну залежність Кубані від Росії. Навпаки, більш-менш відверто і рішучо зазначається її незалежність від останньої. В статті 9 ясно висловлено, „джерело вищої влади в Кубанському Краї є воля його громадян“. Хто має права кубанського громадянства, це повинен визначити окремий закон, але по конституції російські громадяни не є кубанськими, вони лише користуються на загальних з останніми підставах захистом закону (3 арт.). І по всіх культурних державах кожний чужинець користується таким захистом. Ця згадка лише підкреслює відокремлення кубанців від росіян, як від чогось іншого, чужого. Добрармія так це й зрозуміла („Очер. Русской См.“, т. IV, стор. 51). Російське законодавство не має само по собі для Кубані ніякої зобов'язуючої сили. Кожний російський закон настільки має для неї значення, наскільки він торкається її й оскільки його не змінила, або не відмінила вища Крайова влада (62 арт.). Правило цілком нормальне для новопосталої держави, що не може відразу створити власного законодавства, яке охоплювало б усі боки його життя, і примушена деякий час користуватися законами тієї держави, від якої вона відокремилася, пристосовуючи їх до своїх потреб (живим цього прикладом були Чехо-Словаччина, Польща). Але однією з хиб, чисто політичного характеру, є спроба в цій конституції захвати примат козацтва і хоч обережно, але зазначити, що козацьке військо продовжує існувати й далі, як щось осібне, відокремлене від іншого громадянства краю: Кубанський Край — це одно, а Кубанське козацьке військо — це щось інше, що в країві дограє першу роль.

„Кубанський Військовий Отаман вважається Головою Кубанського Краю і Кубанського Війська“, — читаємо в 37 арт. конституції. Що термін „Кубанське козацьке військо“ означає не військову силу, а станову організацію, про це свідчать дальші слова цього ж самого артикулу: „Йому, яко Голові Краю, підлягають усі крайові військові сили“, а також і арт. 8, що каже: „Кубанський Край має свою армію. Всі громадяни Кубанського Краю підлягають військовій повинності, яку відбувають на підставі окремого закону“. Тут ясне протиставлення війська, як станової козацької організації, військові, як організації збройних сил краю. Це стверджується і текстом присяги Отамана. Останній „обіцяє служити Кубанському козацтву і населенню Кубанського Краю“. Хоча на підставі арт. 3 „всі громадяни Кубанського Краю рівні перед законом“, але військовим отаманом не може бути городовик — „Військовий Отаман обирається з числа природних козаків і горців, а також з числа приписаних козаків, що прослужили Кубанському Краю не менше 15 літ“ (38 арт.). Оскільки панував ще в Раді становий дух і станова окремішність, про це досить яскраво свідчить дискусія над цим артикулом. Ще в комісії дехто висловився за те, що Військовим Отаманом може бути тільки той, хто народився козаком і виріс на Кубанській землі. В пленумі ж, якщо чл. Ради Ф. Воропіню висловлювався, що Отаманом може бути не тільки природний козак і горець, то Попов не хотів навіть горців. Якщо мало людей серед своїх кубанських козаків, то треба звертатися до інших козаків-братів — донців, сибіриків і т. д., бо, як твердив Г. В. Омельченко: „Кривий козак на тарілку терезів положе лише інтереси Кубані, а не інтереси особистого благополуччя“ (Стеногр. звіт Кр. Ради, стор. 528-538).

Отже ця конституція ніби має повне погодження з принципами акту про незалежність Кубані, який ухвалила Законодавча Рада перед 1-м походом 16. грудня 1917 року. Але декларація до цієї конституції зводила всю її нанівець. На підставі пропозиції Голови Уряду Бича для залагодження відносин з Добрармією, що останніми часами дуже напружилися, „Комісія прийшла до переконання й висновку“. пояснював доповідач Султан Шахим Гирей, „що для того, щоб обеззброїти тих, що нас провокують, треба перед конституцією умістити декларативну частину“ (Стеногр. звіт, стор. 465). І для того, щоб зм'якшити враження від самостійницького духа конституції, її названо скромно: „Тимчасовим положенням“. Рада

спочатку була проти таких додатків і назви. Дискусії над цим тяглися 2 дні. Аж нарешті проводирі намовили, що без цього не можна. Рада прийняла вступну врочисту декларацію, складену Намітоковим, а відчитану самим Бичем, яка майже дослівно повторила думки Голови Уряду про федерацію з Росією, що він раніше виголосив у Раді.

Одначе, коли саме висунення проєкту декларації було тактичним кроком, то далеко не були чужі думки, висунені в ній. Вони були в повній згоді з тим, що висловлювали керманічі кубанської політики з різних приводів протягом довшого часу цих засідань. Цілковито цьому відповідала і промова доповідача Султан Шахим Гирея, що говорив:

„...ми, кубанці, висловлюючи бажання відродити Росію на федеративних засадах, не ставимо в основу національно-культурні вимоги, а виходимо з територіальних початків і залишаючи за собою право на розвиток своїх народних багатств, вважаємо себе, як штат майбутньої Росії... На Кубані сепаратизму нема, а є бажання влаштувати життя так, як це треба для Сивого Кавказу, для Тихої Кубані, Вільного Дону... Ми змушені взяти на себе в ім'я інтересів Кубані,

в ім'я воз'єднання Великої Росії на федеративних основах — ми вимушені прийняти на себе всю повноту державної влади. Єдина Росія повинна бути депентралізована, і в єдиній Росії повинні знайти собі місце всі народи, всі нації, при чому всі повинні бути однаковими для Росії синами. З цими словами і прагненнями та побажаннями, пп. члени Ради, н ще раз повторюю, що кращою формою для Росії є федеративна республіка“ (Стеногр. звіт, стор. 459-466.).

В. М., як і більшість членів Ради, а особливо та манців, не розумів отого нав'язування федерації і взагалі клопотання за майбутню Росію, але інтелігентська група й чорноморців стояла на своєму. Поза кулісами В. М. також багато не довідався, бо ура-козаки, що почали вже приїдатися, лементували про якісь розправи Добрармії, якщо цього не прийняти, про відкриття фронту коло Ставрополя, відкіля большевики можуть докотитися до Катеринодону за 3 дні і т.д. Самостійники, чи точніше українські федералісти, сумно мовчали. Про резолюцію приватної наради Законодавчої Ради й про федерацію з Україною ніхто не згадував. Та й яка там федерація, коли Денікін уже з Добрармією сунув в Україну, а в лавах його армії більше половини кубанців. Він поспішав ударити в спину і звалити українських самостійників, що відбивалися від большевиків. Після цього Денікін виступить, як визволитель великого й багатого краю і „поверне Російській державі зрадою відірвану споконвічну російську землю“, а наступно її коштом, як і Кубані, відбудувати цю державу.

Коли делегація політичних і громадських діячів, що прибула з Одеси, зробила зауваження Денікінові на політичну небезпеку для Добрармії йти на Москву через Україну і висловила думку, що краще посуватися вздовж Волги — „Денікін і Драгоміров заявили, що треба брати під увагу не тільки стратегію, але й політику; на підставі стратегічних міркувань може й краще йти через волзький район, але треба пам'ятати, що без хліба не можна буде закріпити за собою територій, які буде пройдено, а одного кубанського хліба не вистачить для всього населення на південь від Москви, — обов'язково потрібний і український хліб“ (Маргулієс. Цит. праця, кн. I, стор. 204).

„Завоювання Києва, — каже проф. Алексєєв, — вважалось завданням першорядної і політичної ваги“. Наш Київ, старий, золотоверхий, цей пращур руських міст — ну, як же нам його в першу чергу не завоювати...“ (Маргулієс. Цит. праця, стор. 232).

А занадто реальні кубанські політики вважають за спокійніше не дражнити з-за цього Добрармію і роблять поворот на 180° — від федерації з Україною до федерації з Росією. Зігноровано те, що деякі кубанські частини відмовляються йти в Україну, частина кубанського офіцераства також відмовляється від цього походу. Заувага Отамана Філімонова, що кубанцям не доведеться битися з українцями, ніби задовольнила радянські кола, хоч усі розуміли, що опинившись в Україні і кубанці не будуть на „параді“. Якщо цією декларацією кубанські проводирі тактично намірювалися замаскувати перед Добрармією кубанські самостійницькі тенденції, то такий крок був дуже, а дуже нерозважний. Добрармію він не обдурив. Вона й далі не вірила кубанцям. Умови ж для обстоювання самостійності Кубані перед зовнішнім світом ця декларація надзвичайно погіршила. Авторі декларації тим, що викинули з тексту присяги Отамана й членів Ради згадки про „матір Росію“ скріпили недовір'я до них Добрармії („Очерки Русск. См.“, т. IV, стор. 52).

Ота декларація стала для Кубані закордонним пасом. Кожний, до кого Кубань звернулася б, як самостійна держава, мусів би довідатися з декларації, що Кубань є частиною Росії, що проголосила вона себе самостійною тимчасово і не знав би, як з нею поводитися. Міжнародне право та міжнародні відносини знають цілком незалежні держави, перебуваючі у відносинах, що більш-менш обмежують їхню суверенність і внутрішню автономні,

але не самостійні в міжнародних відносинах, але держав самостійних „наперед до“, тобто тимчасово, світ ще не бачив. Коли Кубань є частиною одного державного організму, що захворів, а вона себе вважає здоровою і тому проголошує себе самостійною лише тимчасово, то хто ж буде рахуватися з нею, як самостійною державою? Трактувати Кубань, що пришила собі такий пас, як самостійну державу, добиватися допомоги безпосередньо для неї, оминаючи всіх її покликаних і непокликаних опікунів та покровителів, як виявилось пізніше, було річчю неможливою. Коли намірялося в боротьбі з большевиками одержати допомогу безпосередньо, чи щоб мати більші можливості до здійснення своїх національно-політичних та соціальних ідеалів, то не тільки не слід було проголошувати на цілий світ про свою тимчасову самостійність, а треба було її стверджувати, щоб на Кубань дивилися, як на новородженого суб'єкта міжнародних відносин. У боротьбі з большевиками це могло дати певні вигоди, а проголошення самостійності не перешкодило б приєднатися згодом в тій чи іншій формі до тієї чи іншої держави, коли б це було визнано доцільним.

Частина Ради, безумовно, не цілком розуміла значення декларації, інші боялися, щоб не порушити права Російської держави і російського народу на Кубань, а ті, що добре розуміли, куди те веде, не хотіли порушувати „єдиний козацький фронт“. Між останніми опинився і В. М., що ніколи не вірив у найменшу доброзичливість до кубанців добровольців. В. М. завжди пригадував з хлоп'ячих років оповідання, як „москаль зайшов до хахла в хату й повісив на кілочку батіг, а потім проголосив, що коли його „кнут“ (батіг) висить на кілочку в хаті, то й вона його“. За таким принципом поведився на Кубані Денікін і вся його від найстарших до найменших юрба.

При схваленні конституції В. М. випадково зайшов трохи передчасно до помешкань членів Таманської Ради в реальній козацькій школі. Тут він застав гострі дебати по земельному питанню. Член Ради від ст. Троїцької (назив ще Сибидаховою) Крамар (фізично, років 50, величезний чолов'яга) доводив, що землю треба роздати й навгороднім, зробивши їх козаками. Ця назва на Кубані повинна бути синонімом громадянина. Замість громадяни ми мусимо всі називатися козаками, але, щоб не було двох сортів населення, ніяких сіл, а лише станиці. При цьому вся „Таманська армія Ковтюха“ повернеться

до нас і збільшить наші лави. Крамар — старий стан. Отаман і кооператор, фізично трохи розплився, але говорив спокійно з убивчою логікою. Коли В. М. зайшов, то опоненти Крамаря кинулися до нього за підтримкою своїх ура-козачих бажань. В. М. на їхнє здивування дослівно підтримав Крамаря, додавши, що й декларація до конституції дописана зайво: вона знецінює цілий текст конституції. А Крамар тоді до козаків, а хіба я Вам не казав цього? Чого ми носимось з доброволією, як з сирим яйцем. Вони нам чужі і кров'ю наших козаків хотять дійти до Білокаменної з малиновим дзвоном Москви, а потім намагатимуться нам наказного отамана-москаля прислати. З цього часу В. М. частіше почав розмовляти з Крамарем, що був сусідом по станиці і знав добре цілу його рідню.

Щодо декларації, то Крамар знайшов у ній ще одну цікаву „прикмету“. Вона зазначає, що впорядкування краю є завданням козацтва, горців та корінного населення сіл і міст. Про решту населення Краю Кубані, яка творить більшість, декларація цілком не згадує. Як собі уявляють автори цього твору: чи більшість населення вже не існує в наслідок праці Покровського з його співробітниками, чи його очікує якась сумна доля? — запитував Крамар. Він же річево заторкнув Кубуряд, його обличчя, більшість якого були соціялістами й демократами, та ще чорноморцями, цебто українського роду, а більшість населення, про яке промовчується, українського походження. Цей Крамар був не один в Раді, такий же був Білоус із ст. Тихорецької й інші. Але ці, з багатим життєвим досвідом депутати, не любили виступати проти своїх інтелігентів та ще в суто політичних питаннях. Вони дуже шанували вчених людей і боялися, що вони не все розуміють як слід.

87. Основи земельної реформи

Поважним законодавчим актом був також закон про землеволодіння на Кубані. Назвали його „основними положеннями земельної реформи в Кубанському Краї“, які Крайова Рада ухвалила 7. грудня 1918 р. на підставі доповіді голови Земельної комісії Г. В. Омельченка. До цього твору Добрармія майже не втручалася. Однак і в цьому проєкті проведено домінуючий козацький становий характер. Українською мовою закон звучить так:

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В КУБАНЬСЬКОМУ КРАЇ

Розділ I.

Стаття 1.

Право приватної власності на всі землі з їхніми водами, лісами, підземними і надземними багатствами в Кубанському Краї касується.

Стаття 2.

Кубанський Край володіє, користується й розпоряджається самостійно й незалежно всіма, що знаходяться в межах Краю землями, надрами, лісами, риболовними водами як унутрішніх річних та озерних басейнів, так і зовнішніх морських на семиверстовій віддалі від берегів.

Стаття 3.

Наперед до переведення земельної реформи в законодавчому порядку і фактичного наділення землею корінного населення Кубанського Краю, землі й ліса, що належать станишним, хуторянським, аульним і сільським громадам лишаються в розпорядженні і користуванні громад.

Примітка. Наперед до переведення земельної реформи в законодавчому порядку і фактичного наділення землею корінного населення Кубанського Краю, надри й ліса, що належать Карачаївському народові в межах старої території, показані в проклямації графа Євдокімова з 19. лютого 1862 року, лишаються в користуванні і розпорядженні того народу.

Стаття 4.

Землі, що відведені містам, лишаються в їхньому розпорядженні і користуванні.

Розділ II.

Стаття 5.

Всі приватновласницькі землі, офіцерські, урядовців приділи (височайше подаровані, виділені по положенню 1870 р. добровольчі), землі набуті: по подаруванню, по праву спадщини і взагалі що перейшли безкоштовними способами, шляхом купівлі, як також церковні, причтові, монастирські і казенні переводяться в Крайовий Земельний Фонд.

Примітка. Правним моментом переходу відчужуваної в Крайовий Фонд землі, на підставі постанови Кубанської Крайової Ради 21. грудня 1917 року, визнається 1-ше січня 1918 року; днем же фактичного переходу вважати 1. вересня 1919 року.

Стаття 6.

Земельні ділянки з високо-культурними господарствами, що мають загальнокрайове культурно-економічне значення (сади, деревні розсадники, заводи: кінські, расової худоби, цукроварні, крохмальні й інші насінневі господарства, дослідні й показні поля, станції, культури різних лікарських та інших рослин) лишаються їхнім сучасним господарям для дальшого користування, під безпосереднім контролем Крайової влади. Розмір площ такої землі й умови користування повинні бути розроблені Законодавчою Радою.

Стаття 7.

Землі колишніх власників під садибами, садами, виноградниками і торговельно-промисловими підприємствами, що мають землю в межах установленної для Краю земельної норми, лишаються в розпорядженні і користуванні їхніх сучасних власників. Надмір же поверх земельної норми лишається на правах довготермінової оренди.

Стаття 8.

Всі надра, надземні багатства, води, що мають загально-крайове значення, а також всі ліси, передані в Крайовий Земельний Фонд, переходять у безпосереднє володіння і розпорядження Крайової Влади.

Розділ III.

Стаття 9.

Землі, височайше подаровані, наділені за службу, добровольчі, одержані по дарчим, по праву спадщини і взагалі, що перейшли дарчими способами, монастирські, церковні, причтів переходять у Крайовий Земельний Фонд без викупу, землі ж, набуті купівлею, переходять із сплатою власникові ще непокритої прибутками купівельної вартости, що зазначена в «кріпосному» документі. За основу для визначення одержаних з землі прибутків приймається існуюча в даній місцевості середня орендна плата за весь час перебування земельної ділянки в користуванні власника.

Примітка. Повна оплата власникові не одержаної покупної вартости землі дозволяється при умові незакладеності ділянки; в противному разі виплачується тільки рештка за покриттям залогової суми.

Стаття 10.

Всілякі персправи про усталення чи передавання права власности, закладу іншого матеріального права на всі приватновласницькі землі Кубанського Краю, з моменту схвалення цього закону забороняються; зроблене ж після 1. грудня 1917 р. без дозволу Міністерства Хліборобства бувшого Тимчасового Російського Уряду і Кубанського Крайового Уряду, не визнається дійсним.

Стаття 11.

Власники земель, що переходять у Крайовий Фонд, користуються правом на одержання вартости зроблених ними на землях господарських і хліборобських удосконалень — будов, колодязів, ставів, мостів і поскільки вони не використані: при цьому висоту вартости визначається на основі документальних даних і шляхом огляду на місці.

Стаття 12.

Залогові обов'язки, що мають на відбируваних землях приватних власників, покриваються з крайових засобів.

Стаття 13.

Колишнім власникам лишається в їхнє користування, наперед до визначення Законодавчою Радою земельної норми, з належних їм земель площа в розмірі пайового наділу, що існує в тому юрті, до якого належала ця ділянка.

Розділ IV.

Стаття 14.

За рахунок Кубанського Крайового Земельного Фонду задовольня-

ються в першу чергу малоземельні козаки, горці і корінні селяни Краю, що будуть прийняті в козаки.

Стаття 15.

Всі відбирувані землі (ст. 5, розд. II), виділені з юртів і непоповнені додатковими наділами, повертаються тим же юртам зворотньо.

Стаття 16.

Докладна розробка порядку відбирання земель, зазначених у розділах II-му і III-му, встановлення земельної норми, взагалі розподіл земельного фонду покладається на Кубанську Законодавчу Раду для прискіреної розробки.

Постанова ч. 1.

Беручи під увагу гостроту малоземелля в багатьох населених місцевостях Кубанського Краю і переважно нагірної смуги, Кубанська Крайова Рада визнає необхідним доручити Крайовому Правительству вжити всіх засобів для того, щоб до остаточного розподілу Крайового Земельного Фонду відбирувані землі, по можливості, передавалися ззначеним населеним місцевостям в тимчасове користування.

Резолюція ч. 1.

Визнаючи, поперше, що при відмежуванні станицям Кубанського Війська земельних юртів були зроблені явні неправильності, що порушили принцип рівномірного землекористування і які викликали в багатьох станицях малоземелля, що межує з безземеллям; подруге, що сучасний землеустрій козачого населення не відповідає вимогам теперішнього економічного й політичного життя козаків, Кубанська Крайова Рада, з метою досягнення найбільш справедливих і рівномірних розподілу земельного забезпечення і врегулювання землекористування у війську, пропонує Законодавчій Раді в першу чергу виробити законопроект про внутрішній земельний устрій козачого населення Краю, який запропонувати для схвалення Крайовій Раді на найближчій сесії, і доручає Крайовому Правительству негайно розпочати вироблення таксації земель Кубанського Краю.

Резолюція ч. 2.

Крайова Рада доручає Законодавчій Раді і Крайовому Правительству невідкладно вжити всіх заходів, не виключаючи заходів репресивного характеру, для того, щоб усі приватновласницькі землі сільсько-господарського призначення не лишилися незасяйними в біжучому сільсько-господарському періоді

Резолюція ч. 3.

Вважаючи, що економічна майбутність Кубанського Краю залежатиме від швидкого піднесення сільсько-господарської техніки серед його хліборобського населення, Кубанська Крайова Рада, з метою найкращого використання виробничих сил Краю і досягнення міцного добробуту козаків, горців та селян, пропонує Законодавчій Раді прискіреном чином розробити законопроект агрикультурної реформи і вжити всіх засобів для можливо швидкого переведення в життя сільсько-господарських поліпшень, що стоять на черзі.

Постанова ч. 2.

З огляду на спостереження випадків посиленого рубання лісів на приватновласницьких землях, Надзвичайна Рада Кубанського Краю постановила заборонити вирубування лісу на зазначених землях без відповідного на те дозволу Правительства.»

Наведена реформа має занадто загальниковий малодосконалий характер, а найбільше й найгірше враження становий характер цього закону — ура-козачий, як його охрестили В. М. і Крамар. Ура-козаки спішили, як попівна заміж, закріпити свої позиції в земельній справі, хоч голова Уряду Бич радив не поспішати з такою складною справою, як земельна. Закон цей касує приватну власність на землю, але право на наділення нею мають козаки, горці й корінні селяни, яких приймуть у козаки (ст. 14). Понад 1 000 000 душ селянського населення в Краї лишено без права на землю, бо... вони городовики. Наділення корінних навгородніх також лише по прийнятті в козаки, а це не завжди легко проходило. І цього мало, бо ура-козак І. Макаренко гаряче доводив, що землі, відібрані в офіцерів, мали йти у військовий, а не Крайовий Фонд. Хід думок цього вчителя з козаків такий:

„Коли є військо, — доводив І. Макаренко в імені Їйського повіту, — є його територія. І коли з останньої взяти щось, то воно не повинно переходити кудись, воно повинно повернутися в склад військової території... У крайовий фонд повинні поступати землі, що ніколи не входили в склад військової території... Якби нас хтось запевнив, коли б нам хтось донів, що все буде так, як ми хочемо, то, можливо, на ньому треба було б зупини-

тися. А як ми не маємо певної надії, що воно так буде, то слід бути обережними. Що станеться, як ви віддасте в крайовий земельний фонд, а потім виявиться, що все напів „крайове будівництво“ вилетить разом з фондом? Що ж торкається війська, то воно завжди буде... Я пропоную, щоб кубанська крайова влада розпоряджалась і володіла всім, за винятком того, що належить військові“ (Стен. звіт Кр. Ради, стор. 581-583, 732).

Цю дивовижну, неумну пропозицію на здивовання підтримує С. Ф. Манжула — чорноморець-українець, одностаничник і свояк М. С. Рябовола, такою заявою: „Що торкається офіцерських участків, виділених із військової землі, то ми вимагаємо, щоб ці землі перейшли не в крайовий фонд, а у військовий тому, що як станеться катастрофа і не буде в нашу користь, то вся земля лишиться за військом“.

Лівієць Подтопельний мотивував вісенітницю І. Макаренка так: „... Без сумніву, що ми господарі, ми — Військо, а тепер над нами нагромадили ще якийсь край... До Кубанського Війська ставляться як до бідного родича на весіллі... Ми вважаємо, що господарем має бути Військо.. Ми повинні влаштовувати життя, як господарі цієї землі... Мусять бути фонд Кубанського Козачого Війська... тому що за нами право, за нами сила, за нами традиція.“

Як логічний висновок з домагань оборонців війська, черкеси виступали (М. Гатагогу й Султан Шахим Гирей) з заявою, утворення окремого гірського земельного фонду, яким розпоряджалися б цілком ні від кого незалежно кубанські горці.

Цим ура-козачим „державотворцям“ з сарказмом відповів член Ради навгородній адв. Білоусов так:

„Вам відомо, що на багатьох офіцерських учасках жили навгородні по 40-50 років і розбудувалися на них. Тепер уявіть їхнє становище, якщо їхні ланки переходять в козачі юрти (при утворенні військового фонду, — авт.). Ви передбачуєте, куди їх діти, принаймні тих навгородніх, які не прихильні большевизмові, інакше з-за цього постають непорозуміння, тим більше, що ви підкреслюєте, що Кубань рідна сестра України, а більшість цих навгородніх — селяви, що сидять на Кубані 40-50 літ, приїхали сюди з України. Це хахли, ваші

Каплін доводив, що творення військового фонду суперечить конституції:

„Таким способом перевертати і ставити всю організацію догори ногами є неможливим. Як ви не замовчуйте, але вимазати факт, що вищою владою в усіх відношеннях є Крайова Рада. Кубанське Правительство й Військовий Отаман, не можна, бо це є воля всього населення... Треба прийняти положення, що Куб Край і саме воля його населення, що проявляється в Крайовій Раді, розпоряджається і володіє і землею в

„рідні брати“... Ви весь час говорите про Кубанський Край, але потім, коли підходите до такого важливого питання, з-за якого весь час іде міжособна війна і непорозуміння, ви раптом вводите новий елемент — Військо. Особливо виразним захисником цього є член Ради І. Макаренко... Я скажу: ні карачайцям, ні козакам, ні лінійцям, ні чорноморцям — нам лишається єдиний вихід — створити як єдину крайову владу й єдину конституцію, так і єдиний крайовий фонд“ (Стеногр. звіт, стор. 615, 751, 763, 613, 637, 652, 599 і 736).

межах території Краю... Вища влада є Крайова влада, а Кубанське Козаче Військо є елементом цієї влади, тобто частина території і сили, не є те, що стоїть над крайовою владою. З точки зору І. Макаревка виходило б, що Кубанське Козаче Військо стоїть над крайовою владою. Як так, то і в Конституції треба було сказати, що вища влада в Краю належить Кубанському Козачому Війську.“

Щоб бути певним в голосуванні, коротко виступив і голова М. С. Рябовол, ради якого завжди слухалася Рада. Він зазначив: „Та ж ми створили певний правопорядок, певну владу. Ви висловлюєтесь, що вищим джерелом цієї влади є ви — Кубанська Крайова Рада... А тепер ви хочете іншого, щоб вищою владою стало Кубанське Козаче Військо? Тоді давайте викреслемо цілу Конституцію, кинемо всю роботу і почнемо спочатку“ (Стеногр. звіт, стор.: 599, 736, 730-731, 734).

Ця дискусія тяглася 5 днів. Та все ж перемогла здорова, а не ура-козацька частина — Рада прийняла утворити єдиний крайовий земельний фонд.

Одначе загально тексту цього закону не змінено — станові козацькі привілеї в ньому затримані, особливо в додаткових постановах і резолюціях. Скажімо, в резолюції ч. 1 пропонується Законодавчій Раді виробити в першу чергу законопроект про внутрішній земельний устрій козацького населення Краю. Ця реформа не примирала, а поглибила розщеплення населення Краю.

88. Вибори Військового Отамана

По прийняттю цілого ряду самостійницьких законів треба було обрати виконавців цих постанов, які б сумлінно реалізували в житті ці постанови. А в першу чергу обставини вимагали, щоб на чолі держави була особа — Військовий Отаман — яка визнає самостійність Кубанського Краю понад усе. Зрозуміло, що про кандидата в Отамани вже заздалегідь сушили собі голову кубанські політики й керівники Добрармії. Останні бажали б мати на цьому посту не тільки московського патріота, а ще й продобровольця, людину плоху та опортуністичну, яка б толерувала всі побажання цієї армії.

Серед кубанців з ініціативи полк. Чекалова (поплетача добровольців), головно серед лінійців, постала організація „Козачий Круг“, що ставила собі завданням „боротьбу з сепаратизмом і демагогією правительственной групи і повною згодою з командним складом Добрармії“ („Очер. Русск. См“ т. IV, стор. 53). Ця група заснувала навіть газетку за допомогою, правдоподібно, і Добрармії й просувала до переобрання кандидатуру полк. А. П. Філімонова, випробуваного прихильника Добрармії та ворога самостійності Кубані. До цього ж Філімонов був боягуз і відомий інтриган (його роля в піднесенні Покровського, переворотська акція на Дону), якого можна використовувати в найогидніший спосіб (див. далі). Газетка цієї групи підняла шалену агітацію проти Бича й Рябовола. Філімонов Крайовою Радою був піднесений до рангі генерала, групою вважався за такого, що зуміє знайти спільну мову з Добрармією. Другий же кандидат чорноморців Л. Л. Бич не користувався довір'ям у Добрармії. При обговоренні кандидатур у Раді більше говорилося про Добрармію, про задоволення її амбіції, а не про справи Кубанського Краю.

Член Ради Троценко (єдинонеділимець і дуже входжий в добровольчі кола) з трибуни Ради говорить:

„Л. Л. Бича в Добрармії поважають, але голос його не має там тієї ваги, яку він мусів би

мати в залежності від свого становища... Голос Філімонова має більшу вагу в Добрармії, ніж го-

лос Бича. Позиція Філімонова підходить до єдності, і тому він найбільше бажаний кандидат... Є течія, яка занадто багато уваги надає окремій частині Росії, а саме Україні, течія симпатична й щира, але, без сумніву, — ця течія ослаблює принципи єдності і схиляє увагу своїх учасників не туди, куди треба... Л. Л. Бич не є лідером цієї течії, він лише

рядовий її робітник. Цією течією керують інші, і я запитую, наскільки зручно мати на чолі Краю навіть не лідера, а рядового співучасника цієї течії, яка шкідлива до певної міри основним принципам, що підтримують вплив цієї течії" (Покровський. „Денікінщина“, стор. 115. Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 941).

Л. Л. Бич із своїми республіканськими та навіть федералістичними переконаннями і з певним характером був менше бажаний, ніж помимо всього безвільний Філімонов. До цього ж він був чорноморцем — небезпечним хитрим хахлом, що має зв'язки в Україні, а Філімонов — „свой русский человек“.

Варто згадати, чорноморці в передвиборчій кампанії були малоактивні і лише „відгризалися“ короткими виступами. Проти обвинувачення Бича в українофільстві обороняв його депутат Ф. С. Ворошинов — лівієць, але був у чорноморській групі. Він так висловився: „Ви пригадайте, що коли в нас заходили розмови про орієнтацію, то Л. Л. Бич завжди відповідав: „наша орієнтація — на Кубань і тільки, більше ні куди“. Я особисто думаю, що в цьому відношенні ніхто не має права поперікати Л. Л. Бича в яких то б не було українських симпатіях... Я категорично стверджую, що цей аргумент-поперікання Бича в його українофільстві, запідозрювання його в тому, що він прагне Кубань тягти за всяку ціну до незалежної України, ці підозріння не витримують критики.“

В тодішніх обставинах Бич був дуже популярною постаттю серед козацтва і в одвертій та чесній боротьбі він міг досить легко подужати свого суперника. Через це всі прибічники Добрармії й єдиної за допомогою кубанських неділимців повели безоглядну кампанію, щоб знищити оту популярність Бича.

Місцеві кадети і в пресі, і в Раді, і в розліплених по парканах „відкритих листах“ до Бича виступають з ганебним обвинуваченням його в тому, що він „продав“ інтереси Кубані. А на доказ цього наводять договір Кубанського Уряду з тютюновою фабрикою Асмолова. Той же факт, що переговори з Асмоловим вів і договір склав власне член Уряду А. А. Трусовський (москаль, що пізніше за кримінальну справу був викинений з Кубуряду і його негайно прийняли в „Особое совещаніє“) старанно оминається, про Трусовського не згадується.

Бича, одно слово, обливають помями, роблять прозорі нятяки, що ніби він узяв хабаря.

Очолоє кампанію проти Бича член Ради полк. Чекалов, що доводить, що з вини Бича Кубань понесла шкоду на 23,5 мільйонів рублів, згідно підрахунків експертів спеціалістів і вимагав втручання в цю справу судової влади. Але тут же в Раді була обрана спеціальна комісія в складі: К. Я. Безкровний, В. М. Іванис, І. М. Дидман і Литовкин (останні два — кадети, а перші — чорноморці-таманці). Ця комісія зразу ж виявила, що Бич підписав разом з членом Уряду Трусовським договір з Асмоловим не з власної ініціативи, а на підставі постанови Уряду з 10. IX. 1918 р. Договір ніякими особливостями не відрізнявся. „Експертами-спеціалістами“ був усього навсього нікому невідомий маріупільський купець Ісер Вульфівич Окунь. Сам Асмолов незабаром після складення договору сказав представникові Кубураду: „Ви нас „об’єгорили“ і на таких умовах ми справу вести не зможемо, а тому бажали б припинити з вами договір“ (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор.:41, 918-928).

Та цього мало. Вживалося ще грубшого шантажу, яким було б можна кинути тінь на Бича.

У той час відомство харчування було без спеціального члена Правительства і Бич його сам доглядав, а стало там працював генерал генштабу М. А. Букретов, що під час 1-ї світ. війни командував бригадою кубанських пластунів і за відвагу мав найвищий орден св. Юрія. Одного дня в управу цього відомства з’являється під час прийняття прохачів, щоб ширше пішли чутки, прокурор Кубанського військово-окружного суду полк. Приходько в супроводі величезного конвою і заарештовує ген. Букретова. Останній ніби був помічником Бича і взагалі близькою до нього людиною Денікін помилково зазначає („Очер. Русск. См“, т. IV, стор. 53), що це зробив Лукин. Цей арешт переведено безправно на підставі словесного наказу Військового Отамана Філімонова полк. Приходькові. Останній, коли уряд зажадав від нього пояснення, на якій підставі він це зробив, спочатку покликався на „Положення про польове управління військами“, а потім заявив: „Я скажу, що два рази — напередодні вечором і в день арешту Букретова — Військовий Отаман полк. Філімонов закликав мене і говорив, що ми можемо перевести справу ген. Букретова, як виняток із загальних законів“. Філімонов же пояснив, що ніякої участі він не брав, а на запит Приходька, як бути,

відповів: „Як велить закон“... Але Приходько ствердив, що Філімонов у присутності голови Військового касаційного суду ген. Юрковського казав, що справу Букретова можна провести „у винятковому із загальних законів порядку“. Справу цю після суперечок передали до цивільного суду, а там її, по об'єктивному розгляді, припинили в стадії попереднього слідства за браком доказів, а Букретова звільнили (Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 951).

Ця ганебна історія створена Філімоновим, щоб гучним арештом Букретова скомпромітувати його зверхника Бича. Погляньте, мовляв, який той Бич, найближчий його співробітник... хабарник.

Денікін боротьбу за отаманську булаву описав, як таку, що велася непереребрливими засобами і наводить „історію“ з Букретовим, але ні одного негативного випадку проти Бича не наводить. Очевидно написав це не з симпатії до Бича, а тому, що йому таки нічого було закинути, а агенти Денікіна обшукали й обсмоктали всю діяльність Бича і за царських часів. І дійсно, Бич був шляхетною людиною і як працівник козак-служака, якими можуть бути чорноморці. Денікін зазначає, що „особа близька до Бича, яка офіційно завідувала політичною працею в його кабінеті (певно, полк. Карташов, — авт.), провадила кампанію за Філімонова, інформуючи його (Денікіна) й „Особое совещаніє про гру противної сторони“. Цей інформатор закидає лише Воропінову, що той, боронячи кандидатуру Бича, виткнув Філімонову відношення його до „нашого ясного героя полковника Шкуро“, яке виявилось в небажанні його підвищити в генеральську рангу за відсутністю документів про підвищення в полковники, як рівно ж за низку порушень закону, за які його треба було насамперед поставити під суд. Шкуро ж годі користувався в Раді популярністю, про що свідчить П. Л. Макаренко, кваліфікуючи „поважаним багатьма і всіма нами полковника“ („Очерк. Русск. См.“ т. IV, стор. 53; Стеногр. звіт Крайової Ради, стор. 933, 886, 895 і 918).

Виправдовуючи арешт Букретова, полк. Чекалов ехидно висунув ще такий „аргумент“: „Букретов був засуджений судом чести без права поступлення на службу.., а він був прийнятий... Хто винен у цьому призначенні? Той хто його поставив знав кого він ставив, чи ні?“ Але під суд чести Букретова поставив Філімонов (за те, що не взяв участі в першому Кубанському поході) і суд відбувся вже після призначення у відом-

ство продовольства. Пікантно було ще й те, що головою того суду Філімонов призначив власного брата ген. Філімонова. Так і цей випадок виявився безпідставним і компромітуючим лише отамана Філімонова. Таким чином усі закиди Бичеві виявилися нечесно скомбінованими кубанськими яничарами й московськими підголосками.

З наближенням виборів кандидатура Бича набирала імпозантності, бо за царських часів це — міський голова Баку, другого міста по багатству в імперії. Під час війни його покликали на чоло постачання харчування на цілий турецький фронт і він з цим блискуче вив'язався. Філімонов же — полковник, що уник фронту, сидів тихенько в Армавірі на посаді отамана Лабинського відділу, закінчив Правничу Військову Академію, але пішов по адміністрації на ролі, що їх займали інваліди чи ті, що виходили на спочинок. Винесло цього панка революційне шумовиння, безоглядні інтриги, вроді наведених, та роз'єднаність чорноморців (точніше, їхніх лічерів). Але „руськіє люди“ від найлівіших соціалістів до найправіших монархістів на всі боки агітували за Філімонова, зваючи, що він ніяка індивідуальність, бліденький монархіст, але зате безлично запобігливий перед Добрармією, що на кивок пальця Денікіна прибіжить і зробе все, чого той забажає. Бича ж гудили як могли, найменші дрібниці з його життя витикали.

Сам Бич не бажав виставляти своєї кандидатури і декілька разів відмовлявся, а чорноморці вперто її підтримували, не пробуючи пошукати іншого. В тісншому колі, де був і В. М., Бич запропонував кандидатуру ген. Ляхова, по боці якого були і дехто з місцевих кадетів-козаків. Останніх дратувала безцеремонність їхніх колеґ, зайд з Московщини та занадто начальственно-погірдливе поводження з кубанцями провідних кіл Добрармії. Бажали вони й більшої самостійності та твердості в поведінці отамана, а мерзенна запобігливість Філімонова їх ображала. Вони розуміли, що з льокайською душею людину не зробиш паном. Крім того, ці кадети домагалися і рішучішої боротьби з большевиками й з кубанською „крамолою“. Ляхов же вславився на Кавказі надзвичайною „твердістю“, а до того мав досвід боротьби проти персидської „крамоли“. (Ляхов, командуючи козацьким відділом, що був на службі у перського шаха, розігнав був непокірний меджиліс.) Цим він імпонував кубанським кадетам, але С. Ф. Манжула на висунення цієї кандидатури Бичем так висміяв таку затію, що над нею довше й не зупинялися.

Висунув був свою кандидатуру в отамани й зайда ген. Л. Покровський. По станицях він післав 2-3-х козаків, вибраних з підлеглих йому військових частин, агітувати за нього. Керував цим прапорщик Приліпський. Видали навіть окрему брошуру, в якій вихваляється „подвиги“ Покровського. Автор цього твору підписався „Н Льдіяський“. Але члени Ради в переважній більшості з призирством поставилися до цього кандидата — героя Добрармії, особливо по його виступі в Раді 23.XI Він одначе догадався й насмілився відверто простягти руку до отаманської булави. Денікін зазначає, що йому радили підтримати цю кандидатуру, але відверто своєї думки не висловив, ховаючись за таку фразеологію: „Покровський мабуть зумів би суворими способами здушити кубанську опозицію, але чи пішла б за ним козака маса і куди б він її повів — цього передбачити не міг“. На думку В. М., Покровський міг здушити й самого Денікіна, чому він і не підтримав цю кандидатуру. В кожному разі, певно слухняний Філімонов був зручнішим, тим більше, що його можна було лякати при потребі тим же Покровським („Очер. Русск.См.“, т.IV, стор. 53).

Найбільше сумним у цій боротьбі кандидатів було поведження члена Ради чорноморця І. Л. Макаренка. Егоїзм цієї людини не знав меж. Коли йому не пощастило пройти в голови Крайової Ради, він тепер за всяку ціну забажав стати Військовим Отаманом. Це ж на його думку було можливим при поваленні Бича, що був'одногo Їйського відділу з І. Макаренком. Цей ура-козак можливо вражав, що Бич насамперед українець, а вже потім козак, а через те міг побоюватися, щоб „не продав“ Кубані Україні. І. Макаренко запропонував членові Ради Капліну (лінійць), щоб лінійці голосували за нього (І. Макаренка), а він за це зі своїми прибічниками голосуватиме проти Бича. Та Каплін з огидою відкинув цю, на його думку, бридку пропозицію Макаренка. Останній через те офіційно не висунув своєї кандидатури.

Денікін ще оповів, що з ініціативи покійного полк. М. Успенського висувалася його кандидатура в отамани, але він „рішуче відхилив цю комбінацію, не вірячи в її доцільність“. В. М. же певен, що кандидатура Денікіна і не збрала б більшості, бо в радянських кругах ніхто про неї і не згадував. Коли Рада не визнала диктатури Денікіна, то як би вона могла стати за його отаманством? Це Денікін добре бачив і тому не кандидував, а не через... „недоцільність“... Треба додати, що для кандида-

тури Денікіна довелося б міняти Конституцію (вимагалось, щоб був козаком не менше 15 років, а він і року не „прокозакував“). Агенти Добрармії всі сили наулягли, щоб Філімонова лишити за отамана, бо, як свідчить проф. Соколов, „перемога А. П. Філімонова забезпечувала нам заховати той невиразний „компроміс“ етапу, з якими при нашій політичній бідності могли існувати ще деякий час. Обрання ж Л. Л. Бича викликало б негайне загострення всіх суперечок та в близькій перспективі катастрофальний розрив” („Очеркі русск. См.“, т. IV, стор. 53; Соколов. „Правление генерала Деникина“, стор. 62).

Добрармія через своїх агентів і пресу за Філімонова давала обіцянки, а за Бича погрожувала. Кружляли чутки по місту про можливість перевороту, насильства з боку військових. Останні ніби не стерплять, щоб Військовим Отаманом стала цивільна людина („шпак“ — глузливе) — Бич. Відверто говорили про розгон Ради. Полк. Туненберг, замість того щоб воювати, сидів у Катеринодарі й складав байки про... „Упрямого Бика й Рябого Вола“. З'явилися з фронту Шкуро з Покровським. Перший ніби привіз своїх „вовків“ з вагоном вина, а другий має цілий полк конвою. Обидва розголошують, що зроблять усе, що накаже Денікін — можливо, що все те пускалося лише „Освагом“ — пропагандивним відділом Добрармії. Філімонов, щоб повернути старих дідів черкесів на свій бік, напередодні виборів робить їх прапорщиками Новоспечені „офіцери“ з'являються в Раду в новісіньких погонах. Всю цю передвиборчу вакханалію Денікін називає, що... „Командування взяло також участь в отаманських виборах, але цілком льояльне, що давало моральну підтримку полк. Філімонову; зацікавлені кола були інформовані, що вибір Філімонова дасть міцну основу для згоди Кубані з Добрармією“.

До „моральної підтримки“ очевидно належить ота безглузда агітація Добрармії, що через своїх агентів-урядовців кубанських установ, як оту саме „особу підлеглу й близьку до Бича“, яка повною парою агітувала за Філімонова („Очер. Русск. См.“ т. IV, стор. 53).

І все ж і при такій підготовці Добрармія не була певна, що Рада не обере Бича, а той зніме своє зречення. Через те Денікін та Драгоміров у розмовах з Філімоновим „льояльно“ підказують йому думку розігнати Раду. А ніби Покровський і Шкуро пропонують йому свою допомогу*).

*) Б Кубанський Атаман ген. Филимонов. „Разгром Кубанской Рады“. „Арх. Русск. Револ“. т. V. стор. 322-323.

На таку пропозицію Філімонов не погодився й очевидно не тому, що боявся порушити конституцію. Він пильно через своїх агентів стежив, що робилося в Раді, знав про кандидатуру І. Макаренка, про його відношення до Бича і добре розумів, що Макаренко знову розіб'є його опозицію і вдруге допоможе стати йому Кубанським Отаманом. Торік через незгоду чорноморців він переміг Бардіжа, а тепер майже певно сподівався перемогти Бича, розпоряджаючи ще такою підтримкою Добрармії.

Дуже поміг Філімонову й сам Бич. Коли 1. грудня в Раді офіційно почали обговорювати кандидатури, то відділи — Лабінський, Майкопський і Баталпашинський висунули кандидатуру Філімонова, Їський — Бича, Кавказький — Бича та Науменка (за останнього було лише 8 голосів і Чекалов по спеціальному уповноваженню зняв цю кандидатуру), Таманський і Катеринодарський — Бича й Філімонова. При цьому голова Ради оголосив лист Бича: „Пане Голово! Я багаторазово заявляв, що я не можу виставити свою кандидатуру в отамани по багатьох дуже поважних причинах. Нині я знову заявляю про своє небажання балотуватися. Бич” (Стеног. звіт Крайової Ради, стор. 935, 944, 963).

Цей лист на пропозицію С. Ф. Манжули Кр. Рада зігнувала і більшістю голосів постановила відмови не приймати. Тоді Бич особисто виступив у Раді: „Я не кандидат в отамани, я балотуватися не буду.“

Не зважаючи на ці відмови, на всі зусилля ворогів Бича й Кубані, більшість членів Рада була по його боці. І тільки в день виборів (5. грудня), коли Бич надіслав голові Ради повідомлення, щоб його було оголошено перед балотуванням таке: „Цим ще раз підтверджую своє небажання балотуватися“, яке чимало з його прихильників засмутило. Дехто з них почав говорити — „та хіба ж можна так силувати чоловіка?“

І все ж кандидатуру Бича поведено до балотування, в якому він одержав 247 голосів — за і 251 проти, за Філімонова було подано 275 голосів — за й проти 225. Перевага казна яка (28 голосів) і вона свідчить, що якби Бич з такою впертістю не відмовлявся, він легко переміг би свого противника. Очевидно Філімонову допоміг і І. Макаренко, спричинив заколот у чорноморців. Варто згадати, що Денікін у своїй праці, „як безсторонній історик“ навів лише одну цифру „275“ за Філімонова („Очерки Русской См.“, т. IV, стор. 53). Соціалістичне „Утро Юга“ з 6. грудня 1918 р. в статті „К ізбра-

вію А. П. Філімонова“ обізвалося таким дитирамбом: „Займаючи пост Військового Отамана, що по суті є постом президента, Олександр Петрович Філімонов визначив себе добрим політиком. Ми відмічали, що його коректність і пошана до законности неодноразово запобігали можливим конфліктам. Перевибори А. П. Філімонова, певного прибічника курсу на Росію, буде корисним для укріплення відносин з Добрармією і усуне небезпеку наростання тертя.“

В. М. з Крамарем цей вибір вважали хрестом, що придушить усі законодавчі акти, ухвалені Крайовою Радою, праця якої буде знівечена. Жадного сумніву не було, що Філімонов у підлизуванні до Добрармії дійде до таких потягнень, що назвуться зрадою Кубані. На превеликий жаль, ці, ніби гарячково висловлені припущення, менше як за рік, здійснилися. Долею Кубані почали грати, як тим м'ячем... Цілком похмурими пройшли і врочистості вручення булави тощо. Зате „руськіє лоді“ та їхні кубанські підголоски захлиналися від радости перемоги.

89. Делегація до Парижу

Як тільки обрали Військового Отамана, Бич негайно демісіонував, не дїждавшись навіть сконструювання Законодавчої Ради — сталого парламента, перед яким на підставі щойно прийнятої Конституції Уряд був відповідальний. На прем'єра Філімонов покликав одноступця Пилипа Семеновича Сушкова. Це був козак-лінійць, директор гімназії і російський с.-р. Він був типовий педагог плохого вдачі, надаючись більше на секретаря, ніж на керівну ролю.

Чому так поспішно уступив Бич, — лишилося загадкою. Сподіватися, що в Законодавчій Раді він не матиме більшости, було рано, бо ще Рада не зібралася. Треба було зачекати її формування. Коли ж вона зійшлася, то зразу виявила своє політичне обличчя — вона одногolosно вибрала головою не кого іншого, а саме його, Л. Л. Бича. Цю ж більшість Бич би мав і як прем'єр. Щоправда, за кулісами вже робилися заходи про висилку делегації до Парижу, на чолі якої бажано було поставити Бича, а для цього престижево ніби потребувалося оте головство в парламенті. Так, чи інакше, а з першого ж засідання виявилось, що в Законодавчій Раді — тверда більшість чорноморців, а лінійці, що стояли за найтісніший зв'язок з Добрармією і були проти федерації, мусіли примиритися з ролю меншости. Можли-

во, що Бича дуже діткнуло почуття образи, яке йому завдала генебно висунена асмоловська історія. При формуванні президії Законодавчої Ради слід згадати ще один сумний факт. До цього часу головою обох Рад був М. С. Рябовол, що блискуче з тими обов'язками справлявся. Очевидно, що в кандидати на голову треба було виставити й Рябовола, а він би відмовився. Тоді вже обирати Бича. Цього молоді парламентаристи не подумали, а рутинний Бич їм не підказав, як ніби лякався, що Рябовол його переможе. Сталася незаслужена образа Рябовола.

До складу Законодавчої Ради було обрано депутатами Крайової Ради: від Баталпашинського і Катеринодарського відділів — по 8 депутатів, від Кавказького й Майкопського — по 10, від Лабинського — 11, Таманського — 12. Єйського — 13 і від горців — 8. Разом цей парламент складався з 80 членів Ради.

При обговоренні конституції Уряд пропонував, щоб до першої Законодавчої Ради обиралися не лише члени Крайової Ради, а й ті громадяни, що мають пасивне виборче право на виборах до неї. Однак Крайова Рада з цією пропозицією не погодилася й ухвалила, що в склад Законодавчої Ради можуть уходити тільки члени Крайової Ради. Через таку ухвалу дехто з кубанських діячів (Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, С. Ф. Манжула й інші), які були в першій Крайовій і Законодавчій Раді, а до другої після повороту з походу не попали і брали в ній участь лише з дорадчим голосом і не мали права виставляти своїх кандидатур до Законодавчої Ради. Але коли прийшло до виборів Крайова Рада спеціальною ухвалою надала їм це право, хоча довелося перемогти деякі труднощі. Мотивуючи необхідність її, доповідач Г. В. Омельченко говорив: „У нас дуже мало громадських працівників, бо щойно почали жити, і зробимо помилку, якщо цих громадських працівників не пустимо до участі в роботі на користь Рідної Кубані. Коли бажаєте, я вкажу персонально, і ви побачите, що такими працівниками треба дорожити. Одним з таких вартих громадських діяльних працівників є член Ради П. Л. Макаренко.“ Далі, називаючи його (П. Макаренко) не раз „умом, серцем і талантом“, промовець благав Раду не допуститися помилок.

Але Рада стрінула цю промову не цілком прихильно, бо декому здавалося, як казав член Ради Боярський, що „когось хочуть провести, чи тут хтось хоче пройти законодавствувати, хоч їх і не вибирали й їм не довіря-

ють“. Щоб зреалізувати виступи Омельченка в бажаному змісті, мусів виступити аж сам голова Ради Рябовол і пояснив, через що саме П. Макаренко не обраний у Раду. „Через те, — пояснив Рябовол, — що в той час, як відбувалися вибори, він (Макаренко — автор) виконував ваші доручення, був на Україні і віз звіттам ту зброю, якою ви зараз воюєте” (Стеногр. звіт Кр. Ради, стор. 912-13, 914 і 913). Лише після цього Крайова Рада розв'язала це питання позитивно. Але негайно го головуванні П. Макаренко поспішив виправити помилкове трактування Рябоволом причин необрання його станицею до Крайової Ради. Він сказав таке: „Я дуже люблю своє військо, але, напевно, не менше й себе... Я надзвичайно цію своє ім'я і положення... Коли у вересні цього року в рідній мені станиці Незамаєвській мені сказали в присутності почесних козаків цієї станиці про намір вибрати мене в Раду, я відповів, що цього не добивався і не хочу. Коли під час виборів мене запросили на станичний збір, я не пішов, бо знав, що неодмінно виберуть, в той же час моя присутність давала можливість думати, що я хотів цього і домагався. Вибори відбулися і закритим балотуванням в Раду Незамаєвської був посланий ген. Гулига, який одержав більшість голосів, і Кучук, якому населення також висловило довір'я.“

Пізніше П. Макаренка обрано членом Крайової Ради, але вже від ст. Новоцервинівської, а С. Ф. Манжулу — від рідної йому Дінської.

Вибравши Військового Отамана та Законодавчу Раду, Крайова Рада ухвалила послати в Париж делегацію, щоб „поінформувати та поінформуватися“ (ніякої інструкції, ніяких конкретних наказів не було вироблено). Це „двословне“ доручення В. М. і тоді здавалося досить дивним. Пізніше він довідався, що ідея надіслання делегації належала українській організації у Катеринодарі. Ця ж організація намітила на голову делегації Бича. Вона ж подбала, щоб провести його на голову Законодавчої Ради для того, щоб мав більше авторитету закордоном. Зупинилися ж на Бичеві тому, що з одного боку, як тоді здавалося, йому загрожувала небезпека з боку добровольців, а з другого — хотілося врядити „свою“ людину (деякі впливові, свідомі українці, „не зважаючи ні на що, вважали Бича за „свого“), щоб довідатися, що там робиться, які заходи вживають наддніпрянці в боротьбі за незалежність, та відповідно поінформувати політичні кола Європи про дійсну фізіономію Добрармії (Стеногр. звіт Кр. Ради, стор. 915).

Творення цієї делегації також було більше, ніж дивним. Замість післати 3 х найбільше обізнаних і дипломатично вишколених делегатів, Рада шабльоново обирає по 1-у делегатові від відділу, по 1-у від горців і на голову Бича, разом аж 9 осіб. Ні один з делегатів не володів добре хоч однією з європейських мов. При такій кількості делегатів не можна було забезпечити одностійної інформації про те, що творилося на Кубані, а для конспірації, довірочних розмов така юрба не надавалася цілком. Їхали подивитися на... Париж, бо ніхто перед тим в Європі не бував. Персонально в делегацію ввійшли: Л. Л. Бич, А. А. Намітоков, О. І. Кулабухов, ген. Савицький, С. Ф. Манжула, Г. А. Білий, Д. А. Філімонов, Г. С. Щербаков і секретар Д. Ф. Свєрчков, російський с.-д., що говорив французькою мовою. Денікін, все перекручуючи про вибір делегації, написав, що делегація складалася лише з 3-х — Бича, Намітока й Савицького і що їх вибрав ще Уряд Бича. Це не відповідає правді („Очеркі Русской См.“, т. IV, стор. 237).

На цю подорож Рада асигнувала 1 000 000 рублів, що тоді відповідало понад 500 000 французьких франків. Уряд Сушкова дав Бичеві уповноваження бути експертом по кубанських справах при Сазонові. Останнього Денікін уповноважив заступити в Парижі на мирній конференції Добрармію. Щоб міцніше ж приборкати голову Законодавчої Ради в ролі експерта, в цій ролі уряд Сушкова вислав також Н. С. Долгополова (від уряду) і Д. Ф. Філімонова (від Військового Отамана). Правосильним же від Кубанщини Уряд Сушкова призначив Сазонова. В наказі кубанській делегації було сказано, що вона надсилається „для сприяння загальному представникові Держави Російської С. Д. Сазонову“. Хто, хто, а Бич не міг не розуміти, як сплутали документами й отими двома також експертами в його можливій діяльності, але, мабуть, якби він відмовився, то його не випустили б з Кубані. Та цього мало, Бич їхав з Конституцією Ради, дефективним документом, прочитавши який, кожна політично грамотна людина могла лише звизати плечима. В широкому світі тимчасових „самостійностей“ тоді ще не знали. Отже ця делегація з місця була засуджена на повний неуспіх. І це відчулося при першій же зустрічі з іншими неросійськими народами з-під єдиної неділимой. Про таке приправлення Бича й його делегації Урядом Сушкова ні в Раді, а навіть в узькому колі не знали. Навіть Султан Шахим Гирей, як заступник Бича в Законодавчій Раді, і М. С. Рябовол — голова Крайової Ра-

ди не були поінформовані. Все це виявилось значно пізніше.

Так закінчився 1918 рік, перший етап денікініади, звільнення цілої Кубані від червоної Москви і добровільного закабалення її монархістам Добрармії.

90. Вигляди й перспективи після 1-го періоду боротьби

Прийняттям останньої Конституції „Кубанського Краю“, вибором Законодавчої Ради й першим її засіданням, вибором Військового Отамана та делегації на Версальську конференцію і демісії з Кубуряду Л. Л. Бича, яко прем'єра, закінчився дуже важливий пореволюційний період життя й боротьби кубанців. Цей власне період лишив підвалини для дальшого розвитку державного життя Кубані, її культурно-національного та економічного розвитку.

Через те лише коротка аналіза цього періоду дає важливі вигляди й перспективи дальшого розвитку держави „Кубанського Краю“. Перед першим залишенням столиці Краю Катеринодару Рада й Уряд склалися з половини козаків і половини навгородніх та горців, що надавало цим установам найбільший авторитет, який лише можна створити. Саме оці представники всього населення 16. лютого 1918 р. одноголосно ухвалили, що віднині Кубань стає: „Кубанською Народньою Демократичною Республікою“. Це прийнято Кубанською Радою всього населення без єдиного голосу проти, без згадки про Росію, ні словечка про тимчасову самостійність, чи про якусь там федерацію. Ніхто цій постанові не заперечував, включаючи втікачів з Московщини, що принишкла, й були раді, що ніхто не загрожує розпорюванням животів. Процес творення держави відбувся формально й демократично, якому ніхто не міг заперечити. В Краю панувала єдина влада Куботамана Філімонова й прем'єра Бича, обох обраних.

Одначе постало нещастя, що треба було боронити молоду республіку від зовнішніх більших чи менших банд, головно дезертирів з Турецького фронту та Чорноморської фльоти. Само населення Краю ще не було розагітоване і навгородні вичікували, що козаки їх зрівняють із собою. Обороняючи Кубкрай, уряд швидко опинився в тяжкій ситуації: його козаки, розагітовані на фронті, повертаючись з нього, не відгукувалися на заклик-сполох до самооборони. Довелося звернутися до добровольчої системи оборони, звертаючись до старших, інтелігентів (студентів, учнів старших клас) і недеморалізо-

ваних козаків. Матеріал цей крім ентузіязму і високого патріотизму в бойовому відношенні був маловартісний (багато вперше тримало в руках гвинтівку). Від командування такою збираниною призначувані Кубурядом поважні генерали, гештабісти, як Чорний, Букретов і на решті старенький Гулига відмовлялися. До цього сталося несподіване лихо. Один з найвизначніших Кубстаршин, військовий старшина Галаєв з своїм загоном на найнебезпечнішому відтинку, під Ейнемом, розгромив на голову великий загін большевиків, ліквідувавши комісара й командарма. Але при кінці бою і сам Галаєв поліг. Команду перебрав його випадковий помічник штабс капітан літун Л. Покровський, що з пару тижнів тому прибув з Півночі до Катеринодару організувати ватаги для... „оборони Установчих Російських Зборів“. Це був чистої води пройдисвіт і несамовитий інтриган. Він з командуванням перебрав і славу Галаєва за розгром найбільше небезпечної тоді для Катеринодару большевицької армії. Переляканий Військотаман Філімонов улаштував урочисту зустріч Покровському і надав йому рангу полковника. З цього менту кар'єра чужака несамовито росла, а серед кубстаршин назривала гостра ненависть до нього й його покровителя кубот. Філімонова. Наймит швидко провадив інтригу і проліз в командувачі всіма кубанськими військами.

Одначе пияцтво й гульня нового командарма дуже прискіпили залишення Кубвладою столиці — Катеринодару. Сам вихід з міста був обставлений таємничістю, а головне, що в похід не закликали членів уряду й Ради — навгородніх. Так здорова коаліція була зруйнована, довір'я навгородніх до козаків надщерблене. Командарм Покровський по виході з Катеринодару спричинив розкол в армії: найліпша кіннота на чолі з полковником Кузнєцовим відмовилася підлягати командармові і відсепарувалася, Бардіжі також відійшли й намірялися самотужки пробитися до Грузії (були розстріляні на молу в Туапсе). Решту Кубармії з Урядом врятувала зустріч з Добрармією ген. Корнілова в ст. Новодмитрівській, де була підписана умова між Кубурядом і Корніловим. Ця умова звільнила Кубуряд від командарма Покровського, але зобов'язала всемірно допомагати Корнілову, як головнокомандувачеві. Зрозуміло, що в поході головну роль відіграє армія й її командування, а цивільна влада мусить обмежувати свою активність.

З утратою вождя-Корнілова, ген. Денікін формально безправно продовжував „рятувати“ Кубуряд і його коза-

ків швидким утіканням на Дон, де почали повставати козаки. Найголовніше ж в Ростові й частині Довщині охорону тримали вже німецькі вояки. В цьому поході Кубуряд і Рада все більше втрачали зв'язок із своїми старшинами й козаками, а ген. Денікін і Алексєєв систематично підкреслювали свою вищість і незалежність від „якогось там Уряду й Отамана“. Кубанські офіцери й козаки бачили особливу підлеглість Добрармії, а не Кубурядові й Отаманові. Прибувши на Дон, Кубуряд і Отаман отаборилися в ст. Мечотинській, де була й ставка ген. Денікіна, замість відірватися від нього і почути себе незалежними в своїх рішеннях. Оце перебування разом уможливило Денікінові впливати психічно на кубанців і не винускати їх з-під свого нагляду. Таке приміщення уможливило Денікінові і шантажування Кубуряду (пускаючи чутки про розправи незадоволених кубанців тощо). Замість активно ознайомлюватися з різними протибольшевицькими сусідами, як Дон, Україна, Кубуряд прикавурився ізольовано під крилом ненавидівшої його Добрармії.

Важко не тільки тепер, а й тоді збагнути особливу ворожість Кубуряду до німців, які самі пропонували допомогти звільнити Кубань від большевиків. Це ж не тільки зберегло б не одну тисячу голів кубанців, а й позбавило б від спрута, яким стала Добрармія. Чомусь кубанські правителі плекали надзвичайну вірність Антанті, що без претенсій перебирала окупацію від німців Грузії й Азербайджану, Прибалтики й Фінляндії. Була якась політична аберація і „сłużацька“ прив'язаність до Добрармії, яка тремтіла, що кубанці ось-ось знайдуть правдивий шлях і вирвуться з її обіймів. Це ж слід сказати й про відносини з ближчою по крові Україною. Щоправда, проти останньої велася страшена агітація. Депутати лінійці доводили, що на Україні важливішим був ген. А. Драгоміров, ніж гетьман П. Скоропадський. Цей генерал своїми вербунковими бюроами в Києві й по більших містах так обплутав тую Україну, що з ним найбільше рахувалися. В святій Софії чоресотенний митрополит Антоній Храповицький відбуває з благословення московського патріярха церковний з'їзд, править панахиду по імператорові Миколі II-му і т. д. Так роля українського уряду зводилася нанівець, з яким не варто рахуватися і такі умонастрої запаморочили голови кубанських політиків, що в Новочеркаському проголосували продовження співпраці з Добрармією. Останню це рятувало, а Кубань завапастило.

Ця ніби співпраця з 2-м походом на Кубань почала-ся і полягала найчастіше у виконанні бажань ген. Денікіна. Про „Кубанську Народню Демократичну Республіку“, з якою вийшли з Катеринодару, ніколи ніде не згадувалося. Замість порозуміння з навгородніми, яке було осягнуто, оголошується наказ ч. 10, яким тероризується більша половина населення. Мобілізація навгородніх передається владі Денікіна. Наказ ч. 11 з 27. червня 1918 р. про мобілізацію козаків віддав усіх їх в повне розпорядження Добрармії, не додержуючись навіть того, на що не посягала царська Росія (територіяльна мобілізація і лише власні офіцери кубанці). Цей наказ не міг не обурювати не тільки офіцерів, а і козаків проти підписавших наказ авторів. Цим же наказом перекреслювалася можливість творення своєї армії, до якої так прагнули кубанці. І коли, по звільненні Катеринодару, 12.-13. серпня Кубуряд почав домагатися утворення Кубанської Армії, то Денікін не захотів і слухати і не досидів і одного засідання, а далі не з'явився, бо всі кубанські козаки згідно з кубанським же наказом ч. 11 були розсипані по... „доблесних полках Добрармії“... з московськими старшинами. Творити Кубармію не було з кого. Цього мало, Кубуряд, вислухавши гарячі протести добровольчих керівників, ніяких конкретних заходів далі не вжив і на комісію Крайової Ради не представив пляну творення окремої армії. А яка могла бути самостійність без власної армії?

Домагаючись у промовах договорення з усіма державними утворами, кубанська влада не вислала жадного представника навіть до найближчих сусідів, як Дон, Україна, Грузія, Азербайджан. Кубанський Край лишався цілком ізольованим. Натомість Добрармія мала своїх представників на Дону, в Азербайджані, Грузії, не кажучи вже за Європу, де її підтримували б. послы Росії і сусідні держави, як Дон, Україна, Азербайджан, трохи дальша Вірменія мали своїх сталих представників у Катеринодарі. Навіть деякі малі європейські держави, як Бельгія, Чехо-Словаччина призначили своїх представників до Катеринодару. Для полагодження зовнішніх відносин з Грузією закликав міністра закордонних справ її Є. П. Гегечкорі в Катеринодар не Кубуряд, а „гість Кубані“ ген. Алексєєв. Останній на цьому засіданні в присутності прем'єра Кубуряду Бича виступив не тільки в імені Добрармії, а і Кубані. І ніяких заперечень представник Кубані не заявив. Є. Гегечкорі погоджувався передати Чорноморщину адміністрації Кубані (як було

за царя), а не Добрармії, що захопила цю територію і посадила губернатора в Новоросійському без будь-яких формальних підстав. І тут Кубвлада не виявила належної вимоги, щоб приєднати Чорноморщину до Кубанського Краю, як то відповідало історичним фактам.

Кожна самостійна держава мусить розпоряджати достатньою кількістю грошових знаків і не ставити себе в залежність від сусіда. І тут кубанська влада того періоду закабалила себе залежністю від друкарських верстатів грошових знаків Дону й Добрармії, хоч в один момент сам Денікін підказував кубанцям унезалежнитися в цьому відношенні.

Самостійна держава дбає про підпорядкування собі комунікаційних засобів, як залізниці, телеграфу, а в Кубанському Краю на правах потреб для війська все те було під повним контролем Добрармії.

Нормальна держава не може не дбати про певний лад і правопорядок в середині населення, а це досягається лише нормальним функціонуванням судових установ. Без цього нема догляду за діяльністю адміністрації, що стає безвідповідальною за сваволю й беззаконні вчинки. Між тим Кубуряд запровадив надзвичайні суди військової й адміністративної влади, не вводячи для них ніякого контролю. Безсудні розправи, конфіскації майна навгородніх, а часом і козаків, найрізноманітніші реквізиції ставали звичаєм в Кубанському Краю. А ота неспідлеглість крайовим судам не тільки військових Добрармії, а кожного втікача з Півночі утворювали хаос, надаючи чужинцям, що спасалися за козачими спинами, ще й особливих привілеїв. Коли ж взяти під увагу, що більшість утікачів були колись заможніші з монархістичними переконаннями люди, то Кубанський Край став тереном опікунства махрових чорносотенців. Так невеликий військовий загін, що звався Добрармією, розрісся за рахунок кубанських же козаків у наддержаву над Кубанським Краєм. Спочатку скромна Добрармія дедалі захоплювала все більше галузей державного життя, встриваючи все більше до ладу в Кубанському Краю, його традицій і звичаїв. Кубуряд всьому тому потурав, не ставлячи твердих меж, які не сміли переходити „гості з півночі“, незалежно від їхніх титулів. Це привело до того, що Денікін і його співпрацівники цілковито ігнорували Кубуряд, Військотамана, Раду й їхні установи. Він з оравою однодумців засвоїв думку, що Кубанський Край є „Кубанська область“ Російської імперії, а він старший військовий начальник, що, при потребі, може тут правити

„Положенням про польове управління війська“. Коли щось не вдавалося провести на свою руку за допомогою Отамана, Уряду чи й Ради, то Денікін залишав, як для нього не зобов'язуюче.

Зупинити північного самозванного правителя можна було лише рішучою поставою, зверненням до населення й припиненням постачання та набору молодших річників. Сервилізмом, який безмежно розвівся в кубанському потіличному керівництві, направити зарозумілого Денікіна на належне місце ніяк не було можливо. Він все більше набрав розгону до диктатури. Про якесь незалежне провадження й культурно-національного життя українців чи черкесів не можна було думати, бо для Денікіна й його дорадників все то були „русские люди“. В самому Катеринодарі професори з півночі натворили аж дві політехніки й єдиного професора кубанця Ф. А. Щербину не хотіли прийняти, маючи утримання від Кубуряду. Різні відомства Кубанського Краю надзвичайно розбухали від прийняття на працю отих московських біженців. Останні ж до кубанської інтелігенції ставилися згори: вони глузували з провідників і установ Кубкраю, як нижчепоставлених культурно.

Революційні здобутки, демократичні установи, професійні організації після 2-го приходу в Кубанському Краю розв'язані, як ніби большевицькі. Повернули правителі на угоду денікініяди до архаїчного „Положення про громадську управу в козачих військах“ та „Положення про селянський стан“. Отже відновлено майже повністю дореволюційний стан. Об'єктивний спостерігач міг зауважити, що Ради, Крайовий Уряд, виборний Отаман, якась делегація до Парижу стали зайвими, бож вони самі реставрують дореволюційні відносини. Деклярація до Конституції перекреслила її сенс отією „тимчасовою самостійністю“. Інші законодавства на реальному житті Краю не відбивалися — в ньому заводився реакційніший стан ніж перед революцією: панували по станицях коменданти, що кожного могли обернути в... большевика. Коли б замість „Військового Отамана“ поставити „Наказного“ та відновити територіяльне формування козаків, то „Кубанська область“ без Чорномор'я ген. Бабича відновилася б. За часи блукання по степах Кубані й Дону розгублені всі революційні надбання, втрачено й територіяльно та традиційно. На угоду Денікіна втрачено довір'я навгороднього населення і відбувся великий його фізичний ісход. А скільки безвинних жертв навгородніх у цій боротьбі? На всіх стовпах ліхтарів

і по деревах Майкопу садист Покровський повісив головно темних, зневірених, що прохали помилування, навгородніх... Такі картини легко не забуваються.

Денікінові при цьому дозволено розперезуватися все більше й більше Він стає не державою в державі, а „наддержавою“. В самостійному „Кубанському Краю“ він проголошує „самостійність“ зрадою. Його московські люди при кожній нагоді глузують з самостійників (головно чорноморців), називаючи їх примітивами та зрадниками єдиної неділимої Росії. Двовладдя в Кубанському Краю все більше котилося до диктатури, хоча формально Кубанська Крайова Рада не визнала Денікіна за диктатора, алеж і він ніяких рішень, йому не вигідних, Ради чи Уряду не вважав потрібним до виконання підлеглими йому втікачами.

З наведеного бачимо, що сприятливих виглядів на самостійне життя в Кубанському Краю по його звільненні з-під большевиків стало менше. Замість цілковитої незалежності прийнято накинену тимчасову самостійність; повнота влади кубанської потрапила під контроль й втручання влади Добрармії; репрезентація всього населення Краю знизилася фактично до заступлення інтересів майже самих козаків і черкесів; у розпорядженні комунікаційними засобами вплинула залежність від військової влади; незалежність зовнішніх зносин самообмежилася представником Добрармії б. міністром Сазоновим, в поміч якому виїхав б. прем'єр Л. Бич і його міністер А. Намітоков; треба було знайти спосиби, як здійснити постанову Ради про окрему Кубанську армію, для якої козаки були розпорощені по частинах Добрармії; від незалежного розпорядження ресурсами багатств Кубанського Краю виникали конфлікти з тією ж Добрармією, що претендувала на всеросійську владу і для самостійного життя вимагалася власна грошова система, а Кубвлада покладалася лише на доброзичливість Дону й Добрармії.

Таким чином, на кінець 1918 р. становище в „Кубанському Краю“ утворилося політично значно тяжче, ніж було в початковій стадії по революції. Прийняті тоді концепції політичної перспективи для „Кубанського Краю“ різко змінилися на гірше. Все населення відчувало гнітючу небезпеку й терор значно виразніше, як то було за царату. Військотаман Філімонов відразу вирішив „кинути рукавицю“, зформувати Кубуряд, не рахуючись з більшістю членів Законодавчої Ради. Остання, замість негайно зареагувати, висловити недовір'я такому урядові, почала пробувати його „направляти“.

Дехто з кубанських політичних діячів-чорноморців уже тоді не сподівався, що в цій боротьбі „Кубанський Край“ вийде переможцем над більшовиками й Добрармією. Остання вже тоді виявила непридатність до перемоги над червоними, бо ідейність часів ген. Корнілова майже завмерла, верхні провідники загрузли у московському шовінізмі і потурали юрбі різних ґастролерів по творенню маєтків. Чим далі сумніші відомості надходили з фронту.

Та і в такому стані кубанці-самостійники не відійшли набік від політичного життя й робили як і скільки могли, щоб залишити своїм спадкоємцям бодай ідею самостійної держави — „Кубанського Краю“ з його Конституцією поза декларацією й іншими законодавчими актами. Для цього треба було працювати, переборюючи найдикіші прояви денікініяди. Без цієї боротьби, без ілюзійного існування республіки „Кубанський Край“ лишилися би самі реакційні потуги московських шовіністів.

Розвиток денікініяди, спротив їй кубанських самостійників, ганебний її упадок й вимушений останній ісход з Кубані обговориться в 3-й книзі цих спогадів.

Кінець 2-ї книги.

11. грудня 1958 року
Торонто, Онтаріо,
Канада.

Наказний Отаман Кубанського Війська Бабич
(Фото до стор. 59)

Ген. А. І. Денікін і ген. Лукомецький
(Фото до стор. 95)

Осавул О. I. Балабае

(Фото до стор. 103)

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Автономів — 130, 131,
 Адамов — 66.
 Ажінов — 291.
 Алексанкін — 199.
 Алексєєв М. В. — 11, 12, 13, 14, 15, 16,
 22, 25, 34, 35, 72, 73, 77, 78, 82, 93,
 98, 104, 107, 108, 103, 112, 116, 119,
 122, 123, 129, 130, 158, 159, 160, 161,
 163, 164, 186, 188, 211, 220, 221, 228,
 235, 236, 273, 275, 277. 292 293, 325,
 347.
 Алексєєв Н. Н. (проф.) — 287.
 Андрє — 310, 312.
 Анішов А. — 199.
 Анрім — 112.
 д'Ансельм — 314,
 Анфельбаум — 30.
 Асмолов — 334, 335.
 Астров Н. А. — 223, 244, 308.
 Бабикин — 39.
 Бабич М. П. — 59, 61, 350.
 Бабієв М. — 64, 71.
 Балабась О. І. — 92, 101, 103, 158,
 197, 224, 253.
 Балабин — 131.
 Бараңов — 264.
 Баратов — 308.
 Бардіж К. Л. — 57, 62, 65, 66, 68, 340.
 Барцевич — 57, 72, 95, 96.
 Баткін Ф. — 30, 33, 78, 86, 89.
 Безкровний К. Я. — 78, 118, 121, 122,
 197, 198, 203, 224, 233, 243, 253, 268,
 335.
 Везщастний К. — 72.
 Безщастний Никон — 72.
 Бернацький (проф.) — 307. 311.
 Бертелло — 306.
 Белашов — 264.
 Бикадоров — 107.
 Бистров Б. Н. — 278.
 Бич Л. Л. — 62, 71, 72, 76, 77, 78, 96,
 105, 108, 112, 119, 121, 122, 123 128,
 144, 161, 165, 170, 173, 175, 191, 202,
 204, 209, 212, 215, 220, 221 225,
 228, 229, 233, 242, 244, 247, 248, 249,
 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 261,
 262, 263, 266, 267, 268, 275, 282, 285,
 288, 291, 292, 293, 300, 314, 323, 324,
 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338,
 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 350,
 351.
 Бібанов М. М. — 21, 22.
 Білий Г. А. — 121, 197, 253, 344.
 Білий С. Г. — 121.
 Білоусів — 249, 250, 278, 327, 332.
 Білоусов (ген.) — 281, 286.
 Бобріков — 209.
 Богаєвський М. П. — 12, 13, 24, 25,
 79, 102.
 Богаєвський А. — 81, 83, 98, 105, 107,
 116, 124, 127, 294, 296, 299, 302, 303,
 313.
 Богданов Н. — 310.
 Болотенко — 26.
 Болотов — 218.
 Бонд — 304.
 Боржинський — 235, 242, 256, 283,
 286.
 Борисевич Г. М. — 158.
 Боровський — 145.
 Боярський — 342.
 Браїло — 45.
 Бронштейн — 30.
 Букретов М. А. — 66, 160, 335, 336,
 346.
 Василь Миколович (В. М.) — 16, 17,
 (Іванис) 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
 74, 75, 79, 80, 81, 83, 85, 90, 92, 93, 94, 97,
 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110,
 118, 123, 133, 134, 135, 136, 137, 140,
 141, 143, 144, 145, 150, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 163, 172, 176, 178, 179,
 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 191,
 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
 200, 203, 204, 205, 224, 230, 231, 234,
 235, 240, 241, 242, 243, 253, 265, 268,
 270, 272, 293, 299, 306, 324, 326, 327,
 331, 335, 337, 338, 341, 343.
 Вашингтон Ю. — 243.
 Верховський — 13.
 Вигріяніє — 130.
 Вільгельм — 282, 304.
 Вінавер — 223, 309.
 Віте — 113.
 Волошинов — 24.
 Воробйєв — 226, 292.

Воронков М. С. — 227, 228.
Воропінсв П. — 253.
Воропінсв Ф. — 315, 323, 334, 336.
Ворошилов — 264.
Врангель — 79, 185, 196, 222, 242, 243,
257, 261, 310, 313.
Вусатов — 198.
Гагарин — 281.
Галаев — 65, 68, 67, 346.
Галушка — 68, 271.
Гапон Ю. І. — 209.
Гатагогу — 273, 331.
Гегечкорі Є. П. — 292, 293, 348.
Гейман — 270.
Герасімов — 289, 290, 308.
Геровський — 282, 283.
Глазенап — 28, 97, 187, 188, 208.
Голіцинський — 133, 134.
Головатий А. — 26.
Головко — 198.
Голубов — 24, 28.
Гольдентул Н. — 138.
Гольдестул Г. — 139.
Гончаров К. — 235, 270, 271, 272, 273.
Горбушин — 244, 251.
Горпищенко Г. І. — 158.
Греков — 302.
Грибосдов — 26.
Грушевський М. — 81.
Губарев — 230.
Гудков В. — 35.
Гулига І. О. — 37, 66, 67, 72, 77, 270, 271,
343, 346.
Гуменний — 130.
Гуценко — 181.
Дворник — 35, 51.
Деміденко — 190.
Денікін А. І. — 13, 15, 25, 26, 34, 37,
72, 76, 77, 78, 79, 82, 87, 88, 89, 90, 92,
93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 118, 119, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135,
137, 138, 145, 146, 148, 149, 150, 152,
155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
164, 166, 167, 172, 173, 184, 186, 188,
189, 198, 199, 200, 202, 204, 210, 211,
212, 215, 216, 217, 218, 219, 220,
221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 240,
241, 242, 243, 244, 246, 247, 251, 256,
257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264,

268, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 277,
278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286,
288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295,
296, 297, 298, 299, 300, 302, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312,
313, 314, 315, 324, 325, 326, 335, 336, 337,
338, 339, 340, 344, 346, 347, 348, 349,
350, 351.
Денісов — 115, 144.
Дицман — 335.
Добринін — 114, 124, 296, 297.
Долгополов — 264, 266, 315, 344.
Дорошевський — 218.
Дорошенко Д. — 130, 282.
Драгоміров О. — 113, 217, 227, 228,
257, 261, 263, 292, 300, 302, 305, 325,
339, 347.
фон Дрейер В. — 287.
Дрейлінг — 270, 273.
Дроздовський — 101, 102, 135, 137,
149, 151, 152, 192.
Дунаєвський — 131.
Дудін — 130.
Дуня (дружина Моргуліна) — 179,
180.
Дурасов — 135.
Духонін — 14.
Евальд — 107.
Ейхгорн — 294.
Ельснер — 13.
Ерделі — 13, 65, 69, 72, 77, 78, 82, 83,
98, 105, 135, 136, 142, 149, 152, 156.
Ердман О. І. — 17, 75.
Ерліш — 306.
Еськов — 289, 290.
Єпіфанов — 124.
Жебрак — 137, 138.
Жиров — 289.
Жлоба — 136.
Жорданія — 300.
Жофр (маршал) — 243.
Задорожний П. — 45.
Закладний — 209.
Зальцман — 66.
Захарашвілі — 17, 21, 87.
Зборовський — 280.
Зеелер В. Ф. — 223, 227, 228.
Зензінов — 16.
Зінов'єв — 30.
Золотаревський — 198, 234.
Золотарьов — 26, 28, 30, 38, 41, 50, 86,
87, 89, 91, 100, 101.

- Зубакіна — 136.
 Іваненко Д. С. — 249, 262.
 Іванченко Лука Васильович — 185.
 Казанович — 82, 148, 149, 151.
 Каледін О. — 12, 13, 15, 24, 101, 106, 113, 114.
 Калінін — 141, 218, 282, 286.
 Кальнін — 131.
 Кам'янський І. — 68, 158.
 Канін В. А. — 308.
 Каплін П. М. — 118, 120, 121, 226, 241, 249, 250, 251, 269, 315, 332, 338.
 Караїм Крим — 309.
 Карташов — 209, 288, 336.
 Карцев — 180, 251, 259.
 Касо — 144.
 Каптанів — 158.
 Келеч Гирей — 66, 91.
 Керенський О. — 11, 12, 15, 16, 19, 85.
 Кислов — 107.
 Кірій Онисим Власович — 197, 222.
 Кісляков — 107.
 Клочковський (адмірал) — 308.
 Князів — 194.
 Ковган — 109, 110.
 Ковтюх Е. — 142, 165.
 Колосовський — 176, 178.
 Колчак — 86, 243, 308.
 Корнілов Л. Г. — 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 95, 97, 98, 100, 101, 103, 106, 108, 111, 113, 115, 116, 183, 184, 199, 215, 236, 299, 346, 352.
 Короб'їн — 249, 250, 264, 265, 315.
 Корольков — 270, 271, 272, 273.
 Корсун — 219.
 Кохенгаузен — 114.
 Коцев — 124.
 Крейнїй — 131.
 Крамар — 198, 326, 327, 331, 341.
 Краснов П. М. — 100, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 117, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 175, 186, 211, 212, 253, 256, 262, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305.
 Кривошеїн А. В. — 313.
 Крикун Савка — 198.
 Крим Гирей — 68.
 Крим С. — 310.
 Кримов — 11, 18, 19.
 Криштафович — 124.
 Крупний — 277.
 Крутіков А. Ф. — 29, 30, 54, 90, 92, 97, 101, 110, 141, 143, 144, 145, 150, 157, 193.
 Крюков Ф. Д. — 296.
 Кузнецов — 57, 71.
 Кулабухов А. І. — 202, 226, 264, 278.
 Кулабухов О. І. — 284, 288, 344.
 Кучук — 343.
 Ладоха — 138, 139, 142, 199, 210.
 Лазаревський — 280.
 Лапшин Г. П. — 22.
 Левашов — 26, 30, 35, 86, 103.
 Левшин (ген.) — 230.
 Ледовський — 209, 260, 288.
 Лепін — 115, 243.
 Леонтьєв М. В. — 18.
 Лермонтов — 26.
 Летноу — 293.
 Лебедев В. А. — 304.
 Лиманський — 91, 92.
 Лівницький С. О. — 121.
 Лівницький М. — 235, 242.
 Лідія Олексіївна — 17.
 Лісевицький — 68.
 Літовкін А. — 226, 233, 335.
 Лукин В. Я. — 287, 335.
 Лукомський — 13, 127, 128, 129, 200, 211, 220, 221, 227, 228, 229, 232, 239, 242, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 292, 295, 297, 300, 302, 309, 311.
 Львов — 11.
 Льдінський — 338.
 Ляхов (ген.) — 230, 293, 314, 337.
 Мазнієр — 292.
 Макаренко І. Л. — 118, 233, 234, 248, 250, 264, 266, 267, 268, 269, 316, 331, 332, 333, 340.
 Макаренко П. Л. — 103, 121, 124, 253, 266, 291, 300, 301, 316, 336, 342, 343.
 Макензен (маршал) — 243.
 Мальцев Б. — 130.
 Малянтович В. Н. — 209.
 Мандритов — 145.
 Манжула С. Ф. — 224, 233, 242, 253, 262, 264, 269, 331, 337, 340, 342, 343, 344.

Мануйлов — 243.
Маргулієс М. С. — 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 325.
Марков — 13, 72, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 93, 98, 99, 100, 104, 105, 109, 110, 116, 123, 133, 134, 135, 142, 185, 236.
Марочкін — 130.
Масленіков — 28, 179.
Маслов С. І. — 312.
Матвіїв — 176.
Машин — 26, 54, 58, 86, 91, 152, 154, 179, 185.
Мейнгард Г. А. — 278.
Мелер-Закомельський (барон) — 311.
Мельниковський В. — 64.
Менар (граф) — 294.
Микола II (цар) — 11, 24, 59, 134, 279,
Микола Іванович — 17.
Миколаїє — 262.
Микола Миколаєвич — 106, 277.
Митр. Петрович (прем'єр) — 25.
Михайлів — 26, 51, 52, 61, 154.
Мищенко — 113.
Міллер — 243.
Мімоков П. М. — 223.
Міончинський Д. — 86, 87, 90, 133, 134, 135, 148, 154.
Міщанок А. П. — 209.
Молдавський — 312.
Моргунів — 179, 180.
Морев — 197.
Морозов — 222.
Муравйов — 142.
Мухін о. Василій — 182.
Набока Василь Васильович — 183.
Набоков — 309, 310.
Назаров — 24.
Наміток А. А. — 121, 122, 170, 172, 173, 202, 208, 228, 264, 266, 324, 344.
Натієв — 120, 130.
Науменко В. Г. — 57, 58, 64, 76, 78, 111, 200, 259, 340.
Нежінцев — 34, 84, 88.
Нератов А. А. — 228, 302.
Нечипасєвські (родина) — 163.
Нечипасєвський Г. Г. — 196.
Ной-Жорданія — 259.
Оболенський В. — 315.
Овчінніков — 124.
Окунь Ісер Вульфівич — 335,
Ольга Олександрівна (сестра царя) — 206, 279, 289.

Олена (сестра В. М.) — 181.
Омельченко Г. В. — 118, 121, 197, 198, 247, 323, 327, 342, 343.
Отен — 304.
Оцин А. — 309.
Панченко Л. І. — 214.
Парамонов М. Е. — 163.
Пархоменко — 134, 136, 137, 152, 154, 178, 179, 193, 194, 195.
Патнікер — 131.
Перетятко — 158.
Петлора — 251, 259, 282.
Петро Потапович — 182.
Пилипенко — 290.
Пионтковський С. — 292.
Погорілий К. — 45.
Погорілий Федір Кирилович — 182.
Подтопельний — 331.
Подтьолков — 25.
Подушко Н. А. — 65.
Покровський (адмірал) — 308.
Покровський — 37, 57, 58, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 95, 109, 110, 111, 112, 124, 142, 143, 144, 145, 152, 158, 161, 162, 163, 164, 176, 183, 189, 191, 200, 202, 220, 228, 229, 231, 240, 242, 257, 258, 260, 267, 270, 281, 309, 310, 313, 327, 332, 334, 338, 339, 346, 351.
Поливан П. К. — 284, 285, 286.
Полуян Я. — 130.
Полуян Олена — 130.
Полуянов — 81.
Поляков — 302.
Попов С. В. — 271, 288, 289, 323.
Попов П. Х. — 25, 32.
Преображенський — 264.
Прживальський — 66, 113, 243.
Приліпський — 338.
Приходько — 335, 336.
Пул — 305.
Пучкін — 264.
П'ятикопов — 153.
Раздеришин — 112.
Раснянський — 107.
Решетін — 124.
Репніков — 209.
Рогівець — 253, 263, 264.
Родзянко — 114.
Рожанський — 131.

Романовський — 13, 18, 22, 72, 78, 107,
109, 116, 221, 228, 257, 260, 264, 265,
284, 292, 302, 311.
Рондо — 199.
Ростягаєв — 193, 194.
Рубін — 131.
Рустамбеков — 291.
Рябовол М. С. — 68, 77, 78, 96, 118,
121, 149, 159, 190, 231, 233, 234, 244,
253, 263, 266, 293, 331, 332, 333, 342,
343, 344.
Рябушинські (брати) — 313.
Савицький — 119, 162, 166, 199, 209, 216,
217, 219, 222, 228, 260, 270, 344.
Савич — 308, 311.
Сагателян — 291.
Сазонов — 302, 344, 351.
Сашуня (брат В. М.) — 181.
Сверчков Д. Ф. — 344.
Свечін — 302.
Свініков — 302.
Сеня (брат В. М.) — 181, 183, 191,
205.
Серадзе — 57.
Серафим (брат В. М.) — 181.
Семілетов — 294, 299.
Сидорін — 294, 299, 300, 313.
Сівера — 31.
Сілічов — 131.
Сімоновський — 61.
Скобцов Д. Е. — 111, 118, 120, 121,
161, 172, 202, 209, 210, 217, 221, 225,
226, 228, 232, 233, 234, 244, 264.
Скоропадський П. — 35, 114, 116, 120,
121, 123, 282, 299, 300, 347.
Слацов — 145, 222.
Смагін — 291.
Соколов — 225, 226, 269, 275, 339.
Сорокін — 37, 44, 82, 130, 131, 142, 149,
150, 151, 152, 155, 156, 183, 192.
Сосновський — 131.
Степанів В. А. — 226, 227, 228, 292,
308, 312.
Степанін — 310.
Суворін — 13.
Сулятицький П. — 58, 62, 66, 70, 77,
Сушков Ф. С. — 190.
Сушков П. С. — 111, 203, 221, 226,
232, 244, 264, 341, 344.
Таганцев — 312.
Тимановський — 151, 193, 195.
Тимченко А. — 175.

Тихменев — 302.
Тихоміров — 189.
Товстопят Алла — 134.
Толкунов — 191.
Толмачов — 158.
Толстой Л. — 26.
Томсон — 307.
Топа Чермоєв — 259.
Трепке — 143.
Третяков Ю. — 26, 28, 43, 44, 47, 48,
52, 86, 87, 96, 197, 198, 234.
Троценко — 244, 247, 264, 332.
Троцький — 30, 115, 243.
Трубецкой С. М. — 309, 310, 311, 312.
Трусковський А. А. — 202, 210, 212,
214, 215, 334, 335.
Туземцев Н. — 76.
Тундутов — 124.
Туненберг — 71, 155, 156, 200, 233,
247, 248, 255, 259, 339.
Турутін С. Г. — 61, 62, 69.
Уваров — 175.
Улагай — 71, 148.
Уокер — 307.
Успенський М. М. — 67, 228, 270,
271, 273, 338.
Федоренко Л. З. — 103, 158.
Федорів М. М. — 311.
Фендріков — 232, 234.
Філімонов О. П. — 62, 63, 67, 68, 70,
71, 72, 77, 78, 96, 107, 111, 118, 119,
121, 122, 126, 158, 159, 160, 161, 162,
166, 170, 216, 217, 220, 221, 222, 225,
231, 232, 235, 260, 266, 273, 274, 275, 277,
286, 287, 288, 289, 325, 333, 334, 335,
336, 337, 338, 339, 340, 341, 345, 346,
351.
Філімонов Д. О. — 190, 226, 249, 250,
251, 344.
Фош (маршал) — 240, 306.
Франше д'Еспре — 206.
Хан Хойський — 259.
Харичків — 22.
Харітонів — 200.
Харламов В. А. — 227, 228, 229, 294,
296, 298, 300, 303, 304.
Харченко — 241, 251.
Хачересів — 102.
Харьковцев — 17, 18, 19, 24, 141, 178.
Хименко Нестор — 182.
Храповицький Антоній — 347.
Христюк П. — 81.

Хрущ У. І. — 37.
 Худієв — 264.
 Церетелі — 16.
 Чекалов — 332, 336, 340.
 Черевков С. П. — 299.
 Черисцов — 25.
 Чернов — 16.
 Чорний (генерал) — 64, 66, 346.
 Чорний (студент) — 130.
 Чумаченко — 271.
 Чуприна М. Г. — 181.
 Шаколі М. О. — 26, 89, 90, 102.
 Шахим Гирей — 72, 77, 78, 118, 121,
 248, 262, 265, 268, 316, 323, 324, 331,
 344.
 Шашуткін — 277.
 Шепель — 285.
 Шкура (Шкуро) — 145, 146, 147, 148,

217, 225, 257, 260, 261, 264, 281, 310,
 313, 336, 339.
 Шолковський — 17.
 Шпак — 146.
 Шрамм П. А. — 209.
 Шрейдер Г. І. — 223
 Шульгин В. В. — 108, 116, 223, 226,
 228, 243, 283, 292, 294, 299, 308, 309,
 311.
 Щербаков Г. С. — 344.
 Щербатов Н. В. — 311.
 Щербина Ф. А. — 42, 265, 342, 350.
 Юденіч — 112.
 Юр'єв С. В. — 209.
 Юрковський — 336.
 Яків (солдат) — 178.
 Яковлев — 67.
 Янів — 30.
 Ярошевський — 35.

ПОКАЖЧИК МІСТ

Аксаї — 176.
 Анапа — 67, 197, 205, 279, 289.
 Армавір — 67, 184, 192, 195, 196.
 Астрахань — 246.
 Ахтари — 110, 158.
 Баку — 307.
 Балашов — 298.
 Батайськ — 142.
 Баталпашинськ — 71.
 Батум — 112, 307.
 Берлін — 287, 303, 307.
 Бихов — 11, 13, 18, 19, 77.
 Білгород — 236.
 Букарешт — 19.
 Владикавказ — 26, 145.
 Вороніж — 298.
 Ейнем — 67.
 Ерзерум — 42, 58.
 Єйськ — 67.
 Калач — 298.
 Камишин — 298.
 Катеринодар — 25, 36, 40, 41, 43, 45,
 46, 47, 49, 58, 59, 65, 67, 68, 69, 70,
 71, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 89, 92, 100,
 108, 109, 112, 129, 130, 131, 149, 155,
 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 164, 167, 176, 178, 183, 192, 194, 195,
 196, 200, 201, 204, 209, 211, 214, 216, 219,

220, 222, 227, 234, 243, 256, 257, 259,
 270, 272, 273, 277, 279, 280, 281, 282,
 283, 286, 288, 289, 292, 293, 294, 295,
 298, 299, 301, 302, 303, 308, 309, 310,
 312, 324, 339, 343, 345, 346, 348, 350.
 Катеринослав — 285.
 Керч — 131, 158.
 Київ — 66, 100, 103, 117, 120, 121, 254,
 261, 274, 282, 285, 309, 325.
 Кисловодськ — 143.
 Ленінград — 199, 218.
 Лондон — 306.
 Львів — 12, 58.
 Мейкоп — 50, 71, 189, 192, 351.
 Москва — 11, 20, 100, 144, 199, 218,
 236, 240, 274, 278, 282, 292, 298, 325,
 327, 345.
 Нахичевань — 102.
 Новоросійськ — 64, 67, 79, 112, 130,
 137, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 185,
 187, 192, 193, 207, 293, 294, 298, 299,
 309, 349.
 Новохоперськ — 298.
 Новочеркаське — 13, 21, 24, 25, 34, 90,
 101, 103, 105, 106, 107, 113, 117, 121,
 123, 125, 130, 135, 145, 163, 178, 181,
 235, 347.

Одеса — 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 325.
Орел — 20.
Париж — 25, 288, 306, 307, 341, 343, 344, 350.
Перемишль — 12, 37, 42, 58.
Петроград (Петербург) — 11, 18, 19, 26, 61, 79, 280, 299.
Пиленков — 188.
Прага — 315.
Ростов н/Дону — 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 32, 38, 39, 45, 48, 57, 66, 68, 97, 100, 102, 108, 112, 117, 131, 142, 145, 163, 214, 215, 291, 347.
Рязань — 20.
Саракамыш — 58.
Севастополь — 65, 310.
Симферопіль — 309.

Ставропіль — 131, 145, 146, 147, 148, 184, 192, 236, 241, 257, 324.
Сухум — 188.
Таганріг — 17.
Тамань — 67, 103, 111, 120, 130, 158, 279.
Тбілісі — 26.
Телав — 46, 153, 179.
Темрюк — 67, 181, 197, 279.
Трапезунд — 42, 58.
Туаше — 64, 67, 68, 71, 178, 188, 189, 293.
Ханьков — 176, 179, 190.
Харков — 217, 261.
Хатуньк — 17.
Царицин — 32, 107, 108, 125, 236, 293, 304.
Ялта — 310.
Яси — 254, 291, 293.

ПОКАЖЧИК СТАНИЦЬ

Абинська — 176.
Андріївська — 88, 189.
Байсугська — 93, 94.
Березанська — 40, 41, 152, 154.
Білорічинська — 189, 192.
Бриньковська — 142.
Брюховецька — 44, 68.
Вареникова — 176, 180, 185, 205, 279.
Ведмедівка — 90, 91.
Великокнязівська — 135, 183.
Виселки — 149, 152, 155.
Воронцовська — 189.
Георгієво-Афіпська — 67, 79, 80, 199.
Гостагаєвська — 185, 241, 251.
Дінська — 150, 155, 234, 343.
Дмитрівська — 95.
Дядьківська — 91, 92, 109.
Єгорлицька — 31, 32, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 106, 109, 110, 130, 134, 157.
Єлисаветинська — 80, 81, 82, 84, 88, 189.
Журавська — 92, 93, 152, 154.
Іванівська — 36, 37, 197.
Ільїнська — 94, 95, 141.
Ірклієвка — 39, 40.
Кавказька — 47, 64, 66, 67, 68, 194.
Катальницька — 28, 29, 30, 31, 142.
Калциболотська — 141.

Калузська — 57, 71, 72, 73.
Катеринівська — 105, 141, 143.
Кисляківська — 143.
Копанська — 142.
Кореновська — 42, 43, 45, 46, 47, 142, 149, 150, 151, 152, 155.
Криловська — 105, 143.
Кримська — 176, 177, 179, 184, 197.
Кубанська — 194.
Курчанська — 205, 235.
Кущовка — 142, 143, 144, 149, 183, 305.
Ладожська — 155.
Маничська — 107, 298.
Мар'янська — 81, 88, 139.
Медведівська — 89, 189.
Мечотинська — 31, 98, 99, 101, 104, 106, 112, 116, 118, 121, 130, 157, 276, 347.
Настасівська — 34, 36, 57, 182.
Незамаївська — 37, 39, 141, 343.
Некрасівська — 48, 49.
Нововеличківська — 189.
Новодерев'яківська — 142.
Новодмитрівська — 58, 72, 75, 76, 79, 83, 86, 336.
Новоіванівська — 36.
Новолеушковська — 33, 39, 105, 141.
Новомалоросійська — 152.

Новомишастівська — 189.
Новомінська — 142.
Новопокровська — 96, 141, 165, 210,
216.
Новоцербинська — 343.
Ольгінська — 24, 26, 101, 142, 178.
Павлівська — 105, 109.
Пашківська — 155, 156, 260.
Пензенська — 71.
Петровська — 57, 58, 205.
Пластунівська — 151.
Платніровська — 151.
Плоська — 35, 36.
Полтавська — 197, 198.
Привольна — 142.
Приморсько-Ахтирська — 67.
Прочноокопська — 193.
Рогівська — 142.
Роздольна — 47.
Рязанська — 52, 53.
Саратовська — 71.
Сіверська — 79.
Слав'янська — 57, 58, 92, 103, 161,
165, 176, 205, 206, 279, 280.

Слобідка — 180, 197.
Сосика — 105, 109, 142, 143.
Старокорсунська — 36.
Старолеушковська — 39, 109.
Старомишастівська — 189.
Старомінська — 142.
Старочеркаська — 25, 106.
Тимашовська — 66, 149, 155, 156, 161.
Тифліська — 145.
Тихорецька — 31, 32, 38, 41, 43, 46,
64, 66, 67, 68, 138, 140, 141, 146, 149, 151,
159, 167, 183, 209, 327.
Торгова — 135, 141, 145.
Троїцька — 176, 177, 180, 198, 280,
326.
Тунельна — 177.
Уманська — 142.
Успенська — 95, 96, 105, 109, 141, 196.
Усть-Білокалитвінська — 107.
Усть-Лабінська — 47, 48, 155.
Хомутовська — 27, 28, 52.
Шаблійовка — 133, 134, 135, 141, 185.
Ясенська — 142.

ПОКАЖЧИК СІЛ

Біла Глина — 136, 137, 141.
Горкобалківське — 96.
Елінське — 50.
Іванівське — 136.
Київка — 180, 197.

Конокове — 196.
Лежанка — 31, 32, 33, 34, 35, 36, 97,
98.
Павлівське — 136.
Піщаноконське — 124.

ХУТОРИ

Володимирський — 93, 94.
Журавський — 41, 42, 43.
Мальований — 42, 152.
Марухінські — 49, 53, 56.

Пилипівський — 51.
Підгірний — 180.
Тихорецький — 167, 170, 174.
Хоперський — 93, 94.

АУЛИ

Гатлукай — 56, 71.
Габукай — 53.
Несшукай — 53, 54.
Новий Бжегокай — 80.
Панахес — 80, 81.

Понежукай — 55,
Тахтамукай — 56.
Шенджій — 56, 57, 71, 72, 73, 78.
Гначбау (нім. колонія) — 88, 89, 95,
189.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	7
1. Початки Добровольчої армії на Півдні колишньої Росії	11
2. В Ростові над Доном	16
3. Перший крижаний похід на Кубань	22
4. В станиці Ольгінській (Дон)	24
5. У станиці Хомутовській (Дон)	27
6. Ст. Кагальницька (Дон)	29
7. Ст. Мечотинська (Дон)	31
8. Станиця Єгорлицька (Дон)	31
9. Лежанка (Ставропільщина)	33
10. Плеська станиця (Новокорсунський хутір, Кубань)	35
11. Новоіванівська станиця (Кубань)	36
12. Станиця Незамаєвська (Кубань)	37
13. Станиця Старолеушковська й Ірклієвська (Кубань)	39
14. Станиця Березанська (курінна, Кубань)	40
15. Журавський хутір	41
16. Станиця Кореновська (Кубань)	42
17. Марш за Кубань (ст. Роздольна й Усть-Лабінська)	47
18. Станиця Некрасовська (Кубань-Лінія)	48
19. Станиця Рязанська (Закубання)	52
20. На черкеській території	53
21. В аулі Шенджій	56
22. Революція на Кубані	58
23. Зустріч в аулі Шенджій	72
24. Захоплення станиці Новодмитрівської	73
25. Станиця Новодмитрівська	75
26. Новодмитрівська угода	76
27. Станиця Георгіє-Афипська	79
28. Аули Новий Бжегокай, Панахес	80
29. Станиця Єлисаветинська	81
ВТЕЧА ГЕН. ДЕНІКІНА ПІД ЗАХИСТ НІМЦІВ	
30. Німецька колонія Гначбау	88
31. Рятунок в стан. Ведмедівській	89
32. Станиця Дядківська	91
33. Ст. Бейсугська, хутори Володимирський і Хоперський	93
34. Станиця Ільїнська	94
35. Станиця Успенська	95
36. Перетинання залізниці й Горькобалківське село	96
37. Станиця Плоцька й Лежанка	97
38. Станиця Єгорлицька	98
39. В Новочеркаському	101
40. Знову в Єгорлицькій	104
41. Добровольча армія і кубанці на Дону	105
42. В стані кубанців на Дону	109

43. Загострення відносин Добровольчої армії з Доном	113
44. Відносини з Україною	115
45. Постанова кубанців у Новочеркаському	121
46. Доно-Кавказький Союз	123
47. Перед 2-м походом на Кубань	130

ДЕНІКІНІЯДА

48. Похід по Донщині й Ставропільщині	133
49. Шаблійовка	134
50. Біла Глина	136
51. На Тихорецьку	138
52. На Куцовку, боротьба з Сорокіним	142
53. Андрій Григорович Шкура (Шкуро)	145
54. На Катеринодар — столицю Краю	149
55. Врочистості по звільненні Катеринодару	160
56. Господарювання Добровольчої армії	163
57. Діяльність кубанської влади до зайняття Катеринодару	164
58. Наказ ч. 11	165
59. Наказ ч. 10	167
60. Циркуляр отаманам відділів	174
61. Наступ на Новоросійськ	176
62. Відвідини Ханькова	179
63. Система адміністрування Добрармії	186
64. Безсудні розправи	188
65. Воротьба за Армавір	192
66. Перші кроки в Раді	196
67. Склад Ради	199
68. Національне питання Кубуряду	201
69. Творення кубурядового апарату	204
70. Фінансові справи	210
71. Кубанська армія у взаєминах Кубуряду й Добрармії	215
72. Російські політичні групи в Катеринодарі	222
73. Підготування до Крайової Ради	224
74. Настрої перед засіданням Крайової Ради	229
75. Відкриття Крайової Ради	232
76. Діяльність Кубанської Надзвичайної Крайової Ради	243
77. Відхилення диктатури ген. Денікіна	257
78. «Об'єктивність» ген. Денікіна	260
79. Відступ кубанських проводирів	262
80. Комісія порозуміння	264
81. Питання Кубанської армії в Раді	270
82. Фактичне поводження Добрармії далі на Кубані	275
83. Негація України в Катеринодарі	282
84. Особливості Кубанської адміністрації в часи Денікініяди	287
84а. Зовнішня політика Кубанського Уряду	291
85. Значення Добрармії й Денікіна на Заході	306
86. Прийняття Кубанської Конституції	315
87. Основи земельної реформи	327
88. Вибори Військового Отамана	333
89. Делегація до Парижу	341
90. Вигляди й перспективи після 1-го періоду боротьби	345

ВИПРАВЛЕННЯ НЕДОГЛЯДІВ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
39	15 згори	Челбас	Чолбас
45	22 згори	грядюю	огрядюю
101	22 знизу	В Новочеркаське	В Новочеркаському
106	2 згори	Старочеркаського	Старочеркаської
156	5 знизу	3. серпня	2. серпня
167	12 знизу	55.	59.
181	14 знизу	в	за
206	1 згори	Оксани	Ольги
257	20 знизу	туненбергів	туненбергів
	8 -»-	слухати,	слухати.
259	13 згори (2 шпальта)	Топи	Томи
262	17 згори	Івненка	Іваненка
264	16 згори	нагайно	негайно
265	24 згори (2 шпальта)	провокує.	провокують,
	13 знизу	Кораб'їн	Короб'їн
	1 -»-	«ключі»	«ключеві»
267	22 -»-	вона пішла	вона не пішла
268	7 знизу	політика, ще	політика, — ще
270	19 знизу	В. М.	В. М.,
	18 -»-	Ради на першому засіданні,	Ради, на першому засіданні
279	23 знизу	Оксани	Ольги
285	9 згори	наша	наша,
289	10 знизу	Оксана	Ольга
291	19 згори	84.	84а.
316	3 згори	порозумівчої	порозумівавчої
322	2 знизу	в країві дограє	в краї відограє
338	10 згори	й насмілився	й не насмілився